

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік

Засновано у 1998 році

ВИПУСК 53

Запоріжжя
Класичний приватний університет
2012

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

Редакційна колегія: **Бех В.П.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Бондаренко О.В.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Волович В.І.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Воронкова В.Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Євтух В.Б.**, д. і. н., проф., членкор. НАНУ (Київ); **Жоль К.К.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Катаєв С.Л.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Коваль І.М.**, д. політ. н., проф. (Одеса); **Куценко О.Д.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Лобанова А.С.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Марчук М.Г.**, д. філос. н., проф. (Чернівці); **Огаренко В.М.**, д. н. держ. упр., проф. (Запоріжжя); **Онищук В.М.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Победа Н.О.**, д. філос. н., проф. (Одеса); **Подшивалкіна В.І.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Полторак В.А.**, д. філос. н., проф. (Дніпропетровськ); **Романенко Ю.В.**, д. соц. н., доцент (Київ); **Сіднєв Л.М.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Судаков В.І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Таран В.О.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Тарасенко В.І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Хижняк Л.М.**, д. соц. н., проф. (Харків); **Цимбалюк Н.М.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Чигрин В.О.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Шавкун І.Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Шуст Н.Б.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Щербина В.М.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Ядранський Д.М.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Яковенко Ю.І.**, д. соц. н., проф. (Київ).

Голова редакційної ради: **Монаєнко А.О.**, д. ю. н., доц.

Головний редактор: **Ядранський Д.М.**, д. соц. н., доц.

Заступники: **Сіднєв Л.М.**, д. філос. н., проф., **Коваль В.О.**, к. пед. н.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 6 від 29 лютого 2012 р.

- Збірник наукових праць входить до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт за напрямом “Соціологія”, згідно з постановою президії ВАК України від 14.10.2009 р. № 1-05/4 (Бюл. ВАК України № 11, 2009).
- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не рецензує й не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Редакція приймає матеріали від авторів у роздрукованому вигляді з обов’язковим електронним варіантом у форматі MS-Word-97, 2000, XP.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на “Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики” обов’язкова.
- Кожна наукова стаття, направлена до збірника, повинна мати такі елементи: УДК, анотації (до 100 слів) та ключові слова (3–10 слів) українською, російською та англійською мовами, постановка проблеми в загальному вигляді і її зв’язок з важливими науковими й практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких покладено початок вирішенню даної проблеми й на які орієнтується автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження й перспективи подальших розробок у цьому напрямі, список використаної літератури за алфавітом, підпис автора і дата.
- Паперовий варіант, підписаний автором, ідентичний набраному в електронному варіанті, завірена рецензія доктора наук відповідного профілю (крім випадків, коли автор сам має науковий ступінь доктора наук), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім’я, по батькові повністю, відповідно до паспортних даних, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи, адреса, телефони з кодом міста, e-mail), копія документа про сплату (18 гривень за сторінку) передаються відповідальному редакторові або надсилаються за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б, КПУ, кафедра соціології та соціальної роботи.
- Гроші треба перераховувати за реквізитами: КПУ / Філія АБ “Південний” р/р 26002310022201 / ОКПО 19278502 / МФО 313753 За друк статті в збірнику наукових праць “Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики”.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ, НАУКИ, МОЛОДІ
ТА СПОРТУ УКРАЇНИ**

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ РЕГІОНАЛЬНЕ ВІДДІЛЕННЯ САУ

КРИВОРІЗЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

ДВНЗ “КРИВОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”

СІЛЕЗЬКА ПОЛІТЕХНІКА (М. ЗАБЖЕ, ПОЛЬЩА)

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (М. ЗАПОРІЖЖЯ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

**“СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ АДАПТАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
У СУЧАСНИХ УМОВАХ”**

16 квітня 2012 р.

м. Кривий Ріг

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

<i>Г.І. Андрущенко</i> ПОХОДЖЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДОВІРИ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ СИСТЕМАХ	9
<i>І.В. Грабовець</i> СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР ЛЮДИНИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ	15
<i>А.І. Нагорний</i> ВІРТУАЛЬНА ОСОБИСТІТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ВЗАЄМОДІЇ	22
<i>О.І. Орлова</i> КАТЕГОРИИ “ПОВСЕДНЕВНОСТЬ” И “СОБЫТИЙНОСТЬ” В СОВРЕМЕННОЙ ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ	28
<i>С.В. Тутикова</i> ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЯ ТЕЛЕСНОСТИ В КЛАССИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ	36
<i>М.С. Широкова</i> МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КОРПОРАТИВНОГО СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ	42
<i>Grażyna Ober</i> KOMPUTEROWA WIZUALIZACJA RUCHU ZMECHANIZOWANEJ OBUDOWY GÓRNICZEJ	47

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>В.С. Біскуп</i> ТЕХНОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ КАР'ЄРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ВНЗ	54
<i>О.В. Лаже</i> СУЧАСНІ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ ТА ЇХ НАСЛІДКИ	61
<i>А.С. Лобанова, О.М. Бондар</i> ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНА РОЛЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	68
<i>В.А. Макаренко, А.В. Гилюн</i> РОЛЬ БИБЛІОТЕК В ОРГАНІЗАЦІЇ УЧЕБНОГО ПРОЦЕСА В ВУЗЕ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ЕМПІРИЧЕСКОГО ІССЛЕДОВАНИЯ)	80
<i>А.С. Рудницька, В.П. Нечаєв</i> ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ЗЕРНА В АГРОПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ	86
<i>В.О. Чорна</i> ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ У ПІВДЕННОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ШЛЯХИ ПОКРАЩЕННЯ	95
<i>Г.А. Шепелева</i> СОЦІАЛЬНЕ СІРІТСТВО: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ	103
<i>Jan Róg</i> POZYSCJA SPOŁECZNA CZŁOWIEKA W ERZE GLOBALIZACJI	109

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

<i>Ю.І. Арабаджі</i> УКРАЇНСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ – ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ 2012.....	117
<i>Е.Г. Городецкая</i> МОТИВАЦІЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ПОВЕДЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В ГРАНИЦАХ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ОКРУГА	129
<i>Н.К. Міхно</i> РЕГІОНАЛЬНИЙ СОЦІУМ ЯК ПРОСТІР РЕАЛІЗАЦІЇ ВЛАДНИХ ІНТЕНЦІЙ	138
<i>В.В. Орлов</i> МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТІВ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ	144
<i>Є.О. Широкова</i> ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ В РАМКАХ ПОЛІТИЧНИХ МЕРЕЖ	149

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

<i>І.Г. Мотунова</i> АКАДЕМІЧНИЙ КАПІТАЛІЗМ У ВНЗ УКРАЇНИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ	156
<i>Н.А. Овчаренко</i> ВОКАЛЬНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ТА ШЛЯХИ ЇЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ	166

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

<i>О.О. Комарова</i> ХАРАКТЕР ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ	172
<i>М.В. Кухтіна</i> СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ	177
<i>І.Б. Мала</i> РОЛЬ ІМІТАЦІЙНО-ІГРОВОЇ МОДЕЛІ ПРИ ВИКЛАДАННІ БІЗНЕС-ДИСЦИПЛІН	182
<i>М.А. Провоженко, О.А. Тарасова</i> СОЦІАЛЬНІ АДАПТИВНІ ПРАКТИКИ МОЛОДИХ ІНВАЛІДІВ.....	189
<i>Н.О. Рябцева</i> ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ У ДИТЯЧИХ БУДИНКАХ І ПРИЙОМНИХ СІМ'ЯХ	197
<i>О.В. Чеботаренко</i> ФОРТЕПИАННА МУЗЫКА ШОПЕНА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	209
<i>І.Є. Шаблій</i> ДУХОВНІСТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТІВ	214
<i>В.О. Шайкан, В.О. Шайкан</i> ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У КРИЗОВИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ В РОКИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 РР.)	219

<i>К.М. Шестопалова</i> ВПЛИВ АНТИЦИПУВАННЯ ТА ЖИТТЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	230
---	-----

ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

<i>Т.М. Біла</i> ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ СПОЖИВАННЯ: ЕКОНОМІКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД	240
---	-----

<i>Н.В. Домбровська</i> СПОЖИВЧА ПОВЕДІНКА УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА ЗМІН (НА ПРИКЛАДІ м. ЛЬВОВА).....	250
---	-----

<i>Н.В. Коваліско, Х.М. Береська</i> ПІДПРИЄМНИЦЬКА ПОВЕДІНКА ЖІНОК У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ.....	257
---	-----

<i>І.З. Кучма</i> ЕВОЛЮЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СПОЖИВАЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД.....	267
--	-----

<i>Б.М. Малий</i> РОЗВИТОК МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ	270
---	-----

<i>Л.Є. Пустовіт</i> СИСТЕМА КОНТРОЛІНГУ ЯК ЧИННИК СТАБІЛЬНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ	275
--	-----

<i>О.С. Славіна</i> ЗАХИСТ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ПРАЦІВНИКІВ ФІНАНСОВИМИ ІНСТИТУЦІЯМИ	282
---	-----

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

<i>Н.І. Глебова</i> ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА	289
---	-----

СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

<i>Ю.В. Візниця</i> ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ	297
---	-----

СОЦІОЛОГІЯ ОРГАНІЗАЦІЙ

<i>Józef Ober</i> FUNKCJA I ROLA SYSTEMÓW ZARZĄDZANIA JAKOŚCIĄ W ORGANIZACJACH	307
--	-----

СОЦІОЛОГІЯ ТУРИЗМУ

<i>В.П. Січкаренко</i> РОЛЬ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНІ.....	313
---	-----

СОЦІОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ

<i>А.М. Ячний</i> СОЦІАЛЬНА ІНЖЕНЕРІЯ КАК СРЕДСТВО УПРАВЛЕННЯ ПРОЦЕССОМ СОЦІАЛЬНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ	320
--	-----

СОЦІОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

<i>О.І. Білько</i> КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ “КУЛЬТУРНОГО ГЕРОЯ” В РАДЯНСЬКОМУ КІНЕМАТОГРАФІ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ	325
<i>Н.С. Удріс</i> ОСОБИСТІТЬ ТА МАСОВА СОЦІАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ: СПОСОБИ ВЗАЄМОВПЛИВУ	333
<i>Н.П. Чутова</i> ВЛИЯНИЕ МАСС-МЕДИА НА ФОРМИРОВАНИЕ СТИЛЕЙ ЖИЗНИ СОВРЕМЕННЫХ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ.....	343
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	351

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.61

Г.І. АНДРУЩЕНКО

ПОХОДЖЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДОВІРИ В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ СИСТЕМАХ

У статті виявлено особливості структур довіри, що існують у кожному сучасному суспільстві; вивчено та проаналізовано існуючі класифікації суспільств за ступенем поширеності довіри в них; визначено сутність, причини та наслідки трансформації характеру довірчих відносин після настання світової фінансової кризи.

Ключові слова: структура довіри, сучасне суспільство, трансформація.

У процесі своєї життєдіяльності людина постійно має потребу відчувати певний ступінь довіри до оточення (родичі, колеги, керівники тощо), а також вірити в непередбачуваність та неминучість настання певних подій, що можуть її спіткати в майбутньому, тобто вірити в долю.

Такі вектори людської довіри не є дивними, адже без цих, хоча б мінімальних, ступенів довіри в суспільстві (незалежно від рівня його економічної розвиненості) втрачається відкритість між її членами, а параноя, занепокоєння та депресія набувають всеохопного характеру. Усе зазначене свідчить про актуальність теми статті..

У людської ідеї довіри є своя історія, оскільки в різні епохи різні народи сприймали її по-різному. Уявлення про довіру, яких дотримується одне покоління, можуть стати для іншого зовсім безглуздими.

Із цієї причини в кожному суспільстві існують власні структури довіри.

Мета статті – з’ясування характеру та особливостей кожної з них.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- виявити особливості структур довіри, що існують у кожному сучасному суспільстві;
- вивчити та проаналізувати існуючі класифікації суспільств за ступенем поширеності довіри в них;
- визначити сутність, причини та наслідки трансформації характеру довірчих відносин після настання світової фінансової кризи;
- виявити фактори впливу на загальний стан довіри в суспільстві.

Це на початку процесу становлення християнства слова “символу віри” християни виголошували не для того, щоб виразити свою згоду з певною низкою переконань. Саме слово “credere” (“вірити”), виникло швидше за все від “cor dare” (“ввіряти своє серце”), отже, можемо прослідкувати формування довіри перших християн до Бога. Вигук

“Credo!” (“Вірую!”, або, по-грецьки, “pisteno”) являв собою, перш за все, емоційне, а не інтелектуальне ставлення [1].

Відомий сучасний американський філософ, політичний економіст японського походження Ф. Фукуяма, який багато наукових праць присвятив вивченню поняття довіри, побудував класифікацію суспільств за ступенем поширеності довіри в них. Так, до групи з високим рівнем довіри він відносить ліберальні демократії (США, Німеччина, Японія), тоді як традиціоналістські держави (Китай, Мексика), деякі європейські (Франція, Італія), держави Східної Європи і колишнього СРСР він зараховує до суспільств з низьким рівнем довіри.

Як бачимо, за цією класифікацією найвищий рівень довіри мають найбільш економічно розвинені держави. Адже економічний прогрес, з погляду Ф. Фукуяма, виступає своєрідною нагородою за панування в суспільстві внутрішньої гармонії [2, с. 91].

Не можна не погодитись з науковцем і стосовно його думки про взаємозв'язок економічного устрою будь-якої держави та сформованої в ній культури.

Це є фактом, оскільки у суспільствах, де інститут сім'ї має вагомe значення, а рівень довіри між чужинцями є низьким, переважає такий тип бізнесу, як невелике сімейне підприємство. Коли ж ситуація є протилежною, у державі домінує функціонування підприємств, побудованих за позасімейним принципом.

Слід зауважити, що у вищенаведеному твердженні Ф. Фукуяма одразу ж наявна суперечність: Японія (як одна з держав з найвищим рівнем довіри) є прикладом колективістськи та державницьки орієнтованого комунітаристського суспільства, а США – прикладом індивідуалістичного [2, с. 91].

Разом з тим, незважаючи на певні розбіжності в економічному устрої, саме в США, Японії та Німеччині вперше з'явилися великі, раціонально побудовані, з професійним управлінням корпорації сучасного типу.

І все це відбулося завдяки тому, що в культурі кожної із цих держав виявлено спільну рису, яка полягала в особливому зв'язку між членами їх суспільств, сформованому на засадах високого ступеня довіри, незалежного від родинного статусу, – довіри, що стала міцним фундаментом суспільного капіталу цих держав [2, с. 104].

США з моменту свого заснування до часів Першої світової війни, ставши провідною світовою промисловою державою, ніколи не були прикладом індивідуалістичного суспільства.

Навпаки, спираючись на вагомий капітал знеособленої соціальної довіри, це суспільство було здатне створювати великі економічні структури, в яких люди, не пов'язані родинними зв'язками, могли співпрацювати заради досягнення спільних економічних цілей.

На відміну від Японії й Німеччини, у США не було свого феодального минулого, культурних традицій, здатних працювати в нову індустріальну епоху; була лише специфічна релігійна традиція [2, с. 458].

Німеччина відома наявністю великих організацій, професійним управлінням та згуртованістю їх колективів. Це означає, що в цій державі превалює колективістська природа відносин на низовому рівні, заснована на довірі. Такі довірчі відносини забезпечували більшу гнучкість, ніж існуюча в Америці [2, с. 305].

Зупиняючись на особливостях держав, рівень довіри в яких, за класифікацією Ф. Фукуяма, є низьким, першою державою розглянемо Китай.

Слід зауважити, що китайські підприємства, як правило, створюються невеликими за розміром, перебуваючи у власності сім'ї та маючи в управлінні лише її членів.

Термін існування підприємств не перевищує тривалості життя більше ніж двох-трьох поколінь. Така структура бізнесу зумовлена виключною позицією сім'ї в китайській культурі, загальною недовірою до чужинців і стійким небажанням сімей залучати їх до своєї справи.

Якщо говорити загалом про Азію, то її прийнято вважати цілісним, неподільним регіоном. Проте, повертаючись до Японії, варто відзначити її більшу схожість із США, ніж з Китаєм. Відмінності між Японією й Китаєм, особливо стосовно сімейної структури, свідчать про надзвичайний вплив японської культури на економічне життя.

В Японії, на відміну від Китаю, споконвічно розвивалася традиція сімейних уз, не заснованих на кровній спорідненості. Тому ще за часів феодалізму в організаціях відносини розвивались на засадах відданості одному феодалу, як це відбувалось у Європі.

Щодо традиційних зобов'язань, то зв'язки в японських сім'ях є менш вагомими й більш слабкими, ніж, наприклад, зв'язки у великих сім'ях центральної Італії. З емоційної точки зору, члени японських сімей мають значно менше всіляких обмежень, ніж в американських, хоча й є набагато стабільнішими [2, с. 187].

Вивчаючи характер довірчих відносин у європейських державах, Ф. Фукуяма особливе місце відводить Італії. Незважаючи на суттєві історичні, релігійні та інші розбіжності в культурі, Італія має схожість з Китаєм в деяких ключових моментах.

Так, в обох державах сім'я відіграє центральну роль у загальній соціальній структурі, що виражається в слабкості організацій, не заснованих на родинних зв'язках. Тому промислова структура Італії, як і Китаю, складається із невеликих сімейних виробництв, поєднаних складними взаємозв'язками.

В обох суспільствах дрібні сімейні підприємства організовані за мережевим принципом, а саме це дає їм змогу отримувати своєрідний економічний ефект масштабу.

Таким чином, що стосується промислової структури, а також характеру довірчих відносин, розглянуті аспекти суспільного життя Італії, як і Китаю, мають конфуціанський характер [2, с. 187].

Дослідивши суспільства з низьким рівнем довіри, Ф. Фукуяма сформулював такий постулат: у будь-якому суспільстві зі слабкими інститутами середньої ланки та низьким рівнем довіри в позасімейній сфері тенденція розподілу підприємств залежно від їх розміру повинна бути аналогічною [2, с. 187].

Настання світової фінансової кризи, у тому числі й у економічно розвинутих країнах, негативно вплинуло на стан довіри в суспільстві. Перш за все, варто підкреслити факт зміни об'єкта людської довіри.

Мова йде про те, що, якщо раніше за настання фінансової скрути людина шукала допомоги в друзів, родичів, церкви, держави, то зараз переважна більшість людей розраховує на свої власні сили, створюючи для себе певні грошові запаси, наприклад, у вигляді банківського депозиту, страхового поліса, пенсійних накопичень тощо [3].

Із цього приводу буде доречним навести думку Преподобного Іустина (Поповича). Глибоким переконанням цього сербського священнослужителя було те, що європейська людина бажає братерства, але не може його здійснити, оскільки вона сама створена на засадах егоїстичної самодостатності, що все більше й більше робить її самотньою, віддаляє від людей, і вона, по суті, живе у світі, як у пустелі [4].

Цієї думки дотримується й видатний російський письменник Ф.М. Достоевський, який вважав, що в природі західної людини задатків братерства не існує.

Існують задатки лише особисті (посилений інстинкт самозбереження, самовизначення у своєму власному Я, зіставлення цього Я з усією природою та всіма іншими людьми як чогось автономного, окремого) [4], а з такого зіставлення не може виникнути братерства, заснованого на довірі.

Отже, наука європейської людини проголосила принцип самозбереження головним принципом усього земного життя, а отже, основним принципом людської моралі.

Це означає, що коли на карту поставлене життя, то є прийнятним гріх (злочин – вбивство, розбій і навіть людожерство). Проте людина стане братом для всіх людей, коли розвине в собі почуття любові й самопожертви.

Письменник вважає, що у такому суспільстві внаслідок самодостатності кожного з його членів немає місця для Боголюдини. Тому Ф.М. Достоевський узагалі ставить під сумнів можливість європейців вірити в Божественність Іюса Христа, оскільки вся віра полягає лише в тому, щоб вірувати в їх божественність.

Водночас Ф.М. Достоевський підкреслював силу закону в європейських державах. Незважаючи на те, що добро й зло прийнято вважати явищами таємничими та складними не лише в самій людині як у особистості, а й у цілому, у людстві, у Європі добро та зло вже визначено,

зважаєно, їх розміри й ступені визначались історично мислителями людства [4].

Таким чином, у європейському суспільстві існує особливий неписаний кодекс цінностей, правила якого треба сліпо виконувати.

Як бачимо, у Європі існує велика суперечливість, яка, можливо, і є причиною падіння ступеня розвитку довірчих відносин у суспільстві. З одного боку, це пропагування самозахисту будь-якими шляхами, а з іншого – суворе законодавче покарання й залякування. Людина є фундаментом усього, але ж водночас усе вибудовано заради людини як кінцевої мети всього.

Говорячи про сучасний стан розвитку українського суспільства, варто зазначити, що криза довіри в соціальних відносинах породжена не лише фінансовою кризою в Україні. Гостра криза системи цінностей, як зазначає сучасний російський філософ Л.М. Шевченко, зумовлена ще й суперечливістю переходу від соціоцентричної системи цінностей до персонцентричної, збільшенням кількості “ступенів свободи” для вибору себе й свого життя кожним конкретним індивідом. Для багатьох людей це обертається втратою почуття особистісної цілісності, ідентичності, втратою відчуття себе суб’єктом своїх дій і вчинків. Це, у свою чергу, породжує кризу довіри, яка виявляється на всіх рівнях соціальних відносин [5, с. 46–56].

Висновки. Дослідження показало, що серед зовнішніх обставин, які справляють вплив на людину незалежно від її бажання (наприклад, вищезгадане настання фінансової кризи в державі), важливим факторами впливу на стан довіри в суспільстві виступають його національні особливості, менталітет тощо, тобто те, що формує особистість у зв’язку з історичною необхідністю. Проте, незважаючи на вплив цих факторів, засади людської довіри незалежно від типу суспільства залишаються найбільш міцними й стійкими.

Найвищий рівень довіри мають найбільш економічно розвинені держави. Існує беззаперечний взаємозв’язок економічного устрою будь-якої держави та сформованої в ній культури.

Світова фінансова криза, у тому числі й у економічно розвинених країнах, негативно вплинула на стан довіри в суспільстві, що полягає в зміні об’єкта людської довіри – від оточення до самої себе.

Отже, у сучасному суспільстві спостерігаємо наявність такого негативного явища, як втрата довіри (зневіри) до оточення та її переміщення на самого суб’єкта. Іншими словами, людські довірчі відносини зводяться до участі в них лише одного учасника, який одночасно виступає і суб’єктом, і об’єктом довіри.

Список використаної літератури

1. Армстронг К. История Бога. Тысячелетие искания в иудаизме, христианстве и исламе [Электронный ресурс] / К. Армстронг ; [пер. К. Семенова под ред. В. Трилиса и М. Добровольского]. – К.–М. : София, 2004. – Режим доступа: psylib.ukrweb.net/books/armst01/index.htm.

2. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ : Ермак, 2004. – 730 с.

3. Хоскинг Дж. Экономика доверия [Электронный ресурс] / Дж. Хоскинг // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 73 (5). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/5/ho7.html>.

4. Преподобный Иустин (Попович). Достоевский о Европе и славянстве [Электронный ресурс] / Иустин Преподобный (Попович); [пер. с сербского Л.Н. Даниленко]. – Изд-во Сретенского монастыря. – 288 с. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/sretmon/izdatel/justinpopovic-dostoevskij.htm>.

5. Шевченко Л.Н. Проблема эстетической когнитивности социальных отношений : дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук : спец. 09.00.01 / Л.Н. Шевченко. – Краснодар, 2003. – 143 с.

Андрущенко Г.И. Происхождение и особенности формирования доверия в современных общественных системах

В статье выявлены особенности структур доверия, существующих в каждом современном обществе; изучены и проанализированы классификации обществ по степени распространенности доверия у них, определены сущность, причины и последствия трансформации характера доверительных отношений после наступления мирового финансового кризиса.

Ключевые слова: структура доверия, современное общество, трансформация.

Andrushchenko G. Origin and features of the trust formation in modern social systems

The article reveals the features of trust structures that exist in every modern society, studied and analyzed the existing classification societies, the degree of prevalence of trust in them, the essence, causes and effects a transformation of character trusting relationship after the onset of the global financial crisis.

Key words: structure of the trust, modern society, a transformation.

УДК 316.61

І.В. ГРАБОВЕЦЬ

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР ЛЮДИНИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

У статті розглянуто характеристики сучасної соціальної реальності й умови формування особистого соціального простору на основі комунальності та доброякісної агресії.

Ключові слова: соціальне буття, соціальна реальність, особистий соціальний простір.

Сучасний соціальний розвиток розгортається в часі у вигляді тривалих видів людської діяльності, що поєднуються між собою та змінюють один одного. Разом з тим ця діяльність “стиснута” в просторі, де вона представлена відносно стабільними структурами, кристалізована в предметних умовах життя людей, сплетена в їх безпосереднє спілкування. Соціальний розвиток відбувається і в просторі, і в часі, але координати, що визначають поєднання та зміну соціальних подій, на сучасному етапі залежать від руху сукупної діяльності та життя людей. Змінюються зміст і інтенсивність людської діяльності, модифікується просторово-часовий вимір, за допомогою якого окреслюються й розуміються певні соціальні події. Урахування цієї обставини, звісно, не розв’язує питання щодо залежності соціальної реальності від космічних та земних природних ритмів, але змушує шукати й виявляти особистісну складову соціального простору, яка на сучасному етапі розвитку суспільства через зміну масштабів діяльності людини вже не існує за межами соціальної реальності, а активно бере участь у її відтворенні та оновленні.

Метою статті є аналіз якісних характеристик сучасної соціальної реальності та визначення особливостей соціального простору людини в умовах постіндустріалізму.

Науковці всього світу вже понад півстоліття стверджують, що відбувся перехід від індустріального до інформаційного (постіндустріального) суспільства. Філософи та соціологи (Д. Бел, Дж. Бенінгер, Ж. Елюль, Д. Лайон, Й. Масуда, Л. Мемфорд, М. Мойсеев, Т. Стоуньєр, В. Стюпін, Е. Тофлер та ін.) активно досліджують розвиток техногенних суспільств, зміни соціального буття (П. Бурдье, Е. Левінас, А. Лой, Е. Ласло та ін.), екологічні загрози (Е. Левінас, К. Маєр-Абіх, Е. Фермеєрс), що характеризують сучасну соціальну реальність. Щодня людство не лише спостерігає за виникненням нового типу цивілізації, а й творить його самостійно. Угорсько-італійський дослідник Е. Ласло називає сучасну епоху епохою біфуркації, в якій попередня траєкторія втрачає

сталість, різко зростає небезпека глобальних катастроф, і потрібно обирати новий шлях розвитку [1].

Необхідно підкреслити, що соціальність простору та часу можна зрозуміти лише на рівні людської особистості. Не у зв'язку простору-часу з функціонуванням великих соціальних систем, а у формах зв'язку між індивідами соціальна реальність розкриває свою сутність, у принципі індивідуалізації людини – суб'єкта суспільного життя та історії.

Спробуємо пояснити свою позицію.

Класична наука розуміє соціальне буття як соціальну систему, в основі якої лежить спосіб виробництва матеріальних благ. У межах цієї системи формуються й функціонують різні спільноти та групи, великі й малі, відносини яких і становлять власне соціальну структуру [2]. Ми ж погоджуємося з В.Я. Кемеровим, який робить акцент на сповненому діями й подіями людського життя соціальному часі-просторі [3]. І тут необхідно звернути увагу на нефізичний характер особистого соціального простору людини. Нефізичний – тому що він створюється соціальними формами відновлення людських сил та поєднання людських видів діяльності. Тілесні, речові, просторові форми, природно, беруть участь у русі людських дій та сил, але вони рухаються, насамперед, як “провідники” створюваних соціальних якостей людини [3].

Люди можуть вимірювати та вимірюють своє життя годинами або метрами, але це нефізичні години й метри, оскільки вони характеризують не природні якості речей і дій, а визначають людські сили, якими ці речі та дії насичені, визначають можливості, що можуть бути приєднані до людських сил. Такі форми – це форми реальності, стандарти різноманітних актів людської поведінки. Вони, по суті, виражають час діяльності людей і при цьому відокремлені від конкретних людських речей та вчинків.

У розгортанні соціальної реальності історично на перший план виступали то одні, то інші аспекти просторово-часового засвоєння та уявлення про світ людиною. Історія культури свідчить про те, що увага до просторових визначень, а згодом – до часових, надання переваг тим чи іншим лініям виміру соціальної реальності змінювалося від епохи до епохи [4], а це означало модифікацію картини світу, еволюцію світогляду людей, зміни в їх практичних установах.

Уже із середини ХІХ ст. з'являються стимули для переосмислення категорій простору й часу. У цей період починається вивчення абстрактного та конкретного часу соціальної реальності, утворення єдиного соціального простору, виникає проблематика досліджень біологічного часу. У ХХ ст. теорія відносності пов'язала в єдине ціле рух, простір та час як форми буття конкретних природних і соціальних систем.

Із цього часу відбувається якісний аналіз складних систем, що дав змогу поєднати простір і час з їх організацією, з особливими відносинами між їх елементами, взаємозумовленістю їх функціонування. Інтервали, траєкторії та порожнеча набули конкретного фізичного й соціального змісту. Речі й порожнечі між ними тепер виявилися елементами організації

людської діяльності, особливого перебігу часу життя та спілкування людей [5].

З погляду зазначеної нами проблеми співвідношення соціальної реальності та особистого соціального простору в механізмі історичної взаємодії є принаймні дві особливості реального становища індивіда в сучасних реаліях капіталістичного суспільства: матеріальна основа історичного розвитку (перетворення реального життя в матеріальне) та перетворення духовного життя у масове (у сфері мистецтва, науки, культури, політики, суспільної думки в цілому). Обидві реалії призвели до втрати людиною індивідуальної причетності до створення історичного світу навколо себе. Звідси – існування в суспільстві категорії людей, поведінка яких у політиці та ідеології є складним результатом зрощення в їх осмисленні різних тенденцій: усвідомлення відчуження людини, розчарування в існуючих формах життя й ідеології, політичних партіях та організаціях, неприйняття зовнішньої критики й одночасно нерозуміння фактичних відносин соціальної реальності, відбиттям їх у чисто емоційних уявленнях, містифікаціях реальної побудови суспільного буття, гіпертрофованого сприйняття рушійних сил суспільно-історичного прогресу.

У свідомості одних і тих самих людей – різних за своєю соціальною належністю – стикаються ці дві суперечливі тенденції, що несуть із собою і соціальний протест індивіда, пошуки соціальної істини, і здатність бути жертвою та знаряддям соціальної демагогії. Особистості при цьому виступають як персоніфікатори певних масових соціальних явищ і процесів. Таке твердження актуальне до того часу, поки суспільство аналізується як цілісна система. Але можливий й інший погляд на розвиток проблеми. Наприклад, екзистенціалісти стверджують, що розвиток капіталізму, а саме товарно-грошових відносин, призводить до деградації особистості, знецінення відносин між людьми, робить людей нездатними на безпосередні щирі почуття (наприклад, щиросердне кохання), нівелює індивідів [6]. Що ж тоді означає в цьому випадку існування в тих же соціальних умовах індивідів, здатних на всю повноту людських відчуттів (щире любов, шляхетність, безкорисливість тощо), на дійсно творчу працю, здатних бути особистістю, цільною й чітко визначеною індивідуальністю? Які існують механізми впливу на індивідуальний соціальний простір особистості з погляду співвідношення “об’єктивності” та “суб’єктивності”, а не в сенсі індивідуальної випадковості чи просто наявності в суспільстві формальних матеріальних можливостей особистісного розвитку (доступ до освіти, певна матеріальна забезпеченість, свобода діяльності тощо)? Ж.-П. Сартр свого часу зазначав, що “марксизм може визначити, що Поль Валері – дрібний буржуа, але він не може встановити, чому не кожний дрібний буржуа є Полем Валері” [6].

Соціальний простір здатний не лише детермінувати, а й суттєво трансформувати людину, визначаючи її способи існування та долю. Також

індивідуальний соціальний простір може бути більше, ніж просто джерелом формування різних способів соціальної реальності.

Коли людина народжується, то момент її народження є початком її особистого часу. Завдяки механізмам культури, виховання, освіти, людина навчається одразу рефлексивно співвідносити тимчасове з вічним, а іманентне – з трансцендентним. У дитини її іманентне з трансцендентним із самого початку зливаються в одне ціле, а протягом життя постійно розділяється, відрізняється й розширюється в собі самому. І чим більшою виявиться дистанція між іманентним та трансцендентним, тим багатшим буде вибір можливостей соціального буття (реальності), відкритий перед людиною.

Місце особистості в соціальній реальності визначається великою кількістю чинників та обставин, у тому числі інтересами, ціннісними орієнтаціями, помислами, потребами, закономірностями, випадковостями. І хоча соціальність суб'єкта типова, механізм соціалізації є унікальним для кожної особистості, оскільки він зумовлюється її чуттєво-духовним світом.

Недоліки в розвитку дитини часто пов'язані з відсутністю в неї навичок включення в найпростіші ритми відносин з людьми. Відсутність сімейного виховання в ранньому дитинстві – це насамперед “пропуск” дитиною найінтимніших, найважливіших зв'язків, які завдяки матері та близьким могли природно поступово залучити дитину до складніших соціальних дій. Контакти дитини з близькими, що постійно повторюються й змінюються, створюють таку тривалість дій та уявлень, у якій постійно проявляються нові предмети, що набувають усвідомлення й сенсу в спільних діях дитини та дорослого. Просторові форми оточення не лише втілюють певну організацію людської діяльності, а й виступають якісними характеристиками часу людини, його змістовного наповнення та інтервалів.

Отже, соціальна реальність для дитини розкривається як простір людської діяльності, як простір спілкування, комунікації. Речі, їх форми, упорядкованість, розташування – усе це існує у свідомості дитини через її взаємодію з оточенням, через конкретні людські смисли речей. Дослідивши, засвоївши ці прості смисли, дитина отримує можливість проникнути в глибинні сутності речей, виявити інші порядки їх співвідношення, взаємодії, використання, переосмислити порядок як дещо відокремлене від речей. Розгортання сил і здібностей індивіда, що тільки формується, на цій основі відкриває йому шлях до пізнання багатомірних відносин соціальної реальності.

Отже, нормальна дитина із самого початку свого особистісного розвитку виявляється залученою до метафізичного засвоєння соціальної реальності. Вступаючи в суто фізичні контакти з речами, дитина змушена засвоювати людські способи взаємодії з ними. Як наслідок, у подальшому своєму розвитку дитина опиниться перед проблемою багатомірного трактування соціальної реальності.

У соціальному просторі будь-якої людини можна спостерігати достатньо типове співвідношення індивідуального “Я” та соціального “Ми”. Особистість, яка входить до соціальної реальності, прагне зберегти свою унікальність, автономність, свободу, а визначивши межі свого власного соціального простору, прагне розширити їх, що приводить до ускладнення соціальної реальності, зростання соціальної напруженості. Існуючи у своєму життєво-просторовому світі, особистість використовує інтелектуальний, чуттєвий та інші ресурси соціальної реальності для власного саморозвитку й самовдосконалення.

Таким чином, ми можемо говорити про комунальність соціальної реальності, яка характеризується формальним, вимушеним колективізмом співіснування індивідів, у якому достатньо жорстко простежується рольова та статусна субординація. Феномен комунальності соціального буття вперше був досліджений російським філософом О.О. Зинов'євим. На його думку, “сутність комунальності полягає у боротьбі людей за існування та за покращення своїх позицій у соціальній сфері, яка сприймається ними як щось дане від природи, стороннє та вороже до них...” [7].

Феномен комунальності дає змогу зробити висновок про те, що особистий соціальний простір людини є багатограним та діалектичним. Схильність до агресії в людини співіснує зі співчуттям і співучастю. Особистість виявляється пластичною за своєю соціальною суттю. В її інтелектуально-чуттєвому потенціалі містяться відповіді і на виклики агресивності, і на повагу, любов, співчуття.

Сучасний світ сприймається більшістю людей як агресивна соціальна реальність, деструктивна для особистості. І тут треба розмежувати поняття “агресивність соціальної реальності” та “агресія”. Як зазначав Е. Фромм, “багатозначність слова “агресія” приводить до великої плутанини у літературі. Воно використовується і щодо людини, яка захищається від нападу, і щодо бандита, який вбиває свою жертву заради грошей, і щодо садиста, який знущається зі свого полоненого. Плутанина ще більше посилюється, оскільки цим поняттям користуються для характеристики сексуальної поведінки чоловічої половини роду людського, для наполегливої поведінки альпініста, торговця, навіть селянина, який завзято працює на своєму полі” [8]. Психолог розводить поняття “агресивність” і “деструктивність”. Використовуючи поняття “агресія” щодо поведінки, пов'язаної з реакцією на загрозу, Е. Фромм прийшов до поняття доброякісної агресії – агресії як відповіді на виклик. А специфічну людську пристрасть до панування над іншими живими істотами й прагнення руйнувати (злоякісна агресія) він виокремив у іншу групу, назвавши “деструктивність”, “жорстокість” [8].

Тому, говорячи про соціальну агресію, ми маємо на увазі реакції людини на зовнішні загрози, оскільки сучасна соціальна реальність існує у вигляді раціонально-егоїстичної колективності, представлена як спільність особистих соціальних просторів, консолідуєчим принципом яких у більшості випадків виступає утилітарний інтерес. Прикладом таких

раціонально-егоїстичних колективностей можуть виступати економічні, політичні, громадські та інші спілки, партії, об'єднання. Така соціальна реальність схожа на надбудови різноманітних форм, усередині яких людина відчуває свою самотність і непотрібність. Саме це змушує особистість захищатись від соціальної метушні, вдаючись до доброякісної агресії. Для такого протистояння люди схильні об'єднуватися в мікросоціальні реальності – це соціальний простір невеликої кількості особистостей, які контактують між собою (родина, шлюб, групи за інтересами тощо). Такі об'єднання дають людині відчуття єдності, гармонії, що сприяє цілісній самореалізації особистості, гуманізації соціальних відносин.

Отже, соціальний простір формується людиною самотійно, хоча й під впливом тієї соціальної реальності, яка її оточує (відносини в групі, колективі, суспільстві в цілому); не викликає сумніву залежність прагнень індивіда в суспільстві від його розуміння моральних, духовних смислів речей та власної індивідуальної життєдіяльності. Саме тому можна стверджувати, що особистість сама несе відповідальність за саму себе й своє оточення, оскільки вона постійно формується в процесі засвоєння об'єктивної соціальної реальності, а соціальний простір особистості – це не просто відображення соціальної реальності, а активна її персоніфікація, що розвивається на засадах комунальності та доброякісної агресії.

Список використаної літератури

1. Ласло Э. Век бифуркации: постижение изменяющегося мира / Э. Ласло // Путь – 1995. – № 1. – С. 3–129.
2. Буслинський В.А. Основи філософських знань : підручник / В.А. Буслинський, П.І. Скрипка. – 3-тє вид., стер. – Л. : Новий Світ-2000, 2008. – 352 с. – (Вища освіта в Україні).
3. Кемеров В.Е. Социальная философия : учебник для вузов / В.Е. Кемеров. – 4-е изд., испр. – М. : Академический Проект, 2004.
4. Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Семашко та ін. ; за ред. М.М. Зяковича. – К. : Знання, 2004. – 567 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
5. Аксенов Г.П. От абсолютного времени и пространства И. Ньютона к биологическому времени-пространству В.И. Вернадского [Электронный ресурс] : доклад в рамках семинара “Изучение феномена времени”. МГУ. 14 ноября 2000 г. – Режим доступа: http://elib.org.ua/philosophy/ua_show_archives.php?subaction=showfull&id=1108110997.
6. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм [Электронный ресурс] / Ж.-П. Сартр. – Режим доступа: <http://knigosite.ru/library/read/45784>.
7. Зиновьев А.А. Коммунизм как реальность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/zinov/02.php.
8. Фромм Э.З. Анатомия человеческой деструктивности / Э.З. Фромм ; пер. П.С. Гуревич. – М. : АСТ, Хранитель, Мидгард, 2007. – 624 с. – (Золотой фонд мировой классики. Философия. Психология. История).

Грабовець І.В. Соціальне простір людини в умовах сучасної соціальної реальності

В статті розглядаються характеристики сучасної соціальної реальності та умови формування особистого соціального простору на основі комунальності та доброякісної агресії.

Ключевые слова: *социальное бытие, социальная реальность, личное социальное пространство.*

Hrabovets I. Person's social space in the conditions of modern social reality

In the article the author examines the characteristics of contemporary social reality and condition of formation, constructing the personal social space on the basis of communality and high-quality aggression.

Key words: *social existence, social reality, personal social space.*

УДК 004.946+007+316.77

А.І. НАГОРНИЙ

ВІРТУАЛЬНА ОСОБИСТІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ВЗАЄМОДІЇ

У статті подано головні характеристики віртуальної особистості як суб'єкта взаємодії. Охарактеризовано певні форми позиціонування особистості в кіберпросторі. Описані базові показники, що дають змогу здійснити теоретико-методологічне обґрунтування емпіричного дослідження віртуальної особистості як найбільш валідного індикатора особистісної активності в сучасних умовах.

Ключові слова: *віртуальна особистість, кіберпростір, віртуальна взаємодія, аккаунт, аватар, комунікація, соціальна реальність, віртуальна реальність.*

Взаємодія в кіберпросторі наразі стала невід'ємною складовою життя не тільки молоді, а й людей старшого віку. Кількість користувачів соціальних мереж невідомо зростає [1], як зростає і в цілому кількість користувачів Інтернету [2; 3]. Складно назвати хоча б одну сферу життєдіяльності сучасної людини, яка не була б на цей момент значною мірою інформатизована. Отже, варто констатувати повну залежність сучасної людини, а відтак соціуму, від інформаційних технологій. Значна частина робіт, пов'язаних з обміном різного роду інформацією, сьогодні виконується людиною виключно в кіберпросторі за допомогою оргтехніки, спеціалізованого програмного забезпечення та Інтернету.

Соціальна реальність поступово віртуалізується. Чим далі, тим більше для виконання професійних обов'язків, спілкування, розваг, людині зручніше використовувати комп'ютер. Комп'ютерна техніка сучасного рівня досконалості не забезпечує поки що тільки тактильну взаємодію, а відповідно, може замінити значну частину взаємодій, які її не потребують (для роботи, спілкування, розваг, часто достатньо звукової та візуальної взаємодії, зокрема текстової). Відомо, що взаємодію в кіберпросторі обирають все більше людей, і безпосередній контакт (face to face) стає складовою лише тих видів діяльності, які без нього неможливі, але кількість останніх з розвитком інформаційних технологій невідомо зменшується [6]. Таким чином віртуальна особистість поступово заміщує реальну, а точніше, відображає її в тому вигляді, в якому себе позиціонує ця реальна особистість, будучи залученою в певний специфічний вид соціальної діяльності чи взаємодії.

Віртуальна особистість постає окремим специфічним соціальним феноменом, адже може за всіма своїми базовими показниками (інтереси, цінності, зовнішність, світоглядні орієнтації, поведінка, характер,

темперамент, вольові прояви тощо) значною мірою відрізнятись від реальної особистості в її стандартизованій, типовій (популяризованій) соціальній ролі. До того ж реальна особистість може мати декілька “віртуальних похідних” (аккаунтів, аватарів), кожен з яких характеризує або вдає певну сторону особистості, що проявляється крізь призму того виду діяльності, для якого слугує конкретний обліковий запис. Це може бути аккаунт у соціальній мережі (Вконтакті, Однокласники, Мій світ, Facebook, Twitter та ін.), реєстраційний запис у системі електронних платежів (“портмоне”, liqpay, web money), аккаунт у корпоративній мережі підприємства, на якому людина працює чи на форумах за інтересами, зареєстрований коментатор новин на офіційних сайтах ЗМІ та ще безліч віртуальних позиціонувань.

Таким чином у кіберпросторі особистість, часто розпадається на велику кількість її віртуальних похідних, що можуть радикально різнитися між собою.

Таким чином, теза про переміщення особистісної взаємодії значної частини членів суспільства в кіберпростір не викликає зауважень, а відповідно, є сенс з’ясувати, що являє собою віртуальна особистість як суб’єкт взаємодії. Можна зауважити, що віртуальні похідні особистості (аккаунти, аватари, облікові записи) є соціальними ролями, що виконуються реальною особистістю в процесі повсякденної діяльності, але з єдиною приставкою – віртуальні, тобто реалізовані за допомогою інформаційних технологій. Однак таке зауваження не може бути правильним, адже віртуальні похідні особистості часто не мають аналогів відповідної соціальної ролі в реальному житті. Прикладом тому можуть бути види діяльності (виконання соціальної ролі потребує наявності її функціональної, діяльнісної, практичної потреби, навіть у випадку, коли роль передбачає бездіяльність), які існують тільки у віртуальному середовищі – кіберсекс, кібертероризм, кіберспорт та ін.

З огляду на це **мета статті** – побудувати описово-аналітичну модель віртуальної особистості як суб’єкта взаємодії.

У вітчизняній науковій літературі останніми роками закономірно підвищилася увага до аналізу елементів взаємодії в кіберпросторі. Зокрема означеної проблематики торкались у своїх працях І. Артамонова, Є. Архипова, К. Батаєва, Е. Бердник, О. Голіков, О. Голобуцький, Л. Змій, О. Іванов, А. Калашнікова, Т. Каменська, А. Качинська, О. Кислова, С. Коноплицький, Н. Коритнікова, О. Лобовікова, Ю. Любченко, Н. Мазіна, А. Марченко, В. Ніколаєвський, С. Патрицькі, А. Петренко-Лисак, Е. Прохоренко, Д. Прошин, С. Романенко, О. Савченко, К. Сіріньок-Долгарьова, Л. Стародубцева, В. Стехіна, А. Солнишкіна, І. Цвіркун, М. Чабаненко, А. Шаповалов, В. Щербина. Відомими є праці таких західних науковців, як: М. Дері, М. Кастельс та ін. Більшість дослідників використовують терміни “віртуальне”, “віртуальність”, “віртуалізація”, “віртуалізований” без додаткових уточнень, щодо їх змісту. Якщо ж такі уточнення є, то більшість з них можна підвести під розуміння віртуального як такого, що не існує в

реальному світі [4; 5]. Тобто, термін “віртуальний” в більшості випадків так чи інакше використовуються як аналог слова “нереальний”. В останнє десятиліття терміни з коренем “віртуал” набули трохи нового змісту, ними почали характеризувати процеси, події, явища, предмети, які існують виключно як продукт функціонування оргтехніки в поєднанні зі спеціалізованим програмним забезпеченням. Фактично мають на увазі візуальні об’єкти, що виникають на екрані монітора в результаті передбачених функціональністю програми (програма в сенсі всього спектра можливих видів програмного забезпечення) маніпуляцій.

Отже, в сучасному постмодерністському контексті “віртуальність” розуміється як приналежність до простору взаємодії, який організовано за допомогою комп’ютерів, з’єднаних у мережу. Це може бути як мережа Інтернет, так і будь-яка інша мережа, зокрема локальна. Відповідно до цього, “віртуальна особистість” – це така, яка існує та функціонує, взаємодіє виключно в мережі.

Віртуальна особистість як суб’єкт взаємодії, по-перше, може повністю співпадати з реальною; по-друге, може співпадати частково; по-третє, може абсолютно не співпадати з реальною особистістю. Звичайно, із соціально-психологічної та персонологічної точки зору особистісні структури є значною мірою сталими елементами, “відмовитись” від яких навіть за наявності потужної мотивації іноді просто неможливо. Тут ми говоримо не про такого роду відмову, а про можливість таких проявів особистості, які зумовлені можливостями мережі і які не могли існувати в буденній соціальній реальності внаслідок своєї морально-нормативної та/або девіаційно-деліквентної неприйнятності. Все залежить від намірів, з якими реальний суб’єкт входить у віртуальний простір мережі.

Перший випадок виникає, коли взаємодія в кіберпросторі відбувається на офіційному рівні. Можливим прикладом є контактування електронною поштою або засобами соціальних мереж з колегами по роботі з метою оптимізації виробничих відносин, взаємодія з друзями та близьким, які в певний момент з тих чи інших причин є віддаленими просторово. Набуває поширення навчальна взаємодія з використанням можливостей, які надає мережа (он-лайн консультування, он-лайн лекції, дистанційна освіта, інше). Отже, у випадку використання можливостей і ресурсів мережі як засобу оптимізації професійної чи навчальної діяльності, міжособистісного спілкування дружнього чи родинного характеру особистість віртуальна і реальна не відрізняються. Це зумовлено тим, що взаємодія в мережі на офіційному рівні потребує істинної ідентифікації (мається на увазі, що взаємодія відбувається від імені особистості, яку комуніканти знають поза межами мережі, а відповідно приховати справжні ідентифікаційні дані (ім’я, прізвище, місце роботи, тощо) немає можливості), і дуже часто відбувається як постфактум безпосереднього контакту.

Інша ситуація складається у випадку, коли обліковий запис в мережі використовується особистістю, щоб представити себе в іпостасі,

презентація якої ускладнена під час реального життя. Спеціалізоване програмне забезпечення, що використовується для створення образу особистості в мережі, наразі пропонує необмежені можливості коригування вихідних даних, а відповідно, відкриває перспективу максимально ефективного самопозиціонування для зацікавленого в цьому суб'єкта. Використовуючи певний набір символів, що висувуються на передній план під час взаємодії аккаунтів (статус, фото, інтереси, інше), особистість формує собі бажаний, але нездійснений у реальності образ, адже відсутніми (недоступними) є психологічні можливості спростування соціального мімікріювання (детальний аналіз такої поведінки подано в праці А. Лобанової [7]), які спрацьовують під час безпосереднього контакту.

В такому випадку взаємодія, як і в першому варіанті, регламентована декларованою ціннісно-нормативною системою особистості, соціальними нормами, певними умовностями, табу й іншим, хоча і в дещо пом'якшеній формі. Але в цьому разі в кіберпросторі особистість доповнює, змінює або формує свій реальний образ (красуня, мачо, сексуальний (на), спортсмен, поціновувач авто, мисливець, бандит, заможний, оригінал, музикант тощо) відповідно до своїх бажань і прагнень. Зрозуміло, що ці акцентовані, на певній якості віртуальні образи є своєрідною спробою самовираження. Головна їх загроза в тому, що вони здатні підміняти реальну практичну діяльність самовдосконалення (самоперетворення) відповідно до бажаних ідеалів, які в реальності досягаються триваліше та складніше, ніж у віртуальному світі мережі.

У третьому варіанті віртуальна особистість, яка мало нагадує реальну, що керує аккаунтом, створюється за рахунок використання ідентифікаційного бар'єра, який надається мережею. Під час активності в мережі особистість або не реєструється взагалі, або повідомляє на сервери, що містять програмні ресурси і контент, дані про себе, які відрізняються від дійсних. Це дає можливість взяти участь у взаємодії, яка малодоступна чи недоступна в реальному житті або взагалі існує тільки віртуально. Мережеві спільноти майже не обмежені тематикою взаємодії, функціонують як максимально сенситивні утворення та відображають справжні тенденції зацікавленості людей. Ідентифікаційний бар'єр знімає необхідність дотримання правил. Все, що заборонено законом чи соціальними умовностями як предмет взаємодії (обговорення, обмін, продаж): порнографія, тероризм, наркотики, жорстокість тощо, у віртуальному середовищі взаємодії є відкритими темами, незважаючи на наявні методи відслідковування ір-адрес із метою знаходження власника ПК, що отримує чи поширює заборонений контент. Щоб у цьому переконатися, достатньо зробити відповідні запити в будь-якій пошуковій системі (google, Rambler, yandex тощо).

“Інші” не знають реальну особистість, що створила віртуальну, яка наразі комунікує. Означене “незнання” зумовлює кіберсвободу. Не тільки свободу поглядів, переконань, уподобань, ідей, а й свободу від реакції на

все це інших. Будь-яка реакція: засудження, критика, схвалення тощо стосується реальної особистості лише частково, адже направлена на віртуальну. А відповідно, відсутнім є страх засудження та/або покарання, як і мотивація схвалення. Віртуальна особистість, не ідентифікована з реальною, взаємодіючи в кіберпросторі, не має підстав для мімікріювання, а відповідно, максимально відверта й відкрита, особливо в тих речах, які становили вербальні та/або поведінкові табу під час реальної взаємодії. Це дає змогу знайти однодумців і реалізувати діяльність майже будь-якого виду. З огляду на це віртуалізація соціальної взаємодії містить у собі потужний антимаргіналізувальний потенціал. У мережі всі можуть знайти однодумців з приводу найрідших і найоригінальніших ідей, думок, намірів тощо, адже в ній взаємодіють мільярди віртуальних суб'єктів.

Отже, віртуальна особистість як суб'єкт взаємодії може бути схарактеризована за кількома ознаками:

1. За ступенем співвіднесення з реальною особистістю, що керує аккаунтом, виділяється: тотожна особистість, частково тотожна з вираженою віртуальною акцентуацією і нетотожна зі сформованим соціальним образом у реальності.

2. За метою взаємодії в кіберпросторі: взаємодія з метою оптимізації діяльності, спілкування (професійне, навчальне, побутове спілкування); взаємодія з метою формування, зміни, доповнення образу, що використовує особистість у реальному житті; взаємодія з метою долучення до мережевих спільнот, що пропагують інтереси, які забороняються та/або засуджуються в суспільстві чи просто є малопоширеними.

3. За рівнем конфіденційності віртуальна особистість може бути: ідентифікована і неідентифікована.

4. За спрямованістю активності: активність, що спрямована до реального світу (наприклад, поширення ідей про нормативність безоплатності будь-якого контенту, як це сталося під час протестів з приводу закриття файлообмінника ex.ua); активність в напрямі взаємодії в кіберпросторі (наприклад, домовленості між тисячами учасників приквелу Lineage II (фентезійна масова багатокористувацька рольова інтернет-гра) з приводу тих чи інших спільних дій (взяття замків, спільне виконання квестів тощо)).

Запропоновані ознаки не вичерпують різноманіття характеристик віртуальної особистості, але є базовими і дають можливість розбудови теоретико-методологічної бази емпіричної фіксації означеного феномену.

Важливо відзначити, що описані в статті варіанти позиціонувань реальної особистості в кіберпросторі, рідко існують в одному своєму прояві. Одна особистість, наприклад, взаємодіє в різний час і з різною метою, використовуючи то офіційний аккаунт у корпоративній мережі фірми, на якій працює, то аккаунт у соціальній мережі, який не містить про неї жодних правдивих даних і дає змогу долучитися до обговорення проблематики руйнації сайту служби безпеки України (як це і відбулося внаслідок скандалу навколо закриття файлообмінника ex.ua). Як правило,

вони використовуються в різний час і відповідно до комунікативних потреб особистості.

Висновки. Отже, віртуальна особистість як суб'єкт взаємодії становить важливий з соціологічної та соціально-психологічної точки зору дослідницький феномен. Віртуалізація соціальної реальності як процес, проголошений неминучим, актуалізує необхідність емпіричної фіксації функціональних проявів активності віртуальної особистості як найбільш валідних показників специфіки її функціонування в сучасних умовах.

Список використаної літератури

1. Українці увійшли у п'ятірку найактивніших користувачів соціальних мереж [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsru.ua/ukraine/04jun2011/lidery.html>.
2. Кількість користувачів інтернету в Україні зросла до 11,3 млн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://galinfo.com.ua/news/82590.html>.
3. Кількість інтернет-користувачів в Україні зросла до 40% [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/37741>.
4. Каменська Т. Поняття “віртуального” і віртуалізація соціальної реальності / Т. Каменська // Психологія і суспільство: український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. – Тернопіль. : ТДЕУ, 2005. – № 2. – С. 19–28.
5. Солнишкіна А.А. Теоретико-методологічні аспекти дослідження феномену віртуалізації суспільства / А.А. Солнишкіна // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : міжвуз. зб. наук. пр. – Запоріжжя : КПУ, 2010. – № 45. – С. 272–277.
6. Нагорний А.І. Інформаційно-технологічна взаємодія у сучасному українському суспільстві / А.І. Нагорний // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х., 2011. – С. 183–186.
7. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії / Алла Степанівна Лобанова. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – 300 с.

Нагорный А.И. Виртуальная личность как субъект взаимодействия

В статье представлены главные характеристики виртуальной личности как субъекта взаимодействия. Охарактеризованы определенные формы позиционирования личности в киберпространстве. Описаны базовые показатели, позволяющие осуществить теоретико-методологическое обоснование эмпирического исследования виртуальной личности в качестве наиболее валидного индикатора личностной активности в современных условиях.

Ключевые слова: виртуальная личность, киберпространство, виртуальное взаимодействие, аккаунт, аватар, взаимокоммуникация, социальная реальность, виртуальная реальность.

Nagorniy A. The virtual identity as a subject of the interaction

The article presents the main characteristics of the virtual person as the subject of interaction. Characterized by some form of positioning the individual in cyberspace. We describe the basic indicators that allow you to carry out theoretical and methodological basis of empirical study of virtual identity as the most valid indicator of personal activity in the modern world.

Key words: virtual identity, cyberspace, virtual interaction, account, avatars, communication, social reality, virtual reality.

УДК 316.277

О.И. ОРЛОВА

КАТЕГОРИИ “ПОВСЕДНЕВНОСТЬ” И “СОБЫТИЙНОСТЬ” В СОВРЕМЕННОЙ ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

В статье анализируются современные подходы к определению социологического содержания категорий повседневности и событийности. Рассматриваются взгляды представителей современной феноменологической социологии на данную проблему и предлагается авторский подход к установлению взаимосвязи данных категорий через призму анализа технологических составляющих современной культуры.

Ключевые слова: *повседневность, событийность, феноменологическая социология, событийная дискретность, рутинизация жизни, событийная артикулированность.*

Обыденная действительность так или иначе принуждает людей следовать существующим структурам социального порядка, что, конечно, не может не формировать у людей определенных культурно детерминированных как протестных, так и релаксационных моделей поведения, связанных с их объективной потребностью поиска оптимальных форм, чтобы облегчить груз повседневных коммуникаций и принуждающего давления повседневной жизненной рутины.

Человеческие представления о повседневности как специфическом онтологическом равенстве являются главным источником массового восприятия людьми повседневности как гнетущей жизненной рутины. Показательно, что даже во многих современных объективистских социологических теориях – неофункционализме и постструктурализме – тема “рутинизации” общественной жизни определяется в качестве одной из приоритетных в современном социологическом познании. Поэтому исследование такого феномена представляет собой одно из перспективных направлений социологических теоретических исследований.

В современной социологической литературе можно обнаружить различные подходы к пониманию феномена повседневной жизни и трактовке понятия “повседневность”. Так, в самом общем понимании слово “повседневность” просто выражает реалии эмпирической жизни людей. Следует отметить, что в феноменологической социологии сформировался несколько иной подход к пониманию феномена повседневности.

Говоря о повседневности, взятой в этом эмпирическом смысле, нетрудно сформировать представление о том, что повседневность

реализуется в определенных пространственно-временных координатах, то есть она является топологическим и темпоральным опытом совместного бытия людей, где время течет в одном направлении, а пространство имеет три измерения. В повседневном опыте человека эмпирическая жизнь воспринимается как бременная жизнь, преходящее существование, исполнение телесных ощущений, душевных переживаний и разнообразных страданий, присущих, условно говоря, как телу, так и душе. Таким образом, повседневность – это место испытаний и наказаний, страданий и скорби.

Характерно, что социологи феноменологической ориентации (П. Бергер, М. Вебер, И. Гофман, Т. Лукман, А. Шюц и др.) рассматривали повседневность как особый стандартизированный и нормированный срез эмпирической жизни, как мир правил, циклов, стереотипов.

Анализ позиций представителей феноменологической социологии позволяет оптимизировать современное видение категорий повседневности и событийности, определить характер их взаимодействия в общественной практике и выделить характерные черты их влияния на социальную жизнь субъектов, а потому является необходимым с точки зрения исследования феномена современной культуры.

Содержательным исходным допущением общей мировоззренческой и теоретико-методологической позиции социологов феноменологической школы явилось представление о том, что люди способны достигать целей и воспроизводить каждый день свою жизнь именно благодаря наличию стереотипности, событийной дискретности и повторяемости общепонятных поведенческих циклов, в которых задействованы люди, твердо знающие свои “роли”.

Примечательно, что М. Вебер в своей работе “О некоторых категориях понимающей социологии” [1] подчеркивает, что подобная стереотипность, событийная дискретность и повторяемость привычных поведенческих актов является важнейшим условием “вживания” человека в социальный мир. М. Вебер считает, что сама социальная повседневность образуется на основе неформальных “общностных действий”, которые образуют базисные основания коллективного единства людей и обеспечивают непроблематичное восприятие смысла доминирующих в конкретном обществе взаимодействий и коммуникаций между людьми.

М. Вебер был убежден, что такие общностные действия образуют исходную основу коллективной жизни людей. Поэтому в качестве своеобразной аксиомы социологического анализа он провозглашает следующее допущение: “Существуют комплексы общностных действий, которые без каких-либо целерационально принятых по совместному соглашению установлений тем не менее, во-первых, носят такой характер, будто подобные установления существуют; во-вторых, их специфический характер в известной степени обусловлен и видом смысловой отнесенности каждого отдельного человека” [1, с. 322].

В трудах другого видного представителя феноменологической социологии А. Шюца содержится обстоятельная аргументация позиции, согласно которой многообразные реалии повседневного существования людей конституируют социальную реальность, изучение которой является главной задачей социальных наук. “Изначальная цель социальных наук, – как подчеркивает А. Шюц, – состоит в достижении организованного знания социальной реальности. Под понятием “социальная реальность” я склонен понимать тотальную сумму объектов и событий в социокультурном мире в том виде, как они воспринимаются в опыте обыденного мышления людей, живущих повседневной жизнью среди других людей, связанных и с ними множеством отношений и взаимодействий” [2, с. 55].

Важную особенность повседневной жизни, как считает А. Шюц, выражает то обстоятельство, что повседневность воспринимается людьми как сфера согласованных действий, такого поведения, где все связаны друг с другом и интерпретируют мир вместе. Таким образом, повседневность не только связывает людей и стереотипизирует их мир, но и утверждает их фундаментальное онтологическое равенство.

Э. Гидденс в работе “Устроение общества” указывает на процесс рутинизации как важный компонент повседневности, который способствует минимизации напряжений, возникающих в результате различных взаимодействий между людьми. “Рутинизация, психологические механизмы которой минимизируют источники подсознательной тревожности, являются доминирующей формой повседневной социальной активности” [3, с. 385].

В то же время, очевидно, важно учитывать и то обстоятельство, что сам процесс чрезмерной рутинизации повседневной жизни может породить исключительно противоречивые явления общественной жизни и может являться деструктивным фактором активности человека.

По мнению украинского ученого Н. Хамитова, максимальная концентрация повседневности в деятельностных практиках современного человека всегда переживается им как тоска. Именно находясь в тоске, человек не ощущает полноты жизни, переживает, ощущает ее бесцветность и бессмысленность. “Повседневность можно определить как мир, в котором пристрастия постоянно переходят в привычку, разрушая тем самым полноту жизни” [4, с. 33].

В перспективе такого восприятия повседневность – это такая реальность, где мы никак не можем выступить в роли абсолютно свободных монад и абсолютно уникальных индивидуумов. Более того, стереотипный характер повседневности зачастую носит навязчивый и насильственный характер.

В этой связи важно обратить внимание на то обстоятельство, что многие современные ученые в своих работах стремятся развить известную позицию А. Шюца, который отождествлял повседневность с бодрствующим состоянием и бодрствующим вниманием людей.

Напомним, что, рассматривая повседневность как “дневное сознание”, А. Шюц противопоставляет повседневность сну как ночному, смутному состоянию жизненного мира индивида.

И в этом смысле важно уточнить некоторые концептуальные представления относительно событийной структурированности общественной жизни людей.

Следует отметить, что, ставя задачу выяснения базовых онтологических характеристик событийной структуры социальной реальности, уже при самых простых попытках выяснить содержание понятия “событие” мы сразу сталкиваемся с интересной проблемой. В общеупотребительном понимании семантическое значение понятия “событие” можно определить как “то, что состоялось, что-то важное”.

Однако, делая допущение, что социальную реальность можно определить как совокупность событий, касающихся ситуаций не только прошедшего времени, но и настоящего и будущего времени, мы обнаруживаем положение серьезной концептуальной неопределенности термина “событие”.

Обратившись ко многим серьезным отечественным и зарубежным справочным изданиям, нетрудно обнаружить, что, в отличие от таких понятий, как “социальная реальность”, “социальная система”, “общество”, “культура”, “социальное взаимодействие”, “социальная структура”, “деятельность”, “личность” и другие, термин “событие” в качестве социологической категории, по сути, остается вне внимания современных исследователей. Неясным является смысловое содержание и онтологические характеристики данного понятия.

Такую ситуацию, по всей видимости, можно объяснить наличием реальных сложностей. Во-первых, сложностей социологического порядка, поскольку любое событие может рассматриваться как социальный факт, имеющий сложное (и требующее корректной идентификации) сочетание структурных и процессуальных параметров. Во-вторых, сложностей социально-психологического порядка, поскольку любое событие всегда связано с разными мотивами и определенными моделями поведения различных социальных субъектов данного события. В-третьих, сложностей выделения и анализа факторов конструктивистского плана, поскольку любое событие можно понимать как результат целенаправленных конструктивных усилий людей по преобразованию различных обстоятельств своей жизнедеятельности.

При этом важно особо учитывать направления, характер, формы деятельных усилий людей, а также масштабы самих влияний и последствий этих усилий для общества в целом, поскольку сами события могут быть как факторами стабилизации общественной жизни, так и факторами значимых социальных изменений.

Выясняя специфику социологического подхода к изучению событийных параметров социальной реальности, следует поддержать позицию В. Судакова [5], Н. Соболевой [6] и Т. Галюк [7], считающих, что

данная специфика проявляется в общей дисциплинарной стратегической ориентации социологии как науки на идентификацию и анализ взаимосвязи и взаимозависимости структурных и процессуальных параметров события как значимого компонента и явления общественной жизни.

В то же время, обозревая историко-социологический контекст развития мировой социологической мысли, нетрудно заметить, что большинство представителей различных классических школ теоретической социологии также не считали исследование смысловых характеристик понятия “событие” актуальной проблемой, достойной анализа. Отметим, что трактовки данного термина отсутствуют в большинстве отечественных и зарубежных энциклопедических изданий и словарях. И все же, в некоторых справочных изданиях термин “событие” получает определенную концептуальную интерпретацию и объяснение. Однако такие интерпретации и объяснения, как правило, бывают либо очень краткими, либо весьма расплывчатыми.

По сути, единственную социологическую дефиницию термина “событие” нам удалось обнаружить в “Российской социологической энциклопедии”, в которой, к сожалению, отсутствует необходимая в таких случаях статья-комментарий, а представлено лишь краткое определение: “Событие – происшествие, важное явление, происшедшее в общественной или личной жизни” [8, с. 473].

Близкое по смыслу определение, которое дополняется некоторыми важными пояснениями, предлагает и автор словаря “Организация и самоорганизация социальных систем” В. Кирпичев: “Событие – значительное явление, факт общественной, государственной или личной жизни, особо значимое происшествие (политическое, историческое, международное, событие культурной жизни); происшествие, которое сбылось (В. Даль); сосуществование совместно с бытием; “бытие совместно с другими” (М. Хайдеггер).

По М. Хайдеггеру, время и бытие сливаются в событие. Бытие – судьба человека, если только человеку суждено вернуться к своему собственному существу. Может, это и будет событием? Событие как озарение, прозрение? Так, “сбывающийся человек принадлежит событию”, “событие сбывается” [9, с. 174].

Несмотря на некоторую краткость и смысловую неопределенность приведенных нами двух определений, проанализируем их содержание более подробно, делая при этом акцент на некоторых существенных рациональных аспектах.

Во-первых, в представленных определениях подчеркнута важность учета при анализе феномена события обстоятельства его фактуальности. Фактуальность событий означает то, что события определенным образом происходят, они случаются.

Во-вторых, указание в обоих определениях на событие как “важное явление” или “значительное явление” подчеркивает определенный

интегративный потенциал события, поскольку событие можно представить как специфическую результативную форму совместной деятельности и совместного бытия людей.

В-третьих, авторами определений указано на “способность” событий особым образом влиять не только на активность, но и на судьбы людей, что влечет необходимость принятия в расчет и специфических мировоззренческих характеристик, относящихся скорее к области философской метафизики и антропологии.

Принимая в расчет выделенные нами характеристики, можно заключить, что социологическое изучение феномена события в целом базируется на концептуальных допущениях и предпосылках, что любому событию присущи как специфические структурные признаки и характеристики, так и специфические процессуальные параметры.

Поэтому, еще раз подчеркивая и указывая на значимость учета и анализа процессуальных характеристик события, мы считаем важным обратить внимание на следующие аргументы.

Во-первых, самую общественную жизнь можно представить как последовательную связь и систему событий, происходящих в экономической, политической и духовной жизни общества. В этом смысле, как справедливо указывает В. Судаков, можно говорить о специфической событийной процессуальности общественной жизни [5, с. 89].

Во-вторых, необходимо учитывать различные факторы, определяющие динамику развития того или иного события, дискретный статус и качественные границы события, то есть его начало и конец, характер коммуникаций между социальными субъектами как участниками события. Именно потому, что любое событие сочетает в себе одновременно и динамические, и дискретные параметры, объективно ставит важную для социологии проблему – идентификации содержания события и интерпретации его смысла.

В-третьих, именно через анализ содержания и динамики конкретных событий мы получаем возможность, как считает Н. Соболева, реально определить их действительно важную роль и социальные функции путем вычленения из их совокупности тех “социально значимых событий”, которые занимают определяющее место в структуре общественных связей, а также в системе символов и ценностей индивидов, социальных групп и институтов [6, с. 29–32].

Отметим, что последний аспект нуждается и требует более внимательного рассмотрения, поскольку в любом из “социально значимых событий” содержатся и различаются его как объективные, так и субъективные стороны.

Выводы. Повседневность – это такая реальность, где индивид как социальный субъект не может выступать в роли абсолютно свободного и уникального индивидуума. Более того, стереотипный характер повседневности зачастую носит навязчивый и насильственный характер. Это порождает необходимость компенсировать рутинное течение

повседневности событиями как уникальными явлениями, влияющими на ход бытия.

Независимо от того, являются ли события контролируруемыми индивидом или неконтролируемыми, в том случае, если они являются экзистенциально важными для него, они непременно повлияют на действия и ценностные ориентации человека в будущем. Другими словами, события выступают значимым как объективированным, так и субъективизированным социальным контекстом действий общественных субъектов.

Список использованной литература

1. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – С. 345–546.
2. Шюц А. Формирование понятия и теории в социальных науках / А. Шюц // Избранное: Мир, светящийся смыслом. – М. : РОСПЭН, 2004. – С. 51–68.
3. Гидденс Э. Устроение общества. Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Академический Проект, 2003. – 528 с.
4. Хамитов Н.В. Философия человека: поиск пределов. Пределы мужского и женского: введение в метаантропологию / Н.В. Хамитов. – К. : Основы, 1997 – 260 с.
5. Судаков В.И. Социологическое познание: современные тенденции и стимулы развития / В.И. Судаков. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1995. – 232 с.
6. Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності / Н.І. Соболева – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – 296 с.
7. Галюк Т.Л. Специальные события в теории и практике ПР-деятельности (факторы мотивации и организации) / Т.Л. Галюк. – К. : МАУП, 2005. – 23 с.
8. Российская социологическая энциклопедия / [под общей ред. Г.В. Осипова]. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 672 с.
9. Кирпичев В.С. Организация и самоорганизация социальных систем : словарь / В.С. Кирпичев. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 282 с.

Орлова О.І. Категорії “повсякденність” і “наповненості” в сучасній феноменологічній соціології

У статті проаналізовано сучасні підходи до визначення соціологічного змісту категорій повсякденності й подієвості. Розглянуто погляди представників сучасної феноменологічної соціології на цю проблему й запропоновано авторський підхід до встановлення взаємозв'язку цих категорій крізь призму аналізу технологічних складових сучасної культури.

Ключові слова: *повсякденність, подієвість, феноменологічна соціологія, подієва дискретність, рутинізація життя, подієве артикулювання.*

Orlova O. Category of “daily” and “event” in modern phenomenological sociology

The article analyzes the current approaches to the definition of the sociological categories of content daily and event. We consider the views of representatives of the modern phenomenological sociology to the problem and offers the author’s approach is to relate these categories of analysis through the prism of technology components of contemporary culture.

Key words: *daily, event, phenomenological sociology, event-discrete, become routine life event-articulation.*

УДК 316.613

С.В. ТУПИКОВА

ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЯ ТЕЛЕСНОСТИ В КЛАССИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

Статья посвящена рассмотрению основных факторов, детерминирующих процесс становления проблематики телесности в качестве предмета социологической рефлексии. Утверждается, что проблематизация того или иного культурного феномена в рамках научного дискурса обусловлена, с одной стороны, актуальной культурной ситуацией (социокультурным контекстом), а с другой – состоянием научного теоретизирования. В статье отмечается, что актуализация проблематики телесности происходит лишь в границах постмодернистской критики рационального подхода, в то время как классическая социология оставляла указанную проблему за рамками исследовательских интересов.

Ключевые слова: телесность, проблематизация, научный дискурс, актуализация, постмодерн, классическая социология.

В последние десятилетия в рамках социологической науки наблюдается существенный всплеск научного интереса к проблематике телесности. В результате чего в научный оборот входит понятие “телоцентризм”, характеризующееся как одно из направлений развития современной культуры, относящееся, прежде всего, к эпохе постмодернизма. Как отмечает российский ученый Г.Л. Тульчинский, “в постмодернизме был сделан следующий шаг – в направлении смены системообразующего центра современной культуры как перехода от Слова к Телу, от интеллектуальности и духовности к телесности, от вербальности к зрительному образу, от рациональности к “новой архаике”, когда в центре ментальности и дискурса оказывается тело, плоть. На место Слова встало Тело, культура перестала быть логоцентричной и оказалась телоцентричной” [5, с. 240]. В целом поворот научного интереса в сторону проблематики человека телесного, как отмечает Б. Тернер, происходит с середины XX в., именно с этого момента появляется большое количество работ, посвященных телу и телесности. В результате чего в современном научном пространстве весьма заметным явлением стали исследования вопросов, связанных с телесным существованием человека, представленных в работах Р. Бердуистела, И. Гоффмана, М. Мерло-Понти, М. Мосса, Г. Плеснера, Ж.-П. Сартра, Б. Тернера, А. Франка, М. Фуко, М. Фитерстоуна, и др. Так, предметом исследования ученых все чаще становятся: а) условия, определяющие формирование нового образа

человеческой телесности, а также факторы и технологии его реализации; б) нормы и формы контроля над телом и способы воздействия на восприятие собственной и чужой телесности, а также процесс ее идентификации и конструирования средствами массовой коммуникации; в) влияние на тело различных форм и направлений современной массовой культуры, в частности, такого социокультурного феномена, как мода.

Параллельно с состоянием социального теоретизирования телесности на современном этапе, нельзя не отметить значительное оживление интереса к проблемам тела и телесности на уровне обыденного сознания, массовых форм социокультурной практики. К обстоятельствам, которые повлияли на такую ситуацию, можно отнести: а) обострение проблем здоровья в современном обществе; б) повышение ценности человеческой индивидуальности; в) повышение значимости проблем сексуального поведения и сексуальной культуры в условиях современной цивилизации и др. Возрастание значимости тела в современной культуре потребления связано также и с приобретением им особого смысла как носителя символической ценности, что сделало проблему “вотелеснивания” социальных смыслов и ориентаций одной из фундаментальных для современного социального познания. Таким образом, одним из факторов актуализации проблематики телесности в рамках научного дискурса является современная социокультурная реальность.

Однако, как уже упоминалось ранее, телесность становится предметом социологической рефлексии лишь с середины XX в., об этом свидетельствует работа известного современного западного исследователя проблемы телесности как социального феномена А. Франка “Возвращение к телу”. Уже само название направлено на то, чтобы подчеркнуть существование длительного периода “выпадения” телесности из фокуса внимания исследователей. Здесь также необходимо отметить, что этот период лишь в очень относительном смысле можно считать завершенным, поскольку возвращение к телу как серьезной проблеме пока более желаемое, чем действительное. Данная проблематика все еще продолжает занимать маргинальное положение в рамках отечественного научного социального познания. При этом можно утверждать, что такая ситуация не является неожиданной или новой, а берет свое начало с момента возникновения социологии как науки.

Так, действительно, если обратиться к истории социологической мысли, то можно обнаружить, что классической социологии так и не удалось создать подлинную “социологию тела”. Исходя из этого, **целью статьи** является рассмотрение основных факторов, детерминирующих отсутствие проблемы человеческого тела как предмета научного интереса в границах классической социологии. Для реализации поставленной цели предусматривается решение следующих задач: выявить состояние и основные характерные черты общества середины XIX – начала XX в., то есть определить основной вектор общественного развития указанного

періода; очертить специфіку научного познання и научных интенцій класиків соціології.

Как уже было отмечено выше, актуализация той или иной проблематики в рамках научного пространства напрямую связана с социокультурным контекстом, социокультурной реальностью. Кроме того, проблему телесности и становление ее в качестве предмета социологической рефлексии необходимо рассматривать в контексте общей концепции проблематизации, отражающей феномен превращения специфических культурных явлений в предмет рационального анализа и критического осмысления. Под проблематизацией каких-либо специфических феноменов культуры понимается ситуация, при которой привычные технологии практики (бытовой, поведенческой, сексуальной), встроенные в рамки обиходной деятельности и не вызывавшие ранее потребности в своем переосмыслении, вдруг начинают составлять для носителей культуры проблему, требующую рефлексивного осмысления и рациональной артикуляции [3, с. 270]. Проблематизация того или иного культурного феномена на уровне обыденного сознания, в свою очередь, приводит к процессу концептуализации в его пределах научного теоретизирования.

В связи с этим для понимания причин недооценки значимости проблематики телесности в классической социологии, прежде всего, необходимо обратиться к рассмотрению состояния общества в тот период времени. Поскольку социология возникает в ответ на потребности общества, поэтому не случайно, что в социологических построениях классиков социологии уделялось большое внимание широким социальным проблемам того периода, а именно проблемам капиталистического общества, его социально-экономическому и политическому развитию. В связи с этим классическую социологию, связанную с именами К. Маркса, М. Вебера, Г. Зиммеля, Ф. Тенниса, Э. Дюркгейма и К. Маннгейма, интересовали общие черты различных индустриальных капиталистических обществ. Другими словами, социология ставила перед собой определенный и четко сформулированный вопрос: каковы отличительные признаки городского, индустриального общества.

Так, к примеру, в рамках немецкой социологической теории было общепризнано, что индустриальное общество будет развиваться в сторону рационализованного, бюрократического, отчужденного социального порядка, в котором стабильность сельской жизни будет нарушаться классовыми конфликтами, а семья и церковь – постепенно заменяться более рациональными, инструментальными общественными институтами [4]. Соответственно, проблема онтологического статуса социальных действующих акторов оказывалась в тени. Если классики социальной теории и обращались к ней, то рассматривали индивида в понятиях деятельности, что на практике представляло собой проблему рационального выбора целей, исходя из критерия полезности или общепринятых ценностей. Телесное же, плотское в человеке

рассматривалось как пространство неразумного, инстинктивного, нерационального.

В целом при разработке науки о действии социологи уделяли мало внимания биологическим условиям действия. Отчасти можно рассматривать развитие социологии как своего рода враждебную реакцию на дарвиновский эволюционизм, евгенику или биологизм. Как отмечает Б. Тернер, в веберовском определении основных типов социального действия практически нет места ни биологическим условиям действий, ни идее “наделенного жизнью тела”. Так, можно сказать, что в рамках научных интересов ученых сформировался своего рода “телесный негативизм”, когда проблема человеческого тела практически “выпадала” из фокуса внимания исследователей. К примеру, структурный функционализм испытал сильное влияние теории культуры Кребера. В последующем развитии волюнтаристской теории действия Т. Парсонсом человеческая телесность сначала рассматривалась как одно из условий действия, хотя позднее Т. Парсонс признал, что так и не развил в полной мере идею об органической подсистеме, или уровне, действия [4]. Разрабатывая аналитические основания социологии, М. Вебер, В. Парето и Т. Парсонс при формулировании базовых понятий действующего, действия, выбора и целей брали за образец экономику и право. Если бы при изучении потребительского выбора принимались в расчет потребности и желания потребителей, это могло бы повлечь за собой разработку теории поведения действующего, учитывающую его телесность, но данное направление не получило развития ни в экономике, ни в социологии. Экономическая наука сосредоточилась на технических проблемах, таких как предельная полезность благ. Точно так же человеческая телесность не могла быть непосредственно увязана с юриспруденцией, концентрирующейся на проблеме юридической ответственности. В целом в ранней социологической теории преобладал экономический подход с его интересом к полезности, товарам и равновесию в обществе.

С другой стороны, нельзя сказать, что в прошлом проблема тела полностью игнорировалась. Необходимо отметить, что проблема тела индивида, его биологического начала “как бы предполагалась” при рассмотрении других вопросов, когда социология обращалась к индивиду, личности, человеку, но полноценное обращение к “*Homo somatikos*”, то есть человеку телесному, так и не было реализовано. В связи с этим известный английский социолог К. Шиллинг, работающий в рамках социологии тела, определяет ее статус в рамках классической социологии как статус “отсутствующего присутствия” [6]. Таким образом, в то время, как проблематика тела вошла в антропологию на фундаментальном онтологическом уровне, в рамках социологической науки (отчасти ввиду того, что ее теоретические разработки основывались на концепции рационального экономического действия) социология тела как единая теория так и не была сформирована.

Выводы. Таким образом, мы видим, что вектор развития общества конца XIX – начала XX в. не способствовал постановке проблемы тела и телесности в центр внимания ученых, в связи с чем данная область знания оставалась за рамками исследовательских интересов. Классическая социология была ориентирована на изучение проблем капиталистического общества с его ориентацией на разумное, рациональное начало в человеке. В результате: несмотря на то, что на протяжении почти всей своей короткой истории социология в основе своей была историческим исследованием условий социальных изменений в социальных системах, ей так и не удалось поставить проблему тела в историческом ракурсе. Только в постмодернистской критике рационального подхода проблема тела вновь была поднята как проблема историческая и стала обсуждаться с точки зрения соотношения человеческих желаний и разума. В результате критики интерпретации разума как инструмента эмансипации возник интерес к телу и как к источнику противостояния инструментальному разуму, и как к одному из объектов мира повседневной жизни. В результате чего понятие “телесность” начинает выступать ведущей категорией в постмодернистских размышлениях.

Список использованной литературы

1. Быховская И. “Человек телесный” в социокультурном пространстве и времени (очерки социальной и культурной антропологии) / И. Быховская. – М. : Физкультура, образование и наука, 1997. – 209 с.
2. Ковалева И. К вопросу о “социологии тела” в историко-социологической перспективе / И. Ковалева // Методология, теория и практика социологического анализа общества. – Х., 2003. – С. 122–125.
3. Костина А. Массовая культура как феномен постиндустриального общества / А. Костина. – М. : ЛКИ, 2008. – 352 с.
4. Тернер Б. Современные направления развития теории тела / Б. Тернер // THESIS. – 1994. – Вып. 6. – С. 137–169.
5. Тульчинский Г. Постчеловеческая персонология: Новые перспективы свободы и рациональности / Г. Тульчинский. – СПб : Алетейя, 2002. – 677 с.
6. Shilling C. The Body and Social Theory / C. Shilling. – Sage Publications, Inc., 1993. – 225 с.

Тупикова С.В. Проблематизація тілесності в класичній соціології

Стаття присвячена розгляду основних факторів, що детермінують процес становлення проблематики тілесності як предмета соціологічної рефлексії. Стверджується, що проблематизація того чи іншого культурного феномену в рамках наукового дискурсу зумовлена, з одного боку, актуальною культурною ситуацією (соціокультурним контекстом), а з іншого – станом наукового теоретизування. У статті наголошено, що актуалізація проблематики тілесності відбувається лише в межах постмодерністської критики раціонального підходу, тоді як класична соціологія залишала зазначену проблему за рамками дослідницьких інтересів.

Ключові слова: тілесність, проблематизація, науковий дискурс, актуалізація, постмодерн, класична соціологія.

Tupikova S. Problematization of physics in classical sociology

The article is devoted to consideration of the main factors, determining the development process of mainstreaming of physicality as the object of sociological reflection. Affirms, that the problematization of one or another cultural phenomenon in the framework of the scientific discourse is due on the one hand current cultural situation (the socio-cultural context), and on the other – the state of scientific theorizing. The article notes that mainstreaming of physicality is only within the boundaries of постмодерністської critics of the rational approach, while classical sociology left the problem outside the research interests.

Key words: *physics, the problematization of the scientific discourse, actualization, post-modern, classical sociology.*

УДК 316.334.2

М.С. ШИРОКОВА

МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КОРПОРАТИВНОГО СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Статтю присвячено обґрунтуванню методів емпіричного дослідження соціального капіталу, що представлені в сучасній соціологічній практиці. Досліджено придатність використання проміжних результатів як індикаторів соціального капіталу. Розглянуто авторську інтегративну модель впливу корпоративного соціального капіталу на іміджевий.

Ключові слова: корпоративний соціальний капітал, індикатори соціального капіталу, іміджевий капітал.

Незважаючи на зростання популярності теорії соціального капіталу, у галузі його дослідження залишається ще багато дискусійних питань, що, на нашу думку, свідчить не про слабкість самої теорії, а скоріше є наслідком недостатньо розробленого понятійно-категоріального апарату. Відкритими для подальшої розробки в сучасній соціологічній науці залишаються проблеми, пов'язані з вимірюванням соціального капіталу. Між тим, емпіричні дослідження цього феномену мають велику значущість для вирішення конкретних соціальних і економічних проблем. Наявність відповідних індикаторів і точних показників вимірювання допоможе й організаціям, і державі максимізувати економічну та соціальну корисність соціального капіталу.

Метою статті є розгляд методів емпіричного дослідження корпоративного соціального капіталу.

Огляд літератури з проблеми соціального капіталу свідчить, що теоретичні дослідження цього феномену не супроводжуються належною розробкою інструментів його емпіричного аналізу. Невідповідність між теоретичним розумінням соціального капіталу і способами, якими він вимірювався, в багатьох емпіричних дослідженнях призводить до емпіричної плутанини щодо значення, вимірювання, результатів і доречності соціального капіталу. Торкаючись цієї проблеми, американський соціолог П. Пакстон зазначає, що попередні дослідження мало пояснюють, як показники соціального капіталу пов'язані з його теоретичним визначенням, що, на її думку, знаходить свій прояв у використанні “сумнівних індикаторів соціального капіталу”, таких, наприклад, як єдиний показник для вимірювання, і в неузгодженості результатів [1, с. 90].

Абстрактна природа соціального капіталу, неоднозначність його інтерпретації та розмаїтість концептуальних типологій породжують непорівнянність результатів різних його досліджень. На цю проблему, зокрема, звертає увагу американський економіст С. Дурлауф,

підкреслюючи, що в багатьох визначеннях змішуються функціональні та причинні аспекти соціального капіталу, і що каузальні визначення соціального капіталу необхідні для успішного емпіричного аналізу [2, с. 461]. Труднощі у вимірюванні соціального капіталу можна пояснити й тим, що дослідники часто не відокремлюють його форми, джерела й наслідки. Прикладом цього може слугувати інтерпретація довіри, яка розглядається науковцями і як компонент соціального капіталу (його джерело), і як його результат.

Переважає більшість дослідників, здійснюючи емпіричний аналіз соціального капіталу, зосереджуються на використанні специфічних змінних, застосовуючи різні його індикатори в різних контекстах. При цьому, як правило, віддається перевага одному з двох типів показників – первинним або вторинним. *Первинними* вважаються фактичні результати соціального капіталу, що пов'язані з його основними компонентами. Згідно з таким підходом, соціальний капітал може бути виражений через структуру та якість соціальних мереж. *Вторинними* вважаються індикатори, які безпосередньо не пов'язані з його ключовими компонентами, а є його ефектами, і отже, можливо, не є дійсними показниками соціального капіталу. Емпіричне оцінювання обсягу соціального капіталу за допомогою прямих показників знаходить достатньо широке використання в практиці соціологічних досліджень. Однак ані узагальнені показники довіри і норм взаємності, ані членство в групах не можуть слугувати абсолютно достовірною підставою для якісного оцінювання соціальних відносин.

Аналізуючи інструменти вимірювання соціального капіталу, американські економісти К. Грутаерт і Т. Ван Бастелер зазначають, що оскільки соціальний капітал дуже важко виміряти прямо, то для практичних цілей необхідно використовувати вторинні показники, тобто *індикатори-замінники* [3, с. 6]. В емпіричних дослідженнях індикатори заміщають, виявляють, представляють інші характеристики соціального капіталу, які зазвичай недоступні для спостереження та вимірювання. Соціальний капітал складається з абстрактних конструктів, які потребують суб'єктивної інтерпретації при їх переведенні у вимірювані показники, що вже є непрямими замінниками цих конструктів. Такої думки дотримується, зокрема, американський соціолог К. Каллахан, яка вважає, що оскільки соціальний капітал важко виміряти безпосередньо, то він може бути виведений зі своїх ефектів [4, с. 117].

Проте на думку деяких дослідників, вторинні показники не можуть бути надійними індикаторами соціального капіталу, і тому їх використання є помилковим. Так, наприклад, О. Демків із цього приводу зазначає, що в такому разі дослідник виходить з припущення, що досліджуваний ефект є наслідком саме соціального капіталу, а не наслідком інших факторів [5, с. 137]. Подібна критика ґрунтується на тому, що соціальний капітал є прихованою соціальною силою, яка не піддається вимірюванню, і що пропонувані індикатори є в найкращому випадку недосконалими замінниками.

При дослідженні соціального капіталу на рівні організацій його можна розглядати як одну з причин підвищення прибутковості й ефективності. Однак на ці віддалені наслідки соціальний капітал впливає не безпосередньо, а через *проміжні результати*, які є його побічним продуктом, і відрізняються від кінцевих ефектів, що пов'язані із соціально-економічним розвитком організації. Як проміжні результати можна, наприклад, розглядати почуття причетності до організації, довіру, почуття впевненості та безпеки, позитивний імідж тощо. Ці фактори можуть стати причиною виникнення можливих *віддалених позитивних наслідків* для організації.

В емпіричному дослідженні корпоративного соціального капіталу ми використовуємо *імідж організації* як проміжний показник, що може слугувати його індикатором. Оскільки корпоративний імідж – це характеристика або атрибут, що приписується компанії стейкхолдерами, він, принаймні частково, є продуктом мережі відносин компанії. Будь-яка соціальна організація є системою, що складається із сукупності різних елементів, між якими встановлені певні взаємозв'язки або відносини, які забезпечують можливість взаємодії елементів системи, а отже, й обмін думками, відомостями, інформацією. Розгалуженість соціальних зв'язків організації, контроль нею контактів, які встановлюються через взаємодію з різними групами громадськості, розмір соціальних мереж, з якими вона пов'язана, визначаються як обсяг соціального капіталу організації. Останній можна охарактеризувати як синергетичний ефект, отриманий в результаті взаємодії організації з власним персоналом, партнерами, споживачами, державними структурами, суспільством. Наявність довіри в такій взаємодії, спільних цінностей і норм у сукупності створюють позитивний імідж організації, підтверджуючи тим самим її високу корпоративну культуру і створюючи сприятливу ділову репутацію.

Аналізуючи *вплив корпоративного соціального капіталу на іміджевий капітал*, можна визначити сутність останнього й окреслити коло факторів, що впливають на його формування. Запропонована нами інтегративна модель (див. рис.) показує, яким чином корпоративний соціальний капітал впливає на іміджевий. Модель складається із цілого ряду факторів, які умовно можна поєднати у дві групи: капітал відносин і репутаційний капітал.

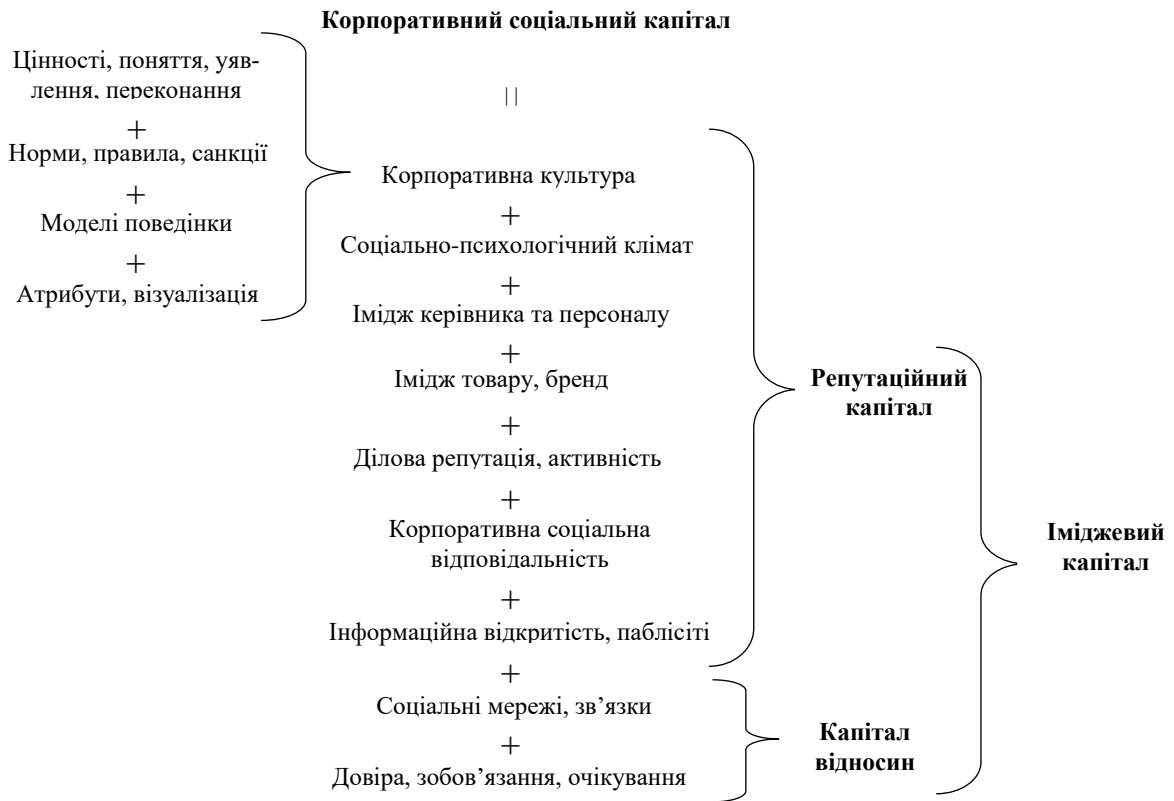

Рис. Інтегративна модель корпоративного соціального капіталу

Висновки. Взаємодіючи, капітал відносин і репутаційний капітал породжують позитивну громадську думку, престиж і привабливий імідж організації в очах громадськості, тобто *іміджевий капітал*, який має інтегративний потенціал і продукує форми взаємодії, націлені на співробітництво, взаємодопомогу та стійкі форми самоорганізації. Іміджевий капітал вводиться в модель як потенційний проміжний ефект корпоративного соціального капіталу. Таким чином, *імідж організації* відображає ступінь розвитку її соціального капіталу, оскільки вони мають однакові джерела формування. Він виступає його проміжним результатом, а не складовою або кінцевим наслідком і опосередковує відносини організації зі стейкхолдерами.

Список використаної літератури

1. Paxton P. Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment / P. Paxton // American Journal of Sociology. – 1999. – Vol. 105. – № 1. – P. 88–127.
2. Durlauf S.N. On the Empirics of Social Capital / S.N. Durlauf // The Economic Journal. – 2002. – Vol. 112. – № 483. – P. 459–479.
3. Grootaert C. The Role of Social Capital in Development / C. Grootaert, T. Van Bastelaer. – Melbourne : Cambridge University Press, 2002. – 360 p.
4. Callahan K. Flexible Performance Strategies: Responding to Change / K. Callahan // Public Productivity and Management Review. – 1996. – Vol. 20. – № 2. – P. 117–173.
5. Демків О. Мережева структура соціального капіталу : дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.03 / О. Демків. – Л., 2006. – 236 с.

Широкова М.С. Методы эмпирического исследования корпоративного социального капитала

Статья посвящена обоснованию методов эмпирического исследования социального капитала, которые представлены в современной социологической практике. Обсуждается пригодность использования промежуточных результатов в качестве индикаторов социального капитала. Также рассматривается авторская интегративная модель влияния корпоративного социального капитала на имиджевый.

Ключевые слова: корпоративный социальный капитал, индикаторы социального капитала, имиджевый капитал.

Shirokova M. The methods of empirical investigation of corporate social capital

The paper is devoted to a substantiation of the methods of empirical research of social capital which are presented in modern sociological practice. Ability of intermediate results to be used as indicators of social capital is discussed. It is also considered author's integrative model of influence of corporate social capital on image capital.

Key words: corporate social capital, indicators of social capital, image capital.

УДК 316

GRAŻYNA OBER

KOMPUTEROWA WIZUALIZACJA RUCHU ZMECHANIZOWANEJ OBUDOWY GÓRNICZEJ

W artykule przedstawiono charakterystykę i możliwości jakie daje wizualizacja ruchu sekcji obudowy zmechanizowanej na przykładzie obudowy TAGOR 12–23,8/30 – POz.

1. Wstęp

Wizualizacje komputerowe są bardzo szerokim zagadnieniem we współczesnej gospodarce. Wspomaganie wyobraźni człowieka przez rysunki miało miejsce od najdawniejszych czasów, obraz zawsze przemawiał do nas silniej i wyraźniej niż słowo pisane, lub suche liczby. W obecnych czasach, dzięki rozwojowi grafiki komputerowej, wizualizacja komputerowa stała się ogólnie dostępnym i stosowanym sposobem prezentowania koncepcji oraz projektów. Szeroki dostęp do tego rodzaju techniki wizualizacji przysłużył się do rozwoju wielu dziedzin gospodarki. Poczynając od branży rozrywkowej, gdzie efektywność obrazu często decyduje o komercyjnym sukcesie produktu, aż do poważniejszych zastosowań przemysłowych i projektowych, gdzie wizualizacje komputerowe pozwalają obejrzeć nie tylko istniejące już rozwiązania, ale także często służą jako najwcześniejszy model urządzenia, zanim powstanie pierwszy prototyp. Nie do przecenienia jest także rola takich prezentacji w procesie edukacyjnym, przede wszystkim z racji wspomnianej siły przekazu, jaką niesie obraz.

Prezentacja pozwala także odtworzyć to, z czym wyobraźnia ma często duży problem, czyli ruch wizualizowanych obiektów. Co więcej, możliwe jest zaangażowanie użytkownika prezentacji, poprzez uczynienie jej interaktywną, co zwiększa zarówno atrakcyjność wizualizacji, jak i jej walory poznawcze.

Celem artykułu jest charakterystyka i omówienie możliwości wizualizacji ruchu zmechanizowanej sekcji obudowy ścianowej typu TAGOR 12-23,8/30 – POz.

2. Zmechanizowana obudowa ścianowa

Aby przeprowadzić dobrą wizualizację, należy zdobyć jak najszerszą wiedzę na temat wizualizowanego obiektu. Podstawowe informacje na temat obudów górniczych, ze szczególnym uwzględnieniem modelu będącego tematem niniejszego artykułu, historii ich powstania, oraz budowy, pozwolą przybliżyć temat.

3. Rozwój obudowy wyrobisk górniczych

Od początku historii górnictwa zawód ten wiązał się ze znacznym ryzykiem wynikającym między innymi z faktu ingerowania przez górników w

strukturę geologiczną górotworu, co zazwyczaj skutkuje działaniem dużego obciążenia, zarówno statycznego, jak również dynamicznego na elementy stabilizujące kontur wyrobiska.

Pierwsze pomysły mechanizacji obudów ścianowych pojawiły się w Niemczech na początku lat 40-tych ubiegłego wieku. Konstruowane wtedy obudowy miały ręcznie rozpierane stojaki, z powodu niedoskonałości ówczesnych siłowników hydraulicznych. Prawdziwy rozwój obudów górniczych miał jednak miejsce już po drugiej wojnie światowej, wraz z rozwojem techniki hydraulicznej. Jednocześnie w Wielkiej Brytanii oraz w Niemczech powstawać zaczęły pierwsze hydrauliczne obudowy ramowe, a także rozwijane stopniowo obudowy typu kasztowego. Były to coraz bardziej rozbudowane układy stojaków hydraulicznych, wyposażonych także w mechanizmy kroczenia. Dzięki ich zastosowaniu uzyskano możliwość szybkiego montażu obudów oraz dopasowania ich do zmieniającej się wysokości wyrobiska, a także znaczne poprawienie parametrów wytrzymałościowych. Pierwsze obudowy osłonowe powstały w połowie lat 50-tych w ZSRR. Początkowo były to urządzenia z układem przegubowego zamocowania osłony, później pojawiły się doskonalsze układy lemniskatowe. W latach 70-tych pierwsze obudowy osłonowe, produkcji francuskiej, zostały wdrożone w Niemczech. Trafiły także do Polski, produkowane i udoskonalane są nadal przez zakłady w Tarnowskich Górach oraz Centrum Mechanizacji Górnictwa KOMAG w Gliwicach. Od czasu swojego powstania, obudowy osłonowe rozprzestrzeniły się po całym świecie i znalazły szerokie zastosowanie jako obudowy ścianowe.

4. Sekcja obudowy zmechanizowanej

Zestawy obudowy zmechanizowanej różnią się między sobą konstrukcyjnie w zależności od przeznaczenia, to znaczy warunków geologiczno – górniczych, w których mają być zastosowane. W skład części konstrukcyjnej obudowy zmechanizowanej wchodzi kilka rodzajów elementów, przy czym w kontekście tej pracy najbardziej interesujące są elementy podstawowe, czyli te których zadaniem jest przenoszenie obciążenia. Wymienione poniżej elementy są najistotniejszymi z punktu widzenia wizualizacji ruchu zestawu. Są to: tojaki

Stojakami nazywamy siłowniki hydrauliczne, służące do rozpierania obudowy w miejscu pracy i ponownego jej składania (rabowania). Przenoszą one naciski skał stropowych górotworu na spągnicę. Są one realizowane jako siłowniki tłokowe dwustronnego działania z jednym drągiem tłokowym. Rozróżnia się tu stojaki jedno, dwu i trójteleskopowe. Z uwagi na stosunkowo niewielki skok hydrauliczny, zasada jednoteleskopowego wysuwu stosowana jest tylko w wyjątkowych wypadkach. W obudowie będącej przedmiotem tej pracy rozpatrywany jest stojak dwuteleskopowy.

Oprócz głównego stojaka w omawianej sekcji obudowy lemniskatowej występuje także podpora stropnicy – siłownik zamontowany między osłoną odzawałową a stropnicą, zapewniający prawidłowy tor ruchu przy rozpieraniu i

rabowaniu. Z powodu znacznie mniejszego wymaganego skoku hydraulicznego, jest to siłownik jednoteleskopowy.

– Stropnica

Stropnica to część sekcji obudowy zmechanizowanej stykająca się bezpośrednio ze skałami stropu. Przenosząc siły wywierane przez stojaki i podporę stropnicy, zabezpiecza ona wyrobisko przed opadaniem skał. Można wyróżnić stropnice z wysięgnikiem przednim, z wysięgnikiem przednim i tylnym, oraz przegubowe. W omawianej obudowie mamy do czynienia z pierwszym rodzajem stropnicy. Wysięgniki stropnicy stosowane są celem lepszego dostosowania stropnicy do kształtu stropu oraz szybkiego podparcia nowo odsłoniętej powierzchni stropu. Najczęściej stosowane, w tym także w omawianej obudowie, są stropnice sztywne, wykonane jako jednolita konstrukcja spawana płytowa lub rzadziej belkowa, o przekroju skrzynkowym. Stropnice posiadają gniazda do mocowania siłowników oraz ucha do połączenia z osłoną odzawałową.

– Spągnica

Jest to podstawowy zespół sekcji obudowy, stykający się bezpośrednio ze spągiem i pośredniczący w przenoszeniu nacisków skał stropowych na spąg. Stosowane rozwiązania konstrukcyjne można podzielić na spągnice jednoczęściowe, spągnice dzielone na swojej długości oraz spągnice z płytą przegubową.

– Osłona odzawałowa

Jest to element sekcji obudowy odgradzający wyrobisko od zrobów, częściowo przejmujący nacisk skał stropowych oraz w całości nacisk rumowiska zawałowego. W obudowach podporowo-osłonowych przy eksploatacji ścian systemem z zawałem stropu stosuje się jednolite osłony odzawałowe. Osłona jednolita o stałej długości połączona jest przegubowo ze stropnicą oraz z łącznikami układu lemniskatowego. Ma ona przekrój skrzynkowy i jest spawana z blach różnej grubości. Na wewnętrznej powierzchni osłony odzawałowej umieszcza się ucha i obejmy do mocowania elementów wyposażenia hydraulicznego sekcji.

– Łączniki układu lemniskatowego

Są to elementy stanowiące część składową układu czworoboku przegubowego. Wykonane są w formie belki lub płyty z uchami na końcach do połączenia ze spągnicami i osłoną odzawałową. Najczęściej wykonywane są jako konstrukcje spawane.

Oprócz tego wyróżniamy także elementy osprzętu, czyli układy przesuwne (mechanizm kroczenia), układy sterujące i korygujące oraz sterowanie, a także elementy dodatkowe, takie jak elementy odciążające, urządzenia zraszające, oraz oświetlenie.

Obecnie stosowane obudowy górnicze różnią się pomiędzy sobą kształtem i przeznaczeniem. Najogólniejszy podział stosowanych obecnie obudów zmechanizowanych przedstawia się następująco:

- obudowa ramowa;
- obudowa kasztowa;

– obudowa osłonowa.

Ze względu na usytuowanie stojaków w sekcji, obudowy osłonowe dzieli się na obudowy podporowo – osłonowe, osłonowo – podporowe i osłonowe. Przedmiotem tej pracy jest obudowa podporowo-osłonowa z układem lemniskatowym. W przeciwieństwie do pozostałych dwóch typów obudów, zamocowane w niej stojaki nie są równoległe do stropu, przez co jej ruch jest bardziej złożony. Sposoby mocowania osłony odzawałowej do spągnicy zaowocowały powstaniem sekcji obudowy o różnych rodzajach ruchu stropnicy. Rozróżniamy tutaj obudowy o ruchu kołowym (tor ruchu stropnicy jest wycinkiem koła), ruchu lemniskatowym, oraz ruchu eliptycznym. W każdym z tych rodzajów ruchów podczas rozpięcia sekcji obudowy stropnica porusza się równoległe do spągu. Obecne obudowy osłonowe posiadają najczęściej układ lemniskatowy, należą więc do drugiego z wymienionych wcześniej rodzajów sekcji obudowy osłonowej. Układem tym nazywamy czworobok przegubowy, służący do prowadzenia stropnicy w całym zakresie wysokości sekcji z możliwie małą zmianą jej odległości od czoła ściany. Dzięki zastosowaniu tego rozwiązania, możliwe jest uzyskanie najbardziej zbliżonego do pionowego profilu ruchu stropnicy, poruszającej się po odcinku lemniskaty Bernoulliego najbardziej zbliżonym swym kształtem do prostej, stąd potocznie nazywa się te obudowy lemniskatowymi. Zastosowanie tego mechanizmu w sekcji zapewnia uzyskanie w całym zakresie wysokości obudowy prawie jednakowego odsłonięcia stropu przy czołe ściany, zwanego potocznie ścieżką stropową.

5. Założenia projektowe aplikacji do wizualizacji

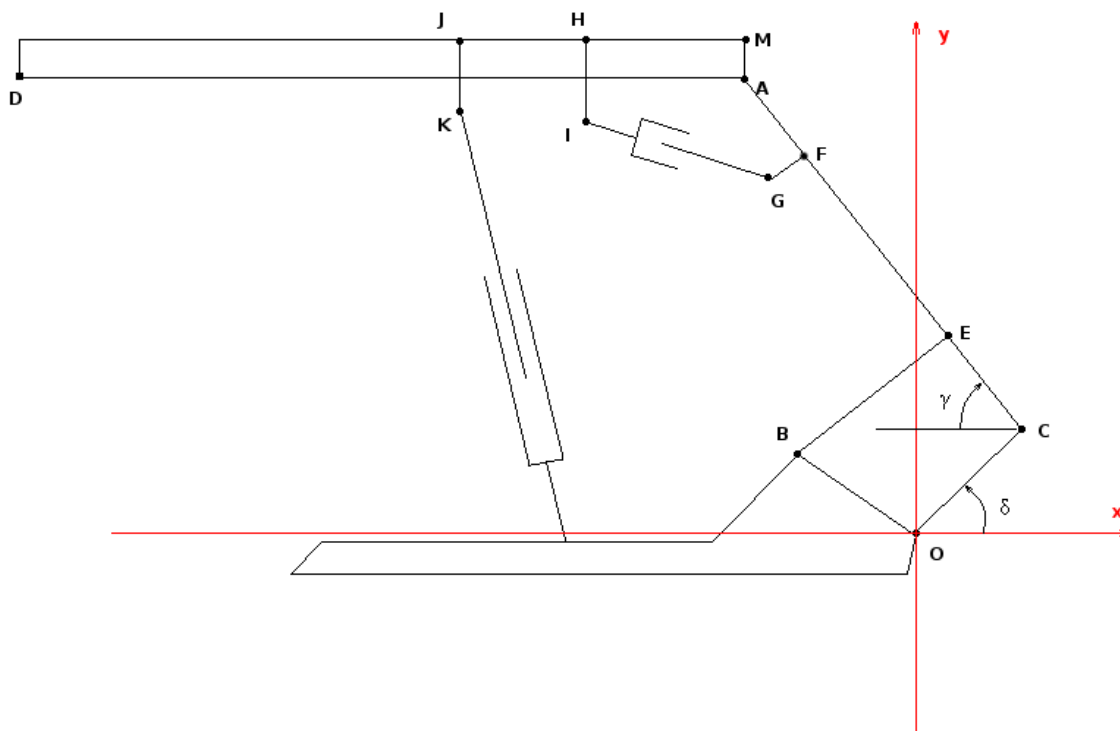
Użytkownicy aplikacji powinni mieć możliwość zapoznania się z wyglądem podstawowych elementów wchodzących w skład obudowy ścianowej typu TAGOR 12-23,8/30 – POz. Odwzorowanie tych elementów powinno być skalowalne przy zachowaniu rzeczywistych proporcji urządzenia, dzięki czemu wizualizacja będzie niezależna od rozdzielczości ekranu użytkownika. Aplikacja powinna udostępniać także możliwość poruszania zestawem obudowy w ramach symulacji rozpięcia jej na stanowisku oraz jej rabowania (składania). Oprócz tego powinna istnieć możliwość modyfikacji kluczowych elementów składowych obudowy, takich jak długość poszczególnych części wchodzących w jej skład, jej wysokość, oraz zakres kątowy pracy przy rozpięciu i rabowaniu.

Aplikacja powinna działać na większości standardowych komputerów klasy PC, w środowisku Windows. Interfejs użytkownika powinien być możliwie intuicyjny, przy zachowaniu założenia, że użytkownik posiada minimalną wiedzę o obudowach górniczych.

6. Charakterystyka aplikacji

Pomimo faktu, że na ruch rzeczywistego urządzenia główny wpływ mają rozszerzające się i zwężające siłowniki hydrauliczne, odwzorowanie tego efektu w wizualizacji nie musi przebiegać na tej samej zasadzie. Z punktu widzenia użytkownika nie ma znaczenia w jaki sposób realizowane są w aplikacji obliczenia związane z ruchem, o ile tylko ruch obserwowany na monitorze komputera jest zbieżny z ruchem rzeczywistej sekcji obudowy górniczej. Można

więc powiedzieć, że z punktu widzenia aplikacji wizualizującej, siłowniki są niezbędnym dodatkiem poprawiającym jej wygląd i nadającym jej zachowanie bliższe pierwowzorowi, a samo ich poruszanie jest efektem obliczeń. Do faktycznego wyznaczenia pozycji punktów charakterystycznych, a za ich pośrednictwem także pozostałych punktów, używa się kątów sterujących, znajdujących się przy łącznikach układu lemniskatowego. Położenie poszczególnych kątów sterujących oraz punktów charakterystycznych jest przedstawione na rysunku 1.

Rys. 1. Punkty charakterystyczne i kąty sterujące.

Materiały, na podstawie których była opracowywana aplikacja składają się z:

- Zestawu punktów charakterystycznych, znajdujących się w kluczowych elementach obudowy;
- Wymiarów obudowy, w postaci wyznaczonych odległości pomiędzy wyżej wspomnianymi punktami;
- Wartości kątów w czworoboku układu lemniskatowego, w postaci 15 zmierzonych na rzeczywistym urządzeniu wartości, w szczególności kątów δ i γ .

Omawiana aplikacja jest samodzielny plikiem wykonywalnym, działającym w środowisku Windows. Aby zapewnić maksymalną łatwość użytkownika, program nie wymaga żadnej instalacji ani czynności wstępnych przed uruchomieniem. Obszarem prezentacji jest okno o dowolnych wymiarach, zależnych od dostępnej konfiguracji ekranu użytkownika. Jest też możliwość przeskalowywania okna, co do pewnego skrajnego momentu, określonego

empirycznie w trakcie powstawania aplikacji, nie powinno powodować pogorszenia parametrów wyświetlania. Poniżej określonego rozmiaru okna wizualizacja staje się na tyle nieczytelna, że traci sens, w związku z tym rozmiar ten został uznany za minimalną wielkość okna prezentacji.

Aby zobaczyć pracę obudowy w czasie składania i rozkładania, użytkownik może wykorzystać klawisze kursora, odpowiednio strzałka w lewo i w prawo. Prędkość składania i rozkładania obudowy jest właściwie dowolna, jednakże autor nie dostrzegł istotnej potrzeby wprowadzenia możliwości modyfikacji tego parametru, stąd obudowa składa się i rozkłada z prędkością 0.1 wartości parametru sterującego na jedno naciśnięcie klawisza. Wynika z tego że w tej wersji programu istnieje 148 pośrednich położeń obudowy pomiędzy pozycją górną i dolną, co jest ilością wystarczającą do uzyskania złudzenia płynnego ruchu przy rozkładaniu i składaniu. Dzięki temu rozwiązaniu, możliwe także jest, podobnie jak w rzeczywistym urządzeniu, zatrzymanie obudowy w dowolnym położeniu pośrednim między maksymalnym i minimalnym.

Istnieje możliwość dokonywania zmian parametrów wizualizowanej obudowy. Przy zachowaniu oryginalnego rozmieszczenia punktów kontrolnych, możliwe jest wpływanie na ich względne położenie za pomocą modyfikacji dzielących je odległości. Modyfikacja ta jest realizowana za pomocą okna dialogowego Modyfikacja Odległości, wywoływanego z menu Modyfikacje – Odległości. Istnieje tu możliwość wpisania praktycznie dowolnych wartości będących dodatnimi liczbami całkowitymi. W oknie dialogowym widoczny jest podział na elementy należące do stropnicy, oraz te wchodzące w skład spągnicy i osłony odzawałowej. Poznanie dokładnego położenia tych punktów możliwe jest po naciśnięciu w oknie głównym programu klawisza "P". Zostaną wówczas wyświetlone wszystkie punkty sterujące wraz z ich odpowiednimi opisami. Brak sprawdzenia poprawności wprowadzonych danych jest uzasadniony tym, że ewentualna pomyłka jest widoczna natychmiastowo i jest łatwa do naprawienia, a wprowadzone błędne dane nie mogą trwale uszkodzić programu.

7. Wnioski i propozycje usprawnień

Dalszy rozwój aplikacji mógłby iść w kilku kierunkach. Istnieje możliwość, przy poświęceniu pewnego nakładu pracy, przekształcenia płaskiej w tej chwili wizualizacji w wersję w pełni trójwymiarową. Wymagałoby to dopisania funkcji odpowiedzialnej za wyświetlanie bryły obudowy górniczej w 3D.

Jeśli powyższa modyfikacja okazałaby się sukcesem, można by było zrealizować na jej podstawie wizualizację ruchu całej ściany zmechanizowanego wyrobiska górniczego, w przyszłych perspektywach być może wraz z wizualizacją mechanizmu kroczenia, lub nawet wraz z przedstawieniem kombajnu górniczego.

Inną drogą rozwoju aplikacji mogłoby być umożliwienie wizualizowania innych niż założone rozwiązań stosowanych w sekcjach obudowy górniczej. Można pokusić się o stworzenie na bazie istniejącego już kodu źródłowego wizualizacji obudów innych niż tych z układem lemniskatowym, na przykład takich z dwuprzegubowym układem bezlemniskatowym, które charakteryzują

się jeszcze wyższym skomplikowaniem konstrukcji niż sekcja opisywana w temacie niniejszej pracy. Istniałaby także możliwość dodania interfejsu do samodzielnej modyfikacji rozmieszczenia siłowników hydraulicznych. Ilość i rodzaj siłowników jest także różna dla różnych wariantów sekcji obudów górniczych, nie pozbawione zasadności byłoby więc także umożliwienie użytkownikowi modyfikacji tych cech.

Bibliografia

1. Janusz Smużyński. Obudowy Zmechanizowane”, Śląskie Wydawnictwo Techniczne, Katowice 1993. – rozdziały 2, 3, 4.
2. Irresberger H., Gräwe F., Migenda P. Zmechanizowane Obudowy Ścianowe. – Tiefenbach Polska, części A, C, D
3. Górnicza Agencja TRANSFMASZ Określenie ogólnego zakresu stosowania obudowy TAGOR – 12/23,8/30-POz wykonanej wg dokumentacji. – Katowice, 1996. – str 2–4.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.openg1.org/resources/features/fontsurvey/>.
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://msdn2.microsoft.com/en-us/library/default.aspx>.

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.477

В.С. БІСКУП

ТЕХНОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ КАР'ЄРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ВНЗ

У статті розглянуто питання технологізації кар'єрного орієнтування молоді, методологія конструювання розвитку кар'єри. Запропоновано змістово-процесуальну схему реалізації технології управління розвитком кар'єрної компетентності студентів у вищому навчальному закладі, окреслено зміст, форми й очікувані результати діяльності суб'єктів кар'єрних процесів.

Ключові слова: кар'єра, кар'єрна компетентність, студенти.

Сучасний вищий навчальний заклад – це поліфункціональний осередок підготовки молодих людей до майбутньої трудової діяльності. Проте завдання ВНЗ не обмежується лише зазначеною функцією. Суспільство, засноване на знаннях, вимагає від майбутнього випускника, крім професійних знань, вмінь, навичок і здібностей, особливих особистісних рис і якостей, які б сприяли просуванню не тільки щаблями професійної ієрархії, але давали змогу досягнути життєвого успіху в усій множині соціальних практик. На думку вчених, які займаються дослідженнями проблем вищої школи, “сучасне суспільство все більшою мірою набуває рис “суспільства знання”, адже воно розвивається на основі процесів виробництва, розподілу і використання наукових знань, які дають змогу конструювати нову соціальну реальність, її економічні та ментальні структури, новий спосіб життя людини. У цьому контексті аналізуються проблеми змін соціокультурного статусу, функцій і нових завдань інституту вищої освіти, який постає як один з головних виробників і розповсюджувачів наукових знань” [1, с. 3]. Висококонкурентне довкілля висуває до майбутніх фахівців низку викликів, які стосуються не лише фахової майстерності та компетентності, а й вміння на практиці їх застосовувати, впевнено вибудовувати свій професійний і життєвий шлях з урахуванням як об'єктивних соціально-економічних, ринкових, політичних чинників, так і внутрішніх потреб і прагнень. Відносна доступність отримання вищої освіти, яка сьогодні спостерігається в сучасній Україні, є лише шансом для конструювання успішної кар'єри. За таких обставин провідна місія університету полягає у сприянні молодим людям досягнути не лише ази академічної та професійної підготовки, а і надати майбутньому випускникові необхідних ресурсів, за сприяння яких він буде

конкурентоспроможним на ринку праці, мобільним і готовим не тільки проявити свою ерудицію, але й усвідомлено управляти власною кар'єрою. Зазначені обставини зумовили актуальність пропонованого дослідження.

Мета статті полягає в обґрунтуванні технологічного підходу до конструювання необхідного рівня кар'єрної компетентності у ВНЗ, як необхідної передумови успішної інтеграції молодих людей у виробничу сферу; розробці методологічного та методичного інструментарію управління розвитком кар'єрної компетентності студентської молоді.

Одним з перших дослідників, який розглянув проблему формування соціальних технологій, був американський учений К. Поппер. На його думку, соціальне життя не потребує тотального перетворення. Удосконалення соціальної системи можливе в процесі поступальної, "часткової" роботи, тобто соціальної технології, направленої на подолання конкретних вад соціального життя. К. Поппер вказував на існування таких різновидів соціальних технологій, як холістичні, утопічні, для яких характерним є прагнення до всезагального перетворення соціальної системи, і часткові, тобто такі, які містять програму і методологію діяльності з вирішення конкретного соціального завдання [2, с. 54].

Ґрунтовні розвідки з приводу умов технологізації соціальних процесів належать болгарському досліднику М. Маркову. Вчений зазначає, що першою ознакою будь-якої технології є розмежування, поділ певного процесу на внутрішньо взаємопов'язані між собою етапи, фази, операції. Друга ознака – координованість і поетапність дій, направлених на досягнення конкретного результату. Третя ознака полягає у тому, що кожна технологія вимагає однозначності виконання включених в неї процедур [3, с. 47]. М. Марков визначає соціальну технологію як спосіб реалізації людьми конкретного складного процесу шляхом його поділу на систему послідовних взаємопов'язаних процедур і операцій, які виконуються більш-менш однозначно і мають на меті досягнення високої ефективності [3, с. 48].

Важливою ознакою соціальних технологій є те, що вони являють собою системоутворювальну ланку між високоабстрактною науковою теорією та живою практикою. "Соціальні технології, які поєднують між собою соціологічну теорію і методологію, з одного боку, і соціальну практику – з іншого, забезпечують науково обґрунтований вибір оптимальних засобів впливу суб'єктів управління на об'єкт з метою створення сприятливих умов життєдіяльності людей" [4, с. 22].

Підсумовуючи наведені міркування, сутність соціальних технологій можна визначити як:

1) сукупність системно впорядкованих процедур, технік, алгоритмів, інструментів за допомогою яких об'єкт технологічного впливу зазнає запланованих змін або покращує параметри свого функціонування;

2) метод та організація цілеспрямованого втручання у соціальні процеси з метою впорядкування їх протікання, досягнення запланованих результатів за умов його поділу на окремі складові;

3) переведена на мову практичних процедур теорія.

Методологічним підґрунтям розробки та впровадження технології управління розвитком кар'єри є уявлення про необхідність формування кар'єрної компетентності як кінцевого результату окремих технік, засобів і прийомів, орієнтованих на становлення фахівця, компетентного у реалізації власної кар'єрної програми. Технологія управління розвитком кар'єрної компетентності (далі – ТУРКК) – це взаємоузгоджений комплекс теоретично обґрунтованих і практично орієнтованих процедур досягнення суб'єктом кар'єри відповідного рівня кар'єрної компетентності. Розвиваючи ідею технологічного підходу до формування кар'єри необхідно враховувати індивідуальні особливості суб'єктів кар'єрних процесів. Технологія кар'єрного розвитку в своїй основі – це не “штампування” однотипних маршрутів, стратегій кар'єрного просування, а орієнтована на персональні запити й уподобання особистості система заходів для конструювання власної і неповторної кар'єрної історії. У цьому ракурсі є сенс говорити про технології “м'якого” постмодернізму. Як зауважують українські дослідники Ю. Сурмін та М. Туленков, зазначеній методології притаманні поліфункціональність, поліструктурованість і багатоманіття проявів; технології “м'якого” постмодернізму мають володіти високою адаптивністю, варіабельністю і стохастичністю; знаходиться у підпорядкуванні людини і володіти чітко гуманістичною орієнтацією тощо [5, с. 84–85].

Методологічним орієнтиром конструювання технології управління розвитком кар'єри є виокремлення ключових елементів, які визначають змістовий і функціональний лад формування відповідного рівня кар'єрної компетентності та критеріїв її оцінювання. Структурну модель компонентів ТУРКК зображено на рисунку.

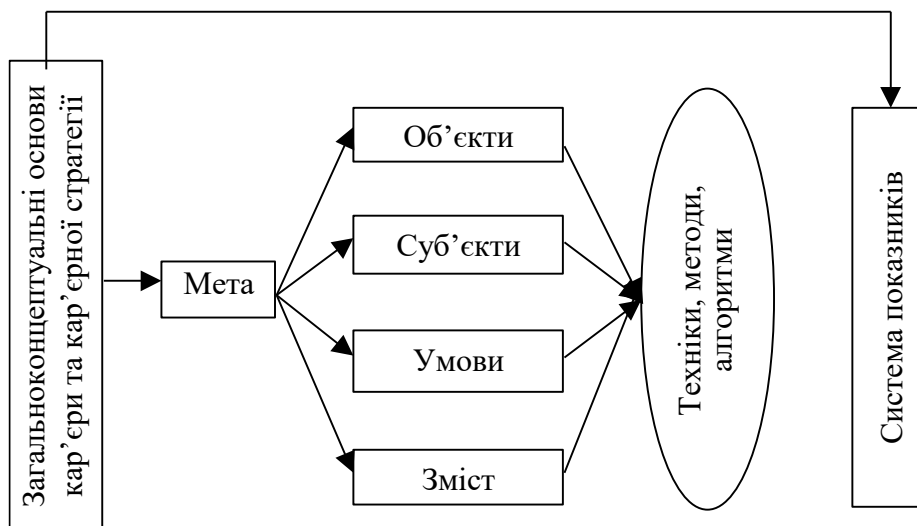

Рис. Структурна модель компонентів технології розвитку кар'єрної компетентності

Сутнісно кар'єра розуміється не просто як пересування особистості у соціальному та професійному просторі, послідовна зміна статусно-

рольових позицій у ньому, а як процес накопичення та використання найоптимальнішим чином культурного, освітнього, професійного капіталів з метою особистісної самореалізації та досягнення соціально-психологічного консенсусу між внутрішніми потребами й уподобаннями і мінливими вимогами зовнішнього середовища. *Основою кар'єрної стратегії* є набуття відповідного рівня кар'єрної компетентності для забезпечення зазначеного консенсусу. *Кар'єрна компетентність* трактується нами як інтегральна характеристика суб'єкта кар'єри, визначає його здатність вирішувати типові й нестандартні професійні та позапрофесійні завдання, які виникають у реальних виробничих, життєвих, комунікативних ситуаціях. Зазначена компетентність – багатовимірне утворення, яке складається з окремих компетенцій, втілюваних в індивідуально-особистісних, соціально-комунікативних та професійних особливостях і навичках, важливих для досягнення успіху в реалізації кар'єрної програми.

Мета ТУРКК – створення сприятливих умов для набуття молодими людьми відповідного рівня кар'єрної компетентності. *Об'єкт ТУРКК* – студентська молодь. Варто зазначити, що студенти не пасивні учасники кар'єрних процесів, а й самі активно конструюють своє майбутнє, таким чином виступають і повноправними суб'єктами власної кар'єри. *Суб'єктами ТУРКК* є ВНЗ у формі його організаційних структур, керівного складу; центри розвитку кар'єри, які функціонують при ВНЗ; роботодавці як зацікавлені партнери у розвитку кар'єрного потенціалу молоді; самі студенти. *Умови реалізації ТУРКК* – наявність відповідної нормативної та правової бази, функціональних, структурних та організаційних підрозділів, кар'єроорієнтованих програм, за сприяння яких уможлиблюється ефективно забезпечення управління розвитком кар'єрної компетентності студентів ВНЗ.

Зміст ТУРКК полягає у дотриманні внутрішньої логіки розгортання кар'єрних процесів, реалізації програмних заходів, організаційному забезпеченні розвитку кар'єрної компетентності. Змістові риси ТУРКК конкретизуються у таких положеннях: у *методологічному* розрізі зміст ТУРКК полягає у виокремленні етапів, проміжних і кінцевих цілей, необхідних ресурсів для повноцінної реалізації поставлених завдань; в *організаційному* – забезпечення задоволення множини різноманітних запитів, потреб, побажань агентів розвитку кар'єрної компетентності, налагодження конструктивних взаємозв'язків між сторонами та зацікавленими особами кар'єрних процесів; у *соціальному* – дотримання принципів рівності доступу до можливостей набуття відповідних умінь, знань, навичок; в *інформаційному* – підбір, пошук, систематизація та трансляція необхідної інформації з питань розвитку кар'єри та кар'єрної компетентності. Система показників реалізації ТУРКК являє собою взаємоузгоджений набір індикаторів для оцінювання досягнутого рівня кар'єрної компетентності, який корелює із загальноконцептуальними основами кар'єри та її стратегічними орієнтирами.

Технологія управління розвитком кар'єрної компетентності зі сторони суб'єктів кар'єрних процесів характеризується визначеним змістом діяльності у формі конкретних технік, методів, алгоритмів і заходів, які визначають кінцевий результат цілеспрямованої науково обґрунтованої активності. Змістово-процесуальна схема реалізації технології управління розвитком кар'єрної компетентності у ВНЗ зображена на рис. 2.

Висновки. Таким чином, розвиток кар'єри у контексті сучасних перетворень, її важливість як для окремих індивідів, так і для підтримки інституційної злагоди на рівні всього суспільства потребує застосування чітко розроблених програм, орієнтирів, алгоритмів формування та конструювання кар'єри, які у сукупності становлять модель успішного просування особистості щаблями професійного та життєвого простору. Лише за умов узгодженої технології управлінням розвитком кар'єри майбутні випускники ВНЗ набувають необхідних вмінь, знань, навичок, мотиваційних рушіїв, у гармонійному поєднанні яких постає відповідний рівень кар'єрної компетентності.

Список використаної літератури

1. Студент XXI века: социальный портрет на фоне общественных трансформаций : монография / Нар. укр. акад. ; [под общ. ред. В.И. Астаховой]. – Х. : Изд-во НУЛ, 2010. – 408 с.
2. Открытое общество и его враги / [пер. с англ. под ред. В.Н. Садовского]. – М. : Феникс : Международный фонд “Культурная инициатива”, 1992. – Т. 1: Чары Платона. – 448 с.
3. Марков Н. Технология и эффективность социального управления / Н. Марков. – М. : Прогресс, 1982. – 267 с.
4. Социальные технологии управления обществом: региональный уровень / [под ред. Я.А. Маргуляна]. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургской академии управления и экономики, 2010. – 436 с.
5. Сурмин Ю.П. Теория социальных технологий : учеб. пособ. / Ю.П. Сурмин, Н.В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 608 с.

Бискуп В.С. Технология управления развитием карьерной компетентности студентов вузов

В статье рассматривается вопрос технологизации карьерного ориентирования молодёжи, методология конструирования карьеры. Предложена содержательно-процессуальная схема реализации технологии управления развития карьерной компетентности студентов в высшем учебном заведении, очерчено содержание, формы и ожидаемые результаты деятельности субъектов карьерных процессов.

Ключевые слова: карьера, карьерная компетентность, студенты.

Byskup V. Technology of management development of career competence of high schools students

The article examines the career orientation technologizing young people, is considered the methodology of designing career. It is proposed in content-procedural scheme of technology management career development competencies of students in higher education, outlines the content, form and expected results of activities of career processes.

Key words: career, career competency, students.

УДК 316.356.2

О.В. ЛАЖЕ

СУЧАСНІ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

В статті розглянуто умови реалізації репродуктивної та сексуальної поведінки, охарактеризовано основні тенденції ставлення до проблем репродукції, контрацептивної поведінки та репродуктивного здоров'я, зокрема серед підлітків.

Ключові слова: *репродуктивна поведінка, сексуальна поведінка, репродуктивне здоров'я, контрацептивна поведінка.*

Проблеми репродуктивного здоров'я в останні десятиліття активно досліджуються представниками різних наук. Це, насамперед, пов'язано з явищами глибинної трансформації гендерних моделей поведінки, що привели до якісних перетворень у відносинах між чоловіками і жінками в інтимній сфері і наклали безпосередній відбиток на процеси відтворення в цілому. Таким чином однією з причин соціально-демографічної кризи сучасного соціуму є не лише зміна соціальних детермінант репродукції, установок, домінуючих мотивів щодо дітонародження тощо, а і власне біосоціальна складова репродуктивної поведінки, безпосередньо пов'язана із суто фізіологічною спроможністю до якісного відтворення. Власне стан репродуктивного здоров'я нації визначається як невід'ємна складова здоров'я людини, що забезпечує сталий розвиток суспільства в цілому [1]. Однак більшість досліджень у цій сфері зосереджена на соціально-демографічних аспектах проблеми, тоді як питання статевого виховання та сексуальної культури відображені досить обмежено. Особливо хибною подібна позиція є відносно молоді. Лібералізація поглядів на статеvu поведінку призвела до деформації сексуальної поведінки, втрати моральних орієнтирів, що є підґрунтям погіршення репродуктивного здоров'я. Одним із найяскравіших індикаторів стану репродуктивного здоров'я є умови реалізації контрацептивної поведінки молоді. Визначаючи цей показник індикатором стану репродуктивного здоров'я, сучасні науковці акцентують увагу на соціальних установках регуляції контрацептивної поведінки населення [2].

Мета статті – розглянути особливості реалізації репродуктивної поведінки, визначити основні тенденції ставлення до проблем репродукції.

Більшість дослідників у сфері репродукції визначає контрацептивну поведінку як певну систему заходів, метою яких є регуляція сексуальної поведінки на стадії планування сім'ї [1]. Однак, як переконливо доводить

сучасний досвід, реалізація сексуальної поведінки не завжди здійснюється в межах розвитку життєвого циклу сім'ї. Сучасні підлітки, за даними опитувань, не вважають за необхідне пов'язувати реалізацію статевого потягу з народженням дітей, а тим більше зі створенням сім'ї. Водночас створення сім'ї далеко не завжди пов'язано з народженням дітей, навіть у перспективі. Таким чином можна стверджувати, що контрацептивна поведінка здійснюється в умовах реалізації сексуальної поведінки відповідно до параметрів легітимізованої в певному суспільстві сексуальної культури.

Ця ситуація посилюється стереотипами рольової поведінки в галузі самозбереження, зниженням цінності індивідуального здоров'я, зокрема репродуктивного. Багато дослідників наголошують на тому, що пострадянському суспільстві зберігається тенденція до реалізації рольових функцій жінок в агресивних умовах [5]. Подвійна зайнятість, перенавантаження емоційними стресами та легітимізоване суспільством негативне ставлення до пильної уваги до власного здоров'я, навіть обов'язкові профілактичні огляди сприймаються сучасними жінками як марна витрата часу, призвели до негативних наслідків, насамперед у сфері репродукції. Так російські дослідники наголошують на наявності тенденції деструктивної експлуатації здоров'я, насамперед серед жінок, та формування девіантних стратегій поведінки у ставленні до заходів щодо його підтримки та збереження [5].

Якщо спиратися на твердження про те, що контрацептивна поведінка більшістю дослідників визначається як необхідна умова здорового способу життя та забезпечення репродуктивного здоров'я, стає зрозумілим, що ставлення до засобів контрацепції та умов їх застосування виступає детермінуючим фактором впливу на репродукцію в цілому.

Яскравим показником ситуації, що склалася, є ставлення сучасних жінок до абортів як до виду контрацептивних заходів. І це в той час, коли світова спільнота визнає аборт найбільш цинічною зброєю масового знищення.

За даними ВООЗ, щороку у світі здійснюється близько 50 млн абортів [3]. Тобто за кількість знищених штучне переривання вагітності успішно конкурує із світовими війнами та пандеміями. Заборона абортів існувала практично у всіх суспільствах у різні періоди їх історичного розвитку і пов'язана вона насамперед із соціально-економічними причинами – чим більше народжується дітей, тим молодшою, чисельнішою, а отже, сильнішою в перспективі є нація. Тобто обмеження чи повна заборона абортів є правомірною і необхідною умовою розвитку суспільства. Однак ситуація не є настільки однозначною, як здається на перший погляд, як і більшість соціальних проблем, вона не може бути проаналізована з позицій формальної логіки.

На сьогодні в більшості країн світу аборти легалізовано в межах, передбачених певними законодавчими нормами, що передбачають: певні показання щодо застосування цього методу штучного переривання

вагітності, як суто медичного, так і морального характеру, та допустимі строки вагітності [1]. Однак сучасні реалії цивілізованого суспільства надають нових соціально детермінованих рис цій проблематиці. Традиційні аргументи прихильників легалізації абортів представляють три основні аспекти, що дають змогу визначати сучасний статус абортів: порушення прав жінки на вільну самореалізацію власного вибору, зокрема у сфері репродукції, неможливість визначення плоду в ембріональному періоді розвитку як особи, на яку поширюються громадянські права члена соціуму, та запобігання кримінальним абортам.

Справді важко заперечити право будь-якої жінки розпоряджатися власним здоров'ям, адже, незважаючи на досягнення сучасної медицини, народження дитини і досі є ситуацією значного ризику для матері, подекуди смертельного. До того ж народження дитини суттєво обмежує можливість жінки реалізовуватися професійно чи в інших проявах соціальної активності, адже значна частка часу та зусиль, особливо в перші роки, зосереджена на вихованні дитини.

Інший аспект цієї проблеми лежить у площині прав самої дитини – чи потрібне таке життя самій дитині? Чи дійсно заборона абортів є актом гуманізму відносно дітей, які народжуються хворими чи небажаними? Народжена від хворих батьків, обтяжена спадковими хворобами, небажанням чи нездатністю батьків піклуватися та виховувати дитина приречена на жахливе існування.

Але найбільшу небезпеку становлять, на думку лікарів, так звані кримінальні аборти. Фахівці в галузі гінекології визначають низку загроз провадження штучного переривання вагітності поза межами спеціалізованого лікувального закладу:

- 1) збільшення ризику виникнення ускладнень внаслідок недотримання вимог як щодо процедури, так і реабілітаційного періоду;
- 2) провадження абортів неспеціалістами в галузі гінекології (звичайні медсестри, колишні акушерки, хірурги чи навіть терапевти);
- 3) недотримання вимог щодо термінів хірургічного переривання вагітності, що само по собі підвищує ризик не лише для здоров'я, а й для життя пацієнтки;
- 4) ризик розвитку різноманітних новоутворень після хірургічного втручання без належного попереднього обстеження пацієнтки.

Крім власне хірургічного напрямку, в сучасній абортивній практиці, на жаль, поширеним стає протиправне використання засобів екстреної контрацепції, які призводять до порушень загального гормонального балансу організму жінки, відмови внутрішніх органів та ін. І це лише перелік фізіологічних наслідків абортів. Головною загрозою, на думку сучасних лікарів, є постабортальний синдром, який завдає значну шкоду особистості, фактично руйнуючи її зсередини [3].

Донедавна проблема абортів, особливо кримінальних, вважалася ознакою суспільств, де більшість населення має надзвичайно низький рівень доходів та освіти. У більш благополучних з фінансового та

просвітницького погляду країнах, де запроваджено заборону абортів, скажімо в Польщі чи Португалії, набирає обертів так званий абортивний туризм – жінка виїжджає до іншої країни, де штучне переривання вагітності є процедурно спрощеним [4].

Ще одним досить “слизьким” місцем легалізації абортів є використання абортивного матеріалу в сучасній медицині, зокрема у фармакології та лікувальній косметології. Індійські фармакологічні концерни офіційно визнають, що більшість з їх вакцин виробляють саме на основі абортивного матеріалу. В Україні ведуться широкомасштабні, офіційно останні 15 років, дослідження в галузі використання ембріональних матеріалів, періодично спалахують скандали щодо правомірності дій лікарів, унаслідок яких відбулося переривання вагітності тощо.

На загальному фоні негативних тенденції демографічного розвитку більшості європейських держав, які знову змушені звернутися до практики послаблення міграційного законодавства, щоб забезпечити себе робочою силою, досить обнадійливими, на перший погляд, є дані Державного комітету статистики про загальне зниження рівня абортів, особливо серед молоді. Українські лікарі з радістю повідомляють, що останніми роками кількість абортів значно скоротилася, особливо серед підлітків. Та чи дійсно це позитивні зміни, чи ми бачимо лише видозміну старої проблеми?

Незважаючи на спрощену процедуру дозволу штучного переривання вагітності, в Україні і досі процвітають кримінальні аборти. Якщо загальносвітові тенденції свідчать, що до такої практики звертаються малозабезпечені й малоосвічені жінки, у нас навпаки – ця сфера заповнена клієнтками зовсім іншого типу. Прагнучи реалізувати кар’єрні домагання чи досягти якихось інших особистісних цілей українські жінки в активному репродуктивному періоді вдаються до підпільних абортів, уникаючи розголосу, несхвалення з боку рідних чи партнера, тим самим ризикуючи не лише репродуктивним здоров’ям, а і власним життям.

Широко застосовуються в нашій країні засоби екстреної контрацепції, які в усьому світі прирівняні до хірургічного втручання з метою переривання вагітності. Молоді українки із забезпечених сімей вважають ці пігулки мало не вітамінами і вживають їх навіть при статевих стосунках з постійним партнером. Подібна практика виникає на тлі низького рівня контрацептивної поведінки, коли засоби контрацепції використовуються виключно жінками та без попередніх консультацій з лікарем.

Як зауважують лікарі-гінекологи, зменшення фактичного рівня абортів у молодому віці відбувається на фоні зростання кількості породіль-підлітків, збільшення народжуваності у так званих соціально неблагопоучних сім’ях (алкоголіки, наркомани, схильні до злочинної поведінки, безпритульні та ін.), тобто тих верств населення, у яких якість репродукції є надзвичайно низькою, про що свідчить зростання рівня

показників соціального сирітства, що є одночасно індикатором та фактором поглиблення кризових проявів у суспільстві.

Головною причиною подібних тенденцій у сфері репродуктивної поведінки та соціології сім'ї, на думку дослідників, є віддання переваги, серед інших засобів стимулювання репродукції з боку держави, прямому стимулюванню народжуваності, за якого фінансово підтримується саме народження дітей, а не усвідомлена повноцінна репродукція як соціально детермінований процес відтворення повноцінного члена суспільства. Наслідком подібної політики, як підтверджує досвід, є різке збільшення дітей, що знаходяться на частковому чи повному державному утриманні.

Сучасна ситуація характеризується також наявністю досить чіткої тенденції, коли під повну опіку держави діти, як правило, переходять у певному віці – 3–4 роки, тобто тоді, коли рівень соціальних виплат різко зменшується. Зважаючи на рівень соціального супроводу неблагополучних сімей, систему виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, можна прогнозувати різке збільшення дезадаптивних проявів поведінки, пов'язаних з порушеннями соціалізації, що спричинює деструктивні прояви суспільного розвитку, зокрема у сфері статевої поведінки.

За даними соціологічних досліджень, понад 30% дівчаток віком до 14 років мають регулярні статеві стосунки, майже кожна третя з них вагітніє через нехтування елементарними правилами контрацепції, практично кожна друга має венеричні інфекції різного ступеня важкості, основною причиною появи яких є зміна сексуальних партнерів. Так, за даними російських дослідників, дві третини дівчаток підлітків, що проживають у місті, мають одного сексуального партнера, частіше значно старшого за віком. Показники по сільській місцевості не менш красномовні: 31% дівчаток та 55% хлопчиків мають кількох сексуальних партнерів одночасно [6].

Статистика свідчить, що в Україні 53,6% вагітностей неповнолітніх завершуються абортom, і хоча масова частка таких випадків істотно зменшилася порівняно з 1990-ми рр., ситуація є далекою від позитивної, особливо на фоні зростання кількості самовільних викиднів, патологій репродуктивної системи, викликаних ранніми вагітностями та невпорядкованим статевим життям [1]. Таким чином ставлення до аборту чи інших засобів переривання вагітності в цій ситуації виступає маркером умов реалізації контрацептивної поведінки населення та ставлення до репродуктивного здоров'я в цілому.

Занепокоєння викликає також той факт, що впровадженню різноманітних державних програм у сфері контрацептивної поведінки значною перешкоджає не лише вкорінення стереотипів ставлення до статевих відносин як найбільш закритої частини особистого життя, а й хаотичність і незбалансованість програм їх реалізації. Більшість таких програм спрямована на роботу з так званими групами ризику – безпритульними, повіями та іншими соціально дезадаптованими верствами і значно меншою мірою поширюються серед підлітків, студентської чи

учнівської молоді. З іншого боку, при аналізі їх змісту складається враження, що головною їх метою є поширення засобів контрацепції, здебільшого сумнівної якості, тоді як просвітницькі завдання виступають додатковими, мало суттєвими умовами. На тлі низького рівня сексуальної культури практично всіх верств населення України така діяльність є мало корисною і викликає безліч зауважень.

Сучасна ситуація з програмами в галузі контрацептивної поведінки загалом нагадує позицію громадськості США в кінці 1960-х рр., коли було заборонено впровадження програми сексуального виховання в загальноосвітніх закладах як такої, що руйнує моральні підвалини суспільного устрою, розбещує молодь і загалом негативно впливає на суспільство [6]. Аргументи проти впровадження уроків сексуальної культури в сучасних українських школах практично ідентичні. Однак, як показує досвід США, подібна позиція призводить до тінізації сексуальної освіти підлітків, зростання тенденцій сексуального нігілізму, поширення захворювань, що передаються статевим шляхом, та різноманітних сексуальних патологій. Звичайно, нам навряд чи одразу потрібно “стрибати” до рівня Голландії, де програми сексуального виховання запроваджено з молодших класів початкової школи [5], однак чекати, що проблема вирішиться сама собою, теж не варто. Більш ніж красномовно про це свідчить ситуація з умовами реалізації контрацептивної поведінки в Україні, коли цілком нормально сприймається використання спеціальних засобів штучного переривання вагітності з абсолютно індиферентним сприйняттям катастрофічних наслідків їх застосування для власного здоров’я [4].

Висновки. Таким чином аналіз ситуації дає підстави стверджувати, що умови реалізації контрацептивної поведінки як форми реалізації репродуктивної поведінки, зокрема серед підлітків, спричиняють значні порушення в репродуктивному здоров’ї, тому ця проблема потребує пильної уваги з боку як державних інституцій, зокрема у сфері освіти та медицини, так і громадськості. Оскільки “мимовільні помилки”, допущені внаслідок браку інформації та традиційної сором’язливості, притаманної сексуальній культурі старшого покоління, призводять до значних проблем з репродуктивним здоров’ям молоді в подальшому, що негативно впливає на здоров’я нації в цілому.

Список використаної літератури

1. Социология семьи : учебник / [под. ред. проф. А.И. Антонова]. – М., 2007. – 640 с.
2. Сучасна українська сім’я: медико-соціальні аспекти: монографія / [В.М. Лісовий, І.М. Шурма, В.О. Коробчинський та ін.]. – Х., 2009. – 208 с.
3. Остапенко О. Мовчання немовлят: Україна, друге після Румунії місце у світі за кількістю абортів на душу населення / О. Остапенко // Україна молода. – 2001. – 26 січня. – С. 13–18.
4. Романовський Р. Право на аборт: отечественный и зарубежный опыт / Р. Романовський // Человек. – 2003. – № 7. – С. 141–145.

5. Таран Н. Аборт як соціальна проблема / Н. Таран // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2007. – № 1. – С. 96–101.

6. Шилова Л.С. Трансформація женской модели самосохранительного поведения / Л.С. Шилова // СОЦИС. – 2000. – № 7. – С. 134–140.

Лаже О.В. Современные формы реализации репродуктивного поведения населения и их последствия

В статье рассмотрены условия реализации репродуктивной и сексуального поведения, охарактеризованы основные тенденции отношения к проблемам репродукции, контрацептивного поведения и репродуктивного здоровья, в частности среди подростков.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, сексуальное поведение, репродуктивное здоровье, контрацепции поведение.

Lazhe O. Modern forms of realization of reproductive behavior and their consequences

The conditions of realizations of reproductive and sexual behavior in the modern considered in the article. The main tendencies of attentions to the problems of reproduction, of contraceptive behavior and reproductive health, especially among teenagers are characterized in the article.

Key words: reproductive behavior, sexual behavior, contraceptive behavior, reproductive health.

УДК 316.334.5

А.С. ЛОБАНОВА, О.М. БОНДАР

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНА РОЛЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглянуто генезу та особливості імплементації екологічного права в суспільній свідомості українського суспільства, запропоновано уточнення змісту поняття “екологічне право” як одного з ключових понять інвайроментальної соціології. Визначено функціональну роль екологічного права як суспільної цінності в динамічному розвитку сучасного суспільства на шляху вирішення екологічних проблем та формування нової екологічної культури.

Ключові слова: право, екологічне право, екологічна культура, соціально-екологічний баланс, суспільна свідомість, функції, цінність.

Вочевидь, добробут сучасного суспільства залежить не тільки від економічних і політичних чинників, а й від правових факторів, що створюють сприятливі умови для врегулювання суспільних відносин, які є фундаментом для розвитку та вдосконалення різних сфер суспільного життя. Надмірна концентрація уваги на економічній складовій розвитку або політично-управлінських рішеннях без урахування їх правового забезпечення приречені на аморфність, непродуктивність, а подекуди й на девіантність у розвитку економіки країни. У площині правових чинників, що забезпечують суспільну стабільність, останнім часом все більшу роль відіграє екологічне право. Це пов'язано, насамперед, з екологічною кризою, яку переживає практично кожна країна світу й людство в цілому. На жаль, рівень екологічної свідомості переважної більшості населення, зокрема провладних структур, залишається досить низьким. Про це свідчать дані екологічного опитування громадян “Вивчення думки населення з питань екологічної політики України”¹, проведеного ВГО “Розвиток та довкілля” в листопаді 2011 р. На противагу факту, що рівень стурбованості українського населення екологічною ситуацією становить 78%, більшість (58%) вважають екологічну ситуацію неблагополучною, понад 56% респондентів мають відчуття, що вони не можуть зробити свій внесок у покращення екологічної ситуації та вплинути на вирішення

¹ Метою дослідження було визначення громадської думки населення з питань екологічної політики України. Репрезентативне опитування населення проведено в 50 населених пунктах 24 суб'єктів України. Обсяг вибіркової сукупності – 1000 респондентів. Метод опитування – інтерв'ю за місцем проживання.

проблем у цій сфері [1]. Ситуація, що склалася у світі, зокрема в Україні, свідчить про те, що процес удосконалення екологічного права здійснюється вкрай повільно, що може призвести до непередбачуваних і руйнівних наслідків.

Отже, дослідження сутності екологічного права та його ролі в суспільстві є необхідним і актуальним з огляду на те, що воно сприяє регулюванню соціальної поведінки у сфері використання природних ресурсів. Екологічне право, як відомо, актуалізує таку думку: чим впливовіша його роль у суспільстві, тим більш продуктивними є відносини людини та природи. Однак у громадській свідомості українського суспільства домінує скоріше така тенденція, яка свідчить про те, що екологічне право є не стимулятором продуктивного економічного розвитку, а перепорою на його шляху.

Нерозуміння або небажання визнавати населенням непересічну роль екологічного права призводить до поглиблення глибокої екологічної кризи, яка виявляється в надмірному забрудненні повітряних та водних басейнів, виснаженні природних ресурсів, демографічній кризі тощо. Усе це свідчить про наявність контрадикції (суперечності) між його імперативною та реальною роллю, що автоматично знижує його цінність у суспільній свідомості, а інколи є причиною екологічних злочинів, наприклад екологічної корупції, які не знаходять адекватної оцінки на рівні як громадського осуду, так і судових органів.

Тож *метою статті* є уточнення соціальної сутності поняття “екологічне право” в контексті інвайроментальної соціології, а також виявлення характеру його імплементації в суспільній свідомості населення України.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: 1) виявити генезу екологічного права в Україні; 2) з’ясувати зміст поняття “екологічне право”; 3) виявити особливості його імплементації та джерела в українському суспільстві; 4) з’ясувати функціональну роль екологічного права як чинника формування екологічної культури суспільства.

Проблема екологічного права набула своєї актуальності в науковому дискурсі українських дослідників в останні десятиліття, натомість для зарубіжних учених вона існувала ще із середини ХХ ст. А.П. Гетьман, М.В. Шульга, Ю.О. Вовк, В.В. Петров, І.В. Драган, Ю.С. Шемшученко та інші, інтерпретуючи поняття “екологічне право”, виходили з предметного змісту таких наук, як: екологія, право, економіка. У контексті соціологічних наук термін “екологічне право” практично не розглядали, хоча предметне поле, наприклад інвайроментальної соціології, потребує його визначення, оскільки саме воно характеризує сучасні тенденції відносин суспільства та екосистеми.

Як відомо, стрімкий промисловий розвиток багатьох країн світу призвів до значного навантаження на навколишнє середовище, що поставило перед світовою спільнотою важливе завдання – відшукати нові підходи до вирішення різних соціально-екологічних проблем шляхом

подальшого гармонійного співіснування з природою. Захоплення людства економічним зростанням за рахунок екстенсивного промислового розвитку все частіше призводить до порушення соціально-екологічного балансу та виникнення конфліктів між суспільними потребами, що зростають, і природними можливостями щодо їх задоволення. Тому сучасне суспільство потребує такого механізму, який би зміг контролювати не лише процес використання природного потенціалу, а й регулював би відносини людини та природи, при цьому не обмежуючи можливостей жодної зі сторін цієї діади.

Перші спроби впровадження екологічного права з метою регулювання різних сфер суспільної життєдіяльності мали локальний характер, оскільки сучасні країни світу намагалися самостійно вирішувати екологічні проблеми, обмежуючись територією власної країни та не залучаючи світову спільноту до цього процесу. Прикладом такого вдалого локального застосування елементів екологічного права може бути Національний акт про захист навколишнього середовища 1969 р. в США (The National Environmental Policy Act of 1969). Основною метою Акта було “проголошення національної політики, що сприяла продуктивній гармонії між людиною та її навколишнім світом; просування певних спроб щодо запобігання екологічній загрозі навколишньому середовищу, стимулюючи при цьому рівень здоров’я та благополуччя суспільства; сприяння зростанню нової екологічної свідомості нації; створення Ради з питань якості навколишнього середовища” [2]. Із часом людство дійшло висновку, що вирішення гострих екологічних проблем без урахування світового досвіду унеможливорює ефективність екологічного права. Першою спробою у створенні міжнародного екологічного права стала Стокгольмська декларація із захисту навколишнього середовища.¹ Одним з базових принципів, що затверджується в цьому документі, є право людини жити в сприятливому довкіллі та її обов’язку його охороняти. Саме цей імператив започаткував процес “екологізації” правових відносин у всіх сферах суспільного життя. Стокгольмська декларація стала передумовою формування інвайроментального права, або іншими словами, права навколишнього середовища чи екологічного права [3]. Варто зауважити, що директиви Стокгольмської декларації сприймалися неоднозначно

¹ Стокгольмська декларація захисту оточуючого середовища було ухвалено 5 червня 1972 р. у м. Стокгольм (Швеція) на конференції ООН. Структуру документа складають базові правові принципи щодо захисту оточуючого середовища і людини зокрема: збереження природних ресурсів не тільки для нинішнього, а й для майбутніх поколінь; відповідальність людини за використання природних ресурсів; справедлива боротьба усіх народів з забрудненням; колективне вирішення глобальних екологічних проблем та ін. Багато вчених вважають, що Стокгольмська декларація є першим міжнародним політико-правовим документом у сфері захисту навколишнього середовища та людини. Даний документ сприяв зміні суспільної свідомості у напрямку важливих соціально-екологічних цінностей (турбота не лише про власні інтереси, а й про природу; колективне подолання екологічної кризи; потреба у переорієнтації промислового виробництва, тощо).

позитивно світовою спільнотою. Так, наприклад, якщо деякі європейські країни (Нідерланди, Великобританія) розпочали процес екологізації права, то в колишньому Радянському Союзі державні інституції досить скептично поставилися до цього документа й пасивно спостерігали за його втіленням у життя в Європі та США. Наприклад, А. Нісевич, пояснює індиферентне ставлення до гострих екологічних проблем типом політичного устрою та домінуванням економічної системи й підкреслює, що перебування України понад 70 років у рамках планово-розпорядчої економіки СРСР та вироблення нею 25% ВВП призвело до нераціонального використання природних ресурсів” [4]. Та поступова зміна економічної системи з командної до ринкової суттєво не змінила ставлення суспільства до гострих екологічних проблем. Зрозуміло, що економічна гонитва призвела до погіршення екологічної ситуації, що сприяло посиленню екологічної кризи саме в тих країнах, у яких було уповільнено процес правової регламентації екологічної діяльності.

Техногенне навантаження на навколишнє середовище, гіркий досвід Чорнобильської катастрофи, демографічна криза змусили й українське суспільство зробити перші кроки на шляху вдосконалення екологічного права, хоча спочатку воно мало формальний, а не реально-правовий характер. Першим ключовим пунктом на шляху регламентацій екологічного права в Україні було прийняття Закону “Про охорону навколишнього природного середовища” (26.06.1991 р.), відповідно до якого було визначено “правові, економічні та соціальні основи організації охорони навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь” [5]. Особливістю цього Закону було включення до його змісту набуття світового досвіду у вирішенні екологічних проблем. Однак деякі його вимоги тривалий час мали формальний характер, не реалізуючись у діяльності промислових підприємств та природоохоронних організацій.

Упровадження екологічного права в багатьох країнах світу зазвичай має двобічний характер: з одного боку, існують вимоги до дбайливого ставлення населення до навколишнього середовища, з іншого – стоїть безпека та здоров’я кожної конкретної людини. Згідно з Конституцією України, зокрема ст. 9 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, гарантуються такі екологічні права громадян: а) безпечне для життя та здоров’я навколишнє природне середовище; б) участь в обговоренні та внесення пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об’єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь в прийнятті рішень з цих питань; в) участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів; г) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів; д) об’єднання в

громадські природоохоронні формування; е) вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом; є) участь у публічних слуханнях або відкритих засіданнях з питань впливу запланованої діяльності на навколишнє природне середовище на стадіях розміщення, проектування, будівництва і реконструкції об'єктів та у проведенні громадської екологічної експертизи; ж) одержання екологічної освіти; з) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище; и) оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом [5].

Однак, як показує досвід, більшість визначених у законі гарантій залишаються декларативними. Спостерігаються порушення гарантованих Конституцією України прав громадян на проживання у сприятливому для життя та здоров'я довкіллі. Жителі промислових регіонів відчувають критичне зростання техногенного навантаження на навколишнє середовище, що спричинене збільшенням потужностей промислового виробництва та концентрацією промислових підприємств, при цьому їм не надаються компенсації за порушення екологічних прав. Так, у м. Кривий Ріг Дніпропетровської області, незважаючи на те, що було введено в дію довгострокову програму з вирішення екологічних проблем Кривбасу, рівень екологічних ризиків для людей залишається високим. Наприклад, за попередніми даними Криворізького відділу охорони навколишнього природного середовища, викиди забруднюючих речовин у повітря за 9 місяців 2011 р. становили 272 тис. тонн, у місті утворено близько 197,8 млн тонн відходів, з них розміщено в навколишньому природному середовищі 136,8 млн тонн [6]. Реальний перебіг подій засвідчує, що порушення прав громадян може мати й відкритий характер. Так, у листопаді – грудні 2011 р. страйки ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС були спричинені порушенням їх прав, гарантованих Законом України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”. Ця ситуація привернула увагу світової спільноти і, за словами комісара Ради Європи з прав людини Т. Хаммарберга, питання порушення прав чорнобильців обов'язково буде включено у звіт про ситуацію в Україні з дотримання прав людини [7].

Нинішнє суспільство, яке перебуває на стадії переходу від індустріального до інформаційного, повноцінно та ефективно може реалізовувати власні екологічні права на основі об'єктивної й оперативної інформації про екологічну ситуацію, що склалася, та її розуміння. Для врегулювання цього питання Україною було ратифіковано Конвенцію Європейської економічної комісії ООН “Про доступ до інформації, участь

громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля”. Цей правовий документ ставить за мету сприяти захисту прав кожної людини нинішнього і прийдешніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров’я та добробуту. При цьому кожна зі сторін гарантує права на доступ до інформації, на участь громадськості в процесі прийняття рішень і на доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, відповідно до положень цієї Конвенції [8]. Та, як зазначають деякі фахівці, екологічне право в Україні все одно характеризується “втаємниченням екологічної інформації”, де наявна “відсутність повного доступу до інформації в багатьох випадках (особливо в тих, коли її зумисно втаємничують), що має відчутні наслідки для громадян, їх здоров’я й добробуту, а також перешкоджає процесам охорони самого довкілля [8] та, більше того, не сприяє формуванню екологічної свідомості громадян.

Окрім вищезазначених документів, динаміку розвитку екологічного права в Україні в новітню добу можна представити низкою ухвалених законодавчих актів:

2003 р. – Указ Президента “Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів” від 15 вересня 2003 р.;

2004 р. – Указ Президента України “Про затвердження положення про Державний комітет природних ресурсів України” від 10 лютого 2004 р.; Указ Президента України від 10 лютого 2004 р.; постанови Кабінету Міністрів України (постанова “Про затвердження Типового договору оренди землі” від 3 березня 2004 р.; постанова “Про затвердження Типового договору про розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки” від 4 березня 2004 р.; постанова “Про затвердження Програми поводження з твердими побутовими відходами” від 4 березня 2004 р.; постанова “Питання Міністерства охорони навколишнього природного середовища” від 22 лютого 2004 р. Закон України “Про екологічну мережу України” від 24 червня 2004 р. № 1864-IV;

2005 р. – Указ Президента України “Про Всеукраїнську акцію “Зелений паросток майбутнього” від № 571/2005 (з метою забезпечення суттєвого поліпшення стану довкілля, поєднання зусиль державних органів, місцевого самоврядування, громадських організацій, підприємств, установ, широких верств населення у вирішенні екологічних завдань, відродження традицій Українського народу щодо шанобливого ставлення та любові до природи);

2007 р. – Указ Президента України “Про деякі заходи щодо перетворення об’єкта “Укриття” на екологічно безпечну систему” № 1167/2007;

2008 р. – Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2008 р. № 815.

“Про внесення змін до Положення про Міжвідомчу координаційну раду з питань реалізації в Україні Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті”;

2009 р. – Указ Президента України “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України” від 27 лютого 2009 р. № 221/2009 “Про стан безпеки водних ресурсів держави та забезпечення населення якісною питною водою в населених пунктах України”;

2010 р. – Указ Президента України “Про заходи, пов’язані з 25-ми роковинами Чорнобильської катастрофи” № 937/2010 (з метою привернення уваги суспільства та світової спільноти до проблем подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, посилення захисту постраждалих внаслідок цієї катастрофи громадян);

2011 р. – Указ Президента України “Про затвердження положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України”, Указ Президента України “Про Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України” від 13 квітня 2011 р. № 452/2011) Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, які можуть впливати на стан довкілля” від 29 червня 2011 р. № 771, Розпорядження Кабінету Міністрів України “Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011–2015 роки” від 25 травня 2011 р. № 577-р [9].

Можна констатувати, що регламентація екологічного права в Україні проходить специфічно, тобто спостерігається контрадикція між його прямим призначенням та небажанням певної частини суспільства його дотримуватися, а навпаки, відшукувати будь-які можливості негласно його порушувати для отримання економічного зиску.

Для більш глибокого розуміння екологічного права як важливої цінності суспільства варто з’ясувати зміст цього поняття. Вчені по-різному підходять до визначення змісту екологічного права, виходячи з позицій наукових інтересів. Наприклад, Ю.С. Шемшученко розглядає екологічне право як комплексну галузь права, що регулює суспільні відносини в галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки в інтересах теперішнього і майбутніх поколінь [10]. Такий підхід, справді, розкриває зміст екологічного права, але не передбачає регулювання суспільних відносин, контролю та оптимізації діяльності суспільства заради зменшення екологічного тиску на природу.

Деякі іноземні дослідники визначають екологічне право (environmental law) через його роль у збереженні навколишнього середовища. Зокрема, американський дослідник С. Феррей розглядає екологічне право як “галузь права, що спрямована на відновлення, збереження та захист природної системи, зокрема гідросфери, атмосфери,

а також літосфери” [11]. Така інтерпретація змісту екологічного права звужує його розуміння до збереження навколишнього середовища. Інші розглядають екологічне право як галузь права, що спрямована на управління діяльністю людини через низку функцій, таких як створення контролюючих структур за екологічною діяльністю, залучення членів суспільства до активного планування екологічної діяльності, застосування кримінальних покарань за порушення норм екологічного законодавства, створення нових оптимальних стратегій щодо оптимізації екологічних норм [12]. Така дефініція виводить екологічне право з локального на глобальний рівень.

Виходячи з вимог сьогодення й завдань інвайроментальної соціології, варто уточнити та розширити зміст екологічного права. *Екологічне право* є галуззю права, яка функціонально скерована на формування таких соціально-правових відносин у суспільстві, які спрямовуються на раціональне використання природних ресурсів; забезпечують збереження рівноваги суспільства та екосистеми; здійснюють регуляцію й контроль суб’єктів економіки та ґрунтуються на принципі формування в суспільній свідомості розуміння природоохоронної діяльності як важливого суспільного пріоритету. А відтак, екологічне право набуває статусу суспільної цінності.

Роль екологічного права як суспільної цінності визначається через ті функції, які воно виконує в суспільстві. У сучасній науці існують різні підходи до визначення функціональної ролі екологічного права. Так, В.І. Андрейцев та С.В. Ведяшкін однаково класифікують функції екологічного права з незначною відмінністю у внутрішній структурі. Зокрема, В.І. Андрейцев розділяє їх на загальноправові (регулятивна, виховна, превентивна, охоронна) та спеціальноправові (екологічна, природоохоронна, антропозахисна)¹ [13, с. 26]. С.В. Ведяшкін виокремлює загальноправові (регулятивна та охоронна) та спеціальні (відновлювальну, виховну, організаційну та освітню) функції [14].

А О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко обґрунтовують такі функції екологічного права, як: економічна, політична, виховна, компенсаційна, обмежувальна, поновлювальна, інформаційна та екологічна [15]. *Економічна функція*, наприклад, виявляється в економічній діяльності суспільства, яка останнім часом здійснюється з урахуванням екологічних проблем та ризиків, усвідомлення людьми відповідальності за власну екологічну діяльність. *Політична функція* реалізується у взаємодії держави та населення щодо раціонального й ефективного створення нових шляхів збереження навколишнього середовища.

¹ В.І. Андрейцев розглядає функції екологічного права як основні напрямки впливу норм екологічного права на волю і поведінку суб’єктів екологічних правовідносин і забезпечення правопорядку в галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, гарантування екологічної безпеки (В.І. Андрейцев).

Варто зазначити, що в розвинутих країнах світу уряди намагаються здійснити екологізацію різних сфер суспільства. Можна стверджувати, що екологічне право охоплює не тільки економіку, а й інші сфери суспільного життя, тому воно виконує частину функцій загального права. Як слушно зауважив французький юрист Л. Дюгі, оскільки право має соціальну природу, тому виконує суспільні функції [16]. Враховуючи динаміку розвитку суспільних відносин, перелік вищезазначених функцій потребує свого вдосконалення, оскільки екологічне право не тільки регулює та контролює поведінку людей, але має формувати нове екологічне мислення в структурі суспільної свідомості, сприяти екологізації світогляду сучасної людини й надавати соціальні гарантії, а відтак, виховувати новий рівень екологічної культури. Екологічне право, існуючи поряд з іншими галузями права, повинно переформуватися на важливий соціальний інститут, який у постмодерному суспільстві мусить відігравати більш значущу суспільну роль. Тому до соціальних функцій екологічного права запропоновано віднести такі: *пізнавально-інформаційну, регулятивну, природоохоронну та ціннісно-виховну*.

Пізнавально-інформаційна функція екологічного права допомагає суспільству пізнавати та осмислювати інформацію про соціально-екологічну реальність, з розумінням вирішувати проблеми екологічного характеру, розкриває доступ до екологічної інформації.

Регулятивна функція екологічного права, у першу чергу, мусить сприяти встановленню правовідповідності відносин людини й природи; контролю за плануванням діяльності у різних сферах суспільства через органи влади (міністерства, відомства, екологічні організації та інституції). Реалізація цієї функції можлива також через забезпечення гарантії екологічних прав та обов'язків усіх членів суспільства, яких повинні дотримуватися заради збереження природних ресурсів, покращення екологічної ситуації та соціального здоров'я. Як зазначалося вище, ці позиції зафіксовані в найважливішому документі українського суспільства – Конституції, якою передбачено характер екологічної поведінки членів суспільства та соціально-екологічні гарантії з боку держави. Так, наприклад, ст. 50 Конституції України гарантує право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [17]. Іншими важливими документами є закони, зокрема Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” (ст. 9–12), згідно з якими українці мають право на безпечне навколишнє природне середовище для життя й здоров'я; об'єднання в громадських природоохоронних організаціях; одержання в установленому порядку повної та достовірної екологічної інформації [18]. Хоча імплементація цієї функції в українському суспільстві відбувається досить специфічно, з певними порушеннями: з одного боку, спостерігаються прояви правопорушень екологічних прав громадян (екологічна корупція, необ'єктивність та неперіодичність екологічної інформації, правові порушення в процесі контролю за великими промисловими

підприємствами тощо), а з іншого – невиконання та ігнорування екологічних обов'язків, що прямо впливає на рівень екологічної культури суспільства.

Природоохоронна функція спрямована на дбайливе та раціональне ставлення до природних ресурсів; ефективне планування суб'єктами економічної діяльності щодо запобігання навантаженню на навколишнє середовище.

Ціннісно-виховна функція екологічного права враховує два основні аспекти: по-перше, формування в суспільній свідомості поважного ставлення до природних ресурсів, з іншої – виховання соціальної поведінки, яка б сприяла їх захисту. На думку деяких учених, *виховна функція* екологічного права є результатом здатності права виражати ідеологію певних кланів і соціальних сил та його спроможність впливати на думки й почуття людей. Одне з найважливіших завдань виховної функції права – виховання належного рівня правосвідомості в суспільстві. Ця функція реалізується екологічним правом та сприяє формуванню суспільства, в якому рівноправними є добробут, здоров'я та безпека людини, збереження навколишнього середовища, що досягається завдяки усвідомленню людьми того факту, що культура є необхідною для збереження повноцінного життя через суспільну свідомість, де екологічна складова має бути однією з найважливіших. Виховна функція доповнюється ціннісною, що сприяє зростанню рівня зацікавленості суспільства до гострих екологічних проблем, формуючи нову систему екологічних цінностей та моральних пріоритетів з урахуванням вимог сьогодення, яка, на думку деяких учених, є “неодмінною складовою й інструментом формування екологічної свідомості і в ширшому вимірі культури, зокрема екологічної. Це пояснюється сутністю змісту цінності, і як зазначає Л.І. Юрченко, виявляється в дієво-зацікавленому ставленні людей до явищ дійсності, тобто зацікавлене ставлення суб'єкта до об'єкта є фундаментальною взаємодією [19]. Екологічне право має сприяти формуванню оптимальної системи цінностей, яка мусить складати первинну природу у свідомості кожної людини при плануванні власної діяльності. Прояви зацікавленості до різних екологічних проблем мають не нав'язуватися ззовні, а виходити зі свідомості членів суспільства і ставати частиною їх екологічної культури.

Висновки. Отже, виникнення екологічного права як важливої суспільної цінності є закономірним процесом, що спричинений екологічною кризою внаслідок тривалої нераціональної економічної діяльності. Поштовхом до його регламентації у світі стали Національний акт про захист навколишнього середовища у США та Стокгольмська конференція. В українському суспільстві процес імплементації екологічного права в суспільній свідомості розпочався дещо із запізненням з прийняттям важливих законів, зокрема Закону “Про охорону навколишнього природного середовища”, ратифікації Організації Організації про доступ до екологічної інформації та ряду інших правових актів.

Послугуючись існуючими підходами й реалізуючи авторське його бачення, пропонуємо розглядати його як галузь права, яка функціонально сприяє формуванню таких соціально-правових відносин у суспільстві, що спрямовуються на раціональне використання природних ресурсів для збереження рівноваги суспільства й екосистеми; здійснюють регуляцію та контроль за суб'єктами економіки й ґрунтуються на принципі формування в суспільній свідомості розуміння природоохоронної діяльності як важливого суспільного пріоритету. У сучасному світі екологічне право набуває статусу суспільної цінності через функції, які воно мусить виконувати, зокрема пізнавально-інформаційну, регулятивну, природоохоронну, ціннісно-виховну. Реалізація вищезазначених функцій екологічного права в суспільстві може сприяти розумінню людьми загрозливого стану соціально-екологічної реальності, встановленню правовідповідності відносин людини та природи. Необхідний контроль за плануванням діяльності в різних сферах суспільства через органи влади та громадську відповідальність (міністерства, відомства, екологічні організації та інституції), формуванням соціальної поведінки, яка б відповідала вимогам, та дбайливого ставлення до природи та ефективного використання ресурсів.

Список використаної літератури

1. Екологічне опитування громадян “Вивчення думки населення з питань екологічної політики України”, що проводилося ВГО “Розвиток та довкілля” у листопаді 2011 року.
2. National Environmental Policy Act of 1969 PORTIONS, AS AMENDED [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.boemre.gov/eppd/compliance/nepa/index.htm>.
3. Довідник чинних міжнародних договорів України у сфері охорони довкілля / [кол. авт.: А. Андрусевич, Н. Андрусевич, З. Козак]. – Л., 2009. – 203 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rac.org.ua/fileadmin/user_upload/publications/IEL_Guide_final_no_cover.pdf.
4. Arthur A. Nitsevych Environment Law in Ukraine [Електронний ресурс] / A. Arthur. – Режим доступу: <http://www.hg.org/article.asp?id=6264>.
5. Закон України Про охорону навколишнього природного середовища. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1264-12>.
6. Екологічна ситуація у місті Кривий Ріг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kryvyirih.dp.ua/ua/st/pg/191109470122938_s/.
7. Комісар РЄ включить порушення прав чорнобильців у свій звіт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-470715.html>.
8. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_015.
9. Указ Президента України “Про Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України” від 13.04.2011 р. № 452/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/13433.html>.
10. Екологічне право України. Академічний курс : підручник / [за заг. ред. Ю.С. Шемшученка]. – К. : Юридична думка, 2008. – 720 с.

11. Environmental law: examples & explanations Steven Ferrey [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books?id=Yf5queLIuH8C&printsec=frontcover&dq=environmental+law&hl=ru&ei=aKHSTpG4FOT04QStyf1x&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CDIQ6AEwAQ#v=onepage&q=environmental%20law&f=false.

12. What is Environmental Law? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.edo.org.au/edonsw/site/factsh/fs01_1.php.

13. Андрейцев В.І. Екологічне право: курс лекцій / В.І. Андрейцев. – К.: Вентурі, 1996. – С. 26.

14. Правовые проблемы укрепления российской государственности: сб. ст. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 2001. – Ч. 5. – С. 214–218.

15. Зайчук О.В. Теорія держави і права: академічний курс: підручник / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком. Інтер, 2006.

16. Л. Дюгі у 1901 р. “Держава, об’єктивне право і позитивний закон” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-9149.html>.

17. Конституція України / Стаття 50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.

18. Моніторинг “не-доступу до інформації” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.greenworld.org.ua/index.php?id=1199957641>.

19. Юрченко Л.І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури [Електронний ресурс] / Л.І. Юрченко. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_78/Jurchenko.pdf.

Лобанов А.С., Бондарь О.Н. Экологическое право и его социальная роль в украинском обществе

В статье рассмотрены генезис и особенности имплементации экологического права в общественном сознании украинского общества, предложены уточнения содержания понятия “экологическое право” как одного из ключевых понятий инвайроментальной социологии. Определена функциональная роль экологического права как общественной ценности в динамическом развитии современного общества на пути решения экологических проблем и формирования новой экологической культуры.

Ключевые слова: право, экологическое право, экологическая культура, социально-экологический баланс, общественное сознание, функции, ценность.

Lobanov A., Bondar O. Environmental law and its social role in Ukrainian society

Preconditions and implementation peculiarities of environmental law in Ukrainian society are viewed in the article. The authors defines functional role of environmental law as a social value on the way of its postmodern dynamic development.

Key words: law, environmental law, ecological culture, social-ecological balance, functions, values.

УДК 316.74:001

В.А. МАКАРЕНКО, А.В. ГИЛЮН

РОЛЬ БИБЛИОТЕК В ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В ВУЗЕ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ЭМПИРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

В статье на материалах эмпирического социологического исследования анализируются мнения студентов ДНУ им. Олесья Гончара о роли библиотеки в информационном обеспечении учебного процесса в университете, предлагаются рекомендации по совершенствованию работы библиотек.

Ключевые слова: библиотека, информация, Интернет, ресурс.

В последние годы под влиянием информатизации общества существенно трансформируется библиотечная деятельность, традиционно выступающая важнейшим условием организации эффективного обучения. Появление электронных энциклопедий, учебно-методических пособий и другой литературы в глобальной сети Интернет существенно снизило актуальность печатных изданий.

В свете подобных тенденций участникам социологического исследования, посвящённого отношению студентов к информационному обеспечению учебного процесса, которое было проведено в 2011 г. в Днепропетровском национальном университете им. Олесья Гончара с применением метода раздаточного анкетирования, был задан ряд вопросов, относящихся к определению актуальности и значения библиотек в процессе получения образования.

В исследовании применялась репрезентативная квотно-гнездовая выборка. Опрашивались студенты второго и четвертого курсов. Квоты рассчитывались по факультетам и курсам. Академические группы студентов (гнезда) отбирались по принципу типичности. В отобранных гнездах осуществлялось сплошное анкетирование. Всего было опрошено 1190 студентов, что составляет 10% от всех студентов, которые обучаются на дневном отделении университета. Отклонение выборки от генеральной совокупности по контролируемым критериям составило менее 2%.

Для выяснения популярности библиотек города опрашиваемым, в частности, предлагалось высказать свою позицию в отношении следующего утверждения: “Существует мнение, что общество более не нуждается в существовании библиотек, так как книжные издания можно заменить их электронными вариантами. Согласны ли Вы с этим утверждением?”.

Ответы распределились следующим образом: 10,9% студентов вторых и 12,4% студентов четвертых курсов ответили, что полностью согласны с этим утверждением. Скорее согласны, соответственно, 22,4% и 21%; скорее не согласны 27,9% второкурсников и 28,9% четверокурсников. Совершенно не согласных с данным утверждением оказалось почти равное количество среди студентов вторых (36,1%) и четвертых курсов (35,2%).

Было установлено, что почти половина опрошенных (46,5%) лишь иногда посещают библиотеки г. Днепропетровска. И в то же время не зафиксировано большой разницы между студентами разных курсов и разных специальностей (табл. 1).

Таблица 1

Посещение библиотек г. Днепропетровска*

Библиотека	%
Научная библиотека ДНУ им. О. Гончара	66,2
Центральная городская библиотека	28
Днепропетровская областная универсальная научная библиотека	11
Областная универсальная научная библиотека (отдел периодики)	6
Другие библиотеки	13,5

*Каждый респондент мог отметить несколько вариантов ответа, поэтому их сумма превышает 100%.

Абсолютно естественным, на наш взгляд, является то, что наибольшей популярностью у респондентов пользуется Научная библиотека ДНУ, обладающая солидными фондами и находящаяся на территории студенческого городка. Реже посещают отдел периодики Областной универсальной библиотеки и другие библиотеки (Центральная государственная научно-техническая библиотека Горнометаллургического комплекса Украины, Архивное управление Днепропетровского городского совета, Областная научно-медицинская библиотека, отделения Научной библиотеки ДНУ в корпусах, районные библиотеки, библиотеки других городов).

Такое разнообразие вариантов объясняется тем, что каждый респондент мог сам вписать название той или иной библиотеки, которую он посещает. Иногородние студенты часто указывали библиотеки других городов Днепропетровской области. Студенты химических и биологических направлений – Областную научно-медицинскую библиотеку; обучающиеся на историческом факультете – библиотеку Исторического музея и Архивное управление Днепропетровского городского совета; студенты технических специальностей – Центральную государственную научно-техническую библиотеку и т.д.

Необходимо отметить, что не было выявлено существенной разницы между количеством студентов второго и четвёртого курсов, пользующихся ресурсами библиотеки – соответственно 48% и 44%. В целом, только 19,7% студентов отметили, что часто обращаются к ресурсам библиотеки

ДНУ. Иногда посещают библиотеку 39,7% респондентов и 27,6% делают это очень редко.

В качестве причин неудовлетворённости и, следовательно, низкой посещаемости библиотеки университета студенты часто указывали на недостаток современной литературы в фондах и использования новых информационных носителей. Такие замечания отмечались студентами разных курсов и специальностей практически в равной степени, что говорит об однородности мнений респондентов.

В ходе исследования были определены цели посещения Научной библиотеки ДНУ. Так, у студентов преобладает цель “взять учебник или книгу для работы дома” – на это указали более 70% студентов-второкурсников и почти 60% четверокурсников. Сравнивая ответы студентов второго и четвертого курсов, можно отметить тенденцию, что студенты выпускного курса чаще посещают библиотеку университета для получения доступа к компьютеру и Интернету, а также для посещения отдела периодики. Студенты младшего курса склонны к использованию ресурсов библиотеки в традиционных целях – взять учебник, книгу.

Если сравнить гуманитарные и технические специальности, то у последних в большей степени преобладает ориентация на работу за компьютером и в Интернете, а у гуманитариев – работа в читальном зале и в отделе периодики, что не удивительно, ведь студенты факультетов гуманитарного профиля чаще сталкиваются с заданием прочесть первоисточник, проанализировать статью и т.п.

Полученные данные свидетельствуют о том, что библиотека остается для студента источником получения учебников, книг и периодических изданий, несмотря на информатизацию и компьютеризацию современных библиотек, предоставляющих своим читателям и новые услуги. Также заметно падение актуальности для выпускных курсов библиотеки как источника информации и повышение – как способа доступа к компьютерам и Интернету.

Одной из задач исследования было выявление того, как студенты оценивают работу Научной библиотеки ДНУ, и их предложений по поводу изменения и улучшения работы библиотеки. Было установлено, что большинство студентов удовлетворено графиком работы библиотеки, независимо от того, подрабатывает студент или нет.

При оценке работы библиотеки в целом, респондентам было предложено три критерия, с помощью которых каждый студент мог оценить работу каждого отдела библиотеки. В большинстве случаев студенты выбирали позиции “средне” и “высоко”. Это свидетельствует о преимущественно позитивной оценке. Однако необходимо заметить, что в оценке работы отделов художественной литературы и компьютерного класса студенты часто затруднялись с ответом. Низкая осведомленность о работе компьютерного класса может объясняться широким распространением домашнего Интернета и наличием ноутбуков даже у студентов общежитий.

Ситуация в отношении отдела художественной литературы возможно, связана с тем, что Научная библиотека ДНУ служит в первую очередь источником получения информации по учебным курсам, то есть научной литературы, а не художественной. Тем не менее, библиотека даже в эпоху компьютеризации остается возможностью приобщения к редким экземплярам книг и публикаций.

В ходе исследования было установлено, что разница в ответах на вопросы об оценке работы тех или иных отделов Научной библиотеки ДНУ у студентов разных курсов минимальна. Более видимые отличия можно заметить при сравнении оценок студентов факультетов разного профиля. Как известно, студенты факультетов гуманитарного направления гораздо чаще сталкиваются с необходимостью найти, прочесть ту или иную монографию, статью или учебник, в отличие от технических специальностей.

К вопросу о недостатках библиотеки респондентам была дана возможность самим указать те или иные замечания и пожелания по поводу работы Научной библиотеки ДНУ. Разнообразие таких замечаний было объединено в следующие наиболее часто повторяющиеся категории: сложная процедура получения книг “под заказ” (20,9%); недовольство работой персонала (19%); недостаток новой, современной литературы (12,1%); нехватка учебников для всех студентов групп (11,2%); неудобный график работы библиотеки (9%) и т.д. Также некоторые студенты отмечали сложность работы в отделе каталогов и картотек. Довольно часто респонденты ссылались на большую трату времени в поиске необходимой книги или периодического издания. По сути, все данные варианты были указаны на разных факультетах и курсах в практически равной степени.

Следует обратить особое внимание на то, что 19% студентов упомянули случаи некорректного и неуважительного отношения к ним со стороны персонала. Для адекватной оценки этих данных, на наш взгляд, необходимы дополнительные исследования, направленные на выявление субъективных факторов, связанных с особенностями межпоколенного взаимодействия.

В качестве вариантов решения выявленных проблем опрошенные предлагали продлить часы работы библиотеки, создать электронную базу всей литературы библиотеки; установить более современные компьютеры и скоростной Интернет; обеспечить возможность делать заказ того или иного источника через Интернет, а также сделать воскресенье хотя бы неполным рабочим днем.

Таким образом, анализ результатов исследования даёт основания для следующих рекомендаций. Чтобы библиотека могла стать крупным провайдером информационных услуг, требуется:

– создание соответствующей информационной образовательной среды и информационного обеспечения самостоятельной работы студентов;

- постепенное создание и накопление информационной базы для удаленного доступа, включающей в себя электронные учебники и учебные пособия, учебно-методические комплексы, методические указания, полнотекстовые базы данных, содержащие справочники, энциклопедии, рекомендуемую дополнительную литературу, электронные издания,
- обеспечение удаленного доступа к информационным ресурсам по электронной почте и в режиме off-line;
- актуализация фонда учебной литературы (освобождение от устаревших документов) и пополнение новыми документами в соответствии с нормативами книгообеспеченности учебного процесса и рекомендациями кафедр;
- комплектование библиотечного фонда по дисциплинам новых специальностей, прежде всего инженерных и других наиболее востребованных в стране и регионе специальностей;
- пополнение фонда научной литературы с учетом основных направлений научно-исследовательской деятельности университета;
- мониторинг востребованности фонда и изменение политики комплектования;
- накопление электронных аналогов учебников, учебно-методических пособий, учебно-методических комплексов и их размещение в электронной библиотеке в режиме Интернет;
- приобретение и пополнение фонда электронных изданий, научных журналов на электронных носителях;
- обеспечение онлайн-доступа к виртуальному читальному залу;
- ознакомление библиотекарей с новейшими идеями и современным опытом вузовских библиотек;
- повышение квалификации библиотекарей на факультете повышения квалификации и в других учебных центрах;
- обеспечение персонала библиотеки современной информацией в области библиотечного дела, образования, науки и культуры;
- предоставление пользователям возможности выбора оптимального для них способа получения информации и объема информационных услуг, в том числе на платной основе;
- создание комфортных условий для работы пользователей как в традиционной, так и электронной среде библиотеки;
- обеспечение доступа к беспроводному Интернету по технологии Wi-Fi;
- модернизация материальной базы библиотеки.

Для выполнения задачи обеспечения университета информационной поддержкой, адекватной современным требованиям, библиотека постепенно должна трансформироваться в комбинацию традиционной и электронной/виртуальной библиотек. В связи с тем, что динамично развивается Интернет и, соответственно, расширяется доступ к Интернет-ресурсам, постоянно пополняется коллекция баз данных на электронных

носителях, жизненной необходимостью становится приоритетное внимание к информационным потребностям пользователей, постоянная оценка качества этой информации.

Необходимо разработать концепцию развития библиотеки с целью повышения качества информационно-библиотечного обслуживания студентов и преподавателей, внедрения нового формата библиотеки путем предоставления услуг как на традиционных носителях информации, так и в электронном виде. На наш взгляд, перспективным является переход от модели библиотеки, ориентирующейся только на свои фонды, к модели открытой библиотеки, эффективно использующей внешние ресурсы. Это позволит выйти на качественно новый уровень информационного обеспечения учебного процесса.

Макаренко В.А., Гілюн А.В. Роль бібліотек в організації навчального процесу у ВНЗ (за результатами емпіричного дослідження)

У статті на матеріалах емпіричного соціологічного дослідження проаналізовано думки студентів ДНУ ім. Олеса Гончара про роль бібліотеки в інформаційному забезпеченні навчального процесу в університеті, подано рекомендації щодо вдосконалення роботи бібліотек.

Ключові слова: бібліотека, інформація, Інтернет, ресурс.

Makarenko V., Hilyun A. The role of libraries in the educational process in high school (based on empirical research)

In the article based on materials of empirical sociological researching opinions of students of the Oles Gonchar Dnepropetrovsk National University about a library role in information support of educational process at university are analyzed, recommendations about perfection of work of libraries are offered.

Key words: studying, information, Internet, resource.

УДК 338

А.С. РУДНИЦЬКА, В.П. НЕЧАЄВ

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ЗЕРНА В АГРОПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ

Проаналізовано інноваційний механізм управління якістю продукції, досліджено суб'єкти, об'єкти та функції інноваційного механізму управління якістю продукції, охарактеризовано конкуренцію в сільському господарстві й інновації сертифікації продукції, послуг, виробництв якості як чинник створення умов ефективної діяльності підприємств, організацій та підприємця на єдиному товарному ринку.

Ключові слова: *інновація, інноваційне управління якістю продукції, інноваційний механізм управління якістю продукції, обсяг попиту на товар, обсяг пропозиції товару на зерновому ринку, ринкова конкуренція, інновації сертифікації технологій.*

У ринковій економіці розвиток приватної власності і конкуренції створює умови для активізації людського фактора і тим самим формує основу для вирішення проблеми інновації якості. Але для цього підприємства повинні вже не формально, а серйозно організувати управління якістю. Розвиток управління якістю не зупинився на комплексному підході. Збагачуючись новими елементами, комплексний підхід поступово переріс у ширший підхід – у так зване тотальне управління або загальне управління якістю.

З погляду необхідності забезпечення стабілізації і подальшого зростання виробництва високоякісного зерна особливої значущості набуває інноваційне управління. Чинна модель ринку через систему його об'єктивних економічних законів і механізмів при відсутності державної аграрної політики негативно впливає на інноваційне управління якістю вітчизняного зернового виробництва.

Мета статті – розглянути аспекти інноваційного управління якістю виробництва продукції та переробки зерна.

Порушення виробничих процесів у технологічному ланцюжку “виробництво – переробка – реалізація” зерна і зернопродуктів, неефективне використання наявних потужностей переробних підприємств, відступ від прогресивних технологій і слабкий розвиток інноваційної діяльності в сільському господарстві призводить до значного зниження обсягів виходу і якості продукції.

Питання інноваційного управління якістю виробництва та переробки зерна традиційно цікавили вітчизняних і зарубіжних учених.

Інновації управління якістю, зароджуючись в надрах управлінської діяльності, у міру їх збільшення та розвитку виокремилися в самостійний аспект інноваційного управління підприємством – інновації управління якістю продукції.

У міру того, як росли вимоги суспільства до якості товарів і послуг, управління якістю пройшло кілька етапів у своєму розвитку. До сьогодні нагромаджений і закріплений у міжнародних стандартах солідний практичний досвід, що дає змогу організувати на підприємствах ефективну роботу у сфері інновації якості.

Особливість тотального управління якістю полягає саме в тому, що з названих цілей у діяльності підприємства на перший план входить інновація якості. І вся робота підприємства, його структура, управління і планування встановлюються, виходячи з необхідності забезпечення необхідної якості продукції. У працях В.Р. Боева, А.Л. Пустуєва, Н.Н. Філіппова [7] розглядаються загальні питання, пов'язані з проблемами інновації якості сільськогосподарської продукції.

Під інноваційним управлінням якістю продукції розуміються дії, здійснювані при її створенні, експлуатації або споживанні з метою встановлення, забезпечення й підтримки необхідного рівня якості продукції.

Безпосередніми об'єктами управління є в цьому випадку показники і характеристики інновації якості продукції, фактори й умови, що впливають на їх рівень, а також процеси формування якості продукції на різних стадіях її життєвого циклу.

Суб'єктами управління є різні органи управління та окремі особи, що функціонують на різних ієрархічних рівнях і реалізують функції управління якістю відповідно до загальноприйнятих принципів і методів управління.

Інноваційний механізм управління якістю продукції являє собою сукупність взаємопов'язаних об'єктів і суб'єктів управління, використовуваних принципів, нових методів і функцій управління на різних етапах життєвого циклу продукції і рівнях управління якістю.

Інноваційний механізм управління якістю продукції має забезпечувати ефективну реалізацію основних функцій управління якістю, до яких входять насамперед такі функції, як:

- прогнозування потреб ринку в інновації, технічного рівня і якості продукції;
- інновації в плануванні підвищення якості продукції;
- інновації нормування вимог до якості продукції та стандартизація;
- розробка і постановка нової продукції на виробництво;
- інновації в технологічній підготовці виробництва;
- організація відносин за якістю продукції між постачальниками сировини, матеріалів, напівфабрикатів, комплектуючих виробів та підприємствами-виробниками і споживачами продукції;

- забезпечення стабільності запланованого рівня інновацій якості продукції на всіх стадіях її життєвого циклу;
- контроль за якістю та випробування продукції;
- профілактика браку у виробництві;
- внутрішньовиробнича атестація продукції, технологічних процесів, робочих місць, виконавців та ін.;
- сертифікація продукції, робіт, послуг, систем якості та виробництв;
- стимулювання і відповідальність за досягнутий рівень якості;
- внутрішньовиробничий облік та звітність з якості продукції;
- техніко-економічний аналіз зміни якості продукції;
- забезпечення управління якістю продукції (правове, інформаційне, матеріально-технічне, метрологічне, організаційне, технологічне, фінансове);
- спеціальна підготовка і підвищення кваліфікації кадрів.

Для характеристики інноваційного механізму управління якістю продукції доцільно використовувати поширений методологічний підхід до структуризації складних господарських систем, що передбачає виділення у складі цього механізму ряду загальних, спеціальних і забезпечувальних підсистем.

До загальних підсистем інноваційного механізму управління якістю продукції необхідно віднести підсистеми інновацій прогнозування і планування технічного рівня і якості продукції, регулювання якості продукції безпосередньо у виробництві, контролю якості продукції, обліку та аналізу зміни рівня якості, стимулювання і відповідальність за якість.

До складу спеціальних підсистем інноваційного механізму управління якістю продукції входять підсистеми стандартизації, випробувань продукції, профілактики браку у виробництві, атестації і сертифікації.

Забезпечувальні підсистеми інноваційного механізму управління якістю продукції включають до свого складу підсистеми правового, інформаційного, матеріально-технічного, метрологічного, кадрового, організаційного, технологічного і фінансового забезпечення управління якістю продукції.

Дослідження ринку [6] дало нам змогу виділити його істотні функції, що впливають на всі сторони господарського життя, товаровиробників, у тому числі й інновації якості зернового підкомплексу АПК (див. табл.).

Прояв цих функцій на ринку зернової продукції в конкретній ситуації, на наш погляд, має специфічні особливості. Обсяг попиту на якийсь товар, як підкреслює С. Фішер, Р. Дорнбуш і Р. Шмалензі [5], – це кількість товару, яку покупці бажають придбати за певний період; він залежить від ціни товару й інших факторів, що включають ціни взаємопов'язаних товарів, доходи покупців, їхні смаки і ринкові прогнози.

Основу ринкового механізму утворюють об'єктивні економічні закони: попиту, пропозиції, попиту та пропозиції (ринкової рівноваги), вільної конкуренції, вартості.

Таблиця

Особливості дії ринкового механізму в зерновій галузі АПК

Функція ринку	Прояв функції в умовах аграрного сектора
Інформаційна	Ринок через певні комунікаційні канали дає учасникам агробізнесу об'єктивну інформацію про просторово-часові зміни цін на продукцію та різні види ресурсів: відсотки за кредит, сільгосптехніка та ін., що дає змогу судити про суспільно необхідну кількість зернової продукції, інновації асортименту та якості пропонованого ринку зерна й продуктів його переробки. Це дає можливість кожному підприємству постійно звіряти власний бізнес, обсяги реалізованої продукції з індикаторами ринкової кон'юнктури
Посередницька	Виникає в результаті економічної відокремленості суб'єктів зернової галузі, які в умовах поглиблення поділу праці, розриву господарських зв'язків та монополізму постачальників мають реалізувати результати своєї діяльності. При збалансованому з боку держави ринку з досить розвинутою конкуренцією споживач має можливість вибору оптимального постачальника, водночас продавець може вибрати більш відповідного покупця
Ціноутворювальна	Виявляється в результаті того, що на ринок надходить зазвичай зернова продукція стандартної якості, але містить неоднакову кількість матеріальних і трудових витрат. Ринок, відповідно до діючої моделі, визнає лише суспільно необхідні витрати, які згоден оплатити покупець, що виступає відображенням суспільної вартості, чуйно реагує на зміни в кон'юнктурі місцевого та світового ринків
Регульовальна	Пов'язана з впливом ринку зерна на всі сфери економіки. Через ринкові механізми можливе отримання відповіді на ключові питання зернової галузі: що, для кого, як і скільки виробляти? У сучасних умовах економіка зернової галузі управляється на основі ринкових процесів, що багато в чому визначає певні суперечності. Державне регулювання слабо виражене через адміністративні заходи впливу при відсутності системної економічної політики в агросекторі і дієвих інноваційних механізмів реалізації
Санаційна	Забезпечується властивим ринковій системі соціальним розшаруванням товаровиробників. Неминучі процедури банкрутства та перерозподілу власності. За допомогою конкуренції ринок вибирає найбільш адаптивних товаровиробників. У результаті цього може безперервно підвищуватися середній рівень стійкості всіх господарств у цілому, створюються передумови монополізації галузі

Найважливішими економічними категоріями на ринку аграрної продукції є свобода підприємницької діяльності, попит, пропозиція, рівень і динаміка цін, конкуренція, інновації, державна аграрна політика [3].

Обсяг пропозиції товару на зерновому ринку – це кількість товару, яку продавці бажають продати за певний період, він залежить від ціни товару та інших факторів, насамперед від основних виробничих фондів, використовуваних у виробництві ресурсів, освоєних технологій та державної політики. Рівноважна ціна, як вважає більшість авторів [2], досягається в тому випадку, коли обсяг попиту дорівнює обсягу пропозиції. При будь-якій ціні, вищій за рівноважну, наявна надлишкова пропозиція, при ціні, нижчій за рівноважну, – надлишковий попит. В ідеальному варіанті модель “попиту та пропозиції” може бути використана на практиці товаровиробниками для розробки моделей адаптивної поведінки на підставі прогнозування ринкових цін і обсягів на конкретні періоди.

Попит на продукцію зернового виробництва є нееластичним і зазнає коливань, згідно з “парадоксом Р. Гіффена”. При зростанні цін на продукти харчування попит на деякі з них (хлібопродукти) зростає за рахунок відмови населення від інших видів продовольства. Коливання цін на взаємопов’язаних ринках відбувається синхронно.

Як вважають Л.І. Абдільдіна і К.М. Бельгібаєв [1], на пропозицію сільськогосподарського товару, у першу чергу, впливають такі ринкові фактори: кількість товаровиробників, ціна на економічні ресурси, податки та субсидії, технологія виробництва, ціни на сільськогосподарську продукцію, наявність ринків збуту продукції, наявність системи зберігання та переробки, максимальна свобода аграрного підприємництва.

Серед маси нових явищ, що формується в інноваційному механізмі господарювання АПК, феномен конкуренції серед інших ринкових регуляторів є відносно слабо вивченим. У навчальній, навчально-методичній та науковій літературі із сільського господарства ця категорія завжди перебувала в тіні фундаментально досліджуваних механізмів попиту, пропозиції, цін. Це положення, на наш погляд, суперечить системоформувальному значенню конкуренції для функціонування ринкової аграрної економіки (див. рис.). Конкуренція на основі інновацій, на думку експертів [5], виступає як потужна противага негативним проявам на ринку індивідуалістичних особливостей свободи підприємництва й приватної ініціативи, доповнюючи інші ринкові закони.

Ринковою конкуренцією називається боротьба фірм за обмежений обсяг платоспроможного попиту споживачів, за найбільш вигідні умови виробництва і збуту, що ведеться на доступних сегментах ринку з метою досягнення кращих результатів своєї підприємницької діяльності.

Як зазначає А. Юданов [4], у науковій літературі виділяють такі взаємодоповнюючі підходи до трактування конкуренції:

- поведінковий, що виділяє методи конкурентної боротьби, принципи вибору стратегії і тактики дій фірми на ринку;
- структурний, який вивчає проблеми ступеня монополізації та відкритості ринку.

Усвідомлення творчої і руйнівної сили конкуренції в ринковій економіці, змушує державу, з одного боку, забезпечувати її правовий захист через обмеження монополістичної діяльності, а з іншого – закріплювати законодавчо прийняті суспільством норми, правила і нові методи здійснення конкурентної боротьби.

Рис. Позитивні та негативні наслідки конкуренції

В агросекторі набув широкого розвитку стихійний ринок з вільною конкуренцією, нерегульований державою. Чітко визначилися дві основні форми конкуренції – внутрішньогалузева і міжгалузева. Кожна людина має право зайнятися будь-яким видом підприємницької діяльності або припинити її. Зробити це можна по-різному: відкрити свою справу, взявши участь у праці; придбати акції; придбати державні облігації, покласти гроші в банк; інвестувати їх у нерухомість тощо. Повна інформованість кожного учасника про ринкову кон'юнктуру (пропозиція, попит, ціни, норма прибутку тощо) дає змогу зробити ефективний вибір між інвестиційними проектами.

Суб'єкти ринку вкладають свої кошти в більш прибуткові галузі заради збільшення доходу. Жоден з них не в змозі вплинути на рішення, що приймаються іншими учасниками. Оскільки кількість конкурентів дуже велика, внесок кожного виробника-продавця в загальний обсяг виробництва і пропозиції є незначним. Таким чином, реальні рівні цін мало залежать від бажань окремих суб'єктів економіки і встановлюються “невидимою рукою” механізму ринку. В умовах вільної конкуренції коливання попиту та пропозиції періодично призводять до надвиробництва (криз). Зростання доходів одних товаровиробників супроводжувалося

розоренням інших: відбувається концентрація і централізація виробництва і капіталу, що ведуть до утворення монополій і захоплення ними ринкової влади. На наш погляд, ця модель багато в чому є швидше теоретичною абстракцією, ідеальною “чистою формою”, недосяжною в реальності.

Конкуренція в сільському господарстві свідчить про формування ринку, характеризується серйозним дисбалансом між галузями АПК.

У плані торгівлі зерновою продукцією тут діє ринок покупця, що ж до матеріально-технічного постачання, то тут діє ринок продавця, тобто умови диктують суміжні галузі – постачальники основних видів ресурсів.

Вітчизняний і зарубіжний досвід переконливо підтверджує, що інновації сертифікації продукції, послуг, виробництв якості є найважливішим чинником у створенні умов ефективної діяльності підприємств, організацій та підприємця на єдиному товарному ринку, а також рівноправної участі їх у міжнародному співробітництві.

Можна виділити три групи об'єктів інновації сертифікації: продукція та послуги; виробництва та системи якості; технології. Як відомо, переважного розвитку в нашій країні набула обов'язкова сертифікація продукції та послуг, чому сприяла наявність відповідної правової бази. І якщо сертифікація першої та другої груп об'єктів у нас успішно розвивається, то інновації сертифікації технологій, зокрема, у галузі виробництва сільськогосподарської продукції, потребують концептуального й організаційного опрацювання.

Інновації сертифікації технологій спрямовані на досягнення таких цілей:

- сприяння товаровиробникам у компетентному виборі технологій виробництва, які забезпечують оптимальні умови отримання планованих урожаїв високоякісної рослинницької продукції;
- контроль за безпекою застосовуваних технологій і вироблюваної продукції для навколишнього середовища, життя і здоров'я людини;
- підтвердження проєктованих параметрів технологій, заявлених розробниками;
- підвищення конкурентоспроможності технологій і сприяння їх використанню на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Сертифіковані технології дають можливість активно формувати і доказово гарантувати показники якості продукції на етапах її отримання, які цікавлять виробника (а в кінцевому підсумку і споживача). Це дає логічне обґрунтування розширення переліку продукції, відповідність якої може бути підтверджено заявником шляхом прийняття декларації про відповідність.

Інновації системи сертифікації технологій, що розробляються для АПК, можуть становити великий інтерес і для інших галузей, наприклад, при розробці та оцінюванні технологій ремедіації ґрунтів, які постраждали від техногенних впливів. Адже в цих випадках ми теж маємо справу з проблемою підвищення родючості ґрунтів, хоча і в дуже ускладнених стартових умовах.

При сертифікації технологій враховуються такі показники:

- природні умови вирощування сільськогосподарських культур;
- сорт і насіння;
- тип технології;
- ресурси інтенсифікації (мінеральні й органічні добрива, меліоранти, пестициди, ретарданти);
- структура й елементна база технологічного процесу;
- вихідні параметри (врожайність, продуктивність праці, витрати енергії);
- показники екологічної безпеки;
- економічна ефективність.

Висновки. Узагальнюючи сказане, доходимо висновку, що інновації в управлінні якістю – це впровадження інновацій керівництвом і всіма підрозділами в методи та засоби, спрямовані на забезпечення високого рівня якості зерна.

Список використаної літератури

1. Азгальдов Г.Г. Теория и практика оценки качества товаров (основы квалиметрии) / Г.Г. Азгальдов. – М. : Экономика, 1982.
2. Зорин Ю.В. Качество технологической документации при подготовке предприятий к сертификации / Ю.В. Зорин, В.Т. Ярыгин // Стандарты и качество. – 1996. – № 9.
3. Кертенцев П.М. Принципы организации / П.М. Кертенцев. – М., 1968.
4. Куме Х. Статистические методы повышения качества : пер. с англ. / Х. Куме. – М. : Финансы и статистика, 1997.
5. Кунц Г. Управление. Системный и ситуационный анализ управленческих функций : в 2-х т. / Г. Кунц, С. Доннел. – М. : Прогресс, 1981.
6. Международные стандарты. “Управление качеством продукции”, ИСО 9000 – ИСО 904, ИСО 8402. – М. : Изд-во стандартов, 1988.
7. Фатхутдинов Р.А. Менеджмент конкурентоспособности товара / Р.А. Фатхутдинов. – М., 1995.

Рудницкая А.С., Нечаев В.П. Инновационные подходы к управлению качеством зерна в агропромышленном комплексе

Проанализирован инновационный механизм управления качеством продукции, исследованы субъекты, объекты и функции инновационного механизма управления качеством продукции, проанализировано конкуренцию в сельском хозяйстве и инновации сертификации продукции, услуг, производств качества как фактор создания условий эффективности в той деятельности предприятий, организаций и предпринимателя на едином товарном рынке.

Ключевые слова: *инновация, инновационное управление качеством продукции, инновационный механизм управления качеством продукции, объем спроса на товар, объем предложение товара на зерновом рынке, рыночная конкуренция, инновации сертификации технологий.*

Rudnitskaya A., Nechayev V. Innovative approaches to the management of grain quality in the agricultural sector

The innovative mechanism of quality management of products is analysed, investigational subjects, objects and functions of innovative mechanism of quality management of products, a competition is analysed in agriculture and innovation of certification of products, services, productions of quality as a factor of conditioning of effective activity of enterprises, organizations and businessman at the only commodity market.

Key words: *innovation, innovative quality management of products, innovative mechanism of quality management of products, volume of demand on a commodity, volume of suggestion of commodity at the grain-growing market, market competition, innovations of certification of technologies.*

УДК 316.334.55:314.727.2(477.7)

В.О. ЧОРНА

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ У ПІВДЕННОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ШЛЯХИ ПОКРАЩЕННЯ

Розглянуто основні ознаки демографічної ситуації в Україні та на регіональному рівні (на прикладі південних областей). Визначено основні чинники, які спричиняють погіршення демографічної ситуації, шляхи й засоби впливу на демографічні та міграційні процеси як на державному, так і на регіональному рівнях.

Ключові слова: демографічна ситуація, соціальні механізми, міграційна політика, сільське населення.

Сучасна демографічна ситуація, яка склалася в Україні в цілому, в усіх її регіонах визначається як критична, така, що здатна загрожувати національній безпеці, соціально-економічній і суспільній стабільності країни.

За своїм характером і сутністю демографічна ситуація є складним багатоаспектним явищем, в основі якого лежить сукупність соціально-економічних, медико-біологічних, екологічних, психологічних чинників, котрі формують основні тенденції демографічних процесів, демографічну поведінку та демографічну установку людей. Передумови сучасних демографічних процесів були закладені ще у 60–70-ті рр. ХХ ст., а найбільш негативні тенденції цих процесів набули прискореного розвитку в умовах економічної кризи 90-х рр. ХХ ст. Результатом чого стало практичне вичерпання на початку 2000-х рр. потенціалу відтворення народонаселення України, який створювався за рахунок демографічного накопичення попередніх поколінь.

Міграційна ситуація та міграційна поведінка людей є одним із загальних індикаторів проблем соціально-економічного розвитку як країни в цілому, так і окремих регіонів.

Демографічна ситуація, яка склалася в Одеській, Миколаївській, Херсонській областях, в основних рисах зберігає тенденції розвитку демографічних процесів в інших регіонах та в Україні в цілому і характеризується такими рисами:

- збереження депопуляції населення та постійне зниження потенціалу для його відтворення;
- високий рівень смертності та збереження тенденції до його зростання;
- невисока середня тривалість життя;

- старіння населення за рахунок збільшення частини осіб пенсійного віку та формування регресивної вікової структури населення;
- високий рівень дитячої смертності у віці до одного року;
- збереження тенденції зростання рівня народжуваності, яка все ж таки у найближчій перспективі не зможе суттєво впливати на процеси природного зменшення населення;
- суттєва внутрішньорегіональна диференціація демографічної ситуації між приморськими містами та приміською зоною Одеси, Миколаєва, Херсона та периферійними континентальними адміністративними районами.

Водночас слід відзначити, якщо демографічні процеси, які відбуваються в Миколаївській та Херсонській областях є типовими для більшості регіонів України, то в Одеській області формуються демографічні процеси, котрі вирізняють її серед інших обласних регіонів. Зокрема, це стосується, насамперед, міграційної ситуації.

Демографічна ситуація в Одеській області. В масштабі України Одеська область виділяється найменшими темпами загального скорочення населення в умовах, коли від'ємний природний приріст (–5,0%) суттєво компенсується міграційним приростом населення. Одеська область характеризується найбільшою територіальною контрастністю та поляризованістю як демографічного, так і соціально-економічного розвитку [11, с. 56].

Порівняно із сусідніми областями, Одеська область відзначається відносно вищим рівнем народжуваності як для міського, так і сільського населення. У двох містах Одеської області навіть зберігається природний приріст населення (м. Теплодар та м. Южне, відповідно 6,8 та 1,4 особи на 1000 жителів). У 2010 р. – на початку 2011 р. в області зберігалася позитивна тенденція зростання народжуваності, але й зберігається тенденція зростання рівня смертності. Рівень народжуваності значно відрізняється в районах області: від 8,2% (Котовський район) до 17,4% (Миколаївський район). Рівень смертності в області коливався від 4,8% (м. Теплодар) до 29,6% (Балтський район). До особливостей демографічної ситуації в області слід віднести суттєвий в масштабі України міграційний приріст, в першу чергу, за рахунок міждержавної міграції. За умов збереження такої ситуації є вірогідність, що найближчим часом міграційний приріст зможе нейтралізувати природне зменшення населення. Так, міграційний приріст зафіксовано у дев'яти районах і містах обласного значення області, і найбільший його рівень спостерігався у м. Іллічівськ (25,8%), м. Одеса (16,5%) та м. Теплодар (4,8 %) [11, с. 60–65].

Водночас у 24 районах та інших містах обласного значення відбувається міграційне скорочення населення, рівень якого був найбільшим у Ананьївському (22,8%), Миколаївському (21,5%) та Біляївському (13,7%) районах. Вищим від середнього по Україні в Одеській області є рівень дитячої смертності (до одного року) [11, с. 19].

Демографічна ситуація в Миколаївській області. Основними чинниками зменшення чисельності населення області продовжує

залишатися природне (-6,4%) та механічне скорочення (-0,5%). У 2010 р. – на початку 2011 р. спостерігається незначне зростання рівня народжуваності. У 2010 р. смертність в області порівняно з 2006 р. збільшилась з 15,9 до 16,6 осіб на 1000 жителів. Природний приріст населення спостерігається в області лише в м. Южноукраїнськ (1,1%). Рівень народжуваності в області знаходиться в межах від 8,7% (м. Миколаїв) до 12,9% (Жовтневий район), рівень смертності відповідно від 8,1% (м. Южноукраїнськ) до 22,2% (Казанківський район) [7, с. 426].

Механічний приріст населення спостерігався лише в містах Миколаїв, Первомайськ, Южноукраїнськ. Причому для області характерним також є міграційний приріст за рахунок зовнішньої міграції.

Демографічна ситуація в Херсонській області залишається найбільш складною і відносно однорідною. Для області характерним залишається природне (-5,9%) та механічне (-2,7%) зменшення населення. В області немає районів або міст, де б спостерігався природний приріст населення. Рівень народжуваності в області знаходиться в межах від 9,2% (Верхньорогачицький район) до 13,0% (Чаплинський район), рівень смертності відповідно від 14,9% (м. Херсон) до 21,2% (Верхньорогачицький район) [10, с. 71].

До загальних особливостей демографічної ситуації в південних областях слід віднести територіальну поляризацію, за якою в приморській смузі спостерігається відносно краща демографічна ситуація, тоді як на північних периферійних районах, де переважає сільське населення, демографічна ситуація є найбільш напруженою. За тривалістю життя населення в південних областях схожа ситуація. Середня тривалість життя населення в цьому регіоні дещо нижча, ніж в середньому по Україні. Відносно гірша демографічна ситуація склалася в Херсонській області порівняно з Миколаївською й Одеською. Найвищий рівень дитячої смертності відзначається в Одеській області, тут він дещо вищий, ніж в середньому по Україні.

Серед основних чинників, які ускладнюють демографічну ситуацію як на регіональному, так і державному рівнях, необхідно зазначити такі:

1. Зниження життєвого рівня переважної більшості населення внаслідок тривалого існування в Україні економічно необґрунтованої оплати праці, заниження вартості праці, існування диспропорцій розмірів заробітної плати, відсутність умов для формування середнього класу (неможливість забезпечити гідний рівень добробуту особі, яка за своїм кваліфікаційним та освітнім рівнем у розвинутих країнах становить основу середнього класу).

2. Із наведеного випливає, що в Україні зберігається тенденція, коли сім'ї з двома дітьми частіше потрапляють до категорії малозабезпечених і бідних. Фактично до категорії бідних потрапляє більшість сімей з дітьми, які працюють у бюджетній сфері, навіть за умов, коли працюють обоє батьків.

3. Масова зовнішня трудова міграція населення репродуктивного віку, як наслідок – відкладення народження дітей, еміграція, руйнування сімей, штучне сирітство та ін.

4. Суттєве погіршення протягом 1990–2000-х рр. якісного складу населення та якості демографічного потенціалу і людського капіталу (масова зовнішня трудова міграція українців репродуктивного віку, еміграція науковців; зростання рівня захворюваності, кількості народжених дітей з вадами розвитку, ВІЛ-інфікованих).

5. Невирішеність і накопичення екологічних проблем, що суттєво впливає на рівень смертності та захворюваності, якісні ознаки рівня здоров'я нових поколінь. За експертними оцінками, близько 20% смертей в Україні пов'язані з негативним впливом забрудненого середовища.

6. Соціально-психологічні умови виховання молоді, зокрема, активна реклама та пропаганда спиртних і слабоалкогольних напоїв, поширення негативних стереотипів поведінки, підлітковий і дитячий алкоголізм (за оцінками експертів, близько 40% осіб віком 15–16 років регулярно вживають алкогольні напої), наркоманія, недоступність для малозабезпечених верств населення закладів спорту, культури, ідеологічний вакуум [6].

7. Фактично за роки незалежності в Україні зруйнована система доступного дошкільного, спортивного, позашкільного культурно-освітнього виховання. Так, за оцінками експертів, частка населених пунктів, що мають дошкільні заклади в Одеській області становить 31%, Миколаївській області – 35,4%, Херсонській області – 38,9%; школи – 54%, 50,6%, 56,6% відповідно; клуби та будинки культури – 58,2%, 44,7%, 37,0% відповідно. З метою забезпечення рівного доступу дітей дошкільного віку до якісної освіти у 2007 р. у Миколаївській області відкрито 15 дитячих садків (з них 14 – в сільській місцевості), які до цього не працювали тривалий час. Відновлено функціонування шести дитячих садків, які до цього тривалий час не працювали (без зняття з Державного реєстру) [7, с. 45].

8. Невідповідний потребам сучасний стан регіональної системи охорони здоров'я, фінансова та територіальна недоступність і низька якість медичного обслуговування в сільській місцевості. Протягом останніх років кількість лікарень в Одеській області зменшилась на 34,5%, Миколаївській області – на 11,5%, Херсонській області – на 33,3 %. Найбільш складна ситуація з медичним обслуговуванням у сільській місцевості [8, с. 159].

Отже, аналіз демографічної ситуації в Україні в цілому свідчить, що для ефективного і результативного впливу на ситуацію необхідно застосовувати принцип комплексного підходу на основі конкретизації заходів державної демографічної політики, які докорінно змінили б негативні передумови розвитку демографічних процесів за основними напрямками впливу на демографічну ситуацію: економічні, соціальні, екологічні, медичні передумови та чинники. Модель адаптивної демографічної політики є

малоефективною, на разі актуальним є перехід до моделі активної превентивної політики з метою впливу на передумови виникнення демографічних процесів та явищ.

На державному та регіональному рівнях у сучасних умовах обмеженості фінансових і економічних можливостей прямого впливу на демографічні процеси найбільш доцільним є перегляд існуючих заходів демографічної політики та перехід до реалізації принципово нової концепції адресної демографічної політики та розробки системи адресних заходів щодо поліпшення демографічної ситуації для конкретних районів, міст, регіонів з урахуванням можливостей державного та місцевих бюджетів. У сучасних умовах необхідно забезпечити збереження виплати допомоги при народженні дитини, що на сьогодні є одним із засобів ефективного безпосереднього впливу на динаміку народжуваності. Паралельно необхідно забезпечити розробку концепції переходу до заміни цього інструменту системою заходів щодо адресної допомоги сім'ям з дітьми, підвищення їх соціальної захищеності, поліпшення умов життя, виховання, освіти дітей.

Стратегічні завдання регулювання демографічних процесів на державному рівні, які мають формувати загальні умови відтворення населення:

1. Формування довготермінової стратегії соціально-економічного розвитку України, регіональних програм соціально-економічного розвитку на основі прерогативи підвищення рівня якості життя населення, що має стати надалі основним критерієм визначення ефективності соціально-економічного розвитку України та її регіонів.

2. Підвищення рівня якості життя населення за напрямками: реформування системи оплати праці, поліпшення якості та доступності послуг сфери охорони здоров'я, відродження сфери дошкільної освіти і виховання, розвиток початкової, середньої та вищої освіти, розвиток соціальної інфраструктури й житлово-комунальної сфери. Розробка та реалізація цільових державних програм по покращенню стану здоров'я молоді. Розробка концепції податкового стимулювання та диференційованої податкової підтримки сімей з двома-трьома дітьми.

3. Запровадження селекційної імміграційної політики. Можливим є використання інструменту стимулювання повернення етнічних українців, які проживають у країнах СНД (розробка відповідної державної програми з наданням їм пільгового права отримання громадянства України, надання житла, соціального забезпечення та ін.). Формування державної стратегії міграційної політики.

4. Формування державної стратегії інформаційно-пропагандистського й ідеологічного забезпечення поширення основ здорового способу життя, інституту сім'ї, відповідної демографічної установки та поведінки, розробки і здійснення заходів з підвищення фізичної активності населення, розвитку спорту.

5. Створення національного демографічного реєстру за прикладом європейських країн з метою забезпечення можливості накопичення й аналізу інформації про демографічні процеси.

6. Формування державної стратегії екологічної політики на основі запровадження нової парадигми забезпечення стандартів якості середовища життєдіяльності населення.

7. Зміна парадигми стратегічного розвитку людського капіталу. Переорієнтація з регулювання кількісних показників на вирішення питань поліпшення якісних показників демографічного потенціалу країни.

Основні заходи та напрями щодо регулювання демографічних процесів на регіональному рівні:

– аналіз динаміки демографічних показників для запровадження найбільш адекватних варіантів регіональних і місцевих цільових програм поліпшення демографічної ситуації;

– дослідження сучасного стану та прогнозування розвитку демографічних процесів, відповідне уточнення та корегування регіональних стратегій соціально-економічного розвитку;

– забезпечення фінансування та ефективної реалізації вже існуючих регіональних цільових програм (наприклад “Діти Одещини”, “Шкільний автобус”, “Онкологія”, “Комплексна програма профілактики захворюваності на вірусний гепатит” (Одеська область), “Репродуктивне здоров’я населення Миколаївської області”, “Програми реконструкції та відновлення аварійно-небезпечних будівель дошкільних навчальних закладів сільської місцевості” (Миколаївська область); обласна цільова програма “Житло для молоді” (Миколаївська, Одеська, Херсонська область); обласна програма “Репродуктивне здоров’я населення Одеської області до 2015 року” та ін.);

– реалізація диференційованого підходу при визначенні заходів і засобів, спрямованих на поліпшення демографічної ситуації на рівні окремих районів, міст, змісту місцевих цільових програм.

Висновки. Досвід показує, що найбільш результативним засобом вирішення конкретних проблем регіонального розвитку сьогодні є запровадження практики розробки та реалізації місцевих і регіональних цільових програм з визначенням терміну їх реалізації та джерел фінансування передбачених заходів.

1. Розробка додаткових заходів цільових регіональних програм щодо профілактики та попередження інфекційних і соціально небезпечних хвороб (ВІЛ-інфекція, СНІД, туберкульоз, алкоголізм, наркоманія, онкозахворювання, захворювання на вірусний гепатит, сальмонельоз), поліпшення медичної допомоги хворим на гемофілію, попередження розповсюдження наркоманії, лікування серцево-судинних і судинно-мозкових захворювань та ін.

2. Для Одеської області розробка регіональної програми боротьби з нелегальною міграцією та реалізація пілотних проектів щодо легалізації нелегалів.

3. Збереження фінансування регіональних програм розвитку дитячо-юнацького спорту, розширення мережі районних дитячо-юнацьких спортивних шкіл та їх філій в сільській місцевості.

4. Забезпечення фінансування реалізації регіональних програм відродження зруйнованої в 90-х рр. ХХ ст. системи дошкільного виховання, насамперед, у сільській місцевості.

5. Запровадження нових форм соціального патронажу в сільській місцевості на основі використання ресурсів державної служби зайнятості, альтернативної військової служби, надання дистанційних медичних консультацій населенню сільської місцевості та віддалених районів (пілотний проект в Одеській області).

6. Формування систем регіонального аналізу та моніторингу демографічної ситуації як основи для запровадження диференційованого підходу в плануванні та прогнозуванні заходів у сфері відтворення демографічного потенціалу.

Список використаної літератури

1. Гаврилечко Ю. Трудові мігранти в Україні: виклик часу чи екзотика? / Ю. Гаврилечко // Праця і Закон. – 2009. – № 3. – С. 14–16.
2. Гайдуцький А.П. Масштаби доходів українських трудових мігрантів / А.П. Гайдуцький // Економіка та держава. – 2009. – № 2. – С. 96–99.
3. Зовнішня трудова міграція в Україні як демографічна проблема [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ua/project>.
4. Зовнішні трудові міграції населення України / [за ред. Е.М. Лібанової, О.В. Позняка]. – К. : РВПС України, 2002. – 206 с.
5. Постанова Кабінету Міністрів України Обласна програма “Репродуктивне здоров’я населення Одеської області до 2015 року” від 27.12.2006 р. № 1849. – 4 с.
6. Ростова Л. Трудовій міграції – цивілізоване обличчя / Л. Ростова // Профспілки України. – 2010. – № 5. – С. 10–11.
7. Статистичний збірник “Міста та райони Миколаївської області у 2010 році”. – 516 с.
8. “Статистичний щорічник Миколаївської області за 2011 рік”. – 640 с.
9. Статистичний збірник “Статистичний щорічник Херсонської області за 2011 рік”. – 500 с.
10. Статистичний бюлетень “Економічне і соціальне становище Херсонської області”. – 140 с.
11. Статистичний щорічник Одеської області за 2011 рік. – 180 с.

Чёрная В.А. Демографическая ситуация в южном регионе Украины: особенности и пути улучшения

Рассмотрены основные признаки демографической ситуации в Украине и на региональном уровне (на примере южных областей). Определены основные факторы, которые ухудшают демографическую ситуацию. Предложены пути и средства влияния на демографические и миграционные процессы как на государственном, так и на региональном уровнях.

Ключевые слова: демографическая ситуация, социальные механизмы, миграционная политика, сельское население.

Chorna V. The demographic situation in the southern region of Ukraine: features and ways to improve

The basic signs of demographic situation are considered in Ukraine and at regional level (on the example of the South areas). Basic factors which are instrumental in worsening of demographic situation and way and mean of influence on demographic and migratory processes as on state so on regional levels are certain.

Key words: *demographic situation, social mechanisms, migratory policy, rural population.*

УДК 316.662.5

Г.А. ШЕПЕЛЄВА

СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У статті подано визначення поняття “соціальне сирітство”. На основі різних підходів до розуміння змісту соціального сирітства пропонується авторська інтерпретація цього поняття. Розглянуто основні чинники, які впливають на поширення соціального сирітства, та наслідки цього явища.

Ключові слова: соціальне сирітство, діти-сироти, сирітство, соціальна дезадаптація.

В Україні є чимало соціальних проблем. Однією з них є сирітство. Дитяча безпритульність, бродяжництво, соціальне сирітство – тривожні риси сучасного українського суспільства. За даними Державного комітету статистики, станом на 01.01.2011 р. в Україні налічується 98 119 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Незважаючи на те, що в країні функціонують 88 притулків для дітей та 32 центри соціально-психологічної реабілітації дітей, кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, залишається високою [1].

Трансформація соціально-економічних умов життя, безумовно, впливає на стан практично всіх верств населення і, в першу чергу, дітей як найменш захищеної категорії. Адже домінуючими детермінантами поширення сирітства і безпритульності дітей є нестабільність та невпорядкованість суспільного життя, матеріальні негаразди, а також криза сім’ї: зміна форм сімейної організації, збільшення кількості позашлюбних народжень, ослаблення її виховного потенціалу, руйнування традиційних моральних норм, втрата фундаментальних людських цінностей, на які звертають увагу сучасні соціологи.

Досить болючою є проблема сирітства та соціального сирітства, яка досліджується як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. Різні аспекти сирітства як соціального явища розглядалися у працях таких зарубіжних учених, як А. Адлер, П. Бергер, Дж. Боулбі, Т. Лукман, Р. Мертон, К. Роджерс, Н. Смелзер, В. Фалберг та ін., серед російських та вітчизняних науковців цією проблемою займалися Г. Бевз, Л. Волинець, І. Демент’єва, І. Дубровіна, А. Капська, Н. Комарова, І. Пеша, В. Смирнов, П. Селяніна, І. Шатилов, О. Яременко.

Незважаючи на наявний спектр різномірних наукових досліджень соціального сирітства, додаткового вивчення потребують причини його виникнення, особливості існування в умовах сучасного українського суспільства, реалізація опіки над дітьми-сиротами та ін. Тому *метою*

статті є постановка проблем дослідження соціального сирітства та визначення чинників і наслідків його існування.

Зазначена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань: 1) уточнення поняття “соціальне сирітство”; 2) розгляд основних чинників, які впливають на поширення цього явища; 3) виявлення наслідків соціального сирітства.

Як стверджує О. Таболова, за останні сто років суспільство переживає третю хвилю сирітства: після Першої світової війни та революції, після Другої світової війни і сьогодні [2]. Так, якщо в 1945 р. у СРСР було близько 678 тис. дітей-сиріт, то сьогодні лише тільки в Україні таких дітей майже 100 тис. осіб.

Під поняттям “сирітство” зазвичай розуміють соціальне явище, зумовлене наявністю в суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, які залишились без батьківського піклування внаслідок позбавлення останніх батьківських прав або визнання їх в установленому порядку недієздатними.

Соціальне сирітство є терміном соціально-психологічним і не має відповідного закріплення в праві, що стало причиною суттєвих розбіжностей в оцінці рівня поширеності цього явища. Неоднозначність розуміння цього поняття пов’язана, перш за все, з тим, що воно узагальнює різноманітні аспекти становища дітей, які не можна ні з чим порівняти, що впливає на поглиблення непорозумінь, пов’язаних із сутнісним змістом поняття “соціальне сирітство”.

На думку українських дослідників А. Капської, І. Пінчук, С. Толстоухової [3, с. 192], соціальне сирітство є соціальним явищем, зумовленим ухилянням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов’язків щодо неповнолітньої дитини. Натомість І. Козубовська, І. Мигович визначають соціальне сирітство як соціальне явище усунення значного кола осіб від виконання ними батьківських обов’язків або байдужості щодо цього (деформація батьківської поведінки) [4, с. 74].

У межах соціологічної науки під цим поняттям прийнято розуміти соціальне явище, що спричинене ухилянням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов’язків відносно неповнолітньої дитини [9]. Між тим у цьому визначенні поза увагою залишається стан дітей, які є соціальними сиротами.

На сьогодні розрізняють два типи сирітства: сироти (діти віком до 18 років, що не мають батьків) та соціальні сироти (діти, що мають біологічних батьків, які з будь-яких причин позбавлені батьківських прав). При чому більшість таких дітей в Україні є соціальними сиротами, тобто мають живих батьків, але перебувають під опікою держави [3]. Це свідчить про функціональну неспроможність великої кількості громадян виховувати власних дітей, що є серйозною соціальною проблемою сучасного українського суспільства. Отже, поняття “соціальне сирітство” є складовою поняття “сирітство”. З точки зору інтересів дитини, яка з різних

причин втратила батьківське піклування, найбільш принциповим є те, що така дитина позбавлена можливості мати соціальні зв'язки з батьками або з одним із них.

До категорії дітей-сиріт, відповідно до чинного законодавства, належать: діти, у яких померли чи загинули батьки; діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, забрані у батьків без позбавлення батьківських прав; діти, чиї батьки вважаються безвісти зниклими або недієздатними, оголошеними померлими; діти, батьки яких відбувають покарання в місцях позбавлення волі та перебувають під вартою на час слідства, розшукуються органами внутрішніх справ через ухилення від сплати аліментів та відсутність відомостей про їх місцезнаходження; діти, батьки яких тривалий час хворіють і не мають змоги виконувати свої батьківські обов'язки; діти, батьки яких невідомі; діти, від яких відмовилися батьки; безпритульні діти [10].

Суттєві відмінності сутнісного змісту термінів “діти-сироти”, “діти, позбавлені батьківського піклування”, “біологічні та соціальні сироти” зумовлені сферами їх використання: у нормативно-правових документах використовують лише перші два варіанти, натомість у соціально-педагогічній, психологічній та соціологічній літературі – всі варіанти.

Проблема соціального сирітства є соціально детермінованою. Але існують деякі розбіжності при виявленні чинників, які її провокують. Серед основних причин, які впливають на збільшення кількості соціальних сиріт, науковці визначають такі:

- асоціальна поведінка батьків, поширення алкоголізму і наркоманії, і як наслідок – жорстоке поводження з дітьми;
- недієздатність батьків, у тому числі й через психічні розлади;
- передчасна смертність населення;
- збільшення кількості позашлюбної народжуваності;
- високий рівень безробіття й бідності в країні;
- збільшення кількості неповнолітніх батьків, які психологічно та матеріально неспроможні самостійно виховувати дітей;
- зростання злочинності, коли батьки відбувають покарання у місцях позбавлення волі;
- руйнування традиційних сімейних цінностей [7, с. 6, 9–11].

Розгляд факторів, що впливають на поширення соціального сирітства, дає змогу згрупувати їх у дві категорії: внутрішньосімейні та загальнодержавні. До внутрішньосімейних відносять: безвідповідальне ставлення батьків до виконання своїх обов'язків, вживання батьками алкоголю та наркотичних речовин, злочинна діяльність та агресивна поведінка батьків. До причин, що мають загальнодержавний характер, відносять такі: бідність сімей, відсутність дієвих соціальних програм підтримки сімей з дітьми, зниження морального рівня населення країни, підвищення рівня смертності та психічної захворюваності населення [7]. Грунтуючись на вищесказаному, уточнимо сутність поняття “соціальне

сирітство” не з позиції батьків, а з позиції дітей як його об’єкта, оскільки такий підхід вважаємо більш доцільним. Соціальне сирітство – таке явище, за якого діти залишаються без батьківського піклування, а батьки або не можуть, або не хочуть виконувати свої батьківські обов’язки та функції.

Наслідки соціального сирітства мають важкий, руйнівний характер для вразливої дитячої особистості. Серед них науковці відзначають такі: глибокий та часто незворотний вплив на здоров’я та психіку, здобутий дитиною під час проживання в сім’ї; негативний соціальний досвід у період раннього та дошкільного дитинства; можливі патології внутрішньоутробного розвитку через неправильний спосіб життя майбутньої матері, а також небажану вагітність; важка психологічна травма, якої зазнає дитина, коли її вилучають із родини. У результаті цього близько 60% дітей, які знаходяться в інтернатах, мають патології центральної нервової системи, майже 55% дітей відстають у фізичному розвитку. Лише близько 5% дітей-сиріт кваліфікують як здорових [6, с. 11–12]. Соціологи та психологи наголошують на проблемі дезадаптації таких дітей до суспільного життя.

У соціології під терміном “дезадаптація” розуміють відторгнення від структур (груп, колективів) “великого” суспільства, випадіння з його комунікативних зв’язків [9]. Деадаптація дітей пов’язана з явищем психологічної та соціальної депривації. Депривація – це психічний стан, коли людина не має змоги задовольняти деякі свої основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу” [5, с. 15]. Тобто йдеться про втрату чогось такого, що необхідно індивіду для задоволення певних важливих потреб. Це призводить до різних моральних і психологічних відхилень у поведінці та діяльності. До основних життєвих потреб можна віднести потреби в різноплановому і розвивальному оточенні, в емоційних зв’язках, перш за все з матір’ю, батьком та близькими людьми, які мають їх забезпечити; наявність затишку для дитини, відчуття комфорту, захищеності, довіри, відчуття постійності та доброзичливості оточуючого середовища, що потім сприяє здатності до самореалізації. Психічна депривація розрізняється за формами прояву стосовно того, яких саме життєво необхідних факторів позбавлена дитина. Діти, позбавлені батьківського піклування, можуть одночасно переживати кілька видів деприваційних впливів, чим і зумовлюється їхній подальший розвиток як у психофізіологічному, так і в особистісному напрямках. Наслідки психічної депривації виявляються в непристосованості дитини чи молодої людини до соціально визначених норм життя та розвитку [5, с. 15].

Таким чином, розвиток дітей, які виховувалися поза сім’єю, супроводжується формуванням принципово інших механізмів особистісної активності, її входження в суспільне соціальне оточення. Внаслідок болісних втрат у житті дітей-сиріт виробляється механізм захисту від душевного болю – байдужості та черствості.

Адаптаційні розлади у дітей-сиріт виявляються на всіх основних векторах життєвого простору: сімейному, соціальному, шкільному. Діти-сироти мають низьку мотивацію до навчання та трудової діяльності, суттєві проблеми у спілкуванні з людьми, а в дорослому житті виявляється їхня неспроможність до вирішення повсякденних побутових проблем та навіть створення власної родини.

Висновки. Отже, на основі існуючих визначень соціального сирітства, у статті це соціальне явище розглянуто з боку дітей, а не їхніх батьків. Основними чинниками, що впливають на збільшення кількості соціальних сиріт, є асоціальна поведінка батьків, поширення алкоголізму і наркоманії, недієздатність батьків, у тому числі й через психічні розлади, збільшення кількості позашлюбної народжуваності, передчасна смертність населення, зростання злочинності, збільшення кількості неповнолітніх батьків, руйнування традиційних сімейних цінностей. Ці явища сучасного соціуму призводять до збільшення масштабів соціального сирітства, наслідками якого є порушення фізіологічного, психологічного та соціального розвитку дітей-сиріт.

Тому створення оптимальних умов для підтримки соціально незахищених категорій дітей є одним із найважливіших завдань сьогодення, яке полягає не в ізоляції знедолених дітей від суспільства, а в їх інтеграції в соціум через пріоритетність у соціальній політиці сімейних форм виховання дітей-сиріт, ефективну соціально-психологічну підтримку дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, захист їхніх майнових, житлових та юридичних інтересів, а також розвиток державної соціальної політики, спрямованої на формування сімейних цінностей як першочергових засад розвитку суспільства.

Список використаної літератури

1. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.
2. Таболова Е.М. Феномен соціального сирітства: сучасне становище проблеми, шляхи подолання [Електронний ресурс] / Е.М. Таболова. – Режим доступу: <http://www.psych.kiev.ua/>.
3. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / [за заг. ред. А.Й. Капської, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової]. – К. : Логос, 2000. – 260 с.
4. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи / [уклад. І.В. Козубовська, І.І. Мигович, В.В. Сагарда та ін.; за заг. ред. І.В. Козубовської, І.І. Миговича]. – Ужгород : УжНУ : Мистецька лінія, 2001. – 124 с.
5. Бевз Г.М. Прийомні сім'ї / Г.М. Бевз. – К. : Главник, 2006. – 112 с.
6. Шипицина Л.М. Психологія дітей-сиріт : учеб. пособ. / Л.М. Шипицина. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун.-та, 2005. – 628 с.
7. Пеша І.В. Причини соціального сирітства та розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт в умовах трансформації українського суспільства [Електронний ресурс] / І.В. Пеша. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Usoc/2006_2/59-68.pdf.
8. Мухина В.С. Особенности развития личности детей, воспитывающихся в интернатных учреждениях. Воспитание и развитие детей в детском доме / В.С. Мухина. – М., 1996.

9. Социологический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vslovar.ru/slovo/sotziologicheskij-slovar>.

10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// zakon.rada.gov.ua/](http://zakon.rada.gov.ua/).

Шепелева А. Социальное сиротство: постановка проблемы

В статье дано определение понятия “социальное сиротство”. На основе различных подходов к пониманию содержания социального сиротства предлагается авторская интерпретация этого понятия. Рассмотрены основные факторы, влияющие на распространение социального сиротства, и последствия этого явления.

Ключевые слова: социальное сиротство, дети-сироты, сиротство, социальная дезадаптация.

Shepeleva A. Social orphanage: problem statement

The article deals with the social orphanage. On the base of different approaches to social orphanage, the author makes specified interpretation of this concept. The author defines the main causes provoking spread of social orphanage and results of this appearance.

Key words: social orphanage, orphan children, orphanage, social disadaptation.

УДК 316.023.4

JAN RÓG

POZYCJA SPOŁECZNA CZŁOWIEKA W ERZE GLOBALIZACJI

1. Wprowadzenie

Że zagadnienie globalizacji w ujęciu kulturowym, społecznym czy politycznym, różnych grup nie jest zagadnieniem nowym. Patrząc na przekrój diachroniczny w szczególności w ujęciu „nowożytnym” możemy spotkać wiele przykładów tak zwanych „małych globalizacji”.

Dobrym początkiem będzie samo przypomnienie terminu „globalizacja”. Wedle definicji P. Sztompki to proces zagęszczania i intensyfikowania się powiązań i zależności ekonomicznych, finansowych, politycznych, militarnych, kulturowych, ideologicznych między społecznościami ludzkimi, co prowadzi do uniformizacji świata w tych wszystkich zakresach i odzwierciedla się w pojawieniu się więzi społecznych, solidarności i tożsamości w skali ponadlokalnej i ponadnarodowej [1, s. 598].

Problemem w definiowaniu dzisiejszego integrowania się struktur społecznych, jest ujmowanie ich w relacjach „masowych”, z częstym pomijaniem mikrostruktur społecznych. Jednak wpływ takich mechanizmów, odzwierciedla się znacząco zarówno w ujęciu jednostkowym jak i również w małych grupach społecznych. Podkreślić jednak trzeba, że kwestie dotyczące małych grup społecznych są często przejawione w jednym tylko kierunku. W tym ujęciu globalizacja przyczynia się do rozkładu małych społeczności jak i więzów rodzinnych. Odzwierciedla się to w wielu faktach jednak paradoksalnie mechanizm ten potrafi scalać rozbite społeczności, jest to tak zwana „globalizacja lokalna”.

Termin opisuje zjawisko, które pozwala diasporom w różnych częściach świata wykorzystywać globalne media do utrzymywania kontaktu z rodziną, obyczajami, wydarzeniami i przyjaciółmi niezależnie od miejsca zamieszkania [2, s. 515].

Drugim problemem jest pojmowanie zjawiska globalizacji, nowoczesności i unikalności. Co do globalizacji termin nie odnajduje wprawdzie bezpośredniego odzwierciedlenia w historii, ale za protoplastę dzisiejszych mechanizmów możemy uznać XIX wieczny kolonializm europejski. Zaś co do integracji naszego kontynentu, przykład okresu napoleońskiego, hitleryzmu bądź niespełnionych nadziei Związku Radzieckiego, wskazują na historyczne odnośniki. Jednak tamte formy integracyjne możemy uznać w rozumowaniu zaspokojenia idei: nacjonalistycznych i ideologicznych. Zaś dzisiejsze procesy są nakierunkowane na zaspokojenie potrzeb ekonomicznych wielorakich organizacji oraz jednostek i cechują się znacznie większą mobilnością imigracyjną w wielu kierunkach.

2. Uwarunkowanie globalizacji.

Wiek XIX jest tym etapem historii, za który przyjmuje się początek globalizacji. Związane było to z faktem, intensywnego rozwoju kapitalizmu, który nie natrafiał na duże ograniczenia. Ludzie mogli wtedy inwestować praktycznie na całym świecie, co wykorzystywali chcąc osiągnąć najwyższy poziom produkcji, przy minimalnych kosztach.

Pionierami globalizacji są takie firmy jak: Ford, Singer, Gillette, National Cash Register. Pierwsza faza globalizacji wynikała z potrzeby wzrostu korzyści, w związku z zaistniałym w ówczesnym czasie postępowaniem technologicznym. W owych czasach kwitł także handel międzynarodowy, który odgrywał coraz ważniejszą rolę w ekonomii światowej. Postępujące procesy globalizacji zostały jednak zahamowane konsekwencjami wielkiego kryzysu z lat trzydziestych XX wieku.

Państwa chcąc przeciwdziałać społecznym skutkom kryzysu zaczęły ingerować w gospodarkę. Również duże straty, które przyniosła II wojna światowa skłoniła rządy do ingerencji w gospodarkę i poprzez to w procesy społeczne. Państwa znacjonalizowały część przedsiębiorstw, na przykład banki, kopalnie, koleje i same zaczęły prowadzić politykę gospodarczą na większą skalę. Na spowolnienie globalizacji wpływ miały również narastające na świecie w latach 1920–1950 tendencje nacjonalistyczne.

Tendencje te charakteryzowały się tak znacznym nasileniem, że nawet funkcjonujące wówczas przedsiębiorstwa transnarodowe ograniczały swoją działalność do regionów bliższych firmom macierzystym. Wzrost gospodarczy w okresie powojennym opierał się głównie na popycie wewnętrznym, czyli między innymi na konsumpcyjnych zapędach obywateli. Poważnymi barierami w rozwoju globalizacji była również rosnąca liczba karteli oraz innych tego typu porozumień, które uniemożliwiały ekspansję geograficzną wielu firm.

Gospodarka rozwijała się w sposób poprawny zarówno w Europie, jak i w Stanach Zjednoczonych Ameryki. Jednak niezdrowe podstawy tego rozwoju unaoczniał kryzys naftowy w latach siedemdziesiątych XX wieku. Wtedy też z powodów politycznych szejkowie arabscy podnieśli kilkakrotnie ceny ropy co spowodowało olbrzymie perturbacje gospodarcze w świecie zachodnim.

2.1 Cztery wizje globalizacji.

Analiza odnosi się do typologii F. Tonniesa, czyli podziału zbiorowości ludzkich na wspólnoty (Gemeinschaft) i zorganizowane społeczności (Gesvellschaft). Jest to tak zwa na kulturowa wizja globalizacji.

1) globalny Gemeinschaft I – świat jest tu postrzegany jako bogata mozaika zamkniętych, odgraniczonych wzajemnie wspólnot, albo unikalnych i egalitarnych, albo – co prawda – wyższych i niższych w rozwoju kulturowym, ale wzajemnie izolowanych i nie mających aspiracji do podporządkowania, odmiennych od siebie. Taki obraz jest typowy dla ideologii antyglobalizmu, czyli sprzeciwia się uniformizacji.

2) globalny Gemeinschaft II – jest to idea ogólnoludzkiego konsensusu wokół pewnych wspólnych wartości i ideałów. Czyli świat nie jest jednością gatunku ludzkiego, ale trzeba aby takim się stawał. Takie ogólnoludzkie aspiracje wyrażają ruchy pokojowe czy ekologiczne, a także ruch praw człowieka.

3) globalny Gesellschaft I – mozaika suwerennych niezależnych państw narodowych powiązanych silnymi, wzajemnymi więzami kooperacyjnymi w dziedzinie ekonomii, polityki i kultury.

4) globalny Gesellschaft II – przewiduje zanik państw narodowych i unifikację najpierw regionalną, a później globalną pod egidą wspólnej organizacji politycznej lub ponad narodowego rządu światowego [1, s.596].

Pozycja społeczna człowieka jako jednostki w społeczności światowej jest współcześnie wyznaczana przez wolność i prawa, które jednostce przysługują, oraz obowiązki, które na niej ciążyą. Współczesny katalog tych praw nazywany jest prawami człowieka. Mają one swój wymiar etyczny, ponieważ dotyczą poszanowania najcenniejszych wartości dla człowieka: godności, życia, wolności i swobodnego rozwoju. Upowszechnianie przekonania o potrzebie ochrony pewnych wartości uniwersalnych dla każdego członka wspólnoty ludzkiej jest największym współczesnym osiągnięciem. Na nim można budować porządek społeczny [3, s. 52].

Zabezpieczeniem pozycji człowieka w erze globalizacji zajmuje się wiele instytucji i organizacji międzynarodowych. Należą do nich m.in. Human Rights Watch, Amnesty International, Wysoki Komisarz ds. Praw Człowieka, Rada Europy, KBWE-OBWE, Grupa Wyszehradzka, Deklaracja Lizbońska. Obecnie umacnia się przede wszystkim te struktury, które gwarantują równoprawne traktowanie na zasadzie suwerennej równości i zarazem dają szansę oddziaływania na europejskie dziedzictwo kulturowe oraz ochronę własnej tożsamości. Istotną wydaje się postulowana przez Deklarację Lizbońską świadomość globalna akcentująca przywracanie sensu m.in. takim wartościom jak: poszanowanie życia, wolności, równości szans, wzajemny szacunek i troska o innych. Deklaracja Lizbońska proponuje także instytucje kontaktu społecznego i *Ogólnoswiatowego Kodeksu Etyki* mające stać się narzędziami globalnego rządzenia i regulacji, kontakt globalny powinien opierać się na zasadzie sprawiedliwości dotyczącej w równym stopniu obecnych i przyszłych pokoleń. Postulowany *Kodeks* określałby prawa oraz obowiązki wszystkich mieszkańców naszego globu. Wśród praw znalazłyby się m.in.: bezpieczne życie, równe traktowanie, utrzymywanie się z pracy własnych rąk, równy dostęp do informacji oraz światowych zasobów naturalnych. W ten sposób zabezpieczona byłaby pozycja człowieka jako jednostki posiadającej określone prawa. Zgodnie z *Kodeksem* człowiek powinien posiadać także obowiązki. Do najważniejszych zaliczono: pracę na rzecz dobra ogółu, występowanie w obronie wszelkiej równości, ochronę kulturowego i intelektualnego dziedzictwa ludzkości, aktywne uczestnictwo w podejmowaniu decyzji, pracę mającą na celu eliminację patologii społecznych. Katalog praw i obowiązków w postulowanym *Kodeksie* wymagałby oczywiście uwzględnienia różnic kulturowych w skali globalnej. Głównym jego zadaniem byłoby jednak znajdowanie odniesień do ogólnoludzkich wartości akceptowanych w różnych kulturach i systemach wartości.

Dzisiaj zagadnienia etyczne dotyczące pracy koncentrują się głównie wokół problematyki człowieka jako podmiotu pracy. Istotną staje się motywacja wykonującego pracę [3, s.52].

Koncepcje i procesy globalizacji będą miały wpływ na kształt etyki życia i gospodarki w obecnym stuleciu. Od nich zależą przyszłe losy ludzkości. Dlatego trzeba poddawać je ocenom moralnym. Trzeba także wielowymiarowość tych zjawisk widzieć w stosownych ramach etycznych.

W wymiarze ekonomicznym pozycja człowieka może zostać zabezpieczona poprzez etykę życia gospodarczego zwaną także etyką biznesu.

Zagadnienia gospodarki i moralności jest dla wielu nie do pogodzenia. Dopuszcza się jednak łączenie etyki z polityką. W wymiarze politycznym człowieka mają chronić wszystkie te instytucje norm prawa międzynarodowego, które odwołują się przede wszystkim do praw człowieka. Wszystkie inne inicjatywy polityczne mające na celu dobro człowieka powinny oprzeć się na etyce odpowiedzialności. Działalność polityczna pozbawiona bowiem norm i zasad etycznych może stać się tyranią stając się źródłem systemów totalitarnych gwałcących podstawowe prawa człowieka.

W życiu politycznym wartościami, które mogą znacząco wpływać na decyzje liczące się z etyką, mogą być odpowiedzialność i służba. Polityka rozumiana jako służba publiczna spełniana w poczuciu odpowiedzialności za jej adresatów, stwarza możliwości poważnego zabezpieczenia człowieka, zarówno uprawiającego politykę jak i członka danej społeczności.

Pozycja człowieka jest również dobrze zabezpieczona poprzez politykę integracji w skali regionalnej i międzynarodowej. Polityka zbliżania narodów i społeczeństw służy rozwojowi człowieka w warunkach pokoju. Integracja w ramach Unii Europejskiej jest tego ciekawym przykładem. Sprzyja temu m.in. polityka regionalna i tworzenie Euroregionów. Wartościami etycznymi wykorzystywanymi w procesie integracji europejskiej są prawda i pojednanie.

Elementem polityki jest polityka społeczna. Zabezpieczenie człowieka w erze globalizacji w wymiarze społecznym zależy w głównej mierze od polityki danego państwa. Przedmiot polityki społecznej ulega nieustannej transformacji. Przyjmuje się, że jego zakres dotyczy potrzeb związanych ze sferami bytu, pozamaterialną i psychospołeczną. Celem jest kreowanie postępu społecznego mierzonego poprawą poziomu i jakości życia ludności. W skali globalnej głównymi współczesnymi problemami społecznymi są: przeludnienie globu, problemy rodziny, kobiet, dzieci i młodzieży, możliwość pozyskania pracy i zatrudnienia, ubóstwo, głód, degradacja środowiska człowieka (naturalnego i społecznego), narastanie dysproporcji rozwojowych.

Wskazane problemy dają obraz słabego zabezpieczenia społecznego ludności świata na początku XXI wieku. Obraz ten uzasadnia konieczność budowania instytucji mogących tę sytuację poprawić. Polityka społeczna staje się instytucją mogącą skutecznie prognozować zagrożenia dokonując analizy zachodzących zmian społecznych oraz określając skalę i rodzaj zjawisk negatywnych. Zgromadzone dane pomagają następnie prowadzić działania lepiej zabezpieczając człowieka w okresie zmian ogólnoswiatowych. Podobnie jak w wymiarze ekonomicznym i politycznym tak i w wymiarze społecznym istotnym zabezpieczeniem człowieka jest odnoszenie sytuacji w której się znajduje, dobrej lub złej, do określonego zbioru wartości.

Koncepcja zabezpieczenia społecznego powstała na skutek doświadczeń wielkiego kryzysu gospodarczego lat trzydziestych XX wieku oraz drugiej wojny światowej. W różny sposób definiowane sprowadza się do stworzenia prawnych gwarancji zabezpieczenia pozycji człowieka pod wpływem idei „wolności od niedostatku” [4, s.183].

2.2 Globalizacja kultury

Kulturę w ujęciu mikrostruktur rozumiemy, poprzez zakres czynników normatywnych wpływających na cechy grupowe bądź jednostkowe. Ważne jak te relacje przebiegają w obecnej globalnej społeczności? Podstawą jest tu kultura masowa definiowana przez przekazy medialne. Zuniformizowana i skomercjalizowana do potrzeb zysków. Egzekwowanie podmiotów w takim ułożeniu oddziela je od ich „naturalnych”, „regionalnych”, wartości i cech.

Proces «trans-nacjonalizacji» kultury, pociąga za sobą pewne skutki zarówno dla samych mediów jak i dla ich odbiorców. Odnosi się on również do rozwoju wzajemnie ze sobą powiązanych infrastruktur transmisji i odbioru oraz wzrastającego stopnia umiędzynarodowienia własności i działalności. Jednym ze skutków występujących po stronie mediów jest zróżnicowanie rodzajów przekazu kulturowo – medialnego. Typowy przekaz wybiera się ze względu na szeroko rozumianą atrakcyjność. Zwykle prowadzi to do spadku znaczenia specyfiki kulturowej w zakresie tematów oraz do preferowania form i gatunków, które uważa się za bardziej uniwersalne [5, s.143].

Procesy globalizacyjne w wymiarze kulturowym postrzegane mogą być zarazem jako nadejście kosmopolitycznej kultury, idei, że oto jesteśmy świadkami kształtowania się kultur międzynarodowych jak i do możliwości urzeczywistnienia nowocześnie pojmowanej wspólnej natury ludzkiej na drodze do tworzenia jednolitej globalnej kultury [6, s.182].

Tworzenie się społeczeństwa informacyjnego, na bazie rozwoju Internetu staje się faktem. Ta forma wymiany informacji przeciwstawia się częściowo kulturze masowej. Swoboda wymiany danych i komunikacji, powoduje wytwarzanie się małych grup i relacji między jednostkami. Grupki te tworzą zespół własnych potrzeb kulturowych, bądź form ekspresji. W naturze praktycznej, Internet ogranicza również «pośredników» interakcji i przekazu danych.

Spółeczność wirtualna może nabrać pewnych cech rzeczywistej wspólnoty, takich jak interakcja, wspólny cel, poczucie tożsamości i przynależności, rozmaite normy i niepisane reguły, wraz z możliwością wykluczenia i odrzucenia. Ma ona również swoje obrzędy, rytuały i formy wyrazu. Takie społeczności online mają również tę zaletę, że są z zasady otwarte i dostępne, podczas gdy do rzeczywistej wspólnoty jest trudniej wejść. Tradycyjne pojęcie wspólnoty jest co prawda dobrym punktem wyjścia dla teorii skutków nowych mediów, jednak formy zrzeszania które umożliwiają nowe media, prawdopodobnie będą formami innego typu. Można sądzić, że będą niepewne, płynne i raczej kosmopolityczne niż lokalne [5, s.163].

Jednak takie formy interakcji często sprowadzają się do zaniżania wartości i bliskości w życiu grupowym. Ich zaletą jak bezpośredniość, praktyczność i standaryzacja, sprowadzają się do zanikania tradycyjnej kultury grupowej.

2.3. Makdonalizacja i regionalizm.

Proces makdonalizacji jest, stopniowym upowszechnianiem się zasad działania restauracji szybkich dań we wszystkich dziedzinach życia społecznego na całym świecie. Makdonalizacja oddziałuje nie tylko na gastronomię, ale również na sposób w jaki zdobywa się wykształcenie, pracuje, podróżuje, spędza czas wolny, odżywia, uprawia politykę, traktuje rodzinę, słowem na każdą dziedzinę życia społecznego. Te cechy makdonalizacji, które najbardziej rzucają się w oczy w życiu codziennym to:

1) efektywność jako poszukiwanie najbardziej optymalnych rozwiązań środków możliwie najlepszych, kalkulacyjność, która polega na akcentowaniu cech sprzedawanych towarów i świadczonych usług.

2) przewidywalność oraz możliwość manipulacji czyli zastępowanie technologii ludzkiej technologią maszynową.

Makdonalizacja nie jest już tylko elementem globalizacji, staje się jej osobnym procesem i terminem [7, s.77].

Integracja regionalna zmierza do wyzwolenia od państwowych granic, ale w sposób nie dopuszczający do osłabienia wpływu państw narodowych.

Istnieje także wiele różnych stanowisk na temat związków między globalizacją, a regionalizmem (integracją) łączących te zjawiska, jak też przeciwstawiające jej. Najczęściej wymienia się następujące:

1) regionalizm i globalizacja wzajemnie się wspierają w tym sensie, że regionalizm staje się często etapem w dochodzeniu do globalizacji. Wspieranie ma miejsce wtedy, gdy procesy regionalne przyczyniają się do wzmocnienia sił konkurencji wewnątrz ugrupowania i w stosunku do krajów trzecich;

2) regionalizm współczesny widziany jest przede wszystkim jako odpowiedź na globalizację, tak aby lepiej dostosować się do niej i ograniczać negatywne skutki. Może on bowiem wzmocnić siły mikroekonomiczne niezbędne do podołania wyzwaniom globalizacji;

3) regionalizm i globalizacja są procesami przeciwstawnymi. Regionalizacja jest etapem prowadzącym do globalizacji, formą wzmocnienia sił wewnętrznych, aby podołać wyzwaniom globalnej konkurencji, a zarazem formą ochrony przed negatywnymi zjawiskami globalizacji.

4) Regionalizację postrzega się często jako formę obrony przed globalizacją. W ramach ugrupowań integracyjnych państwa próbują bronić się przed procesami globalizacyjnymi, zwłaszcza przed wpływem przedsiębiorstw globalnych. Dla analizy między regionalizacją, a globalizacją istotne są dwie hipotezy. Pierwsza wiąże się z coraz powszechniejszym na świecie poglądem, że istniejący już obecnie stan zaawansowania procesu globalizacji przesądza, że żadne pojedyncze państwo (może z wyjątkiem USA) nie jest samo zdolne do skutecznego przeciwstawiania się uruchamianymi przez ten proces mechanizmom. Druga hipoteza to równie częste stwierdzenie, że w procesie globalizacji państwo traci znaczenie, bo jest zbyt małe dla wielkich spraw (globalnych) i zbyt duże dla spraw małych (demokracji lokalnej).

Z powyższych koncepcji mogą płynąć kolejne wnioski, a mianowicie, że:

1) pojedyncze państwo będzie miało coraz większe trudności z wprowadzeniem niezbędnych mechanizmów kontrolnych i regulacyjnych,

2) pojedyncze państwo będzie za słabe, aby przeciwstawić się wyobcowaniu gospodarczemu i interesowi wielkich przedsiębiorstw globalnych spod kontroli człowieka,

3) jednocześnie pojedyncze państwo będzie zbyt słabe, aby chronić się przed siłą rynku kapitałowego i przedsiębiorstw globalnych.

Istotą regionalizacji jest więc proces przeobrażania i dostosowywania struktury integrujących się elementów, zachodzący zarówno wewnątrz każdego z nich, jak i tworzenie się między nimi trwałych, strukturalnych powiązań w celu utworzenia jednolitego, nowego organizmu.

Cele globalizacji nie pokrywają się z celami regionalnej integracji. Procesy globalizacji gospodarki światowej kierują się głównie wymogami konkurencji i poszukiwaniem przez podmioty gospodarcze najkorzystniejszych form i lokalizacji działalności gospodarczej, a działania na rzecz regionalizmu podyktowane są w dużym stopniu potrzebami współpracy gospodarczej, politycznej i społecznej, obejmują bardzo wiele dziedzin. Regionalna współpraca państw ma na celu łagodzenie różnic i sprzeczności między gospodarkami i działa na rzecz wyrównania ich szans rozwojowych.

Podsumowanie.

Globalizacja przenika wszystkie dziedziny życia. Dlatego zabezpieczenie pozycji człowieka w wymiarze ekonomicznym, politycznym i społecznym w erze globalizacji może odwoływać się do etyki. W czasie radykalnych zmian, jakie mają miejsce w obecnej sytuacji, szczególnie ważna staje się kultura zaufania. Zaufanie powstaje jedynie w atmosferze wolnej od strachu. Pluralizm światopoglądowy, wielość kultur i religii jest globalnym bogactwem. Dlatego globalne myślenie i lokalne działanie powinno charakteryzować się wrażliwością na te cechy. Najlepszym instytucjonalnym zabezpieczeniem pozycji człowieka w erze globalizacji nie są jednak zapisy prawne, lecz budowanie globalnej świadomości etycznej. O taką należy się upominać i taką należy postulować.

Bibliografia.

1. Sztompka P. Socjologia, analiza społeczeństwa / P. Sztompka. – Kraków, 2004.
2. Friedman T. Świat jest płaski / T. Friedman. – Poznań, 2006.
3. Bednarski A. Pułapy i pułapki globalizacji / A. Bednarski. – Toruń, 1998.
4. Frąckiewicz L. Polityka Społeczna / L. Frąckiewicz. – Katowice, 1998.
5. McQuail D. Teoria komunikowania masowego / D. McQuail. – Warszawa, 2008.
6. Burszta W. Antropologia kultury / W. Burszta. – Poznań, 1998.
7. Ritzer G. Makdonalizacja społeczeństwa / G. Ritzer. – Warszawa, 1999.

Руг Я. Суспільна позиція людини в умовах глобалізації

У статті подано авторський погляд на явище глобалізації та регіоналізації. Розкрито сутність основних підходів до розуміння глобалізації, обґрунтовано економічні, політичні та культурологічні чинники, що впливають і характеризують адаптацію людини до глобалізаційних процесів. Зроблено акцент на етичних аспектах адаптації людини в сучасних умовах.

Ключові слова: *суспільна позиція, людина, глобалізація.*

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

УДК 324 (477)

Ю.І. АРАБАДЖИ

УКРАЇНСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ – ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ 2012

Новий виборчий закон встановив змішану виборчу систему в Україні. Вивчення трансформації такого важливого елемента політичної системи, як інститут виборів, дало змогу визначити шляхи подальшого демократичного розвитку країни, зокрема через реформування виборчої системи. У ході дослідження виявлено характер негативних впливів певних характеристик виборчої системи на інституційні виміри політичної організації суспільства.

Ключові слова: виборчий закон, вибори, виборча система, політична система, політична партія, демократія, політичне прогнозування.

Закон, що регулює парламентські вибори в Україні, був прийнятий парламентом 17 листопада 2011 р. Новий виборчий закон встановив змішану виборчу систему в Україні з прохідним бар'єром у 5%. До цього часу парламент обирався за пропорційною системою голосування з тривідсотковим бар'єром. За змішаною виборчою системою, 225 парламентарів будуть обирати за партійними списками та 225 членів парламенту – у мажоритарних округах.

Новий виборчий закон був підтриманий 366 депутатами з 404 присутніх на сесії. Документ підтримали 62 представники опозиційної партії Батьківщина. Згідно з новим законом, блокам політичних партій не дозволяється брати участь у виборах. Виключено можливість голосувати проти всіх партій і кандидатів. Закон базується на законопроекті, запропонованому робочою групою, сформованою Президентом України. Венеціанська комісія проводила експертизу цього проекту.

Парламентські вибори 2012 р. мають стати важливим кроком до впровадження нових норм і процедур формування законодавчої гілки влади в Україні. Справедливі та вільні вибори є необхідною складовою демократичної системи суспільства. Вони зобов'язані забезпечити легітимність нової влади, мають змусити політичних гравців знайти шляхи порозуміння та вирішення наявних суперечностей задля процвітання української держави та забезпечення дотримання прав і свобод виборців. Тому на цьому етапі розвитку України зміна та подальше функціонування інституту виборів набуває надзвичайної ваги, оскільки від цього залежить дотримання курсу подальшої демократизації.

Актуальність дослідження нового Закону “Про вибори народних депутатів України”, а також вивчення рейтингів і шансів українських партій на перемогу зумовлена важливістю виборчих процесів для належного розвитку політичної системи та громадянського суспільства. Тому завдання вироблення дієвого виборчого механізму відповідно до принципів демократії є вкрай актуальним.

Дослідження реформування виборчої системи дає змогу отримати точніше уявлення про сутність трансформаційних процесів усієї політичної системи загалом, визначити оптимальні шляхи подальшого демократичного поступу України. Наша країна за короткий час зазнала кілька змін моделей виборчих систем: діяли мажоритарна, змішана, пропорційна системи і знову ми повертаємося до змішаної моделі. Чи свідчить це про динаміку політичного розвитку суспільства від тоталітаризму до демократії, або ж навпаки, відбувається згортання демократії?

Метою статті є аналіз недоліків і переваг нової виборчої моделі, визначення перспектив, вивчення позицій політиків, щодо доцільності реформування вітчизняного виборчого законодавства, а також розгляд можливих наслідків для українського парламенту на фоні змін електоральних уподобань.

Досягнення поставленої мети дослідження передбачає вирішення таких основних завдань:

- проаналізувати нововведення, передбачені новим Законом “Про вибори народних депутатів України”;
- дослідити аргументи “За” та “Проти” в оцінках експертів щодо змішаної виборчої систем;
- розглянути заяви окремих політиків щодо нового Закону;
- з’ясувати позицію Венеціанської комісії та ПАРЕ стосовно ситуації в Україні;
- розглянути прогнози щодо результатів майбутніх виборів;
- вивчити динаміку змін рейтингів основних політичних гравців шляхом порівняння результатів соціологічних опитувань за останні роки;

Об’єктом дослідження є новий Закон “Про вибори народних депутатів України” як ключовий механізм забезпечення функціонування демократичного суспільства.

Предметом дослідження є можливі наслідки після впровадження нового Закону про вибори та динаміка зміни електоральних уподобань в умовах реформування виборчої системи як засобу формування демократичного суспільства.

У 2012 р. окрім свята футболу на Україну чекають баталії на політичній арені – вибори до парламенту. Пройдуть вони восени вже за новими “правилами гри”, які набули чинності після підписання Президентом України Віктором Януковичем Закону № 4061-VI “Про вибори народних депутатів України”, ухваленого Верховною Радою 17 листопада 2011 р. Закон, розроблений спеціальною комісією Верховної

Ради, підтримали 366 депутатів, серед яких не тільки представники більшості, а й опозиціонери. “За” проголосували 187 депутатів від фракції правлячої Партії регіонів, від “БЮТ-Батьківщини” – 62, НУ-НС – 36, КПУ – 24, партії “Реформи заради майбутнього” – 19, Народної партії – 20, позафракційних – 18. Лідери опозиційних партій раніше виступали проти збільшення прохідного бар’єра й усунення від виборів блоків партій, заявляли про згубність змішаної системи виборів, але після тривалих дискусій члени спеціальної парламентської комісії узгодили варіант закону, який назвали компромісним. Представники опозиції, які віддали свій голос за новий виборчий закон, стверджують, що вони змогли передбачити в ньому механізми запобігання можливості фальсифікації результатів виборів.

Які ж нововведення передбачені новим Законом? По-перше, встановлено змішану систему виборів (50% на 50%), тобто половину депутатів обиратимуть за партійними списками, половину – в мажоритарних округах. По-друге, передбачено підвищення прохідного бар’єра для політичних партій з 3 до 5% та заборонено участь блоків партій у виборах. Крім того, у виборчих списках більше не буде рядка “Проти всіх”. Відповідно до ухваленого парламентом закону, висувати кандидатів у депутати мають партії та громадяни шляхом самовисування. Передвиборча кампанія триватиме 90 днів, а самі вибори, відповідно до документу, проходять в останню неділю жовтня п’ятого року повноважень Верховної Ради. Фактично Закон передбачає повернення до пропорційно-мажоритарної системи виборів, яка вже існувала в Україні за часів президентства Леоніда Кучми. Доречі, чимало його опонентів вважали саме змішану систему найбільш корупційною. Аналогічні публічні заяви робили до 17 листопада й лідери опозиційних партій, заявляючи про згубність змішаної системи виборів і пропонуючи хоча б домогтися іншої пропорції у виборчій системі (75% на 25%, або 60% на 40%). Але прийняття нового Закону про вибори депутатів Верховної Ради підтверджує дієвість принципу Ніколо Макіавеллі: “Мета виправдовує засоби”. У політиці не існує вічних друзів чи ворогів, існують лише вічні інтереси входження у владу. Хоча, спільне голосування опозиції та провладної більшості за новий Закон – це безумовний крок уперед. Будь-яка консолідація ліпше методів на зразок блокування трибуни.

Щодо думок експертів і політиків стосовно можливих наслідків прийняття Закону про вибори, то вони розділились: у будь-якій виборчій системі можна знайти багато переваг і недоліків.

Аргументи “ЗА”:

– Україна повертається до виборчої системи, що вже діяла, тому немає нічого трагічного: парламенти, що обиралися за змішаною системою в попередні роки, були цілком дієздатними;

– змішана система може вважатися найоптимальнішою, оскільки парламент є не лише законодавчим, але й представницьким органом, а виборці хочуть мати свого конкретного депутата в окрузі;

– збільшення прохідного бар'єра для партій сприятиме зміцненню кількох політичних центрів, а саме Партії регіонів, “Батьківщини” Юлії Тимошенко, “Фронту змін” Арсенія Яценюка;

– заборона участі блоків партій у виборах виключає можливість участі в таких блоках маргінальних партій, які самотійно не набрали б і одного відсотка голосів;

Аргументи “ПРОТИ”:

– головна критика спрямована на мажоритарну систему, оскільки саме одномандатні округи, заявляють її противники, більш залежні від адміністративного ресурсу, тобто від впливу влади на результати виборів;

– збільшення прохідного бар'єра для багатьох партій ставить питання про можливе об'єднання чи то з партією влади (варіант, який розглядали Сергій Тигіпка та Володимир Литвин), чи то з партіями-монополістами з опозиційного табору – “Батьківщиною” чи “Фронтом змін”. Але обидва варіанти виключають можливість незалежної політики для невеликих партій. Співпраця часто закінчується поглинанням. Тому представники багатьох партій були категоричними противниками збільшення відсоткового бар'єра й усунення від виборів блоків партій, заявляючи, що це призведе до знищення низки політичних сил і не дасть змоги прийти в парламент новим політикам;

– згадайте історичний факт з 1990-х рр.: коли Народно-демократична “партія влади”, не перемогла на виборах за партійним списком, знайшли вихід: завдяки одномандатникам сформували найбільшу парламентську фракцію, причому частина “незалежних” депутатів йшли до фракції під тиском. У 2002 р. НДП мала майже 18% голосів, і більшість знову, на радість Леоніду Кучмі, за рахунок мажоритарних округів стала пропрезидентською. Хоча існує ще один метод, дієвий і за пропорційною системою, і за змішаною: формування парламентської більшості за рахунок депутатів з інших політичних сил, в тому числі опозиційних, навіть не застосовуючи примус.

На сайті bbs.ua оприлюднено заяви окремих політиків щодо нового Закону, які доповнюють наведені вище аргументи. Позитивно охарактеризував ухвалений закон лідер партії “Фронт змін” Арсеній Яценюк: “Опозиція опинилась перед обмеженим вибором: або змішана система з масштабними фальсифікаціями, як це планувала влада, або закон, який дає шанс суспільству на демократичні вибори. Ми обрали другий варіант... На жаль, за деякими політичними позиціями досягти домовленостей не вдалося. Але з 20 вимог опозиції 17 задоволені повністю”.

На думку депутата “БЮТ-Батьківщини” Сергія Подгорного, “новий закон про вибори дає можливість опозиції перемагати на майбутніх виборах. Соціологічні дослідження показують, що “Батьківщина” на сьогодні має достатньо високий рівень довіри як самотійна політична партія”.

У Комітеті виборців України – організації, що багато років стежить за виборами в Україні, – кажуть, що загроза масштабних фальсифікацій, дійсно, зменшилася суттєво, але не зникла остаточно. “Встановлена ціла низка запобіжників. Але все одно закон не рятує від технологій, серед яких передусім підкуп виборців”, – заявив голова КВУ Олександр Черненко.

Лідер “Громадянської позиції” Анатолій Гриценко висловлюється ще більш різко: “Українці вкотре виставили себе ідіотами перед європейськими партнерами. Цього разу це зробила не влада – опозиція. Результат 366 голосів “за” вважаю не консенсусом, а швидше змовою між Банковою і вождями опозиції в Раді”, – написав депутат у блозі сайту “Українська правда”.

Голосування “БЮТ-Батьківщини” і частини фракції НУ-НС за новий Закон обурило ті політичні сили, які вважали і БЮТ, і “Фронт змін” союзниками на виборах. Як наслідок, “Наша Україна” звинуватила їх у “колабораціонізмі з теперішнім антинародним режимом”. “Це не компроміс. Це змова і зрада, яка буде дуже дорого коштувати демократії України”, – вважає депутат Ірина Геращенко. “Ухвалена змішана система виборів – це пряма дорога до спотворення результатів голосування громадян через адміністративний тиск влади і до прямого підкупу виборців на мажоритарних округах, до політичної корупції та торгівлі депутатськими мандатами в парламенті”, – йдеться в заяві “Нашої України”. Навіть в адміністрації Президента погляди розділились: заступник глави адміністрації президента Марина Ставнійчук заявляла, що вважає хибним повернення до виборчої системи, яка діяла в Україні до 2004 р.

Навколо нового Закону про вибори депутатів останнім часом точилися дискусії не тільки в Україні, а й у Європі. Ще восени фахівці Венеціанської комісії радили запровадити Україні пропорційну виборчу систему з відкритими списками, про необхідність такого нововведення не раз заявляла більшість українських політиків. Але фактично, ухвалений закон суперечить рекомендаціям, наданим Європейською комісією за демократію через право, яка є дорадчим органом Ради Європи. Директор і секретар Венеціанської комісії Томас Маркерт заявив, що, хоча змішана мажоритарно-пропорційна система діє в низці країн Європи, однак в Україні є негативний досвід її застосування в попередні роки. Позиція Європейського Союзу була визначена 26 січня в резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи. У документі зазначається, що ПАРЄ занепокоєна тим, що підняття прохідного бар’єра для пропорційних виборів до 5%, у поєднанні із заборонаю партіям формувати виборчі блоки для участі у виборах можуть негативно позначитись на можливості малих і нових партій увійти до парламенту. Асамблея занепокоєна тим, що ці положення можуть обмежити плюралізм і надалі посилити поляризацію в новому парламенті. Вона рекомендує до наступних парламентських виборів знизити прохідний бар’єр і скасувати заборону щодо виборчих блоків у виборчому законодавстві.

Попри критику Закону європейськими структурами, це не гарантує обов'язкових реальних кроків Верховної Ради назустріч порадникам. Звичайно, Український парламент має почути європейських колег, але замість швидкої реакції в Україні теоретично можливі й інші варіанти, наприклад, зміни виборчого законодавства навіть за кілька днів до виборів – такі прецеденти нам відомі. Тож Партії регіонів та іншим “більшовикам” нічого не буде заважати ближче до дня голосування ухвалити зміни, у разі, якщо хтось вважатиме, що закон потребує вдосконалення. Наприклад, можна буде згадати про невнесені до Закону пропозиції більшості встановити грошову заставу для партії – учасника виборів у розмірі трохи менше двох мільйонів гривень, або ініціативу Партії регіонів скасувати норму про фінансування виборчої кампанії з державного бюджету.

І нарешті розглянемо прогнози щодо результатів майбутніх виборів. Згідно з опублікованими на початку листопада дослідженнями журналу “Кореспондент”, якби вибори до парламенту відбувалися за пропорційною системою, більшість депутатських мандатів спроможні були б отримати опозиційні до президента Віктора Януковича партії. Однак із запровадженням змішаної системи виборів більші шанси сформувати більшість мають Партія регіонів та її сателіти. На думку політолога із “Першої рейтингової групи” Михайла Басараба, “зіграло правило економічної монополії: дві найбільші політичні сили опозиції – «Батьківщина» Тимошенко і ті, що гуртуються навколо Яценюка, продемонстрували, що їх влаштовує підняття бар'єра. Саме ці сили автоматично відкинули шанси пройти до парламенту партії Анатолія Гриценка, В'ячеслава Кириленка, під великим питанням – «Удар» Віталія Кличка і «Свобода» Олега Тягнибока. Тепер мають розпочатися вимушені й болісні злиття, фактично, розчинення у двох найпопулярніших партіях на умовах, які вони диктуватимуть”. Хоча декларація про спільні дії на майбутніх виборах представників опозиції, яку символічно оприлюднили на День Соборності, свідчить про принаймні наміри консолідувати зусилля всіх незгодних з теперішньою владою політиків.

Але викладемо рейтинги основних українських політичних сил мовою цифр. Для цього було використано результати опитувань громадської думки за два останні роки, які проводили такі компанії:

- (КМІС) Київський міжнародний інститут соціології;
- (ФОМ) “Фонд общественное мнение – Украина”, гендиректор компанії Олександр Бухалов;
- (RBG) Research&Branding Group, директор Євгеній Копатько;
- Інститут соціології НАН України;
- Центр соціальних та маркетингових досліджень “СОЦИС”, директор Олександр Стегній, президент компанії “SOCIS” Микола Чурилов;

- Центр соціальних досліджень “Софія”, директор Андрій Ермолаєв;
- Соціологічна група “Рейтинг”;
- Центр економічних и політичних досліджень ім. Олександра Разумкова, директор соціальних програм Людмила Шангіна;
- GFK Ukraine;

Результати опитувань наведені в таблиці.

П'ять відсотків, згідно із соціологічними дослідженнями, долає лише п'ять політичних сил і, можливо, ще дві-три, хоча зробити це їм буде дуже складно. Але спочатку про "партію влади". Рейтинг Партії регіонів та її союзників на цей момент сягає 20–25%. Залишаючись лідером, партія влади продовжує втрачати голоси. Стрімке зростання з 23% у серпні 2009 р. до пікових 35–43% протягом 2010 р. змінилось падінням до 26–12% у минулому році. Технологічний варіант поглинання Партією регіонів своїх партнерів користі не принесе, тому об'єднання із "Сильною Україною" Сергія Тигіпка та "Народною партією" Володимира Литвина є малоімовірним.

"Батьківщина" Юлії Тимошенко посідає друге місце в рейтингах. Динаміка зміни уподобань виборців щодо "Батьківщини" не має великих коливань: зростання з 13% у 2009 р. до 22% навесні 2010 р., далі протягом року спад до 12–13% і стабільні 18% у першій половині 2011 р., влітку минулого року рейтинги сягають 9–14% голосів, що дає змогу назвати "Батьківщину" одним з монополістів на опозиційному полі.

Третє місце також залишається за опозицією. "Фронт змін" Арсенія Яценюка у 2011 р. має 7–11% і це поліпшення показників порівняно з 4–6% у 2010 р.

Четверте місце в рейтингах залишається за "Сильною Україною" Сергія Тигіпка, яка мала у 2010 р. 6–12% і 5–6% у минулому році. До п'ятірки лідерів можемо віднести також КПУ. Комуністи мали 5% у 2009 р., потім їх рейтинги впали до 2–3% у 2010 р. і знову піднялись до 3–5% у 2011 р.

Звичайно, що підвищення прохідного бар'єра зменшить кількість партій, які зможуть потрапити до парламенту на наступних виборах, і найбільше це може вдарити по розпорошеній українській опозиції. Але шанс подолати 5% мають "Свобода" Олега Тягнибока і "Удар" Віталія Кличка. Рейтинг "Свободи" зростав у 2010 р. з 1% до 4% і досяг 4–5% у 2011 р. Позитивну динаміку від 1% до 5% у 2011 р. має також "Удар".

Аутсайдерами серед парламентських партій є "Наша Україна" та "Народна партія" рейтинги яких залишаються в межах 1–2%.

За інші партії проголосували б 4–7% виборців. Між тим в Україні зареєстровано близько 200 політичних партій, абсолютна більшість їх в парламент не пройдуть, але частина виборців за них проголосує і в результаті, завдяки відсутності відкритих списків та підвищеному прохідному бар'єру голоси великої кількості виборців враховані не будуть.

Відсутність у майбутніх виборчих списках рядка "Проти всіх" не впливає на антипатії українського електорату. Не підтримують жодну політичну силу за різними рейтингами з 10 до 24% виборців. І на думку багатьох соціологів, існує тенденція щодо зростання кількості опитуваних, які не підтримують жодну партію.

Вражає також кількість українців, які не бажають взагалі брати участь у виборах – до 17%! Ще близько 20% виборців не визначились із

пріоритетами, тому поле для формування необхідної громадської думки для політичних партій ще існує.

На завершення згадаємо деякі аспекти політичної боротьби в мажоритарних округах. Для перемоги на виборах мажоритарному кандидату необхідно, щоб за нього проголосувало не менше 25 тисяч виборців. Цілком можливо, що Володимир Литвин (лідер “Народної партії”, рейтинг якої в минулому році ледве сягав 1,5%) у своєму окрузі знайде методи переконати виборців, що він потрібен Україні. Як сказав голова Комітету виборців Олександр Черненко, “Мажоритарна складова виборів буде найбільш непростою, найбільш брудною. Конкуренція триватиме не лише по лінії влада – опозиція, а й між кількома потужними кандидатами, лояльними до влади. Але в підсумку може виявитися, що такий закон спрацює проти самої Партії регіонів. Мажоритарні депутати, хоч і будуть лояльними до президента, але більшість, сформована за їхній рахунок, не буде стабільною. Бо як тільки владна машина захитається, мажоритарники будуть першими, хто залишить цей корабель... кидок як головний елемент української політики поки що ніхто не відміняв”.

Існує ще одна проблема чинного закону про вибори, а саме норма, яка дає кандидатам у депутати змогу одночасно балотуватись і за партійним списком і в мажоритарному окрузі, але свого часу Конституційний суд України визнав неконституційним таке одночасне балотування. Тому залишається відкритим питання щодо можливості відміни цієї норми в законодавстві і це викликає турботу в багатьох українських політиків.

Що стосується сподівань українців стосовно виборів у парламент у 2012 р., то результати загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” ім. Ілька Кучеріва у грудні 2011 р., говорять про таке: на думку більшості населення (51%) майбутні парламентські вибори будуть такими самими, як і вибори 2007 р. Більше 14% налаштовані оптимістично і сподіваються, що наступні вибори будуть більш чесними і прозорими, аніж вибори 2007 р. Однак 23% громадян вважають, що вибори 2012 р. будуть менш чесними і прозорими порівняно з минулими.

Висновки. Аналіз змін у виборчому законодавстві виявив суперечливість перспектив подальшого демократичного розвитку країни. Неоднозначність сприйняття політиками України нового Закону “Про вибори народних депутатів України” та негативна його оцінка з боку Венеціанської комісії та ПАРЄ дає підстави вважати, що найближчим часом можливі коригування Закону, а отже, прогнозувати наслідки змін законодавства складно.

Список використаної літератури

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta12/ERES1862.htm>.
2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2011/12/111214_turchynov_tymoshenko_byut_ek.shtml.

3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2011/11/111118_new_law_election_sd.shtm
http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2011/11/111117_elections_law_dt.shtml.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2011/11/111102_rada_new_law_election_sd.shtml.
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2011/11/111111_rada_law_election_sd.shtml.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2011/10/111031_election_law_parliament_sd.shtml.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.

Арабаджи Ю.И. Украинские парламент – перезагрузка 2012

Новый избирательный закон установил смешанную избирательную систему в Украине. Исследование трансформации такого важного элемента политической системы, как институт выборов позволило определить пути дальнейшего демократического развития страны, в частности через реформирование избирательной системы. В ходе исследования выявлен характер негативных влияний определенных характеристик избирательной системы на институциональные измерения политической организации общества.

Ключевые слова: избирательный закон, выборы, избирательная система, политическая система, политическая партия, демократия, политическое прогнозирование.

Arabadji Y. Ukrainian parliament – the 2012 reboot

The new election law established mixed electoral system in Ukraine. The research of such an essential element of political system as the institute of elections allowed to determine the paths of the nation's further democratic progress, in particular by reform of the electoral system. The findings obtained in the course of the research determine the patterns of the damaging influences of some electoral system's characteristics for institutional dimensions of societal political organization.

Key words: election law, elections, electoral system, political system, political party, democracy, political forecasting.

УДК 316.334.3:324

Е.Г. ГОРОДЕЦКАЯ

МОТИВАЦИЯ ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ В ГРАНИЦАХ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ОКРУГА

В статье рассматриваются проблемы формирования мотивации электорального поведения населения в разрезе избирательного округа. Анализируется специфика мотивации электорального поведения, состояние электоральной активности и мотивация участия в выборах.

Ключевые слова: мотивация электорального поведения, избирательный округ, выборы.

Выборы сегодня – это одни из наиболее важных атрибутов демократического общества. Понятие выборов многофункционально, поскольку охватывает не только процесс непосредственного голосования, но и ряд этапов, предшествующих голосованию и следующих за ним. Было бы правомерно относить весь этот процесс к политическим технологиям, понимаемым как совокупность методов, приемов и средств, используемых на каждом этапе процесса выработки и принятия политического решения, каким являются выборы. Российский политолог И.М. Кривогуз отмечал, что чем более развита технология политических процессов, тем более она регламентирована законами и инструкциями, определяющими нормы и процедуры многих политических процессов [1].

Политическое участие избирателя непосредственно связано с политическим поведением и осуществляется через него. Поэтому изучение характера избирательной кампании, анализ мотивации электорального поведения населения представляет предмет особого интереса как для политиков, так и для социологов.

Целью статьи является изучение специфики протекания электоральных процессов, а также выявление факторов, которые оказывают воздействие на мотивацию электорального поведения.

Изучению электорального поведения посвящены работы М. Вебера, М. Дюверже, Э. Ноэль-Нойман, С. Хангтингтона, М. Шугарта, а также П. Бурдые и П. Шампань, которые предлагали как вербальные модели электорального поведения, так и критерии их оценки с использованием социологических и даже математических методов.

Среди исследователей избирательного процесса можно выделить таких ученых, как Б. Грушин, Т. Заславская, Ю. Левада, Д. Ольшанский и другие. Весомый вклад в раскрытие данной темы внесли отечественные специалисты, среди которых Е. Головаха и Н. Панина, И. Бекешкина, А. Вишняк, В. Петров, В. Полторак, Ю. Сурмин, В. Чигрин, Н. Чурилов и

многие другие ученые, специализирующиеся в области политической социологии.

Из всех форм политической активности, прежде всего, выделяется электоральное поведение. В западной литературе понятием *электоральное поведение* описывается преимущественно активность электората, или, другими словами, степень активности участия граждан в голосовании и других связанных с ним политических действиях.

Исследования, которые проводил ЦНПИ “Социо” в сентябре и декабре 2011 г. [2; 3], показали, что одним из исходных параметров формирования стратегии деятельности любой команды является анализ ситуации, определяющей экономическое и политическое (прежде всего, электоральное) поведение населения территории, на которой эти политические факторы действуют.

Исходной диспозицией такого поведения является социально-психологический тонус населения, иными словами, его настроения. Исходным показателем настроения обычно является самооценка благосостояния респондентов.

Сопоставление данных сентябрьского и декабрьского исследований дает нам следующая гистограмма [3, с. 11]:

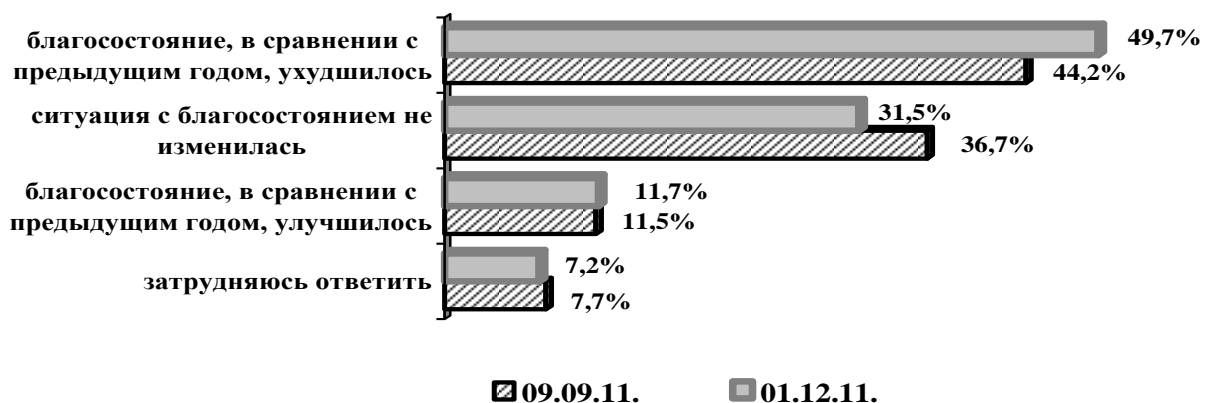

Рис. 1. Сопоставимые данные в оценке благосостояния семьи за последний год (в целом по округу)

Отметим, что процент так называемых “оптимистов”, довольных жизнью и уровнем своего благосостояния, за три месяца не изменился, в то время как процент “пессимистов-протестников” возрос за счет сокращения доли “терпеливых” (ситуация не изменилась) и “осторожных” (затрудняюсь ответить).

Обычно состояние психологического тонуса фиксируется оценкой проблем, которые волнуют людей. Как показывают наши исследования уже последние 10 лет, на состояние психологического тонуса все больше и больше начинает влиять примитивный, на первый взгляд, уровень оценки населением остроты местных проблем.

Плотность высказанных мнений, их удельный вес – все это служит довольно верным, хотя и косвенным, показателем уровня социального самочувствия, а, следовательно, протестности электората.

Специалисты из института социальной и политической психологии справедливо считают, что если какая-либо проблема тревожит свыше 60% населения, то ее можно считать симптомом социальной напряженности. Это значит, что люди могут перекрыть дорогу, прийти к сельсовету, чтобы выразить свое несогласие с чем-либо, и т.д.

Если на проблему указывает 40–50% респондентов исследования, то она является объектом внимания избирательных технологий, но нуждается в качественном анализе (так, на определенную проблему может указывать исключительно молодежь, которая – не факт – будет активно участвовать в выборах).

Обратимся к табл. 1, которая иллюстрирует оценку остроты местных проблем по избирательному округу (81 округ, сентябрь 2011, N =1200) [2, с. 13].

Таблица 1

**Распределение ответов респондентов на вопрос
“Скажите, пожалуйста, какие из перечисленных проблем области,
района, города, села волнуют Вас больше всего?” (в целом по округу)**

Варианты ответа	%
Плохое состояние дорог	56,5
Высокая безработица	44,3
Постоянное удорожание коммунальных услуг (света, газа, тепла, воды)	44,3
Благоустройство населенного пункта	39,3
Некачественное медицинское обслуживание	33,3
Падение морали, пьянство, хулиганство, рост преступности и наркомании	22,9
Развал социальной сферы – обнищание библиотек, клубов, культурных центров	19,6
Низкое качество работы органов местной власти	19,2
Несвоевременная выплата зарплат, пенсий, пособий	17,3
Усиление коррупции и взяточничества	14,0
Перебои в работе общественного транспорта	10,6
Тяжелая экологическая ситуация	9,5
Неравноправные отношения города и села	5,6
Несправедливая приватизация земли	4,8
Трудно сказать	3,6

Таким образом, главной, не решенной прежними и нынешними властями населенных пунктов округа, проблемой, являются дороги, безработица и цены на коммунальные услуги. Состояние благоустройства населенных пунктов оценивается менее категорично, но требует адресного анализа.

Корреляційний аналіз показує, що саме ці чотири проблеми однаково тривожать чоловіків і жінок, жителів міста, району, людей різних віків.

Люба електоральна стратегія лише тоді має шанси на належну реалізацію, коли враховує якісні характеристики населення, на основі яких формуються основні моделі його електорального поведіння. Початковим показателем цього поведіння є проєктивна і реальна електоральна активність.

Перше, зауважимо, що рівень електоральної активності населення округи досяг рівня «міжвиборчої пасивності». Зауважимо, що в округі, а й в області в цілому, він уже понад 10 років поспіль, незалежно від виборів, є саме таким, як його фіксує наступна гістограма [3, с. 30].

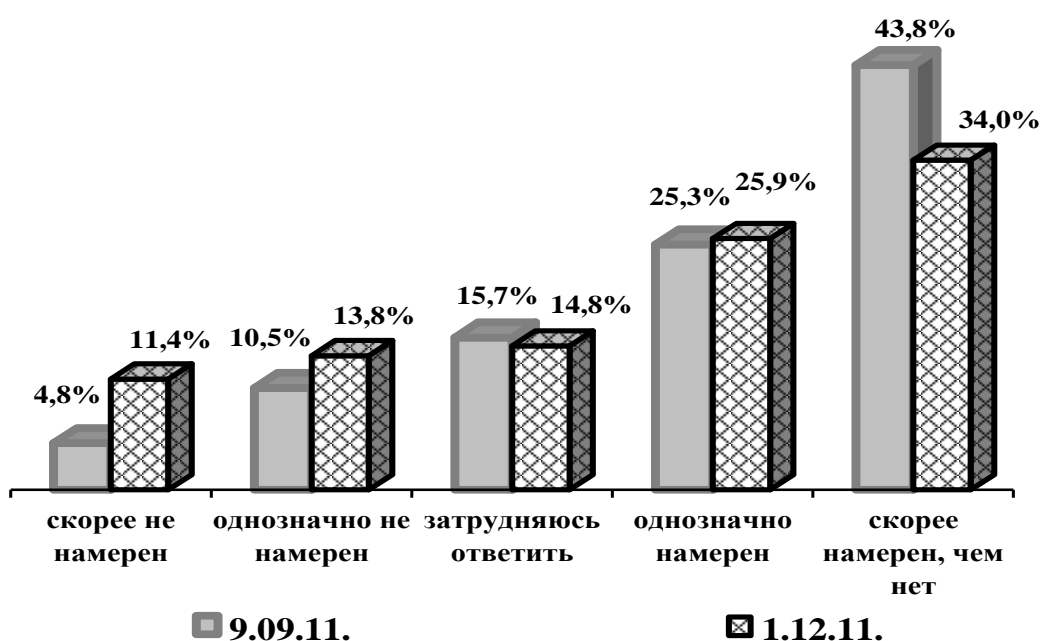

Рис. 2. Проєктивне учасня в виборах (в цілому по округу)

На малюнку наочно видно, що наближення виборів призводить до коливань проєктивної електоральної активності населення. Протестність як така зростає в свідомості людей, але сьогодні ця протестність проявляється в зростанні електоральної пасивності. Порівнюючи результати двох досліджень, ми бачимо, що частка активної (скоріше за все, політизованого) електорату залишилася на тому ж рівні, в той час як пасивний електорат і абсентиїсти суттєво збільшилися в обсягах. До групи причин неучасня в виборах також належать електоральна втома і відсутність мотивації до учасня в виборах, викликані станом розчарованості і недовіри політичними інститутами.

Таким чином, зауважимо, що стан електоральної активності населення округи можна оцінити як пасивно-протестне. Ця протестність проявляється, перше за все, в нежеланні значущої частини

избирателей принимать участие в выборах. Однако эта форма протестности обычно нивелируется с помощью политтехнологий, а также через СМИ и рекламу, которые вкуче формируют готовность избирателей участвовать в выборах и структурируют мотивацию электорального выбора.

Мотивация – это совокупность причин социального и/или психологического характера, объясняющих социально значимое поведение человека или групп людей во всех его составляющих.

В отечественной политологии и социологии к числу дискуссионных вопросов относятся вопросы определения основных стержней мотивации участия электората в голосовании и мотивации его электорального выбора. С этим согласны ученые, которые отмечают, что мотивы голосования за ту или иную партию у избирателей не совпадают, поскольку далеко не все голосуют, исходя из рациональных побуждений [4].

Проводя исследования в регионах и округах, мы убедились, что электоральное поле каждого региона, каждого округа, каждого города имеет присущие только ему особенности, закономерности, которые, как правило, остаются вне поля зрения штабистов в силу переноса индивидуального восприятия социальных закономерностей и процессов на содержание стратегии и тактики кампании.

К числу главных характеристик электорального поля любого округа, безусловно, принадлежит типология мотивации электората на участие в выборах и сам выбор политической силы или кандидата. Она включает в себя ответы на вопросы:

Какие критерии лежат в основе мотивации участия в выборах и голосования?

Какую модель поведения избрала для себя та или иная группа избирателей?

Рассмотрим сложившуюся в округе мотивацию выбора (табл. 2) [3, с. 32].

Таблица 2

**Сопоставимая таблица основных
мотивов выбора (в целом по округу)**

ДАТА		Мотивы выбора
09.09.11	01. 12.11	
56,1	44,3	Конкретные дела кандидата
29,7	24,3	Программа кандидата
25,8	17,4	Близость политических позиций с позициями этого кандидата
23,4	19,2	Симпатии к кандидату
11,8	15,0	Это мой гражданский долг
10,3	9,3	Лидерство данного кандидата в публикуемых рейтингах
10,3	5,9	Затрудняюсь указать мотивы выбора, просто голосую
5,8	4,7	Возможность заработать, работая агитатором, наблюдателем и т.д.
5,1	4,8	Возможность получения финансового вознаграждения за поддержку кандидата

4,4	6,1	Яркая агитация за кандидата (плакаты, бигборды, баннеры и т.д.)
3,9	4,8	Голосую за того кандидата, за которого голосует большинство людей

Анализируя материалы таблицы, можно сделать вывод, что четыре ведущие группы мотивов голосования, среди которых с отрывом лидирует позиция “конкретные дела”, практически не изменились.

Политическое участие человека непосредственно связано с политическим поведением и осуществляется через него. Оно определяется выбором мотивов в принятии решений и определении средств достижения цели, способностью воспринять общий интерес и умением соотносить его с интересом групповым и личным.

Электорат делится на три крупных отряда – рационально ориентированный электорат, эмоционально ориентированный электорат, немотивированный электорат. Сколько их в округе, видно из табл. 3 (81 округ, декабрь 2011, N =1200) [3, с. 34].

Таблица 3

**Распределение ответов респондентов на вопрос
“Почему Вы все-таки голосуете?”**

(в целом по округу из числа собирающихся принять участие в голосовании)

Варианты ответа	%
Считаю возможным таким путем повлиять на ситуацию в стране	18,0
Хочу выразить этим свое согласие или несогласие с политикой государства	13,8
Чтобы к власти не пришли силы, которым я не симпатизирую, не доверяю	13,4
Считаю участие в политической жизни своим гражданским долгом	12,8
Поскольку хочу поддержать партию или кандидата, которым доверяю	12,2
Голосую просто по привычке	11,6
Затрудняюсь указать причину	7,0
Хочу посмотреть, угадал ли я с победителями в выборах	5,0
Потому, что так посоветовали родственники, друзья, уважаемые люди	4,3
Поскольку не хочу неприятностей от местной власти, от начальства	1,9

Мы видим, что в округе рационально ориентированный, эмоционально ориентированный и немотивированный электорат составляют три почти равные группы.

В связи с этим особую важность приобретают сроки формирования выбора и его устойчивость [3, с. 35]. Так, 31,5% респондентов исследования указали, что их электоральный выбор формируется задолго до самого факта выборов; 32,5% отметили, что формируют свои предпочтения непосредственно в процессе кампании; 25% вообще задекларировали принятие решения на последний день выборов, а 11% затруднились с ответом.

В ответах на вопрос о влиянии общественного мнения (массового настроения, мнения толпы) на окончательный выбор нашего “пересичного громадянина” спрятана типичная “спираль молчания”, предложенная,

обоснованная и доказанная немецким социологом Э. Ноэль-Нойман [5]. Смысл “теории спирали молчания”, особенно актуальной для понимания электорального поведения, сводится к тому, что люди, определяя свои позиции и мнения, постоянно следят за своим окружением, чутко реагируя на мнение “большинства”, некие формальные или неформальные (неявные) нормы и традиции социума. Это, конечно, не означает, что всегда, в любой ситуации они подстраиваются к мнению “большинства”. Но то, что они учитывают его, принимая и реализуя те или иные решения, в частности, в избирательной кампании, безусловно.

С одной стороны, избирателю хочется показать, что он такой крутой, такой самостоятельный, что никакое чужое мнение для него не является важным.

С другой же стороны (особенно в сельской местности), этот же избиратель боится прослыть “белой вороной” и всячески маскирует свой настоящий выбор, чтобы не выделяться из толпы себе подобных.

Подтверждением является следующая гистограмма (рис. 3) [2, с. 27].

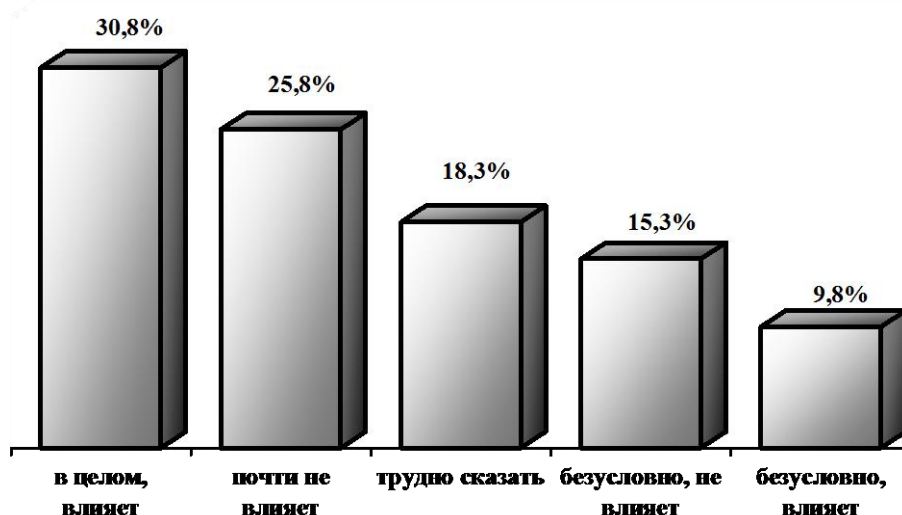

Рис. 3. Рейтинг влияния общественного мнения и информации на выбор электората (в целом по округу)

И все же большинство наших респондентов обычно принимают решения о выборе кандидата под влиянием СМИ и обсуждения в своих референтных группах (родственных кланах, производственных коллективах, в кругу друзей, соседей, знакомых).

В подтверждение приведем ответы респондентов исследования в табл. 4 [2, с. 28].

Таблица 4

**Распределение ответов респондентов на вопрос
“Что может изменить Ваш выбор, сделанный ранее?”
(в целом по округу)**

Варианты ответа	%
Информация о “финансовых злоупотреблениях” кандидата	44,6
Информация о том, что кандидат бегал из партии в партию	29,6

Информация о судимости кандидата	24,5
Моего выбора никогда и ничего не изменит	23,6
Информация о порочащих связях кандидата (с криминалом, мафией и т.п.)	23,3
Информация о национальности кандидата	9,1
Информация о сложностях в семье кандидата (второй брак, внебрачные дети и т.п.)	7,2
Давление со стороны начальства, старших домов, квартальных	3,8
Другое (что именно)	0,3

Сопоставляя данные гистограммы (рис. 3) и табл. 4, мы можем констатировать, что реально $\frac{3}{4}$ части респондентов именно под влиянием информации, полученной по формальным и неформальным каналам, может изменить их выбор. Следует учитывать, что предстоящие выборы будут характеризоваться мощным выбросом черного пиара, а также формированием слухов и сплетен, сформировавшихся на местах под влиянием часто некомпетентных лидеров общественного мнения.

СМИ, как правило, пользуются двумя основными способами распространения информации – последовательным и фрагментарным. Первый способ чаще используют печатные СМИ, последовательно и разносторонне освещая в статьях и других публикациях ту или иную политическую проблему. Второй способ – фрагментарная подача информации – особенно распространен на телевидении и имеет ряд особенностей, порождая для слушателей или зрителей ряд трудностей в познании сути того или иного события или процесса.

А ведь именно телевидение и газеты формируют позиции населения избирательного округа. Об этом свидетельствуют следующие данные (табл. 5).

Таблица 5

**Распределение ответов респондентов на вопрос
“Скажите, пожалуйста, из каких источников Вы обычно
узнаете о социальных и политических событиях
в нашем регионе?” (в целом по округу)**

Варианты ответа	%
Областные, местные телеканалы	45,9
Газеты	45,8
Общенациональные телеканалы	44,3
Проводное, эфирное радио	24,2
Разговоры с родственниками, друзьями, знакомыми	22,2
Интернет	18,9
Трудно сказать определенно	13,1
Случайные разговоры в общественных местах, слухи	8,3

СМИ обладают большими возможностями активного влияния не только на восприятие гражданами отдельных политических явлений и событий, но и на их отношение к политике в целом. Как политическая пассивность населения в каком-либо вопросе, так и его массовая активность непосредственно связаны с позицией СМИ в этом вопросе.

Выводы. Таким образом, приведенный материал дает основание утверждать, что исходным пунктом формирования мотивации электорального поведения в современном обществе выступают не только социокультурные, политические и экономические, но и социально-психологические факторы, которые определяют положение и настроение избирателя в обществе.

Список использованной литературы

1. Кривогуз И.М. Политология : учебник для студ. вузов / И.М. Кривогуз. – М. : Владос, 1999. – 287 с.
2. Анализ результатов исследования социально-политической ситуации в избирательном округе № 81 : научный отчет центра НПИ “Социо”, сентябрь 2011 г. / Е.Г. Городецкая. – Мелитополь, [б. и], 2011. – 41 с.
3. Анализ результатов исследования социально-политической ситуации в избирательном округе № 81 : научный отчет центра НПИ “Социо”, декабрь 2011 г. / Е.Г. Городецкая, В.А. Чигрин. – Мелитополь, [б. и], 2011. – 44 с.
4. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / О. Вишняк. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2000. – 310 с.
5. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение: открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман. – М. : Прогресс-Академия, 1996. – 352 с.

Городецка О.Г. Мотивація електоральної поведінки населення в межах виборчого округу

У статті розглянуто проблеми формування мотивації електоральної поведінки населення в розрізі виборчого округу. Проаналізовано специфіку мотивації електоральної поведінки, стан електоральної активності та мотивація участі у виборах.

Ключові слова: мотивація електоральної поведінки, виборчий округ, вибори.

Horodetska O. The motivation of voting behavior of the population within the boundaries of electoral districts

The article deals with problems of motivation forming of the electoral behavior of population in view of the electoral district. Here analyzes motivation specific character of the electoral behavior, state of the electoral activity and participation motivation in the elections.

Key words: motivation of voting behavior, congressional district, elections.

УДК 316.334.52

Н.К. МІХНО

РЕГІОНАЛЬНИЙ СОЦІУМ ЯК ПРОСТІР РЕАЛІЗАЦІЇ ВЛАДНИХ ІНТЕНЦІЙ

Основна увага в цій статті зосереджується на аналізі особливостей взаємодії між владою та регіонами, зокрема зазначається, що владні групи використовують регіон як простір для реалізації власних інтенцій. Обґрунтовується виділення саме регіону з-поміж інших одиниць територіальної організації влади. Аналізуються механізми конструювання певних моделей реальності на соціально-політичному просторі регіонів.

Ключові слова: *регіон, регіоналізація, соціально-політичний простір, влада.*

Складні соціальні процеси, що відбуваються в сучасній Україні, ставлять перед соціологією ряд проблем, пов'язаних з необхідністю осмислення нових реалій. Для України зараз особливої актуальності набула її регіональна різноманітність, що виступає об'єктивним фактором суспільного розвитку. Тобто виникає потреба в прогнозуванні та поясненні наслідків регіоналізації українського простору. Є всі підстави стверджувати, що успішний розвиток нашої країни багато в чому буде залежати від гармонізації відносин у межах регіональної системи. Оскільки гармонічний розвиток регіонів неможливий без низки складних управлінських рішень, треба відзначити наявність вектора взаємодії між регіоном і центральною владою. Регіони виступають полем реалізації владних стратегій, у свою чергу створюючи платформу для легітимації діючих владних груп.

Актуальність цього дослідження визначається значущістю загальнотеоретичної проблеми осмислення ролі просторового чинника в організації життєдіяльності суспільства, зокрема ролі й місця регіонів як соціально-політичних просторів, у межах яких здійснюється об'єктивація чинної влади.

Метою статті є окреслення специфіки взаємодії центральної влади та регіонів як соціально-політичних просторів.

Реалізація поставленої мети здійснюється через вирішенні низки дослідницьких завдань, а саме обґрунтування виокремлення регіону як основної одиниці територіальної організації влади та простеження специфіки реалізації владних інтенцій через аналіз механізмів конструювання певних моделей сприйняття реальності.

В Україні присутні досить тривала традиція історико-соціологічного та соціологічного вивчення регіональних проблем. Дослідженню

проблематики регіонів в останні десятиліття в Україні та на пострадянському просторі приділяється все більше уваги. Соціологічному вивченню регіонів були присвячені дослідження Н. Аїтова, О. Барбакова, О. Воловодою, Є. Головахи, Г. Зборовського, Н. Коваліско, В. Лексіна, С. Макеєва, І. Сігова, О. Стегнія, А. Хорунжого, Н. Черниш, М. Чурилова, М. Шульги та ін. На особливу увагу заслуговують наукові праці І. Кононова, що ґрунтовно досліджує особливості просторового аналізу суспільства, специфіку соціально-економічного та культурного розвитку регіонів України, виділяє регіон як одну з домінуючих одиниць організації суспільства в цілому [1].

Останнім часом увагу вчених все більше привертає проблема соціально-політичного простору країни. Серед досліджень пострадянського простору варто відзначити праці таких учених, як: Г. Заболтна, Ю. Качанов, Г. Семігін та ін. [2], зокрема в наукових публікаціях Г. Заболтна проводить змістовний аналіз специфіки організації соціально-політичного простору, виділяє регіональну структуру соціально-політичного простору та досліджує специфіку взаємодії агентів простору.

Варто зазначити, що сьогодні Україна зіштовхується з проблемою оптимізації публічної влади, що, у свою чергу, зумовлює подальший пошук науково обґрунтованої моделі організації територій та системи влади на них. Питання щодо територіальної організації влади виходить на перший план серед ряду інших в межах владних стратегій управління. Зазначимо, що поняття “територіальна організація влади” є порівняно новою категорією української науки. В основному дослідження цієї категорії проводилися в межах таких наук, як політологія та державне управління, тобто теоретичне наповнення цього поняття детермінується такими змістовними одиницями, як влада, політика, держава, територія. Вивчаючи територіальну організацію влади з позицій соціологічного аналізу, ми визначаємо її як своєрідний образ країни, що складається з її зовнішнього сприйняття (кордони, поділ території, регіональна конфігурація) та внутрішнього ландшафту (регіональна ідентичність, система розселення, топоніміка, диференціація соціально-економічного простору тощо). Оскільки політико-територіальна організація держави включає не тільки політичну та територіальну структуру держави, а й відносини між державою в цілому та її територіальними частинами, відповідно, в її рамках визначається й характер цих відносин, що ґрунтується на засадах централізації та децентралізації публічної влади.

Саме в цьому контексті виникає питання щодо того, що має виступати одиницею територіальної організації влади. Місто як певний суспільний концентрат, будучи специфічним поселенням з особливою топографією та гетерогенним населенням, є досить малою одиницею організації в цьому випадку. Область як адміністративно-територіальна одиниця, закріплена законодавчо, є штучним утворенням, що не завжди відповідає реальному історико-культурному поділу. На наш погляд, саме

регіон як соціально-територіальний простір, що характеризується сукупністю історично сформованих особливостей (природних, економічних, етнічних, культурних та ін.) є найбільш вдалою одиницею територіальної організації влади.

В Україні, незважаючи на унітарний статус, існують суттєві історичні, культурні економічні й інші відмінності між регіонами, що в умовах регіоналізації країни (під регіоналізацією розуміються процеси, пов'язані з регіональною структуризацією простору або з підвищенням ролі регіонів у соціально-економічному та політичному житті суспільства) висуває регіон як структурну одиницю на одну з провідних позицій в процесах суспільного розвитку. На регіональному рівні максимально повно виявляється принцип багатоманітності організаційних зв'язків, який розкриває реальні вертикальні та горизонтальні організаційні взаємодії органів державної і місцевої влади. Роль державної влади на рівні регіону характеризується домінуванням централізованого механізму державного управління через створення центральною владою спеціалізованих установ на відповідному рівні та призначення посадових осіб, що перебувають у субординаційних відносинах із вищестоящою ланкою. Цей ланцюжок забезпечує владі не лише можливість впливати майже на всі процеси, що відбуваються в регіоні, а й створює зворотній зв'язок, який дає змогу отримати символічне підтвердження легітимності.

Отже, регіон виступає як соціально-політичний простір, який конструюється певними практиками обумовленими владним дискурсом. Як теоретична основа нашого дослідження найбільш вдалими є положення концепції А. Лефевра та Е. Соджі щодо зв'язку соціального простору з практикою, у тому числі і з символічною практикою, спрямованою на утвердження певного бачення реальності [3] та концепція поля політики і влади П. Бурд'є [4], використовуючи яку ми можемо розглядати регіон як простір, що є соціально визначеним і сконструйованим. Змістовним також виступає обґрунтування питання про зв'язок політики та влади із символічною боротьбою та капіталом. Проявом влади одних груп над іншими виступає здатність перших впроваджувати в суспільну свідомість потрібні для здійснення своєї гегемонії уявлення та схеми оцінювання соціальної реальності, стверджуючи власні версії світу, домінантні групи дістають можливість конструювати світ за своїми принципами. Як соціальних агентів визначаємо представників владних груп, що мають доступ до адміністративного ресурсу. Вони мають різну можливість впливати на соціально-політичні процеси. Ресурси, що контролюють агенти в інших полях соціального простору, здатні конвертуватися в політичні ресурси, які можуть бути безпосередньо використані для того, щоб закріпити або змінити своє становище в соціально-політичному просторі.

Розглядаючи механізми, за допомогою яких стає можливим формування необхідної картини світосприйняття, варто відзначити роль соціальних взаємодій, які є основним джерелом змін соціально-

політичного простору. У просторовому континуумі взаємодії мають впорядкований характер, що визначається позиціями соціальних агентів, ступенем глибини політичних і соціальних дистанцій і дистанцією влади. Розглядаючи взаємодії з позицій парадигми соціального обміну, зазначимо, що соціально-політичний простір конструюється в процесі обміну політичними практиками, політично та соціально значущими ресурсами і, отже, виступає місцем, де здійснюються подібні обміни, у процесі яких об'єктивуються соціальні дистанції, підтверджуються або змінюються позиції акторів у системі відносин між владою та об'єктом її цілепокладання.

Зміна якісних параметрів простору залежать не лише від ідеологічних установок, волевиявлення та діяльнісного потенціалу владних груп, а й від стратегій поведінки пересічних громадян, які можуть бути орієнтовані на підтримку провладного курсу, на відкритий або прихований протест, на видалення або використання нелегітимних практик у повсякденному житті. Тобто реакція на образи, що пропонуються владою для споживання та інтеріоризації, сприйняття/несприйняття, схвалення чи ні здійснюються безпосередньо громадянами, що проживають на цій території. Тобто реакція громадянського суспільства є зворотною точкою у векторі владних інтенцій для досягнення поставленої мети. Сучасний стан громадянського суспільства в Україні та безпосередньо в нашому регіоні характеризується низьким рівнем соціальної відповідальності й обізнаності, а відповідно, і можливостями впливу на органи влади. Якісний розвиток громадянського суспільства вимагає подолання громадської апатії, формування культури громадськості, що включає уявлення про громадський обов'язок і відповідальність.

Оскільки одним з базових принципів організації сучасних політичних процесів в Україні є загальна деідеологізованість, то цей факт зумовлює хаотичний характер процесів конструювання картин світосприйняття в різних регіонах країни. У кожному регіоні побудована своя вертикаль влади, реалізовані різні принципи взаємин між гілками влади. До цього слід додати різний потенціал регіональних еліт у відстоюванні інтересів у взаєминах із центром. Тобто процес реалізації владою певних стратегій дій у просторі регіонів є відмінним та зумовленим рядом факторів. Для того, щоб простежити, яким чином здійснюються процес впровадження необхідних владним групам моделей розвитку, доцільним є дослідження ряду індикаторів. Так, Г. Заболотна пропонує дослідити інституціональне середовище як сукупність формальних і неофіційних норм, поєднання яких визначає реальну реалізацію принципу розділення влади; особливості функціонування органів місцевого самоврядування; електоральні процедури; діяльність ЗМІ; сукупність акторів (політичні, бюрократичні та економічні еліти, неелітні групи, партії тощо) і сукупність тих ресурсів, що вони використовують для здійсненні політичного впливу, та ряд інших. Додаткові характеристики соціально-політичного простору розкриваються

через аналіз механізмів рекрутування політичних еліт, а також особливості регіональних ідеологій і міфологем.

Висновки. Отже, необхідно відзначити, що в умовах розвитку сучасного суспільства просторова детермінанта набуває особливої актуальності. На цьому тлі регіон виступає найбільш адекватною одиницею символічно-територіальної організації країни, оскільки поєднує у своєму складі як соціально-економічні, так і історичні, культурні, політичні характеристики соціуму. Для влади регіон є сприятливим простором реалізації стратегій дій, надсилаючи певні імпульси, використовуючи ряд механізмів впливу на формування картини світу, влада отримує у відповідь зі схвальним сприйняттям основу для підтвердження власної легітимності. Але варто зазначити, що для створення умов рівправної взаємодії між центральною владою та регіонами необхідним є існування й активна позиція громадянської спільноти, яка в сучасній Україні ще не є достатньо розвинутою та переважно деідеологізована.

Список використаної літератури

1. Кононов И.Ф. Методологические предпосылки анализа пространственных аспектов общественной жизни / И.Ф. Кононов // Сознание и социальная реальность : коллективная монография. – Луганск : Альма-матер, 2004. – С. 273–326; Кононов И.Ф. Социология регионов и региональная политика в Украине / И.Ф. Кононов // Грані. – 2003. – № 2 (28). – С. 68–70; Кононов И.Ф. Проблема пространства в социологии / И.Ф. Кононов // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2004. – № 621. – С. 20–26; Кононов И.Ф. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства / І.Ф. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 57–78; Кононов И.Ф. Глобализация и регионализация в современном мире / И.Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х. : Харківський національний університет ім. В. Каразіна, 2001. – С. 203–208; Кононов И.Ф. Социология регионов: предмет, методы и перспективы развития / И.Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х. : Харківський національний університет ім. В. Каразіна, 2003. – С. 126–130; Кононов И.Ф. Регіон як наукова проблема / І.Ф. Кононов // Освіта Донбасу. – 2001. – № 1 (87). – С. 18–22; Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика : хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / [укладачі: І.Ф. Кононов (науковий редактор), В.П. Бородачов, Д.М. Топольськов. – Луганськ : Альма матер : Знання, 2002. – 664 с; Кононов И.Ф. Трансформация региональной системы в современном мире и проблема пространственного структурирования украинского общества / И.Ф. Кононов // Третя Всеукраїнська соціологічна конференція “Проблеми розвитку соціологічної теорії”. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства (18 квітня 2003 р., м. Київ). – К., 2003. – С. 275–278.
2. Заболотная Г.М. Социально-политическое пространство общества и региона : монография / Г.М. Заболотная. – Тюмень : Изд-во ТГУ, 2003. – 387 с.; Заболотная Г. Политическое пространство как категория политологии и социологии / Г. Заболотная // Социология российской провинции: тенденции и перспективы развития : сб. ст. : в 5 ч. – Екатеринбург : Изд-во УрГУ, 2003. – Ч. 3. Политические процессы в современном мире; Заболотная Г. Пространство в социологической теории / Г. Заболотная // XIV Уральские социологические чтения : сб. матер. науч. конф. –

Тюмень : Изд-во ТГУ, 2003; Качанов Ю.Л. Производство политического поля в современной России / Ю.Л. Качанов // Социологические исследования. – 1997. – № 11. – С. 3–12; Качанов Ю.Л. Истина и политический контекст в научных практиках социологов / Ю.Л. Качанов // Социологические исследования. – 2005. – № 9. – С. 14–22; Качанов Ю.Л. Базовая метафора в структуре социальной идентичности / Ю.Л. Качанов, Н.А. Шматко // Социологические исследования. – 1996. – № 1. – С. 61–72.

3. Soja E.W. Postmetropolis. Critical Studies of Cities and Regions / E.W. Soja. – Oxford, 2000.

4. Бурдьё П. Социология социального пространства / П. Бурдьё ; [пер. с франц. ; отв. ред. перевода Н.А. Шматко]. – М. : Институт экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 2007. – 288 с.

Михно Н.К. Региональный социум как пространство реализации властных интенций

Основное внимание в этой статье сосредоточено на анализе особенностей взаимодействия между властью и регионами, указывается, что властные группы используют регион как пространство для реализации собственных интенций. Обосновывается выделение именно региона среди других единиц территориальной организации власти. Анализируются механизмы конструирования определенных моделей реальности в социально-политическом пространстве регионов.

Ключевые слова: регион, регионализация, социально-политическое пространство, власть.

Mikhno N. Regional society as a space realization of the power of intentions

Basic attention in this article concentrated on the analysis of features of cooperations between power and regions, marked in particular, that imperious groups use a region as space for realization of own intensions. A selection self to the region is grounded from between other units of territorial organization of power. The mechanisms of constructing of certain models of reality are analysed on socio-political space of regions.

Key words: region, regionalization, socio-political space, power.

УДК 316.334.3:324

В.В. ОРЛОВ

МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТІВ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

У статті досліджено особливості механізму державного регулювання виборчого процесу. Запропоновано рекомендації щодо оптимізації механізму державного впливу на організаційно-правовий розвиток виборчих процесів і поведінку їх суб'єктів в Україні.

Ключові слова: виборчий процес, суб'єкти виборчого процесу, механізм державного регулювання, поведінка суб'єктів виборчого процесу, державне фінансування партій.

Одним із проявів активності суб'єктів політичного життя суспільства є їх участь у виборчих процесах. Таку діяльність можна визначити як процес взаємодії елементів політичної системи в процесі та на фоні народного волевиявлення в рамках правових норм, установлених у законодавчому порядку. Держава, як ядро політичної системи суспільства, визначає основні параметри цього процесу та застосовує прямі або опосередковані механізми регулювання поведінки всіх учасників політичного життя, передусім суб'єктів виборчого процесу. Зазначені обставини зумовлюють необхідність дослідження сучасного стану механізмів державного управління виборчим процесом в Україні.

Проблема формування механізмів державного регулювання взаємодії органів влади, політичних партій, виборчих комісій і виборців у процесі проведення виборчих процедур характеризується наявністю суперечності між демократичним характером основних засад виборчого процесу та необхідністю застосування правових (в тому числі й примусового характеру) форм впливу на учасників виборів.

Мета статті – визначити механізми державного регулювання поведінки суб'єктів виборчого процесу.

Проблемі управління електоральним процесом присвячено наукові дослідження В. Кафарського, Д. Ковриженка, М. Мельника, В. Погорілка, С. Рябової, М. Ставнійчук, О. Тодици, І. Фетеску, Д. Яковлева та ін.

Теоретичні та методологічні підходи до аналізу механізмів державного управління розкриваються в працях дослідників Г. Атаманчука, В. Бакуменка, П. Надолішнього, Н. Нижник, О. Оболенського, А. Пойченка, В. Ребкала, Ю. Тихомирова, В. Токовенко.

Соціологічні аспекти виборчого процесу розглядали вітчизняні науковці О. Вишняк, Г. Голосов, В. Гімпельсон, В. Князєв, О. Куценко,

Д. Наріжний, В. Скуратівський, Ю. Сурмін, Л. Хижняк, Ю. Чернецький, Ю. Яковенко та ін.

Варто звернути увагу на формування відносно нової галузі соціологічних знань – соціології виборчого процесу, котра вивчає комплекс проблем, пов'язаних з особливостями підготовки та проведення виборів, а також з поведінкою суб'єктів у виборчих кампаніях.

Заслужують на увагу дослідження останнього часу, які лежать на стику політичних, соціологічних наук та науки державного управління. Функціонування механізмів державного управління в забезпеченні демократичності електорального процесу є предметом наукового обґрунтування у працях І. Фетеску. Як вважає дослідниця, ефективність державного регулювання виборчих процесів визначається потребою в достовірності волевиявлення громадян та, відповідно, забезпеченні легітимності сформованих на його основі органів влади. [4].

На думку В. Солових, який досліджує проблематику інституалізації влади, дві основні підсистеми влади – публічна та громадянська, виконують дві найважливіші функції:

1) продукування нормативних рішень і їх трансформації у вплив на навколишнє соціальне середовище (публічна підсистема);

2) перетворення приватних інтересів на домінуючі з подальшою їх реалізацією в суспільстві через механізми артикуляції й агрегування (громадянська підсистема).

Внутрішня організація, динаміка функціонування та взаємодія цих підсистем визначають механізми публічного врядування в державі і в цілому трансформацію політичної влади в публічну [1].

Аналіз концептуальних засад функціонування політичних партій як інституту державної політики й управління, а також діяльність партій під час формування вищих органів державної влади та виконання ними державницьких функцій також розкривається в монографії Л. Гонюкової [2].

Проте в цих дослідженнях міститься осмислення окремих проблем владного впливу на виборчий процес. При цьому системно не розглядається механізм державного управління виборчим процесом через правотворчість, систему органів державного управління й організаційний розвиток політичних партій і політичних об'єднань громадян.

Аналіз чинних вітчизняних механізмів державного впливу на організацію виборчого процесу показав, що можливості їх дієвості ґрунтуються на централізованому принципі здійснення управління із субординаційними зв'язками між органами управління; правових нормах, сформованих за галузевим принципом; інструментах впливу на суб'єктів електорального процесу. Саме це є основою дослідження, поданого в цій статті.

Виборча система України, як система суспільних відносин, пов'язаних із формуванням складу представницьких органів шляхом виборів, включає вибори до органів державної влади, тобто до Верховної

Ради України, вибори Президента України та органів місцевого самоврядування.

Головною загрозою функціонування виборчої системи є існування умов для:

- впливу на результати виборів з боку окремих посадовців, політичних сил і фінансово-промислових груп;
- впливу на результати виборів з-за кордону;
- фальсифікацій та спотворення результату волевиявлення громадян на післявиборчому етапі політичного процесу, та, як наслідок, недостатньої легітимації державної влади.

Механізми державного управління виборчими процесами та поведінкою їх суб'єктів виявляються, на нашу думку, у двох основних аспектах. По-перше, це організаційно-правове забезпечення виборчого процесу, що полягає в організації та максимальному спрощенні самого процесу й процедури виборів, прагненні зробити їх зрозумілими, прозорими й економними. При цьому необхідно дотриматись основних принципів і стандартів політичних виборів. По-друге, слід відзначити необхідність впливу держави на формування свідомої активності та високого рівня політико-правової культури учасників виборчого процесу.

Важливою проблемою регулювання державою поведінки виборців є формування точних і повних виборчих списків на підставі проведеної реєстрації всіх дієздатних громадян. Це – одне з основних завдань нашої держави, спрямоване на утвердження інститутів безпосередньої та представницької демократії, реалізацію принципу народовладдя. Сьогодні ведення державного реєстру виборців забезпечується діяльністю спеціалізованих державних органів. На наш погляд, очевидною перевагою органів виконавчої влади, що проявлятиметься в процесі організації та проведення виборів, є злагодженість і системність виконання ними своїх обов'язків, адже вони, як один з головних елементів державного механізму, завжди характеризуються чіткою субординацією, підпорядкованістю нижчих посадових осіб вищим. Їх працівники несуть сувору відповідальність за виконання службових обов'язків, повинні відповідати високим освітнім і професійним стандартам, мають перспективи кар'єрного зростання. А найвищі державні органи здійснюють суворий контроль за якістю ведення реєстру виборців.

На наш погляд, було б доцільно долучити до цієї роботи Центральну виборчу комісію й окружні виборчі комісії. Із цією метою варто встановити для останніх статус органу державного управління з підпорядкуванням ЦВК, а керівному складу комісій надати статус державних службовців, а також віднести ведення Державного реєстру виборців до компетенції виборчих комісій. Це дало б змогу сконцентрувати в цій системі максимум повноважень щодо організації та проведення виборів.

Конституцією України визначається механізм залучення й участі громадян у процесах здійснення державної влади. Вони мають право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для

здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Таким чином, за політичними партіями закріплено провідну роль у державотворчих процесах, які сприяють формуванню та вираженню політичної волі громадян шляхом участі у виробленні та реалізації державної політики. Політичні партії в умовах чинного законодавства виступають у ролі одного з основних суб'єктів виборчого процесу.

Згідно з внесеними змінами до Закону "Про політичні партії", з 27 листопада 2003 р. передбачалося запровадження державного фінансування статутної діяльності політичних партій і відшкодування партіям витрат, пов'язаних з фінансуванням їхньої передвиборної агітації. Державне фінансування статутної діяльності політичних партій мало розпочатися з 1 січня 2007 р., а за результатами чергових парламентських виборів 2006 р. партіям мали бути відшкодовані витрати, пов'язані з фінансуванням їхньої передвиборної агітації. Проте Законом України "Про Державний бюджет України на 2007 рік" було зупинено дію цих положень на один рік, тоді як Закон України "Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України" скасував їх взагалі. Отож, на сьогодні в Україні не існує прямого державного фінансування політичних партій, держава її надає опосередкованим шляхом.

Варто відновити призупинені положення щодо державного фінансування партій, встановлення обмежень щодо джерел приватного фінансування партій. Доцільно запровадити державне фінансування політичних партій на основі децентралізації, з метою розширення фінансування місцевих партійних організацій.

Для дієвого контролю доречно встановити юридичну відповідальність політичних партій за правопорушення, що, на нашу думку, підвищить ефективність боротьби з політичною корупцією.

Потребує правового врегулювання й проблема функціонування партій і внутрішньопартійної демократії. Політичні партії в Україні опинилися в колі обмежених можливостей і мають відносно незначний вплив на визначення політичного курсу держави. Необхідно створити умови для впливу політичних партій на формування виконавчої гілки влади, при цьому, не тільки через парламентську діяльність.

Для цього слід активніше залучати представників партій до діяльності громадських колегій органів влади та реформувати механізм державного впливу на організаційний розвиток політичних партій в Україні через відновлення зупинених норм законодавства стосовно прямого державного фінансування політичних партій в Україні.

Висновки. Таким чином, з метою оптимізації механізму державного управління поведінкою суб'єктів виборчого процесу мають бути:

– запровадження дієвих механізмів відкликання депутатів, які не виправдали сподівань виборців;

- запровадження прозорих відносин між бізнесом і політикою, по-перше, через чіткі моделі фінансування політичних партій, а по-друге, через моніторинг фінансових витрат суб'єктів виборчого процесу;
- створення умов для участі громадян у процесі формування виборчих списків суб'єктів виборів.

Список використаної літератури

1. Солових В.П. Влада в системі суб'єктно-об'єктних управлінських відносин в державі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01 / В.П. Солових; Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т. – Х., 2002. – 22 с.

2. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз: монографія / Л. Гонюкова; [за наук. ред. д-ра політ. наук Л.Є. Шкляра]. – К.: НАДУ, 2009. – С. 153.

3. Закон України “Про політичні партії в Україні” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2365-14>.

4. Фетеску І.А. Шляхи вдосконалення механізмів державного управління електоральним процесом в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.02 / І.А. Фетеску; Одес. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – О., 2008. – 20 с.

Орлов В.В. Механизмы государственного регулирования поведения субъектов избирательного процесса

В статье исследованы особенности механизма государственного регулирования избирательного процесса. Предложены рекомендации по оптимизации механизма государственного влияния на организационно-правовое развитие избирательных процессов и поведение их субъектов в Украине.

Ключевые слова: *избирательный процесс, субъекты избирательного процесса, механизм государственного регулирования, поведение субъектов избирательного процесса, государственное финансирование партий.*

Orlov V. The mechanisms of state regulation of the behavior of the subjects of the electoral process

The article explores the features of state regulation of the electoral process recommendations for optimization of the mechanism of state influence on the organizational and legal development of electoral processes and conduct its business in Ukraine.

Key words: *electoral process, the subjects of the electoral process, the mechanism of state regulation of conduct of the election process, state funding of parties.*

УДК 32.019.5

Є.О. ШИРОКОВА

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ В РАМКАХ ПОЛІТИЧНИХ МЕРЕЖ

У статті досліджуються процеси самоорганізації в контексті інституціалізації громадянського суспільства в Україні та показана специфіка взаємодії процесів соціальної самоорганізації й організації в його формуванні.

Ключові слова: *недержавні організації (НДО), суспільна самоорганізація, громадянське суспільство.*

Останніми роками в політичній науці відбулася зміна акцентів з міркувань про значущість громадянського суспільства для здійснення демократичних перетворень на аналіз реального розвитку структурних елементів громадянського суспільства. У рамках загальної дискусії про ступінь сформованості громадянського суспільства об'єктом наукових досліджень все частіше стають такі форми колективної дії, як суспільні асоціації, союзи, громадські організації та рухи, що орієнтовані на “правові суспільні інститути” [1, с. 23]. Такі асоційовані групи, за твердженням Т. Парсонса, являють собою основу інституціональної структури громадянського суспільства та головний внутрішній фактор його розвитку й консолідації [2, с. 135]. Інтерес до процесу інституціалізації громадянського суспільства зумовлений необхідністю пошуку найбільш оптимальних шляхів і засобів його демократичного перетворення та розвитку.

У працях українських політологів (М. Бойчука, К. Боднара, О. Косілової та ін.) аналізуються особливості становлення громадянського суспільства в Україні, його функціонування та перспективи розвитку, пропонується теоретичне обґрунтування процесів самоорганізації різних його структур. Водночас, реальні процеси самоорганізації українського суспільства рідко виступають предметом аналізу й тому є недостатньо дослідженими.

Метою статті є дослідження процесів самоорганізації в контексті інституціалізації громадянського суспільства в Україні і виявлення специфіки взаємодії процесів соціальної самоорганізації та організації в його формуванні.

Інституціалізація громадянського суспільства – це складний і тривалий процес. На це, зокрема, звертав увагу німецький політолог Р. Дарендорф, який вказував, що для здійснення конституційної реформи може бути достатньо шести місяців, щоб змінити економічну систему,

може не вистачити й шести років, на рівні ж глибинних пластів життя, відносин і цінностей, які становлять сучасне “громадянське суспільство”, оновлення потребує кілька поколінь [3, с. 96]. Громадянське суспільство формується поступово з потреб окремих індивідів в об’єднанні й організації для захисту своїх інтересів від експансії держави, ринкової економіки та інших інститутів соціальної системи. Саме самоорганізація лежить в основі процесу його інституціалізації. У соціологічній науці під “самоорганізацією” розуміють “процеси соціального регулювання, що самовідбуваються”, які характеризуються спонтанністю, мимовільністю, відсутністю єдиного суб’єктивного початку і, разом з тим, наявністю єдиної мети в різних суб’єктів, які поєднують власну енергію [4, с. 136]. За умови наявності в суспільстві міцного фундаменту громадської самоорганізації, коли громадянські цінності й установки створюють широку та плюралістичну мережу незалежних суспільних асоціацій, будь-які спроби влади порушити конституційні норми неминуче натраплять на опір громадян.

Процес інституціалізації громадянського суспільства може здійснюватися двома способами: “зверху” – з директиви якого-небудь урядового органу і “знизу” – з ініціативи самих громадян. Суспільна самоорганізація може бути стійкою та повноцінною тільки за умови формування структур громадянського суспільства знизу, на власній культурно-ціннісній основі. Основними показниками інституціалізованого громадянського суспільства є високий ступінь суспільно-політичної активності населення, здатність створювати громадянські ініціативи, можливість впливати на рішення органів влади. У країнах розвинутої демократії недержавні організації (НДО) виступають як посередницькі структури у відносинах громадян з урядом і бізнесом. Вони захищають права громадян від зловживань політичною владою, беруть участь у контролі над діяльністю капіталу, а також беруть на себе ту частину соціальних функцій, ефективне виконання яких для інших секторів суспільства не під силу або є економічно не вигідним.

У сучасній політичній науці відбулося зрушення в розумінні ролі НДО від позиції “НДО як громадянське суспільство” до позиції “НДО як повноцінний суб’єкт політики” у рамках політичних мереж [5, с. 154]. Політичні мережі становлять таку структуру управління публічними справами, яка пов’язує державу та громадянське суспільство. Російський політолог Л. Сморгунов визначає політичну мережу як систему державних і недержавних утворень у певній сфері політики, які взаємодіють між собою на основі ресурсної залежності з метою досягнення загальної згоди в політичному питанні, що цікавить всіх, використовуючи формальні та неформальні норми [6, с. 240]. Учений звертає особливу увагу на те, що ця структура емпірично спостережувана і теоретично описується як безліч різноманітних державних, приватних, громадських організацій і установ, які мають певний спільний інтерес.

Будь-яка політична мережа має свою інституціональну структуру, що включає регулятивні елементи (ролі, процедури, правила), нормативні елементи (норми, цінності, стандарти), когнітивні елементи (коди, що циркулюють у мережі знання і концепти) і символічні елементи (ідентичності, ідеології, загальні точки зору і погляди) [7, с. 5]. Взаємодія в мережі відбувається навколо владного актора, який представляє державу та її інститути, і має добровільний характер, підкріплений установкою на те, що кооперація є найкращим способом задоволення інтересів усіх учасників мережі [8, с. 182]. Тобто учасники політичної мережі переслідують не сепаратні, а спільні інтереси, і для їх досягнення вони обирають кооперативні способи діяльності.

Основним процесом, що відбувається в мережі, є процес діалогу й узгодження інтересів акторів, що протікає як обмін ресурсами і позиціями для прийняття взаємовигідного рішення. Рішення, які актори приймають у процесі діалогу, можуть не бути підкріпленіми владними санкціями, нормативним контролем або економічними мотивами. Скріпним матеріалом, що сприяє подальшій діяльності акторів щодо реалізації прийнятого рішення, є, найчастіше, довіра і прийняті зобов'язання [9, с. 218]. Довіра є тією змінною, за допомогою якої можна визначити ефективність тієї чи іншої мережі та розглянути кінцевий продукт взаємодії – те чи інше політичне рішення на предмет ефективності. Сьогодні вченими все більше визнається той факт, що соціальні зв'язки і довіра впливають на реальні економічні процеси та є одним з найважливіших факторів, які визначають економічний добробут держави.

Досить популярним дискусійним питанням у сучасній політології є проблема взаємодії громадянського суспільства й органів влади, самоорганізації та організації. Домінантною донедавна була думка, що розвиток громадянського суспільства прямо пов'язаний з обмеженням регулювальної діяльності держави. Саме із цього погляду філософи та політологи, починаючи з Гегеля, характеризували громадянське суспільство як суспільно-політичний інститут, що перебуває поза державою, опозиційний йому в усьому. Сьогодні дослідники починають аналізувати функціонування громадянського суспільства і його інститутів не як противагу державі з погляду відстоювання інтересів громадян і одержання допуску до творення політики, а як його рівноправних партнерів у справі реалізації політико-управлінських рішень у тих чи інших галузях.

На практиці процес інституціалізації громадянського суспільства передбачає певний рівень взаємодії суспільних об'єднань і державних органів влади. Зміст цих відносин розкривається поняттям “соціальне партнерство”, сутність якого полягає в налагодженні конструктивної взаємодії між державними структурами, комерційними підприємствами та некомерційними організаціями. У розвинутих демократіях, де власність відділена від влади, всі три сектори – влада, бізнес і недержавні організації – дійсно, є сильними, рівноправними партнерами. Громадські організації

беруть участь у творенні та реалізації державної політики. В Україні ж, де велика приватна власність нерозривно пов'язана із владою, де підприємництво, що процвітає, є або привілеєм чиновників, або можливе лише під захистом влади, про жодну глобальну взаємодію “влада – НДО” і “бізнес – НДО” мови бути не може. Через нерозділеність власності та влади остання набуває гіпертрофованих масштабів і блокує саму ідею рівноправного соціального партнерства. Як влучно зазначив Т. Гоббс, “рівними є ті, хто здатні нанести один одному однаковий збиток у взаємній боротьбі” [10, с. 303]. Партнерство передбачає рівноправну взаємодію, за якої учасники мають можливість зажадати та домогтися від партнера виконання взаємних зобов'язань. Саме критерій рівноправності зводить нанівець всі розмови про соціальне партнерство в Україні. До того ж, як справедливо зауважує В. Азаров, партнерство можливе та фактично здійснене лише в тому випадку, якщо обидві сторони – НДО і держава – будуть юридично і, головне, фактично самостійними у сферах своєї повноважної діяльності. В іншому разі “замість соціального партнерства ми одержимо поневолення державою не тільки НДО, а й суспільства в цілому” [11, с. 78]. Реалізація на практиці ідеї соціального партнерства призводить в Україні скоріше не до розвитку “третього сектора” як елемента громадянського суспільства, а до його залежності від влади.

Ефективній взаємодії громадських організацій і влади перешкоджає велика кількість проблем. Опитування лідерів громадських організацій, проведене фондом “Демократичні ініціативи” ім. І. Кучеріва (травень 2011 р.), виявило, що серед цих проблем основними є такі: з одного боку, це небажання влади йти на співпрацю, упереджене ставлення до цих організацій, непрозорість дій влади, відсутність інформації про її рішення, відсутність правових механізмів контролю громадськості за владою, а з іншого – відсутність авторитету недержавних організацій у суспільстві та їх невідміння працювати зі ЗМІ, формувати громадську думку [12]. Досить істотним компонентом, який перешкоджає взаємодії громадянського суспільства і влади, є пасивність і байдужність людей.

Головними механізмами, за допомогою яких громадські організації можуть найбільш ефективно впливати на владу, більшість експертів вважає активну взаємодію із засобами масової інформації та звернення до світової спільноти, міжнародних організацій, а також вивчення й оприлюднення громадської думки. Такий традиційний для західної демократії механізм впливу громадськості на владу, як звернення до суду, в Україні не працює. Взаємодію з політичними партіями громадські організації також не вважають ефективним механізмом впливу на владу.

Соціологічні дослідження свідчать, що рівень суспільно-політичної включеності українців у діяльність суспільства є досить низьким. Хоча в Україні зареєстровано близько 50 тисяч громадських організацій, реально діють, за експертними оцінками, лише близько п'яти тисяч. Загальнонаціональне опитування населення, проведене фондом “Демократичні ініціативи” спільно з фірмою “Ukrainian Sociology Service”

(вересень 2011 р.), виявило, що в Україні лише 5% населення бере участь у діяльності громадських організацій [13]. Загальні інтереси, на жаль, людей пов'язують мало, горизонтальні зв'язки розвинені в нас переважно на такому вузько локальному рівні, як сім'я, друзі, у найкращому разі – колеги. Енергія більшості окремих осіб спрямована, насамперед, на професійну, освітню сфери, на родину, дозвілля, творчість, а не на суспільно-політичну активність. Водночас 48% населення України вважають, що в Україні потрібні громадські організації і 44% населення громадським організаціям довіряють. Знають про існування таких організацій за місцем свого проживання лише 28%.

Серед різних форм діяльності громадських організацій українці найбільш важливими вважають ті, що пов'язані з контролем за діяльністю влади (42%), допомогою людям у обстоюванні ними своїх прав (39%), допомогою соціально вразливим соціальним групам (37%), спільним з владою виробленням державних рішень (25%), захистом довкілля (23%).

Громадяни називають різні причини, через які вони не беруть участі в діяльності громадських організацій, проте головна – відчуття власної неспроможності щось змінити (27%). Ще серед причин були вказані: відсутність інтересу до такої діяльності (25%), брак часу займатися безоплатною діяльністю (20%), недовіра до громадських організацій (14%). Проте 22% громадян відповіли, що не беруть участі в діяльності громадських організацій, бо не знають, як це реально зробити, ніхто їм цього не пропонував. Громадяни України у своїй більшості вважають, що зовсім не мають змоги впливати на стан справ у суспільстві: ані на загальнодержавному рівні (73% певні, що зовсім не можуть впливати, 15% – можуть до певної міри й лише 3% – можуть цілком); ані на рівні місцевому (відповідно, 67%, 15% і 2%).

Таким чином, суспільні рухи та громадські ініціативи не розглядаються більшою частиною населення як ефективний спосіб впливу на владу. Причиною низької громадської активності вітчизняні дослідники називають олігархізацію влади, низький рівень політичної культури, слабкий “енергетичний потенціал” нації, звуження простору публічної політики. Беручи до уваги, що громадські організації функціонують пліч-о-пліч із бюрократичними структурами, корупцією, тіньовою економікою, пропагандистською війною, боротьбою за фінанси та сфери впливу, можна припустити, що процес бюрократизації суспільства поширюється й на НДО, які можуть потрапляти під контроль бюрократії та перетворюватися на провідників впливу влади на народ. Крім того, однією з головних негативних рис вітчизняного “третього сектора” є сильна залежність громадських організацій від державного фінансування. НДО, будучи за визначенням некомерційними організаціями, не здатні вижити самостійно, без фінансової підтримки. У розвинутих країнах власне громадянське суспільство містить бізнес. І умови для цього створила держава, увівши певні податкові механізми. В Україні ж основна частина ресурсів громадських організацій надходить від зовнішніх донорів. Українських

грантів на суспільні програми надзвичайно мало, як і вітчизняних меценатів, які хотіли б вкладати гроші в освіту і просвітництво для широких верств населення.

Разом з тим слід зазначити, що останнім часом зростає активність громадських організацій, громадський сектор має кілька серйозних перемог, одна з яких – Закон про доступ до публічної інформації, який був прийнятий під тиском українських і міжнародних громадських організацій. Більшість експертів достатньо оптимістично розцінюють цей закон, вважаючи, що він розширить можливості громадськості впливати на владу. Також Міністерством юстиції розроблений проект Закону України “Про громадські організації”, основною метою якого є визначення правових і організаційних основ реалізації права індивіда на свободу організації, створення сприятливих умов для утворення та діяльності громадських організацій і розвитку громадянського суспільства в цілому. Цей законопроект розширює права та спрощує процедуру діяльності громадських організацій, зокрема, процедуру їх реєстрації та ліквідації, передбачає нову концепцію їх легалізації, дає змогу громадським організаціям вільно здійснювати свою діяльність на всій території України без перереєстрації. Новий закон покликаний допомогти заповнити величезний дефіцит сучасних форм громадянської самоорганізації на місцях, перебороти ізоляцію правозахисної діяльності від інших напрямів суспільної активності та підвищити престиж суспільної активності.

Висновки. Інституціоналізація структур громадянського суспільства в Україні перебуває в процесі становлення. Формуванню громадських об'єднань перешкоджає відсутність чітко структурованих масових інтересів і ясно вираженої соціальної ідентифікації кожного індивіда. Численні громадські організації, що об'єднують сотні тисяч громадян, насправді існують формально, а утворена ними соціальна мережа являє собою не більше ніж імітацію громадської активності, що ускладнює формування вільного та відповідального громадянина, без якого створення громадянського суспільства неможливе. Неперебореною є взаємна недовіра структур “третього сектора” і державної адміністрації, і тому вкрай слабким є вплив інститутів громадянського суспільства на прийняття владних рішень. До того ж відсутня нормативно-правова база, яка б забезпечувала умови для повного розвитку громадської ініціативи. Тому, на жаль, більшість українських громадян перебуває у “внутрішній еміграції” і не хоче брати на себе відповідальність за те, що відбувається у власній країні.

Список використаної літератури

1. Коэн Д.Л. Гражданское общество и политическая теория / Д.Л. Коэн, Э. Арато ; [пер. с англ. ; общ. ред. И.И. Мюрберг]. – М. : Весь мир, 2003. – 784 с.
2. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : А. Пресс, 1997. – 270 с.
3. Dahrendorf R. Reflections on the Revolution in Europe / R. Dahrendorf. – London : Chatto & Windus, 1990. – 178 p.

4. Скобелина Н.А. Гражданское общество в России: проблемы институционализации [Электронный ресурс] / Н.А. Скобелина // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС : научный журнал. – 2007. – № 4. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/118/30/>.
5. Демидов А.А. Управление и социальная политика: рамки участия некоммерческих организаций общества [Электронный ресурс] / А.А. Демидов // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС. Научный журнал. – 2007. – № 4. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/117/30/>.
6. Государственная политика и управление / [под ред. Л.В. Сморгунова]. – М. : РОССПЭН, 2006. – 384 с.
7. Marsh D. Understanding Policy Networks: towards a Dialectical Approach / D. Marsh, M. Smith // Political Studies. – 2000. – Vol. 48. – P. 4–21.
8. Rhodes R.A. New Directions in the Study of Policy Networks / R.A. Rhodes, D. Marsh // European Journal of Political Research. – 1991. – № 21. – P. 181–205.
9. Bovaird T. Public Governance: Balancing Stakeholder Power in a Network Society / T. Bovaird // International Review of Administrative Sciences. – 2005. – Vol. 71. – № 2. – P. 217–228.
10. Гоббс Т. О гражданине / Т. Гоббс // Избранные произведения : в 2 т. – М. : Мысль, 1964. – Т. 1. – С. 299–337.
11. Азаров В. Взросление нации / В. Азаров. – О. : Виктория, 2001. – 160 с.
12. Громадянське суспільство в Україні: проблеми і перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/press/kpfkperkpk>.
13. Чи зможе громадянське суспільство вплинути на українську політику? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/press/dkvwkepgvwer>.

Широкова Е.А. Общественные организации как субъект политики в рамках политических сетей

В статье исследуются процессы самоорганизации в контексте институционализации гражданского общества в Украине и показана специфика взаимодействия процессов социальной самоорганизации и организации в его формировании.

Ключевые слова: негосударственные организации (НГО), общественная самоорганизация, гражданское общество.

Shyrokova E. Civil society organizations as a subject of politics in policy networks

The article deals with the processes of self-institutionalization in the context of civil society in Ukraine and the specificity of the interaction processes of social self-organization and organization in its formation.

Key words: Non-Governmental Organizations (NGOs), social self-organization, civil society.

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

УДК 376.68(477)

І.Г. МОТУНОВА

АКАДЕМІЧНИЙ КАПІТАЛІЗМ У ВНЗ УКРАЇНИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У статті розглянуто проблему розвитку одного з аспектів академічного капіталізму, пов'язаного з іноземними студентами. В Україні щорічно зростає кількість таких студентів. Але в українських університетах прагнення до збільшення прибутків за рахунок іноземців іноді завдає шкоди якісним характеристикам освіти. Університети все більше стають схожими на корпорації. Глобалізація впливає на прагнення включитися у світовий освітній простір, що виявляється в гонитві за статусом і престижем університету. Українські університети не є винятком. Стрімке зростання кількості іноземних студентів в українських університетах таїть у собі ще багато суперечностей.

Ключові слова: *освіта, університет, академічний капіталізм, підприємництво, корпорація, іноземний студент.*

Університет і вища освіта розглядається в новому світлі, це перш за все пов'язано зі зміною освітніх цінностей. Ще в ХХ ст. диплом університету вважався “знаком якості”, але на сьогодні ситуація змінилася і пов'язано це не із суб'єктивним відображенням об'єктивної реальності, а з рядом об'єктивних причин, у тому числі з прагненням розширення ринку міжнародних освітніх послуг, а якість у цій гонитві експансії не завжди доречна. Нерідко говорять про те, що становище університету нині є критичним: університети перестали отримувати належне фінансування для досліджень, які є візитною карткою для вищої освіти, ось чому університети не тільки в Україні, а й у світі перейшли на підприємницькі засади заради заробляння грошей. Університет змушений балансувати між завданнями професійної освіти та загальної підготовки, а гасло індустріальної праці, слово “підприємництво” було поширено і на дослідну сферу [1, с. 172]. Університет балансує між сакральним і повсякденним. Університети довгий час були символами автономії та економічної свободи, а університетська освіта впродовж багатьох століть сприймалася як щось святе. Але нині в сучасному університеті відбувається поляризація, формуються протилежні *тенденції розвитку*, перша тенденція спрямована на *подальше поширення ринкової стратегії*, при якій освіта все більше перетворюється на послугу, що продається, предмет торгівлі, комерції, бізнесу, об'єкт маркетингу, а друга тенденція

передбачає відновлення принципів немеркантильного служіння культурі, самореалізації в освітній і науковій діяльності [2, с. 9].

Мета статті – розглянути особливості розвитку в Україні аспекту академічного капіталізму, пов'язаного з іноземними студентами

Глобалізація стала викликом для національної освітньої системи. З'являються нові напрями розвитку сучасної вищої освіти, освітні цінності зміщуються в напрямі академічного капіталізму – розширення ринку міжнародних освітніх послуг (збільшення кількості іноземних студентів, відкриття філій в інших країнах, програми обміну студентів), який є одним із напрямів підприємництва.

Наслідком академічного капіталізму стає зростання ролі наукових досліджень, які проводять університети. Сьогодні в умовах гострої конкуренції між освітніми установами на глобальному ринку, а також національних і регіональних ринках освітніх послуг, університети взяли курс на розвиток наукових досліджень, які забезпечують конкурентоспроможність за рахунок здійснення трансферу високих знань і технологій. Невипадково у визначенні провідних університетів світу ключовим є поняття “освіта, що базується на наукових дослідженнях”. Відбувається комерціалізація освітніх послуг і наукових досліджень [2, с. 10]. У руслі академічного капіталізму університет переходить від своїх основних функцій: навчання, дослідження і послуги – до діяльності, що дає змогу отримувати прибуток. В умовах академічного капіталізму університет намагається чисте теоретичне знання перетворювати в практичні результати. У зв'язку з цим говорять про формування нової моделі університету – підприємницького університету, під яким розуміється вищий навчальний заклад, який систематично докладає зусиль для подолання обмежень у трьох сферах – генерації знань, викладанні і перетворенні знань у практику – шляхом ініціювання нових видів діяльності, трансформації внутрішнього середовища і модифікації взаємодії із зовнішнім середовищем [3].

Глобалізаційні процеси привели до того, що вища освіта і в Україні набула комерційного характеру, сформувався приватний сектор, а комерційність проникла в державні вищі. Університети дедалі більше функціонують як корпорації. Але і корпорація зобов'язана постійно пристосовуватися як до запитів її власних працівників, так і до потреб клієнтів [4]. Тобто, навіть якщо університети налаштовані на заробляння грошей, вони не повинні забувати про свій товар – освітню послугу, яка визначається як дія в системі освіти, яка забезпечує людині, що навчається, певну користь (освіту, виховання тощо), що виявляється в певному корисному ефекті (рівень освіченості) [5], який має бути перш за все якісним. Адже “корпорація, як і університет, урядове відомство або велика лікарня – зі своєю ієрархією та статусною системою, – для багатьох співробітників перетворилася у справу їхнього життя. Тому вона не може більше залишатися організацією з вузьким призначенням – в разі виробничої компанії лише інструментом випуску товарів і послуг, – але

повинна стати прийнятним стилем життя для своїх членів. Вона не тільки зобов'язана задовольняти своїх клієнтів, а й повинна бути прийнятною для самої себе" [6, с. 374].

В умовах загальності вищої освіти різко загострилися проблеми якості і матеріально-технічного забезпечення. Актуальні вони і в Україні, вищою освітою якої найближчими роками буде охоплено більшість молоді [7, с. 7]. Адже суспільство знань не тільки наголосило на важливості вищої освіти, а й доступності для всіх бажаючих. На якість університетської освіти впливає якість студентів і можливість університетів впливати на процес відбору, тобто масова університетська освіта актуалізує проблеми якості [2, с. 93].

Досягнення високої якості освіти є головною метою стратегії будь-якого навчального закладу. Україна за якісними показниками поки не посідає високого місця у світі, який глобалізується. На думку вітчизняних учених, найбільшою проблемою української системи освіти на міжнародному ринку освітніх послуг є її незадовільна якість. Незважаючи на те, що, за даними ООН, ще в 2002 р. показник якості в Україні вже перевищував відповідний у деяких країнах Східної Європи та СНД, у нашій державі стоїть завдання довести якість вищої освіти до найвищого міжнародного рівня протягом 10 років [8].

Університетська освіта розвинених країн світу розвивається як експортна галузь. Розширення ринку міжнародних освітніх послуг знайшло відображення в збільшенні кількості іноземних студентів та прагненні отримувати додаткові кошти, це спонукає університети до комерціалізації своєї діяльності. Як згадувалося раніше, корпорація спрямована не тільки на внутрішні потреби, а й на пропозицію, яка має задовольнити попит. Та чи задоволені іноземні студенти товаром (освітніми послугами) в українських корпораціях (університетах)?

Хоча нині один студент з 50–60 осіб здобуває освіту поза межами рідної країни, темпи збільшення кількості студентів-іноземців залишаються високими. Щоправда за останні 15 років загальне збільшення відбулося за рахунок збільшення аборигенів з Азії (подвоєння кожні 4–5 років); прийом на навчання за кордоном громадян Середнього Сходу, Латинської Америки і Африки зменшився чи зростає дуже повільно [7, с. 190]. Слід зазначити, що, згідно зі статистичними даними, опублікованими Держкомстатом України в 2011 р., у системі вітчизняної вищої освіти навчається 2,5 млн студентів. При цьому в Україні навчаються 48 тис. іноземних студентів, що становить 2% від загального контингенту учнів у вишах країни [9].

Слід зауважити, вартість навчання кожним ВНЗ визначається самостійно, але, як правило, вона для іноземців на третину перевищує вартість навчання для українців-контрактників. За даними МОН України, вартість освітніх послуг для іноземних студентів коливається залежно від вишу в межах від 12,0 тис. грн до 35,0 тис. грн. на рік (1,5–4,5 тис. дол. США) [10].

Економічні вигоди від іноземців розуміють і українські студенти. Вони схвально ставляться до зростання кількості іноземних студентів, розглядаючи це як показник престижу університету та вигоди для національного бюджету [11, с. 178].

Звичайно, іноземні студенти стають однією із стратегій вишів у конкуруванні один з одним. У п. 15 Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 р. № 1728-р наголошується на розробці та забезпеченні здійснення заходів щодо залучення іноземних студентів до навчання в Україні, передбачивши збільшення кількості навчальних програм для них у вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти [12]. Увійти у світовий освітній простір – одне із найголовніших завдань українських університетів, кожному це вдається по-різному. Тому на сьогодні ми спостерігаємо активну діяльність щодо залучення іноземних студентів у лоно української вищої освіти. Ті, напевно, у свою чергу, очікують, що за гроші здобути освіту буде легше.

Споживачі вищої освіти перш за все цінують: а) максимальне скорочення фізичних зусиль, тобто “доступність” або “зручність” отримання очікуваного результату; б) ефективність і економічну усередненість (“платити менше – отримати більше”); в) яскраві функціональні “упаковки” навчальних програм, що полегшують вживання “товару”, в ролі якого виступають знання та вміння; г) подальшу максимальну комерційну реалізованість здобутих знань [5].

Питання прийому та навчання іноземних студентів в Україні регулюється низкою нормативних документів, головним з яких є Положення щодо прийому іноземних громадян та осіб без громадянства на навчання в Україні. У Положенні зазначено, що всі іноземці здобувають освіту на компенсаційних засадах, якщо інше не передбачено чинним законодавством України або міжнародними угодами України. Визначається, що іноземці, які не володіють українською мовою або іншою мовою навчання, зараховуються на підготовчі факультети (відділення) для іноземних громадян терміном на один рік (за результатами їх тестування). На підготовчому факультеті іноземці вивчають українську мову, історію України, країнознавство, математику, географію України, інші предмети залежно від фаху, який вони бажають здобути. Наприкінці навчального року проводяться випускні іспити. Студенти, які успішно склали іспити, отримують відповідний сертифікат (свідоцтво) та направляються на подальше навчання до обраного ними навчального закладу. Вартість навчання підготовчих курсів у різних вишах коливається в межах від 1,5 тис. дол. до 3,5 тис. дол. США [13]. Але все частіше наголошують, що нормативна база з питань навчання іноземних студентів потребує суттєвого вдосконалення. Її аналіз свідчить про те, що вона не відповідає сучасним вимогам та реаліям світового ринку освітніх послуг і не враховує останні інновації в глобальному освітньому середовищі.

Досить багато проблем виникає у студентів-іноземців у мовній сфері під час навчання. Справа в тому, що для іноземних студентів найбільш привабливою є система вищої освіти з навчанням англійською мовою. Враховуючи це, кілька європейських країн, таких як Німеччина, Фінляндія, Швеція, Нідерланди, Данія, стали практикувати навчання англійською мовою. В Україні з цим існують проблеми. Вони пов'язані з браком профільних викладачів-предметників, які володіли б іноземними мовами.

В Україні також потребує упорядкування система депортації за кордон студентів, які не бажають навчатися. Сьогодні це відбувається, як правило, за рахунок коштів вишів, що вкрай обтяжливо для їх бюджетів. Відсутній також механізм контролю за іноземцями, які нібито прибули на навчання до ВНЗ України, але насправді використовують її як транзитний пункт міграції до країн Західної Європи.

Привертає увагу і низька питома вага різних форм післяуніверситетської освіти, які пропонуються іноземним громадянам (аспірантура, стажування, у тому числі на європейських мовах). За кількістю іноземних аспірантів Україна займає чи не останнє місце в ЄС, тоді як у США їх частка становить 14,0%, у Великій Британії – 15,0%, Франції – 10,0%, Австралії – 13,0% від загальної кількості аспірантів цих країн [13].

В Україні існують також певні проблеми з налагодженням побуту та відпочинку іноземних студентів, забезпеченням їх підручниками, посібниками, інтернетом тощо. Практично відсутні в університетських бібліотеках підручники англійською мовою з фундаментальних дисциплін – біології, фізики, хімії, біофізики, біохімії, економіки, психології, анатомії, фізіології, гістології та ін.

Важливим питанням в Україні є вирішення на державному рівні проблеми невизнання багатьма країнами світу вітчизняних дипломів про вищу освіту та, як наслідок, необхідність випускникам-іноземцям складати на батьківщині кваліфікований іспит, а в деяких випадках навіть проходити додатковий курс навчання [13]. Через невирішення цих питань українські вищі втрачають потенційних абітурієнтів. Наприклад, українська освіта більше не влаштовує іранців. За словами посла Ірану в Україні А. Гасемі-Аліабаді, багато українських вищих навчальних закладів ще не досягли міжнародних критеріїв, міжнародних показників, за якими вони готують своїх студентів. Він зазначає, що за останні 10 років кількість іранських студентів, які навчаються в українських вузах, зменшилася на 1,2 тис. іранців. Однією з причин, з якої саудити відмовилися приймати дипломи українських університетів, є те, що наші вищі навчальні заклади беруть кого завгодно, не звертаючи увагу на оцінки і кваліфікацію [14].

Разом з тим наша країна останнім часом активно просуває свої освітні послуги на міжнародний ринок. З кожним роком кількість іноземних студентів, що навчаються в різних вишах України, збільшується в середньому на 10,0%. За словами проректора з науково-педагогічної

роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка Петра Беха, у ВНЗ зараз навчається близько 1 тис. іноземних студентів, причому більше ніж 50% – громадяни Китаю. За словами П. Беха, різкий стрибок був на початку 2000-х рр. Останні кілька років їх кількість щорічно збільшується на 10%. Як повідомляють у Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України, найбільшою популярністю в іноземців користуються будівельні та інженерні спеціальності, а також медицина, фінанси та економіка. В Університеті Шевченка найбільша кількість іноземців навчається в інституті міжнародних відносин, інституті філології і на факультеті кібернетики.

За словами Ганни Власюк, декана по роботі з іноземними студентами Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”, іноземці в цьому вузі вибирають електроніку, механіку і комп’ютерні технології. Як зазначає Г. Власюк, вартість навчання на підготовчих курсах – 15,2 тис. грн, на стаціонарі – 4 тис. дол. США. Найбільше іноземних студентів із Туреччини [15]. Абсолютна успішність навчання студентів їхнього вишу, які є іноземними громадянами, залишається нижчою за успішність українських студентів. Цього року, порівняно з попереднім, відносна кількість іноземних студентів, які атестовані з усіх дисциплін, зменшилась з 33,8 до 32,3%. Кількість студентів з числа іноземних громадян, які неатестовані з усіх дисциплін, залишилась майже незмінною і становить 1,0%. Такі тенденції викликають занепокоєння і вимагають підвищення уваги з боку викладачів і адміністрації факультетів та інститутів до іноземних студентів [16].

Лідером з навчання іноземців медичних спеціальностей є Луганський державний медичний університет, який постійно нарощує обсяги підготовки іноземних студентів англійською мовою. Якщо в 2000 р. їх кількість не перевищувала 400 студентів, то станом на 2011 р. вона досягла 2,2 тис. осіб, тобто збільшилася більш ніж у 5 разів. Державною установою НДІ соціально-трудових відносин Міністерства праці та соціальної політики України спільно з Луганським державним медичним університетом проведено пілотне опитування серед іноземних студентів, які навчалися в Луганському державному медичному університеті. Опитуванням було охоплено 180 студентів I–VI курсів. На момент його проведення (2008 р.) більшість студентів (78,6%) проживала в гуртожитку, решта (21,4%) знімали приватне житло. Проведене опитування показало, що іноземні студенти (респонденти) в цілому володіють сучасними інформаційними технологіями: 62,5% уміють працювати на комп’ютері, кожен п’ятий (19,6%) постійно використовує комп’ютер у процесі навчання. Рівень навчання в університеті 37,0% респондентів оцінили як хороший, 33,3% – як задовільний, решта (29,7%) – як незадовільний. Іноземні студенти незадоволені (55,6%) якістю та організацією їх відпочинку. Що стосується окремих факторів, що ускладнюють навчання іноземних студентів, то перше рейтингове місце (68,1%) зайняли труднощі проведення медичної практики та спілкування з пацієнтами англійською

мовою, на другому місці опинилися проблеми, пов'язані з дефіцитом підручників англійською мовою. Наступні рейтингові місця посіли проблеми, пов'язані з якістю проведення практичних занять і семінарів англійською мовою, а також незручний розклад занять. На питання: “Як Ви оцінюєте роботу викладачів в університеті?” респонденти відповіли таким чином: відмінно – 26,5%; добре – 26,6%; задовільно – 41,3% і погано – 5,6% [17, с. 9].

Кількість іноземних студентів у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка, які були зараховані на навчання в 2010/11 н.р. становить 562 особи [18]. Протягом жовтня 2009/10 н. р. було проведено дослідження “Задоволеність іноземних студентів якістю освітніх послуг ЛНУ ім. Т. Шевченка” науково-методичним відділом аналізу та перспективного розвитку університету. Була складена анкета двома мовами: англійською та російською. За допомогою анкети було опитано 100 іноземних студентів. Встановлено, що загалом іноземним студентам подобається здобувати освіту в Україні (81% студентів відповіли позитивно, 12% – відповіли, що їм все одно, де здобувати освіту), серед мотиваційних стверджень найчастіше були вибрані такі: “Зацікавленість українською культурою”, “Висока якість української освіти” та “Прийнятна вартість навчання”. Студенти-іноземці вважають, що факультет або інститут, у якому вони навчаються, на достатньому рівні пропонують освітні послуги (60% студентів відповіли позитивно, 19% – не знайшли відповіді на це питання). Адміністрація й викладачі факультетів та інститутів загалом позитивно ставляться до іноземних студентів (67% та 76% студентів відповіли позитивно, відповідно). Викладачі найчастіше спілкуються з іноземними студентами російською та дуже рідко англійською мовами (81% та 11%, відповідно). Студенти побажали, щоб з ними і надалі спілкувались російською та частіше англійською (61% та 25%, відповідно), а також 6% студентів – французькою. Іноземні студенти констатують той факт, що не всі викладачі об'єктивно оцінюють їх знання (так 40% студентів-іноземців відповіли, що є викладачі, які необ'єктивно оцінюють їх знання, 51% студентів відповіли, що загалом викладачі об'єктивні при оцінюванні їх знань). Зручністю та комфортом аудиторій більшість іноземних студентів не задоволена (34% – задоволені зручністю та комфортом аудиторій, 44% – не задоволені). Загалом достатньо літератури в бібліотеці для іноземних студентів, щоб мати можливість якісно підготуватися до занять (75% студентів відповіли позитивно). Також для підготовки до занять 84% іноземних студентів дуже часто використовують мережу Інтернет. Викладачі допомагають іноземним студентам поза аудиторними заняттями засвоювати матеріал, відповідають на їх питання (92% студентів відповіли позитивно і хотіли б відвідувати додаткові заняття (лекції, семінарські заняття, консультації, додаткові практики)); 59% іноземних студентів мешкають у гуртожитках, з них 33% задоволені умовами проживання, а 24% вважають, що деякі умови можна

покращити. Загалом українські сусіди по гуртожитку ставляться до іноземних сусідів позитивно та нейтрально (45% та 18%, відповідно) [19].

Висновки. Виходячи з огляду вищезазначених фактів, можна говорити про те, що Україна є вправним експортером освітніх послуг, реалізуючи один із принципів академічного капіталізму – залучення на навчання іноземних студентів. Поряд з цим постає проблема, пов'язана з тим, що українські університети переходять на економічні засади, перетворюючись в організоване підприємництво – корпорацію. Можна констатувати той факт, що така форма заробляння грошей не завдає шкоди попиту іноземних споживачів на український освітній товар. Але поряд з цим існує ще низка питань, які треба вирішити, для того щоб українські університети були конкурентоспроможними і здатними реалізовувати принципи академічного капіталізму. Наріжним каменем спотикання залишаються невизнання багатьма країнами світу вітчизняних дипломів, правова база, умови навчання та дозвілля, побутові умови для іноземних студентів. Не слід і забувати і більш строгий відбір іноземних студентів до університету, адже вони, висуваючи ряд претензій до освітнього процесу в Україні, самі не завжди відповідають йому. Вища освіта в Україні не має перетворюватися на щось другорядне і неякісне, вона повинна виконувати одну із головних функцій – підготовку до життя і роботи висококваліфікованих фахівців – чи то українських, чи то іноземних.

Список використаної літератури

1. Гадамер Г. Ідея університету / Г. Гадамер // Ідея університету: Антологія. – Л., 2002. – С. 167–183.
2. Хижняк Л. М. Університетська освіта : навч. посіб. / Л.М. Хижняк. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2010. – 192 с.
3. Прохоров А.В. Аксеологические особенности формироавния имиджа университета в условиях глобализации и интернационализации [Электронный ресурс] / А.В. Прохоров. – Режим доступа: http://andreyprokhorov.ucoz.ru/_ld/0/7_65606973.pdf 192.
4. Тоффлер О. Адаптивная корпорация интернационализации [Электронный ресурс] / О. Тоффлер. – Режим доступа: <http://www.archipelag.ru/geoeconomics/postindustrializm/conception/corporation/?version=forprint>.
5. Подольська Є.А. Освітня послуга: консьюмеристський зміст і орієнтир менеджменту якості вищої освіти [Електронний ресурс] / Є.А. Подольська . – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2009_15/Podol.pdf.
6. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования : пер. с англ. / Д. Белл. – М. : Academia, 1999. – 956 с.
7. Корсак К. Вища освіта і Болонський процес : навч. посіб. / К. Корсак, І. Ластовченко. – К. : МАУП, 2007. – 352 с.
8. Півнева Л.М. Глобалізація та зміни у вищій освіті: український контекст [Електронний ресурс] / Л.М. Півнева. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Polzap/2010_2/10plmouk.pdf.
9. Кількість іноземних студентів у світі зросла до 3,7 млн. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euroosvita.net/?category=1&id=1248>.
10. Концепція формування системи експортування освітніх послуг України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lir.lg.ua/docs/formi.doc>.

11. Мотунова І. Університет як простір міжкультурного діалогу / І. Мотунова // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 2 (213). – С. 177–184.

12. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 1728-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1728-2010-%F0>.

13. Концепція формування системи експортування освітніх послуг України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lir.lg.ua/docs/formi.doc>.

14. Українська освіта більше не влаштовує іранців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vnz.org.ua/statti/1134-ukrayinska-osvita-bilshe-ne-vlashtovue-irantsiv#addcomments>.

15. Образование в Украине > Иностранные студенты в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukropen.com/ru/green/foreignstudents.php>.

16. Результати першої атестації осіннього семестру 2011/2012 н.р. іранців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kpi.ua/researchers>.

17. Нарастивание экспорта образовательных услуг как один из факторов привлечения инвестиций в регион / С.В. Мельник, В.К. Ивченко, Ю.Г. Пустовой, В.В. Терещенко, А.В. Ивасенко, В.Д. Матросов // Економічний вісник Донбасу. – 2011. – № 2 (24). – С. 8–11.

18. Внутрішній звіт Міжнародного відділу Луганського національного університету імені Т. Шевченка.

19. Внутрішній звіт Науково-методичного відділу аналізу та перспективного розвитку університету Луганського національного університету імені Т. Шевченка.

Мотунова І.Г. Академический капитализм в ВУЗах Украины: постановка проблемы

В статье рассматривается проблема развития одного из аспектов академического капитализма, связанного с иностранными студентами. В Украине каждый год увеличивается число таких студентов. Но в украинских университетах стремление к увеличению прибыли за счёт иностранных студентов иногда наносит ущерб качественным характеристикам образования. Университеты всё больше становятся похожи на корпорации. Глобализация влияет на стремление включиться в мировой образовательный простор, что выявляется в гонке за статусом и престижем университета.

Украинские университеты – не исключение. Стремительное увеличение числа иностранных студентов таит в себе ещё много противоречий.

Ключевые слова: образование, университет, академический капитализм, предпринимательство, корпорация, иностранный студент.

Motunova I. Academic capitalism in universities in Ukraine: problem statement

The article deals with the problem of one aspect of academic capitalism – were foreign students. In Ukraine, annually growing number of foreign students. But in Ukrainian universities desire to increase profits at the expense of foreigners sometimes affect the quality characteristics of education. Universities are increasingly becoming similar to a corporation. Globalization affects the

desire to engage in the educational space, so it shows up in a race for status and prestige of the university. Ukrainian universities are no exception. The rapid increase in the number of foreign students in Ukrainian universities still carries a lot of contradictions.

Key words: *education, university, academic capitalism, business, corporation, a foreign student.*

УДК 378.147:784

Н.А. ОВЧАРЕНКО

ВОКАЛЬНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ТА ШЛЯХИ ЇЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті розкрито сутність сучасної вокальної підготовки вчителя музичного мистецтва.

Ключові слова: підготовка, вокальна підготовка, дистанційне навчання.

Інноваційні процеси, які проходять на сучасному етапі в кожній країні світу, знаходять своє відображення й у галузі української освіти та науки. У зв'язку з перспективами подальшого розвитку вищої школи перед педагогічними ВНЗ постає ряд важливих питань, серед яких завдання професійної підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва до ефективної діяльності в сучасних умовах загальноосвітньої школи. Вокальна підготовка є важливою складовою професійної підготовки майбутнього педагога музичного мистецтва. Зі змінами сучасних потреб загальноосвітньої школи виникає необхідність у нових сучасних підходах до вокальної підготовки фахівця.

Теоретико-методичні аспекти вивчення означеної проблеми відображено в працях, які розкривають професійну підготовку майбутніх учителів музики в системі вищої музично-педагогічної освіти: Е. Абдулліна, Л. Арчажнікової, Ю. Алієва, Л. Баренбойма, Л. Безбородової, Е. Бриліна, О. Дем'янчука, А. Ковальова, Л. Масол, О. Олексюк, Г. Падалки, О. Рудницької, Г. Щолокової; методичні аспекти підготовки майбутнього вчителя музики розглянуто в дослідженнях О. Апраксіної, В. Муцмахера, Н. Орлової, О. Ростовського, Г. Стулової, Л. Хлебнікової.

Психологічним і науково-методичним питанням постановки голосу присвячені праці В. Багадурова, К. Витвицького, Ф. Вітта, П. Голубєва, Л. Дмитрієва, В. Ємельянова, Ф. Заседателя, К. Злобіна, Д. Люша, В. Морозова, І. Назаренка, І. Прянішнікова, Р. Юссона, В. Юшманова та ін. Різноманітні аспекти теорії та практики дистанційного навчання, розробки й застосування засобів на основі інформаційних технологій досліджували Д. Андерсон, А. Андрєєв, А. Белозубов, А. Дабагян, Т. М'ясникова, Є. Полат.

Педагогічний доробок теоретиків і практиків освіти і культури свідчить, що проблема вокальної підготовки студентів протягом останніх десятиліть досліджувалася в багатьох напрямках, але дистанційному

навчанню вокалу майбутніх учителів музичного мистецтва, розробці відповідної методики, прицільно орієнтованої на дистанційну вокально-педагогічну діяльність, не приділено належної уваги.

Мета статті – розкрити сутність сучасної вокальної підготовки вчителя музичного мистецтва.

У психології поняття психологічна готовність до визначеної діяльності було введено у 1976 р. білоруськими науковцями М. Дьяченко і Л. Кандибовичем. Готовність до діяльності поділяють на короткотривалу, ситуативну, що детермінуються відповідними психічними станами, і сталу, що визначається стабільними особливостями особистості. Психологічна готовність показує рівень професійної підготовки та риси особистості, такі як: принципи й переконання, мотиви та інтереси, педагогічні здібності, професійна пам'ять, мислення, працездатність, емоційність, моральні якості. Основу готовності становлять психічні процеси та властивості. У систему психологічної готовності до педагогічної діяльності виділяють такі компоненти: мотиваційний, орієнтаційний, пізнавально-оперативний, оцінювальний, емоційно-вольовий, психофізіологічний. Готовність майбутнього вчителя до професійної діяльності включає в себе такі блоки: готовність до професійного навчання, професійна готовність, особистісна готовність, професійна адаптація. Рівень готовності не є постійною величиною, його зміни зумовлюються віком, досвідом, навчанням, здібностями, індивідуальними особливостями тощо [1, с. 24].

Досліджуючи проблему готовності до педагогічної роботи, Л. Кондрашова (1990) прийшла до думки, що педагогічний професіоналізм не слід обмежувати комплексом якостей, які відповідають вимогам вчительської професії чи засобів, що забезпечують педагогічний вплив учителя на учнів. Показником професіоналізму є комплексна характеристика, яка включає в себе вимоги, що висувуються до особистості сучасного вчителя, і специфіку педагогічної діяльності. Такою комплексною характеристикою виступає морально-психологічна готовність студентів до роботи в школі, яка являє собою складне особистісне утворення, що поєднує у собі в органічному взаємозв'язку моральні, інтелектуальні та духовні якості особистості й засоби, виступаючи новою сукупною силою особистості спеціаліста [3, с. 13–14].

Л. Тоцька (2009) зазначає, що поняття “підготовка” зі спеціальності (спеціальність лат. *specialis* – особливий) – це певний вид діяльності, який є джерелом існування фахівця. Означена підготовка включає накопичення системи спеціальних теоретичних і практичних навичок, поглиблене ознайомлення з методичними засадами і сучасними технологіями обраної спеціальності, формування професійних і моральних якостей особистості майбутнього вчителя музики – сукупність цих компонентів уможливило активну й творчу працю в обраній музично-педагогічній сфері [5].

Особливої уваги у фаховій підготовці майбутніх учителів музики заслуговує вокальна підготовка, основа якої, перш за все, полягає в добре розвинутому співацькому голосі. Опанування співацьких навичок є одним

із найважливіших компонентів у системі вокальної підготовки студентів, але якість підготовки буде значно вищою при засвоєнні майбутніми вчителями теоретичного і практичного блоків у повному обсязі.

Згідно з дослідженням О. Маруфенко вокальну підготовку слід розглядати як цілісну систему, що є сукупністю таких складових: суб'єкти, об'єкти, структура, методика, етапи розвитку, а також різноманіття існуючих між ними зв'язків; а сам процес підготовки складається з таких структурних елементів: мотиваційного, інформаційного, операційного [4].

Зміст вокальної підготовки студентів у вищих музичних начальних закладах спрямований на формування професійних якостей співака-виконавця, педагога-музиканта, його художньо-естетичних смаків, здатності до творчої діяльності в педагогіці та мистецтві. Навчання вокалу передбачає засвоєння низки понять, у яких відображаються й закріплюються об'єктивні відношення взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів вокальної та загальної педагогіки, основ вокальної методики й вокального виконавства, а також їх зумовленість усією системою навчання.

У процесі навчання в педагогічному ВНЗ завданнями вокальної підготовки є:

- сценічне виконання музичних творів, програм у різних модусах – соло, у складі ансамблю, хору; з інструментом, оркестром, хором;
- оволодіння вміннями репетиційної роботи із солістами і творчими колективами;
- практичне засвоєння репертуару солістів і творчих колективів, участь у формуванні репертуару;
- навчання співу учнів освітніх закладів, закладів позашкільної освіти;
- вивчення вокального і пізнавального потенціалу школярів;
- вивчення музично-художнього і творчого рівнів розвитку учнів;
- сприяння вокальному й особистісному розвитку дітей;
- навчання учнів самостійно працювати над музичним твором, вирішенням творчих завдань;
- планування навчального процесу, виконання методичної роботи;
- здійснення контрольних заходів для перевірки результатів вокально-педагогічного процесу;
- застосування під час навчального процесу у школі кращих зразків вокальних і педагогічних методик;
- розробка нових технологій щодо сутності й організації вокального навчання учнів загальноосвітньої школи.

Зміст та форми організації сучасної вокальної підготовки майбутнього вчителя-музиканта потребує застосування як відомих методів формування вокальних знань, умінь і навичок, так і пошуку нових методик у вирішенні цієї проблеми.

Процес інформатизації сучасного суспільства істотно впливає на освіту та вимагає її розвитку за рахунок упровадження різних інновацій.

Сучасні технології базуються на поєднанні інформаційних і дистанційних технологій, реалізованому на базі комп'ютерних мереж та мережі Інтернет. Дистанційно-інформаційне навчання дає можливість студентам зручно і з урахуванням їх індивідуальних темпів життя пройти курс з відповідної дисципліни та напряму знань.

В теорії педагогічної освіти є значна кількість визначень поняття “дистанційний курс”. Серед них об'ємне визначення В. Гребенюк, а саме: “Дистанційний курс навчання є форма здобуття освіти, поряд з очною та заочною, при якій в освітньому процесі використовуються кращі традиційні та інноваційні засоби, а також форми навчання, засновані на комп'ютерних і телекомунікаційних технологіях. Основу освітнього процесу при ДКН становить цілеспрямована і контрольована інтенсивна самостійна робота студента, що може навчатися в зручному для себе місці, за індивідуальним розкладом, маючи при собі комплект спеціальних засобів навчання і погоджену можливість контакту з викладачем по телефону, електронною та звичайною поштою, а також очно”. А. Дабагян та А. Михайліченко слушно зауважують, що “дистанційний курс навчання – це нова сходинка заочного навчання, на якій забезпечується застосування інформаційних технологій, заснованих на використанні персональних комп'ютерів, відео-, аудіотехніки, космічної техніки та оптичних систем зв'язку [2, с. 45].

Вокальні дисципліни (“Постановка голосу”, “Естрадний спів”, “Вокальний клас”, “Основи вокальної методики”, “Методика постановки дитячого голосу” тощо), за традиційною думкою, краще вивчати при очній формі навчання. Навчитися професійного співу без контролю викладача неможливо, навіть при найкращих вокальних даних. При заочній формі навчання майбутніх учителів музичного мистецтва цей контроль зводиться до певного мінімуму годин під час сесій, визначених програмою вищої школи.

Дистанційне навчання включає в себе:

- можливість навчання в домашніх умовах, незалежно від місцезнаходження студента;
- доступність і зручність поєднання навчання та роботи;
- доступ до широкого поля інформації, яка дає можливість повно й ґрунтовно вивчити курс;
- повна індивідуалізація навчального процесу;
- вимоги та умови роботи системи дистанційного навчання;
- володіння вміннями роботи з персональним комп'ютером;
- підключення до мережі Інтернет.

Дистанційний курс з “Методики постановки голосу” дає можливість значно поглибити свої знання з вокальних дисциплін студентам очного та заочного навчання. Бази даних навчального матеріалу з дисципліни становлять: навчальні посібники, підручники, методичні рекомендації, списки літератури за темами, конспекти лекцій, майстер класи видатних

співаків і педагогів з аналізом і рекомендаціями викладача, розспівки для всіх типів голосів; записи виступів відомих співаків.

Розроблений нами навчальний матеріал являє собою дистанційний курс у вигляді системи пов'язаних між собою сторінок, переміщення між якими здійснюється за допомогою гіперпосилань. Інформаційне середовище для організації роботи дало можливість обрати два формати, а саме: *тематичний* – вивчення навчального матеріалу, розподіленого за темами, і *відеофорум* – спілкування викладача і студента за допомогою програми “скайп” із застосуванням веб-камери. Оцінювання та зв'язок зі студентами є істотною частиною дистанційного курсу. Спроектоване опитування, завдання, тест, семінар, виконання вокального твору можуть дати вичерпну інформацію про рівень підготовки студента завдяки наявності в системі зворотного зв'язку.

Висновки. Таким чином, у вокальній підготовці майбутнього вчителя музичного мистецтва дистанційне навчання – це сучасна нова гуманістична форма навчання, що базується на використанні широкого спектра як традиційних так і нових інформаційних та телекомунаційних технологій, технічних засобів, що створюють умови, що відповідають стандартам, діалоговому обміну з викладачем, при цьому процес навчання не залежить від розташування студента в просторі й часі.

Список використаної літератури

1. Дьяченко М.И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – 176 с.
2. Дабагян А.В. Некоторые проблемы реформирования системы образования / А.В. Дабагян, А.М. Михайличенко. – Харьков : Интехпром, 2001. – 337 с.
3. Кондрашова Л.В. Методика подготовки будущего учителя к педагогическому взаимодействию с учащимся / Л.В. Кондрашова. – Москва, 1990. – 158 с.
4. Маруфенко О.В. Проблемы вокально-педагогической подготовки будущих учителей музыки [Электронный ресурс] / О.В. Маруфенко. – Режим доступа: http://www.culturalstudies.in.ua/sekcia_s_s5_4.php.
5. Тоцька Л.О. Компонентна структура вдосконалення вокальної підготовки студентів – майбутніх вчителів музики [Електронний ресурс] / Л.О. Тоцька. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N148/N148p113-117.pdf.

Овчаренко Н.А. Вокальная подготовка будущего учителя музыкального искусства и пути её усовершенствования в современных условиях

В статье раскрывается сущность современной вокальной подготовки учителя музыкального искусства.

Ключевые слова: подготовка, вокальная подготовка, дистанционное обучение.

Ovcharenko N. Vocal grounding of future music art teacher and ways for its improving in modern terms

The article reveals the essence of modern vocal teacher's grounding in musical art.

Key words: *grounding, vocal grounding, distant study.*

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

УДК 316.342.529:316.77

О.О. КОМАРОВА

ХАРАКТЕР ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ

У статті розглянуто характер інтеракції органів місцевого самоврядування з людьми похилого віку з приводу забезпечення їх соціальними трансфертами. Проаналізовано негативні зміни у сферах соціального обслуговування та надання соціальних послуг у Дніпропетровській області.

Ключові слова: люди похилого віку, соціальні трансферти, органи місцевого самоврядування, соціальне обслуговування.

Специфіка людей похилого віку як особливої категорії населення свідчить про їх очікування з боку місцевих органів влади підтримки та опіки, а також сподівання на вміння повною мірою використовувати всі ефективні засоби для збагачення соціального потенціалу людей похилого віку. Взаємодія (інтеракція) органів місцевого самоврядування з людьми похилого віку – вкрай важливий процес при вирішенні більшості соціальних проблем, адже тому майже всі органи місцевого самоврядування повинні здійснювати програми на місцевому та регіональному рівнях з соціальної підтримки людей похилого віку.

Гідні умови для реалізації гарантованих державою прав та свобод громадян, їх безпека й вирішення щоденних соціальних проблем повинна бути забезпечена органами місцевого самоврядування. Вирішення проблеми захисту людей похилого віку пов'язана не тільки з державним пенсійним забезпеченням та соціальним обслуговуванням, а також із тим наскільки ефективно вирішуються соціальні проблеми на місцевих рівнях.

Аналізу соціальних проблем, пов'язаних із взаємодією органів місцевого самоврядування з людьми похилого віку, присвячено ряд публікацій вітчизняних і зарубіжних дослідників, які працюють у галузях соціології, права, державного управління тощо. Це праці А. Колодія, Е. Лібанової, В. Савки, П. Спікера. Чимало законодавчих та нормативно-правових актів регулюють відносини між населенням, зокрема людьми похилого віку й органами місцевого самоврядування. Так, С. Бондарук, М. Бессонова, О. Бірюков, А. Колодій вважають, що «реалізація багатьох завдань, пов'язаних із забезпеченням належного життєвого рівня громадян, соціокультурного розвитку окремих поселень та регіонів здійснюється не в державі загалом, а в конкретних місцях компактного проживання громадян» [1, с. 281–282]. Згідно зі ст. 2 Закону України «Про органи

місцевого самоврядування в Україні”, під поняттям “місцеве самоврядування” в Україні розуміють гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об’єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [2].

Мета статті – розглянути характер інтеракції органів місцевого самоврядування з людьми похилого віку з приводу забезпечення їх соціальними трансфертами, а також проаналізувати негативні зміни у сферах соціального обслуговування та надання соціальних послуг у Дніпропетровській області.

Важливу роль в організації належної взаємодії органів місцевого самоврядування літніх людей відіграють місцеві та селищні ради, які приймають відповідні акти нормативного характеру. Складна демографічна ситуація у зв’язку зі значним зростанням частки осіб похилого віку в загальній структурі населення, зростання середньостатистичного віку життя та питомої ваги людей похилого віку в структурі населення України призводять до того, що дедалі більше осіб похилого віку потребують сторонньої допомоги. Це суттєво впливає на взаємодію органів місцевого самоврядування з означеною категорією населення, що на практиці виявляється в постійному зростанні потреби в соціальному обслуговуванні, а також соціальних послугах та інших видах соціальних трансфертів.

На наш погляд, це пов’язано, перш за все, з тим, що більшість людей похилого віку пережили часи воєнного лихоліття та голодоморів, виснажені важкою працею, більшість з них є самотніми, а отже, важливого значення набуває соціальна реабілітація й соціальне забезпечення у вигляді медичних, психологічних, соціально-економічних заходів. Система соціально-культурного обслуговування та утримання людей похилого віку є однією із самостійних форм соціального забезпечення для цієї категорії населення. Ця сфера послуг поділена на сьогодні на два основних сектори – державний і недержавний.

Взаємодія людей похилого віку та органами, що надають соціальну допомогу населенню, відбувається через: державні й суспільні служби соціального захисту та соціальної допомоги; мережі центрів і служб соціально-медичної реабілітації; центри та служби психологічної допомоги; державно-суспільні системи утримання; неформальні групи й об’єднання різних соціальних груп; товариства та асоціації професійних працівників соціальної сфери; товариства й об’єднання осіб, які потребують соціальної допомоги і підтримки; різноманітні навчально-розвивальні та соціально-просвітницькі центри й інститути.

Водночас останніми роками в Дніпропетровській області відбулися негативні зміни у сферах соціального обслуговування та надання соціальних послуг. Про наявність цих негативних змін свідчать статті в

засобах місцевої масової інформації, скарги та обурення пенсіонерів у суспільних місцях, а також спілкування під час проведення соціологічного опитування. Їх узагальнення дає змогу виокремити серед них ті, що найбільше впливають на рівень життя людей похилого віку та ступінь задоволеності, а саме:

– незадовільний стан питання пільгового проїзду людей похилого віку, зокрема ветеранів війни (майже 40% опитаних), у приміському та міжміському транспорті. Особливо це стосується проїзду на комерційних, орендних і приватних автобусах. Життя доводить, що досить проблематично, маючи пільгові підстави й документ, який їх підтверджує, ними скористатися;

– результатом приватизації значної кількості аптек є значне ускладнення процесу отримання ліцензій власниками аптек на окремі види ліків, погіршення якості обслуговування людей похилого віку, а також забезпечення їх необхідними ліками за пільговими цінами, особливо це помітно у віддалених районах області. Із цим погоджуються як власники аптек, так і 55% опитаних пенсіонерів;

– досить актуальною залишається проблема надання деяких видів пільг, зокрема: санаторно-курортного оздоровлення ветеранів війни та виплати їм грошової компенсації за невикористану путівку або за самостійне санаторне лікування. Так, за різними даними, з 10 пенсіонерів, які мають право на таку пільгу, реально її отримують та використовують тільки 4 особи. Тобто влада повинна розглянути питання щодо підвищення розміру компенсації за невикористану путівку до рівня реальної вартості путівки або ж замінити на інші види пільг за згодою пільговика;

– однією з нових форм соціального обслуговування, що активно запроваджується в регіонах, стало надання особам похилого віку та інвалідам транспортних послуг. Якщо у 2007 р. було надано близько 150 тис. таких послуг, то у 2008 р. – вже близько 200 тис. Спеціально створені служби діють у ряді областей, зокрема, у Волинській, Одеській, Харківській, Полтавській, Кіровоградській, та м. Києві. Звичайно, потреба в таких послугах значно більша, про що свідчать численні звернення громадян, тому транспортні служби мають бути створені в усіх без винятку регіонах, зокрема в Дніпропетровській області.

Висновки. Розглянувши та проаналізувавши характер інтеракції органів місцевого самоврядування з людьми похилого віку, а також негативні зміни у сферах соціального обслуговування та надання соціальних послуг у Дніпропетровській області, ми дійшли висновку, що подальший розвиток людей похилого віку як особистості, реалізація їхнього внутрішнього потенціалу, а також гарантій для забезпечення рівних можливостей у сфері надання соціальних послуг, незалежно від віку, статі, расової, етнічної належності, наявності чи відсутності інвалідності, вимагає необхідності виокремити принципи, при дотриманні яких взаємодія органів місцевого самоврядування з людьми похилого віку буде відбуватися ефективно. Серед основних принципів такі:

– кожна літня людина робила свій трудовий внесок у національну економіку, тому, незалежно від трудового стажу, категорії тощо, принцип справедливості та гідності до людей похилого віку повинен превалювати;

– визнання своєрідності людей похилого віку як специфічної групи населення вимагає з боку органів влади, місцевого самоврядування та суспільства дотримання принципу поваги й толерантності;

– вирішення соціальних проблем людей похилого віку, безперечно, вимагає дотримання принципу постійності та безперервності;

– державні службовці не повинні отримувати користі з тих життєвих обставин, які склалися в літньої людини, а також довіряти наданій особою інформації про свій майновий стан, тому цілком логічними в роботі з людьми похилого віку є принципи довіри, достовірності та законності;

– аналіз тенденцій соціального й економічного характеру, що може вплинути на подальший розвиток соціальної сфери в конкретному регіоні, вимагає дотримання принципів системності та всебічності;

– соціальна політика повинна відповідати реальним потребам людей похилого віку, мати чіткі цілі щодо її реалізації заохочення людей похилого віку до активної життєвої позиції, тому актуальним є принцип об'єктивності;

– органи місцевого самоврядування можуть з урахуванням специфіки регіону передбачити чинники, які вплинуть на його соціальний розвиток, тому повинен діяти принцип передбачуваності.

Органи місцевого самоврядування повинні забезпечувати реалізацію функцій соціальних трансфертів шляхом: використання новітніх підходів до механізму забезпечення соціально гарантованого мінімуму; закріплення зв'язків надання пільг з минулим трудовим внеском, особливо працівників пріоритетних галузей конкретного регіону; урахування відмінностей у характері потреб людей похилого віку при розподілі та наданні пільг; надання професійної соціальної допомоги для подолання кризових життєвих ситуацій і проблем адаптації, удосконалюючи інститут державних соціальних інспекторів та навчання їх основ психології, геронтології й соціальної роботи, які б працювали не за окремими зверненнями громадян чи їх членів сімей, а за результатами самостійних моніторингових обстежень; своєчасного зміцнення, вдосконалення та оновлення матеріальної, інформаційної й технічної бази, а також забезпечення додаткового та спеціального навчання й підвищення кваліфікації посадовців та керівників; забезпечення вивчення, аналізу, узагальнення та поширення позитивного досвіду роботи інших міських, районних, сільських і селищних рад у вирішенні питань, пов'язаних із життєдіяльністю людей похилого віку.

Виходячи з вищесказаного, необхідно визначити шляхи вдосконалення соціальних трансфертів для людей похилого віку, з метою забезпечення їх нормальної життєдіяльності.

Список використаної літератури

1. Основи демократії : навч. посіб. [для студ. ВНЗ] / авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій. – К. : Ай бі, 2002. – 684 с.
2. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України № 280/97 від 21.05.1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakoni.com.ua/>
3. Комарова О. Функціональне призначення соціальних трансфертів в умовах трансформації суспільства / Олена Комарова // Український соціум. – 2008. – № 3. – С. 75–83.
4. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України станом на 15.01.2005 р. / Верховна Рада України. – К. : Парлам. вид-во, 2005. – 36 с.

Комарова О.О. Характер взаємодії органів місцевого самоуправління з людьми преклонного віку

В статті розглядається характер взаємодії органів місцевого самоуправління з людьми преклонного віку з точки зору забезпечення їх соціальними трансфертами. Аналізуються негативні зміни в сферах соціального обслуговування та надання соціальних послуг в Дніпропетровській області.

Ключеві слова: *люди преклонного віку, соціальні трансферти, органи місцевого самоуправління, соціальне обслуговування.*

Komarova O. Nature of interaction of local governments with the elderly

The article discusses the nature of interaction of local governments with the elderly with regard to ensuring their social transfers. It is analyzed of adverse changes in the areas of social services and social services in the Dnipropetrovsk region.

Key words: *the elderly, social transfers, local authorities, social services.*

УДК 316.14

М.В. КУХТІНА

СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ

У статті розкрито характерні особливості соціально-професійної адаптації молодих науковців у сучасному суспільстві. Проаналізовано умови та фактори, що впливають на успішність досліджуваного явища. Виділено шляхи вдосконалення процесу соціально-професійної адаптації молодих науковців у сучасному соціумі.

Ключові слова: адаптація, соціально-професійна адаптація, молоді науковці.

Сучасні соціально-економічні реалії українського соціуму детермінують підвищення професійних вимог до спеціалістів усіх сфер, у тому числі наукової. Зокрема, це стосується молодих трудових кадрів, які лише починають шлях свого професійного становлення. Особливу увагу привертає діяльність молодих українських науковців, які повинні постійно вдосконалювати свої професійні якості у зв'язку зі швидкоплинністю всіх соціально-економічних процесів у країні. Невід'ємним компонентом їх професійного зростання є соціально-професійна адаптація, яка являє собою складний багатогранний процес.

Сучасне суспільство з притаманними йому соціально-економічними змінами вимагає від молодих фахівців, зокрема науковців, пошуку ефективних адаптивних технологій, які б дали їм змогу максимально реалізувати свій інтелектуальний потенціал у процесі здійснення професійної діяльності. Нестабільна ситуація на ринку праці, пошук найбільш актуальних і затребуваних напрямів наукових досліджень, слабка мотивація, а також недосконала система соціально-економічного стимулювання професійної діяльності молодих науковців знижують ефективність їх науково-пошукової роботи й дезорієнтують їх у процесі професійного самовизначення. Тому молоді науковці, адаптуючись до сучасних суспільних умов, вимушені відшукати максимально ефективні механізми здійснення їх професійної діяльності. Отже, у сучасному суспільстві актуалізується проблема пошуку ефективних шляхів удосконалення соціально-професійної адаптації молодих науковців.

Метою статті є дослідження специфіки соціально-професійної адаптації молодих науковців у сучасному суспільстві. Завдання дослідження: 1) визначити сутність соціально-професійної адаптації в соціологічному контексті; 2) виявити та проаналізувати характерні

особливості процесу соціально-професійної адаптації молодих науковців у сучасному суспільстві та визначити можливі шляхи його вдосконалення.

Явище адаптації набуло відображення в працях багатьох учених. Зокрема, психологічна адаптація описана В. Кондрашовою, А. Леонтєвим, Б. Ломовим; соціальна адаптація – А. Лобановою, Д. Ольшанським, К. Полянським та ін.; професійна – О. Гурою, Т. Катковою, Є. Павлютенковим та ін.

Спираючись на досліджені джерела, зазначимо, що соціальна адаптація в найбільш загальному розумінні являє собою процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи відносин із соціальними об'єктами, рольової пластичності поведінки, інтеграції особистості в соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, форм соціальної взаємодії [1, с. 23]. У свою чергу, соціально-професійна адаптація як явище являє собою найважливіший етап процесу професійного самовизначення людини, на якому виявляються недоліки попередньої професійної підготовки, здійснюється процес формування нових установок, потреб, інтересів у сфері праці [5, с. 117]. Зокрема, у процесі соціально-професійної адаптації молодий науковець повинен визначитись із напрямком власних наукових пошуків, зорієнтуватись у межах наукової спільноти, визначити мотиви своєї професійної діяльності.

Як показують результати досліджень Є. Головахи [2, с. 24–26], входження молодого спеціаліста в предметно-соціальну діяльність наукового колективу нерідко затягується, іноді він становить 5–7 років. Тривала адаптація має негативні наслідки: вона скорочує період активної діяльності вченого, оскільки припадає на час максимальної творчої продуктивності особистості. Не менш важливими виявляються її наслідки, пов'язані з віковою динамікою здібностей до наукової творчості. Більшість дослідників вважають найбільш сприятливим для початку самостійної діяльності в галузі науки вік 25–30 років. У ряді досліджень показано, що гіпотези, які молодий учений висуває на ранніх етапах своєї професійної діяльності, нерідко розробляє й перевіряє протягом усього наукового життя. Звідси випливає, що запізнілий початок не тільки скорочує період творчої активності науковця, а й певним чином “деформує” його.

Порівняно з іншими видами соціальної адаптації, адаптація в дослідницькому колективі відрізняється низкою суттєвих особливостей, зумовлених специфікою наукової діяльності. До результату наукової праці висуваються особливі вимоги, зокрема, *новизна й оригінальність*. Тому успішна адаптація молодого вченого визначається як ефективна умова збереження й розвитку творчого потенціалу дослідника-початківця.

На основі аналізу ряду джерел, зокрема праць Н. Пилипенко [5, с. 36], можемо виділити **фактори** соціально-професійної адаптації молодого науковця. Як один з найважливіших з них виділяють особливості наукової *мотивації* молодого вченого. Відображаючи ставлення вченого

до предмета діяльності, наукова мотивація виступає як інтегральне утворення, що характеризує специфіку наукової творчості. Другий фактор – зміст його дослідницької діяльності, який впливає на темпи, типи та напрямки адаптивних процесів. І, нарешті, третій адаптивний фактор – індивідуально-психологічні характеристики молодого фахівця, які детермінують модель його поведінки в науковій спільноті та в процесі здійснення професійної діяльності.

На основі виділення факторів соціально-професійної адаптації молодих науковців зазначимо два основні напрями цього процесу: **професійний й соціально-психологічний**. Безпосередньо професійна адаптація містить у собі такі компоненти: оволодіння необхідними знаннями, уміннями, навичками, умінням швидко орієнтуватися в різних наукових теоріях та концепціях, контролювати й програмувати свої дії. Вивчивши різні визначення професійної адаптації, ми виділили основні *характеристики* цього поняття [5, с. 67]: 1) систематичність; 2) складність; 3) тривалість; 4) цілеспрямованість; 5) динамічність; 6) оволодіння специфікою фахової діяльності; 7) формування професійних знань, умінь, професійних якостей особистості, необхідних для її подальшого професійного розвитку; 8) ефективна професійна діяльність.

Соціально-психологічний напрям адаптації молодого науковця полягає в пристосуванні молодого працівника до правил поведінки, що діють у конкретній соціально-професійній групі та науковій сфері в цілому.

Зазначимо, що адаптація молодих науковців є складним багатоаспектним і багатофакторним процесом, що проходить трьома етапами: *початковий* (орієнтаційний), *моделювання й повної адаптованості* (творчий) [1, с. 18]. При цьому адаптація відбувається на двох рівнях: *зовнішньому й внутрішньому*. Зовнішньо спеціаліст адаптується до соціального середовища, сприймає норми життя та цінності, але одночасно перетворює навколишню дійсність, вносячи корективи у відносини із суспільством. На внутрішньому рівні в особистості науковця відбувається процес пристосування до власного “Я”, результатом чого є процес зміни поведінки, поглядів, переконань, переоцінка цінностей, коригування професійної самооцінки й прагнення до саморозвитку. Результатом професійної адаптації науковця є професійна адаптованість, що виявляється у включенні спеціаліста в соціальне середовище в процесі її діяльності, інтеграції зі спільнотою та самовизначення в ній. Адаптована особистість готова до професійної діяльності, не відчуває психологічного дискомфорту, має позитивне ставлення до обраної професії й самої себе. Під час професійної адаптації відбувається поєднання на практиці вимог до індивідуально-типологічних особливостей людини та її можливостей. Від успішної діяльності в період адаптації залежить зміцнення професійної мотивації, подальший професійний та особистісний розвиток науковця. Специфіка процесу

адаптації молодих наукових кадрів виявляється в результатах їх професійної діяльності, тобто в науково-дослідницькій роботі.

Невід'ємними атрибутами адаптації молодого спеціаліста виступають засоби управління цим процесом. Найбільш раціональними шляхами управління адаптацією можна вважати такі [3, с. 132]: 1) оптимізація діяльності наукової спільноти; 2) раціоналізація форм допомоги вищого навчального закладу молодим фахівцям у їх професійній адаптації; 3) професійне самовдосконалення молодого фахівця як необхідна умова його успішної адаптації; 4) необхідність підвищення ролі органів управління професійною адаптацією молодого спеціаліста.

Підсумовуючи, зазначимо, що, на нашу думку, найбільш оптимальними шляхами вдосконалення процесу соціально-професійної адаптації молодих науковців є такі: 1) посилення професійної мотивації молодого науковця; 2) пошук цікавого та актуального напрямку наукового пошуку; 3) постійне професійне самовдосконалення; 4) моделювання індивідуальної поведінки відповідно до норм і цінностей наукової спільноти; 5) самовиховання з метою вдосконалення власних індивідуально-психологічних якостей, які впливають на якість професійної діяльності.

Отже, соціально-професійна адаптація – це багатофакторний складний процес формування нових установок, потреб, інтересів у сфері праці, моделювання поведінки молодого спеціаліста відповідно до норм і цінностей певної професійної спільноти, який відбувається поступово та поетапно під впливом ряду факторів. Так, основними чинниками, які впливають на досліджуваний процес, є наукова мотивація, зміст наукової діяльності та комплекс індивідуально-психологічних рис особистості молодого науковця. Оскільки формування особистості молодого вченого відбувається в сучасних змінних суспільних умовах, то процес адаптації значно ускладнюється, набуває іноді стихійного характеру. Тож молоді українські науковці добровільно або вимушено шукають нові потенційно найдосконаліші сфери своєї професійної самореалізації шляхом варіювання видів професійної діяльності, оволодіння суміжними напрямками наукових досліджень, швидкого реагування на зміну тенденцій розвитку науки. Виникає потреба в пошуку ефективних шляхів удосконалення процесу соціально-професійної адаптації молодих наукових кадрів. На нашу думку, такими є посилення професійної мотивації молодого науковця; вибір цікавого та актуального напрямку наукового пошуку; постійне професійне самовдосконалення; моделювання індивідуальної поведінки відповідно до норм та цінностей наукової спільноти; самовиховання з метою вдосконалення власних індивідуально-психологічних якостей, які впливають на якість професійної діяльності.

Список використаної літератури

1. Время пути: исследования и размышления / [Ахмеров Р.А., Головаха Е.И., Достовалов С.Г., Злобина Е.Г., Иванченко Г.В., Клементьева М.В.] ; НАН Украины; Институт социологии. – К., 2008. – 288 с.

2. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности / Е.И. Головаха // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб., 2000. – С. 23–56.

3. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – Киев : Наукова думка, 1998. – 144 с.

4. Зеер Е.Ф. Психология профессионального образования / Е.Ф. Зеер. – М. : Флинта, 2003. – 125 с.

5. Пилипенко Н.М. Вплив кризи професійного становлення на саморозвиток особистості / М.Н. Пилипенко // Педагогіка і психологія. – К., 2005. – № 2. – С. 117–118.

6. Профессиональное самоопределение и профессиональная карьера молодежи / под ред. С.Н. Чистяковой, А.Я. Журкиной. – М. : Ин-т профессионального самоопределения молодежи РАО, 1993. – 212 с.

7. Терещенко В.К. Соціологія праці : навч. посіб. / В.К. Терещенко, В.А. Ткачук, В.І. Лисенко. – К. : Четверта хвиля, 2007. – 168 с.

Кухтина М.В. Специфика социально-профессиональной адаптации молодых ученых в современном социуме

В статье раскрываются характерные особенности социально-профессиональной адаптации молодых ученых в современном обществе. Анализируются условия и факторы, влияющие на успешность исследуемого явления. Выделяются пути усовершенствования процесса социально-профессиональной адаптации молодых ученых в современном обществе.

Ключевые слова: адаптация, социально-профессиональная адаптация, молодые ученые.

Kukhtina M. Specificity of the social and professional adaptation of young scientists in the modern society

The article describes the characteristics of social and professional adaptation of young scientists in modern society. The author analyzes the conditions and factors that influence the success of the phenomenon. The article highlighted ways to improve the socio-professional adaptation of young scientists in the modern Ukrainian society.

Key words: adaptation, social and professional adaptation of young scientists.

УДК 378.147:658.8

І.Б. МАЛА

РОЛЬ ІМІТАЦІЙНО-ІГРОВОЇ МОДЕЛІ ПРИ ВИКЛАДАННІ БІЗНЕС-ДИСЦИПЛІН

Статтю присвячено ролі імітаційно-ігрової методики навчання; визначено переваги цієї методики при викладанні бізнес-дисциплін; наведено приклад проведення імітаційно-ігрової моделі реального підприємства при викладанні дисципліни “Маркетинг”.

Ключові слова: методичні прийоми, освітні технології, імітаційно-ігрова методика навчання, процедура імітаційно-ігрової моделі.

У сучасних умовах розвитку української економіки виникла потреба пошуку ефективних шляхів удосконалення існуючої системи управління. Менеджмент як наукова система організації виробництва і одна з найважливіших умов ефективної та результативної роботи підприємств набув загального визнання в нашій державі. Проведені у цей складний період реформи потребують керівників нової формації, здатних до нестандартних, творчих рішень, які вміють вести за собою інших, бути дійсними лідерами виробничих колективів.

У Законі України про вищу освіту, Національній програмі “Освіта” особлива увага звертається на те, що головною метою ВНЗ стало забезпечення процесу переходу нашої економіки до ринкової молодими, енергійними, висококваліфікованими спеціалістами, які б допомогли побудувати цивілізовану, самостійну, розвинуту державу.

Соціальне замовлення на підготовку висококваліфікованих, мобільних менеджерів відповідно до сучасних вимог ринкового середовища можливо виконати лише за рахунок удосконалення змісту вищої освіти, впровадження інноваційних педагогічних технологій, дидактичних форм і методів навчання. Навчальний процес повинен враховувати тенденції соціально-економічного розвитку, особливості психології молоді, ефективність прикладних аспектів управління. Сучасні методи та форми навчання повинні реалізовувати на практиці: принципи ініціативи, індивідуалізації, самостійності, змагання, творчого підходу до одержання знань.

Кожне підприємство унікальне в тому розумінні, що має особливості, зумовлені існуючим складом кадрів, обладнанням, формальними й неформальними управлінськими зв'язками та багатьма іншими рисами. І саме тому розробка і здійснення заходів з удосконаленням управління має впливати з їхніх особливостей. Адже менеджмент як система не тільки певних знань, а і навичок, особливих професійних характеристик, передбачає пошук і реалізацію того чи іншого

управлінського рішення в умовах конкретної ситуації. Процес управління за своєю природою ситуативний, цілеспрямований і персоніфікований, що, у свою чергу, зумовлює особливі вимоги і підходи до підготовки професійних управлінців.

Розвиток менеджмент-освіти в Україні викликав появу не тільки численних факультетів менеджменту, шкіл бізнесу, навчальних центрів, а і передусім – необхідність опанування ефективних методик і технологій навчання. Сьогодні дуже важливо не тільки чого, але і як навчати.

Сучасний досвід зарубіжної і вітчизняної бізнес-освіти демонструє різноманіття використовуваних методичних прийомів і освітніх технологій, що зростає. Значне місце серед них посідають імітаційно-ігрові моделі. Запровадження до навчального процесу занять, змістом яких є опрацювання студентами конкретної управлінської ситуації, прийняття рішень на основі складної інформації, яку містить відповідна ігрова модель, дає змогу поєднати теоретичну і практичну складові менеджменту.

Дослідження доводять, що саме імітаційно-ігрова модель навчання найбільшою мірою відповідає завданням управлінської освіти:

- сприяє розвитку уміння вирішувати проблеми з урахуванням конкретних умов і за наявності фактичної інформації;
- розвиває такі кваліфікаційні ознаки, як проведення аналізу та діагностики проблем, уміння чітко формулювати і висловлювати свою позицію, спілкуватися, дискутувати, сприймати та оцінювати інформацію, яка надходить як словесно, так і письмово;
- певним чином сприяє формуванню таких особистісних рис, як відчуття впевненості у собі та подоланню зайвої боязливості або зайвої самовпевненості.

Мета статті – показати роль і перспективи імітаційно-ігрової моделі при викладанні бізнес дисциплін.

У ПВНЗ “Інституті ділового адміністрування” викладачами кафедри менеджменту реалізовується ідея використання інноваційних, дидактичних, всесвітньо відомих ігрових форм у навчальному процесі як окремий елемент навчально-творчої діяльності студентів при проведенні практичних і семінарських занять з дисциплін управлінського циклу.

Важливе завдання практикуму полягає у тому, щоб навчити студентів як майбутніх управлінців ефективно працювати та приймати оптимальні рішення в складних мінливих умовах. Тому в навчальному процесі особлива увага приділяється висвітленню питань прийняття управлінських рішень і раціонального вибору методів управління на основі використання ситуаційного підходу в менеджменті. Саме навчальний процес, побудований на основі ігрових дидактичних форм, допомагає значно активізувати пізнавальну діяльність студентів, реалізувати творчі компоненти розвитку особистості.

Отже, дидактична гра – це спосіб взаємодії педагога й студентів, зумовлений ігровою ситуацією, що приводить до реалізації завдань і цілей навчання.

Мета дидактичних ігор – активізувати процес пізнання студентської аудиторії, заглибитися у зміст дисципліни, що вивчається; розвинути навички колективної взаємодії, набути досвід творчої діяльності, а також визначити рівень підготовки майбутніх керівників і фахівців до професійної управлінської діяльності.

Структура розгорнутої ігрової діяльності включає такі компоненти:

- спонукальний (потреби, мотиви, інтереси, прагнення, які визначають бажання брати участь у грі);
- орієнтувальний (вибір засобів і способів ігрової діяльності);
- виконавчий (дії, операції, які надають можливості реалізувати ігрову навчальну мету);
- контрольньо-оцінний (коригування та стимулювання активності в ігровій діяльності).

Отже, підготовка фахівців у галузі управління вимагає широкого використання активних та інтерактивних методів і форм навчання, що наближають навчальні заходи до управлінсько-виробничих ситуацій. До них належать ділові та організаційно-рольові ігри, “круглі столи”, управлінські ситуації, “мозковий штурм” та ін.

В основу професійної діяльності менеджера покладено процес пошуку і реалізації того чи іншого управлінського рішення в умовах конкретної ситуації, яка характеризується специфічним сполученням факторів зовнішнього та внутрішнього середовища. Умова якісного рішення – багатоваріантність альтернатив, можливість вибору.

Імітаційно-ігрова модель навчання побудована таким чином, що, як і в житті, важлива інформація часто недоступна або неповна. Той менеджер, який вміє віднайти проблему та вирішити її, – розумний менеджер. Але мудрим є той, хто, передбачивши можливість виникнення проблеми, зможе цьому запобігти. Саме розвитку такого вміння сприяє імітаційна методика навчання як навчальний засіб. Потрібно прийняти дуже багато різноманітних рішень, щоб навчитися робити це правильно. Імітаційно-ігрова методика навчання надає таку можливість, а також вчить бути об’єктивними. Часто первісне сприйняття проблеми буває дуже суб’єктивним. Аналізуючи факти та події досліджуваних ситуацій, з’ясовуючи їх з іншими, студенти мимоволі починають сприймати їх об’єктивніше. Бути максимально об’єктивним – це важлива управлінська здатність.

Системна робота над імітаційно-ігровими вправами сприяє набуттю вміння бути передбачливим. Працюючи над проблемою, потрібно вчитися виявляти труднощі та перешкоди на шляху її вирішення. Студенти починають розуміти те, що проблеми, з якими на практиці стикаються менеджери, не є винятковими для однієї організації, і, узагальнюючи, розвивають у собі професійний підхід до управління.

Важливим у застосуванні імітаційно-ігрової методики навчання є те, що студенти вчаться, як ставити правильні запитання. Спеціалісти

вважають, що 90% успіху керівників залежить від уміння ставити запитання, у тому числі безпосередньо собі.

Імітаційно-ігрові вправи пов'язують навчання і реальність, ознайомлюють з дійсними проблемами і питаннями, а не з абстрактними теоретичними узагальненнями.

Основне завдання викладача – мотивувати зацікавлення студентів предметом обговорення, а саме, створити таке середовище в аудиторії, яке заохочує студентів власними ідеями, знаннями та досвідом і брати участь в імітації управлінської ситуації.

Імітуючи конкретну ігрову ситуацію, студенти мають зайняти активну позицію. Вони не тільки генерують ідеї, а і фактично створюють процес навчання. При цьому студенти активно взаємодіють один з одним, що імітує реальні комунікативні залежності, які виникають між людьми у процесі їх спільної діяльності. Навчальний процес набуває форми творчого пошуку.

Елементами змістовності програмування управлінських ситуацій студентів є такі:

1. Імітація конкретної ситуації, що відображає спроби серйозного попереднього аналізу (слухність пропозицій, підготовленість, аргументованість).

2. Звернення уваги на певне коло питань, які потребують ґрунтовного обговорення.

3. Володіння категоріальним апаратом.

4. Демонстрація вміння логічно мислити, коли точки зору, висловлені раніше, підсумовуються та зумовлюють логічні висновки.

5. Пропозиція альтернатив, які раніше залишалися поза увагою.

6. Пропозиція певного плану дій або плану втілення рішення.

7. Визначення суттєвих елементів, які повинні враховуватися під час аналізу конкретної ситуації.

8. Помітна участь в обробці кількісних даних.

9. Підбиття підсумків обговорення.

Унікальність та універсальність імітаційно-ігрової методики навчання полягає в тому, що вона припускає вибір і застосування практично необмеженої кількості різноманітних форм проведення аудиторного обговорення сюжету і самостійної роботи студентів у їх комбінації. Різні форми опрацювання імітаційно-ігрових вправ сприяють формуванню широкого спектра професійно значущих умінь і здатностей.

Ефективне обговорення імітаційних вправ стимулює розвиток комунікативних здібностей, адже менеджерам важливо вміти активно слухати один одного і точно висловлювати свої думки; навчає логічно, послідовно, чітко й аргументовано думати і говорити; розвиває відчуття безумовного та відносного, загального й особливого, властивого окремим ситуаціям. Аналізуючи конкретні управлінські ситуації, можна навчитися передбачати можливий розвиток подій і на основі більш-менш докладної інформації формулювати аргументований план дій; подавати результати

свого аналізу таким чином, щоб переконати аудиторію у правильності власних ідей.

Ситуаційні вправи пропонують розмаїття поглядів. Хоча вони традиційно формулюються з точки зору головного героя, кожна така ігрова імітація має різних персонажів з певними ролями. Тому слід також аналізувати ситуацію з погляду цих персонажів, їхніх проблем, труднощів і можливостей; практикувати поділ ролей між учасниками.

Використання елементів рольової гри забезпечує готовність розглядати проблеми з точки зору свого підлеглого, колеги, керівника (“згори”, “збоку”, “знизу”); допомагає навчитися краще розуміти аргументи опонента, уявляючи себе на місці людини, чиї інтереси до цього часу здавалися далекими та несуттєвими; шліфує вміння знаходити причини і джерела критичних ситуацій.

З метою підвищення ефективності навчання може провадитися ротація ролей між учасниками. Моделюючи ті чи інші ролі, учасники опановують певні навички й уміння, зразки відповідної поведінки з виконання цих ролей у реальному житті.

У рамках вивчення професійно орієнтованих дисциплін управлінського циклу студент повинен розвинути необхідні йому згодом навички, які неможливо отримати, тільки прочитавши підручник. Ці навички народжуються у співпраці з іншими членами групи.

Організація спільної діяльності формує важливе для ділового життя вміння цінувати і продуктивно використовувати свій робочий час і час інших.

Перевага ситуаційної методики навчання – принцип “безпосередньої участі”. Досвід можна набути тільки в умовах активної дії. Самого споглядання або прослуховування недостатньо. Студенти, беручи участь в імітації ігрової ситуації, у дискусії, під час виступів стають учасниками і подій ситуації, і навчального процесу.

З власного досвіду наведемо приклад проведення імітаційно-ігрової моделі реального підприємства при викладанні дисципліни “Маркетинг”:

1. Викладач ставить перед групою студентів завдання: “Розроблення нового молочного продукту для молокозаводу”.

2. Студенти обирають віце-президента з маркетингу.

3. Віце-президент з маркетингу разом з викладачем розглядають варіанти інтегрованих маркетингових структур і обирають потрібну. Визначається кількість і назви підрозділів.

4. Віце-президент представляє студентам організаційну структуру, назви відділів і обов’язки відділів.

5. Студентам пропонується обрати відділ з урахуванням їхніх уподобань і здібностей.

6. Кількість студентів у відділах коригується віце-президентом і викладачем.

7. Згідно із засвоєним теоретичним матеріалом, розпочинається діяльність відділів:

а) відділ маркетингових досліджень вивчає ринок, визначає платоспроможний попит, виявляє прихований попит, досліджує конкурентів, аналізує посередників та постачальників;

б) за результатами роботи відділу маркетингових досліджень відділ науково-дослідницьких розробок генерує та відбирає ідеї;

в) плановий відділ розробляє та перевіряє концепцію товару, представленого відділом науково-дослідницьких розробок;

г) відділ матеріально-технічного забезпечення проводить пошук постачальників;

д) фінансовий відділ складає калькуляцію товару. Презентація спільної роботи студентів проходить у формі ділової гри на відкритому семінарському занятті.

Оцінювання роботи проводиться за такою схемою:

1. Студенти – керівники підрозділів оцінюють роботу своїх підлеглих, де враховують їх теоретичну підготовку, активність у роботі відділу та загальний внесок у результат роботи відділу.

2. Студенти – керівники підрозділів оцінюють роботу тих підрозділів, які забезпечували матеріалами роботу їх підрозділів.

Отже, якщо студент-керівник оцінив роботу підлеглих свого підрозділу на “відмінно”, а отримав оцінку від відділу, який залежить від результатів його діяльності “задовільно”, то віце-президент має встановити причину розбіжності оцінок. Остаточні оцінки за результатами роботи окремих відділів і, взагалі, за результатами роботи групи визначаються викладачем.

Пропонуємо використовувати наведену імітаційну-ігрову модель як підсумкове семінарське заняття після декількох пройдених змістовних модулів або як підсумкове семінарське заняття з курсу “Маркетинг”.

Висновки. Отже, головна перевага імітаційно-ігрової методики навчання – її вплив на розвиток у майбутніх менеджерів здатності до самонавчання та самовдосконалення. Саме розгляд конкретних управлінських ситуацій допомагає майбутньому фахівцю стати володарем ситуації, зменшує можливість виникнення одного з найбільш некерованих і небажаних явищ – “влади обставин”.

Список використаної літератури

1. Закон України “Про вищу освіту” зі змінами від 19.01.2010 р. № 2984-III.

2. Катеруша О. Ділові ігри як засіб активізації пізнавальної діяльності студентів / О. Катеруша // Вища школа. – 2009. – № 12. – С. 53–60.

3. Пачковський Ю.Ф. Психологія підприємництва : навч. посіб. / Ю.Ф. Пачковський. – К. : Каравела, 2006.

Малая И.Б. Роль имитационно-игровой модели при преподавании бизнес-дисциплин

Статья посвящена роли имитационно-игровой методики обучения; определены достоинства этой методики при преподавании бизнес-дисциплин; наведены примеры проведения имитационно-игровой модели реального предприятия при преподавании дисциплины “Маркетинг”.

Ключевые слова: методические приемы, образовательные технологии, имитационно-игровая методика обучения, процедура имитационно-игровой модели.

Mala I. The role of simulation-game model for the teaching of business disciplines

The research is devoted to the role of imitative playing methodic of studying. The advantages of this methodic are determined during teaching of business disciplines in the article. The imitative playing models example of the real enterprise is proposed in the process of teaching discipline “Marketing”.

Key words: methodical ways, educational technologies, imitative playing methodic of studying, procedure of imitative playing model.

УДК 369.216

М.А. ПРОВОЖЕНКО, О.А. ТАРАСОВА

СОЦІАЛЬНІ АДАПТИВНІ ПРАКТИКИ МОЛОДИХ ІНВАЛІДІВ

У статті розглянуто адаптивні практики, характерні для молодих інвалідів, та подано їх систематизацію з погляду соціології.

Ключові слова: адаптація, адаптивні практики, молоді інваліди.

Процес соціальної адаптації особистості досить детально розглянутий у соціологічній літературі. Виникнення адаптивної ситуації більшість авторів, як правило, пов'язує з двома аспектами. По-перше, з входженням суб'єкта в абсолютно нове соціальне середовище, по-друге, з виникненням певних змін у звичному соціальному середовищі суб'єкта. Тобто так чи інакше, але кожен індивід у своєму житті стикається з необхідністю адаптуватися до оточуючого соціального середовища. Проте, на нашу думку, є люди, адаптивна діяльність яких має перманентний характер, а саме: інваліди, які з незалежних від них причин об'єктивно перебувають у нерівних умовах з усіма іншими соціальними групами. Адже інвалідність сама по собі спричинює ряд негативних наслідків, до яких людина постійно змушена адаптуватися.

Метою статті є аналіз адаптивних практик, характерних для молодих інвалідів, та їхня систематизація.

Під адаптивними практиками розуміються основні способи діяльності, які використовуються молодими інвалідами в процесі соціальної адаптації. Вибір індивідом того чи іншого способу діяльності здійснюється на основі оцінювання різних (іноді альтернативних) моделей поведінки, що можуть, на думку самого суб'єкта, допомогти в подоланні наслідків інвалідності або принаймні у пристосуванні до них. У процесі життєдіяльності будь-яка особистість, у тому числі й особистість з вадами фізичного розвитку намагається віднайти певний баланс між бажаним, необхідним та можливим. Саме виходячи з цього і здійснюється вибір тих чи інших адаптивних практик.

Для полегшення роботи із систематизації адаптивних практик, що є характерними для молодих інвалідів, можна скористатися класифікацією типів адаптації за характером пристосувальної діяльності людини, запропонованою А. Лобановою [1], яка виділяє три основні форми адаптації відповідно до означеного критерію: активну, пасивну та ситуативну (пасивно-активну).

Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних учених, а також результати цього дослідження дають змогу виділити такі форми **активних** адаптивних практик молодих інвалідів.

Прагнення до самообслуговування та подолання надмірної залежності від найближчого соціального оточення. Ці дві позиції дуже тісно пов'язані, тому далі будуть розглядатися разом. Специфічною ознакою інвалідів як соціальної групи є надмірна залежність від найближчого соціального оточення та суспільства. Так, фахівці Московського науково-дослідного клінічного інституту, що займається проблемами соціальної реабілітації хворих на ДЦП, у ході дослідження встановили, що 31,6% їхніх пацієнтів тією чи іншою мірою залежать від соціального оточення, а 9,2% – повністю не здатні до самообслуговування [2]. Під час нашого дослідження респондентам було запропоновано дати відповідь на запитання: “Які чинники можуть допомогти Вам у вирішенні найбільш нагальних проблем?”. Більшість молодих інвалідів вказала на такі чинники, як підтримка з боку держави (58,6%) та допомога рідних (57,1%) (респонденти мали можливість обирати декілька варіантів відповідей). З одного боку, такий розподіл відповідей не дає підстав для хвилювань: він виглядає логічним, був очікуваним, до того ж цим двом позиціям віддала перевагу і здорова молодь (49,0 та 49,5%, відповідно). Проте викликає занепокоєння той факт, що лише менше третини опитаних молодих інвалідів продемонстрували впевненість, що зможуть вирішити свої найгостріші проблеми самотужки, завдяки власній наполегливості та силі волі (26,5%), високому рівню духовного розвитку (1%) та високому інтелектуальному рівню (2,1%). Адаже відомо, що специфічними рисами молоді в цілому є наявність (можливо, іноді й необґрунтована) впевненості у власних силах, орієнтації на досягнення життєвого успіху, оптимізму, що, власне, і продемонстрували в ході опитування респонденти без певних фізичних вад, більше ніж половина з яких (у сумі за трьома означеними вище позиціями – 50,8%) вказала, що саме особистісні фактори допоможуть їм у вирішенні найгостріших проблем.

Парадоксально, але допомогти в подоланні надмірної залежності молодого інваліда від найближчого соціального оточення має саме це оточення (причому для досягнення успіху розпочинати це необхідно з дитинства). Основними напрямками роботи з подолання такої залежності, на нашу думку, є такі:

– регулярне надання посильних доручень з обов'язковою схвальною оцінкою після їх виконання. З часом перелік таких доручень необхідно розширювати, а їхній зміст ускладнювати таким чином, щоб у підсумку в дитини-інваліда сформувалися навички з виконання всієї домашньої роботи, і, як наслідок, і здатність до самообслуговування;

– створення умов для доступу дитини-інваліда до всіх можливих для неї джерел інформації з постійним обговоренням найбільш значущих подій. У ході такого обговорення необхідно створити передумови для того, щоб дитина-інвалід мала можливість висловлювати і, головне, відстоювати свої думки. У жодному разі батьки не повинні просто нав'язувати свої погляди дитині-інваліду;

- прийняття найбільш значущих для сім'ї рішень має відбуватися з урахуванням точки зору (але обов'язково аргументованої) дитини-інваліда;
- однакове ставлення до дитини-інваліда та здорової дитини (якщо в сім'ї є інші діти). Дитина-інвалід не повинна відчувати своєї "особливості", принаймні, на рівні сім'ї.

Зрозуміло, що діяльність інвалідів, спрямована на формування навичок із самообслуговування та подолання надмірної залежності від найближчого соціального оточення, потребує підтримки з боку держави. У першу чергу, мова йде про забезпечення інвалідів необхідними технічними засобами, які мають допомогти їм у нівелюванні впливу тих вад здоров'я, які власне і викликали інвалідність. Другим, не менш важливим напрямом державної підтримки є створення умов для безперешкодного доступу інвалідів до всіх об'єктів соціальної інфраструктури. Причому, коли мова буде йти саме про молодих інвалідів (які власне і є об'єктом цього дослідження), то необхідно відзначити, що роль та значення державної підтримки є значно вищими порівняно з дітьми-інвалідами, де головним джерелом допомоги виступає сім'я.

Проте ні підтримка сім'ї, ні допомога з боку держави не дасть необхідного результату без стійкого, усвідомленого бажання самого молодого інваліда подолати надмірну залежність від соціального оточення, підкріпленого відповідними діями. Саме на цій підставі і можна стверджувати, що діяльність інваліда спрямована на формування навичок до самообслуговування та подолання надмірної залежності від найближчого соціального оточення, що необхідно розглядати як одну із форм їхньої активної адаптації.

Наступною адаптивною практикою молодих інвалідів, яку за означеною вище класифікацією можна розглядати як форму активної адаптації, є **стійке налаштування на подолання негативних наслідків інвалідності**, або **мотивація до реабілітаційних заходів**. Задля ведення повноцінного життя, кожен молодий інвалід так чи інакше змушений мінімізувати вплив негативних наслідків інвалідності або, як мінімум, пристосуватися до них. Виходячи з цього, у ході соціологічного опитування нами була здійснена спроба з'ясувати, наскільки це вдається молодим інвалідам (за їхніми власними оцінками). З цією метою респондентам було запропоновано дати відповідь на запитання: "Яку роль відіграє стан здоров'я у Вашому житті?". Лише 4,2% опитаних відзначили, що просто не звертають уваги на власний стан здоров'я (для порівняння: серед опитаної здорової молоді цей варіант відповіді виявився найбільш популярним – його обрало 27% респондентів), водночас вказали на наявність прямої залежності між станом здоров'я та способом життя 16,1% молодих інвалідів. Причому останній варіант відповіді далеко не завжди обирали молоді інваліди з найтяжчими (візуально вираженими) ураженнями. На нашу думку, таку ситуацію можна пояснити виключно суб'єктивним психологічним сприйняттям інвалідності респондентами, а саме: частина молодих інвалідів, можливо, більше прагне подолати

негативні наслідки інвалідності і намагається взагалі не звертати на них уваги.

Відомо, що одним з найзначніших (якщо не вирішальних) факторів успіху в будь-якому виді діяльності є віра самого діючого суб'єкта в цей успіх. Тому, найімовірніше, можна припустити, що ті з молодих інвалідів, котрі спрямовані на подолання негативних наслідків, спричинених інвалідністю, мають значно більші шанси на те, щоб знайти своє місце в суспільстві і взагалі досягти життєвого успіху. З урахуванням викладеного вище очевидно є необхідність проведення в Україні ґрунтовних досліджень, спрямованих на вивчення спонукальних мотивів, що підштовхують чи можуть підштовхнути молодого інваліда до боротьби з негативними наслідками недуги.

Творча діяльність. Позитивний вплив мистецтва на процес формування повноцінної духовно розвинутої особистості є загальновідомим. Значення та роль мистецтва розглядалися в працях таких відомих психологів, як Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, А.В. Леонтьєв, С.А. Рубінштейн та ін. Мистецтво впливає на емоційні реакції людини. Найбільш відомим зовнішнім проявом такого впливу є феномен катарсису, внаслідок якого відбувається перетворення негативних емоцій на позитивні. Психологи ці зміни пов'язують з тим, що завдяки включенню особистості до вищої системи цінностей у неї виникає стан внутрішньої впорядкованості та гармонії. Саме на цьому ґрунтується спеціальна галузь психології – арттерапія.

Такий вплив мистецтва на свідомість особистості є універсальним, у літературі описано багато випадків, коли за допомогою арттерапії вдавалося навіть перевиховувати злочинців. Тому не дивно, що арттерапію як спосіб впливу на процес формування духовно розвинутої особистості можна використовувати і в роботі з інвалідами.

Розглядаючи активні адаптивні практики інвалідів, не можна обійти увагою і **намагання** частини з них **досягти певного життєвого успіху** (в загальноприйнятому розумінні) – зробити вдалу кар'єру, побудувати власний бізнес тощо. Реалізація таких цілей, звичайно, передбачає вирішення цілого комплексу завдань, в основі яких лежать два основних: здобуття бажаної освіти, працевлаштування та подальше професійне зростання.

Таким чином, до активних адаптивних практик інвалідів можна віднести такі способи їхньої життєдіяльності, що спрямовані на подолання або нівелювання негативних наслідків інвалідності.

Активні адаптивні практики інвалідів, що розглядалися вище, за змістом є боротьбою людини з недугою. Звичайно, вона вимагає від особистості систематичної цілеспрямованої праці, значних фізичних та моральних зусиль. Однак далеко не всі інваліди з різних причин виявляються готовими до такої боротьби. Такі інваліди змушені знаходити інші шляхи для вирішення власних проблем. Ці шляхи передбачають не подолання негативних наслідків інвалідності, а пасивне пристосування до

неї, а інколи і її використання для досягнення певних життєвих цілей. На цій підставі можна виділити **пасивні** адаптивні практики інвалідів. Проте і серед них існують суттєві відмінності – до одних практик інвалід може вдаватися цілком добровільно, а до інших – вимушено. Відповідно, серед пасивних адаптивних практик інвалідів можна виділити *вимушені* та *невимушені (добровільні)*, які і будуть представлені далі.

Конформізм. Деякі автори [3] відзначають пасивну життєву позицію осіб з обмеженими можливостями. З таким ствердженням частково можна погодитись, але необхідно враховувати, що така пасивність часто є вимушеною, адже від інваліда майже ніхто, як правило, і не очікує надмірної активності чи ініціативності. Більшість дослідників вказують на наявність певних стереотипів з боку здорових людей стосовно інвалідів; останні часто розглядаються лише як об'єкт допомоги. Тобто більшість людей (та й саме суспільство в цілому) виявляються ще не готовими до сприйняття інвалідів як рівних партнерів. Ця ситуація і призвела до того, що частина з них змиралася з таким становищем і просто намагається ним скористатися, свідомо або несвідомо намагаючись відповідати тим стереотипам, що сформувалися відносно них у суспільстві.

Розглядаючи конформізм як одну з моделей поведінки інваліда у стосунках зі здоровими людьми, не можна не зауважити, що він часто може набувати і зворотного характеру. Адже здорові люди, не маючи навичок спілкування з інвалідом, часто не висловлюють своїх справжніх думок, а просто намагаються говорити йому те, що, на їхню думку, він хоче почути; вибирати ті моделі поведінки, які, знову ж таки, з їхньої точки зору, очікуються інвалідом.

Зниження рівня життєвих домагань. Результати ряду соціологічних досліджень свідчать, що одним із найпоширеніших способів, за допомогою яких інваліди намагаються хоч якось вирішити власні матеріальні проблеми, є економія коштів. Російський дослідник А.Г. Ритов [3] прагнення інвалідів працездатного віку до раціоналізації життєвих витрат, економії (у тому числі на ліках, їжі, предметах першої необхідності) відносить до пасивних способів адаптації. Навряд чи з такою тезою можна безумовно погодитись. На нашу думку, це, знову ж таки, скоріше вимушена міра, а не свідчення пасивності суб'єктів, що до неї вдаються.

Зрозуміло, що рівень матеріального добробуту інвалідів є значно нижчим порівняно зі здоровими людьми, а тому їхнє намагання зекономити виглядає цілком природним. Проте, розглядаючи цю проблему більш широко, а не зводячи її лише до матеріального аспекту, необхідно констатувати, що інваліди з різних причин дійсно схильні до певного зниження власних життєвих домагань. Найімовірніше, це можна пояснити тим, що частина інвалідів не вірить у те, що зможе повністю самореалізуватися в житті, і відповідним чином вибудовує свої життєві плани.

Звичайно, така ситуація потребує корекції з боку психологів, тим більше, що у них наявний є ряд методик, спрямованих саме на підвищення самооцінки та формування впевненості особистості у власних силах. Проте необхідно усвідомлювати, що частина інвалідів ніколи не зможе подолати наслідків своїх фізичних вад і так чи інакше буде змушена зважати на них в процесі життєдіяльності (наприклад, існує велика кількість професій, до яких об'єктивно не можуть бути залучені інваліди) [4].

Жебрацтво. У соціологічній літературі це явище та ступінь його поширення серед інвалідів не розглядається взагалі. Проте наявність великої кількості інформації в ЗМІ щодо поширення жебрацтва та особисті спостереження автора (адже, мабуть, кожен у своєму житті стикається з інвалідом, який просить подаяння) дають змогу принаймні констатувати сам факт наявності подібної проблеми.

На перший погляд, може здатися, що, як і дві попередні адаптивні практики, жебрацтво є вимушеною мірою, до якої інваліди вдаються задля вирішення власних матеріальних проблем. Проте необхідно пам'ятати, що всі без винятку інваліди отримують пенсії або соціальні допомоги від держави. Звісно, коштів, які держава сплачує інвалідам, не вистачає на нормальне життя, і більшість з них об'єктивно залишається найбільш вразливим прошарком населення, регулярно стикаючись з матеріальними ускладненнями. Відмінності ж між інвалідами виявляються в тому, яким саме чином вони ці ускладнення прагнуть подолати: одні намагаються здобути належну освіту і знайти гідну роботу або відкрити власний бізнес, інші – оптимізувати життєві витрати, привести їх у відповідність з власними доходами, треті – вбачають вирішення власних матеріальних проблем у роботі на присадибних ділянках, що дає змогу принаймні прогодувати себе та сім'ю. Проте є частина інвалідів, яка, на нашу думку, свідомо обирає більш простий шлях – жебрацтво.

Той факт, що інваліди-жебраки з корисливою метою свідомо намагаються відповідати стереотипам, які сформувалися у суспільстві стосовно них, дає змогу трактувати жебрацтво як один із проявів деструктивної соціальної мімікрії, що описана в соціологічній літературі [1]. Адже зрозуміло, що така модель поведінки зрештою, призводить до руйнації людини як особистості, викривляючи (можливо, назавжди) її систему цінностей, повністю нівелюючи такі риси, як честь, гідність, тощо. Згодом така людина заради матеріальної вигоди виявляється готовою до насмішок, приниження, знущань, просто не звертаючи на них уваги.

Звичайно, жебрацтво як життєва практика не є притаманним лише інвалідам. До нього за певних обставин вдаються і здорові люди. Проте у випадку із жебраками-інвалідами необхідно пам'ятати, що такою поведінкою вони дискредитують саму ідею рівності та партнерства інвалідів і здорових людей, яка тільки формується в сучасному українському суспільстві.

Девіації. Звичайно, прояви девіантної поведінки не зовсім коректно розглядати саме як адаптивну практику. Можна цілком погодитися з тими

авторами, що розглядають її як один з показників дезадаптованості особистості. Проте необхідно усвідомлювати, що частина інвалідів (так само, як і частина здорових людей), яка не в змозі вирішити власні проблеми, вдається до різних форм девіантної поведінки з метою відмежування від цих проблем. Крім того, девіантна поведінка іноді може розглядатися інвалідами як один із доступних для них способів самоствердження. Так, наприклад, співробітники спеціальних закладів для дітей-інвалідів із вадами зору встановили [5] такий факт: діти-інваліди другої групи намагаються домінувати над інвалідами першої групи, часто вдаючись при цьому і до девіантних форм поведінки. Подібними спостереженнями з автором під час бесід ділились і фахівці криворізьких спеціалізованих закладів для дітей-інвалідів.

Звичайно, для дорослих інвалідів є більш притаманними інші прояви девіацій, а саме: наявність шкідливих звичок і, в першу чергу, зловживання алкогольними напоями та наркоманія. Соціологи традиційно приділяють велику увагу цим проблемам у середовищі здорових людей, особливо молоді, проте не має жодної достовірної інформації щодо поширення шкідливих звичок серед інвалідів. Відсутність оприлюднених даних з цього приводу жодним чином не означає, що в середовищі інвалідів такі проблеми взагалі відсутні. На нашу думку, можна припустити, що масштаби цих проблем серед інвалідів є приблизно такими самими, як і в середовищі здорових людей, а можливо, й більшими.

Відзначимо, що пасивні адаптивні практики не є притаманними лише інвалідам. У соціологічних дослідженнях неодноразово розглядалися різні моделі адаптаційної діяльності людей і далеко не всі з них мали активний характер. Так, наприклад, Н. Бондаренко [6], розглядаючи специфіку адаптаційних процесів бідних та заможних сімей, констатувала наявність групи сімей, для яких є характерними установки пасивних “одержувачів”, які вирішення всіх своїх проблем вбачають, у першу чергу, в “зовнішній допомозі”.

Висновки. Таким чином, як видно із поданого вище аналізу, особи з обмеженими можливостями, адаптуючись до інвалідності, вдаються до різних життєвих практик, які, на їхню думку, можуть допомогти їм у подоланні негативних наслідків вад власного здоров'я або ж призвичаїтися до них. Залежно від способу адаптивної діяльності ці практики можна умовно поділити на активні та пасивні. Серед останніх можна виділити вимушені та невимушені (добровільні) адаптивні практики. Звичайно, запропонований перелік адаптивних практик, притаманних інвалідам, не може бути вичерпним, він потребує постійних доповнень та уточнень, а тому ця проблема вимагає подальшого вивчення з боку соціологів.

Список використаної літератури

1. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії / А.С. Лобанова. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – 300 с.
2. Шаховская Н.И. Отдаленные результаты реабилитации больных ДЦП: характеристики качества жизни и социальной адаптации / Н.И. Шаховская,

В.А. Шаховский, М.А. Лобов // Современные технологии диагностики и лечения в неврологии. – 2007. – № 2. – С. 173–179.

3. Рытов А.Г. Анализ стратегий социальной адаптации к инвалидности в трудоспособном возрасте / А.Г. Рытов // Вестник СамГУ. – 2008. – № 1. – С. 385–394.

4. Мустафаєв Г.Ю. До питання про формування реальних життєвих планів у сліпих старшокласників // Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин : матер. Всеукр. наук.-практ.ї конф. / ред. В.І. Бондар, І.Д. Бех ; АПН України ін-т дефектології. – К., 1994. – С. 137–138.

5. Малкова Т.П. Факторы социально-психологической адаптации выпускников школ для слепых и слабовидящих детей / Т.П. Малкова // Казанский медицинский журнал. – 2008. – № 3. – С. 106–108.

6. Бондаренко Н.В. Особенности адаптации бедных и состоятельных семей / Н.В. Бондаренко // Вестник общественного мнения. – 2006. – № 1. – С. 50–57.

Провоженко М.А., Тарасова О.А. Социальные адаптивные практики молодых инвалидов.

В статье рассмотрены практики, характерные для молодых инвалидов, и представлена их систематизация с точки зрения социологии.

Ключевые слова: адаптация, адаптивные практики, молодые инвалиды.

Provozhenko M., Tarasov O. Adaptive social practices of young invalids

The adaptive practice, characteristic for the young invalids, are in this work examined and their systematization from the point of view of sociology is represented.

Key words: adaptation, adaptive practice, young invalids.

УДК 316.6;369.722

Н.О. РЯБЦЕВА

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ У ДИТЯЧИХ БУДИНКАХ І ПРИЙОМНИХ СІМ'ЯХ

У статті проаналізовано ефективність виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які є вихованцями прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, виходячи з того, що критерієм ефективності виховання є потрапляння цієї категорії дітей у притулки; проаналізовано кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебували у притулках протягом року, а також досліджено основні причини, внаслідок яких ці діти потрапили в притулки.

Ключові слова: діти-сироти, виховання, прийомна сім'я, дитячий будинок.

На сьогодні проблема сирітства є досить актуальною для нашої країни. Незважаючи на те, що за останні роки кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, набуває тенденції до зниження, кількість дітей цієї категорії залишається досить значною. Так, у 2010 р. кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, становила 98 119 осіб [1, с. 12]. Нагальним є питання щодо влаштування дітей, які позбавлені можливості виховуватись у рідній родині, на виховання до дитячого будинку сімейного типу або прийомної сім'ї – саме ці форми влаштування дитини набувають розвитку в нашій країні і є найбільш бажаними для повноцінного виховання та гармонійного розвитку сироти. Адже прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу мають безліч переваг для виховання дитини-сироти порівняно з інтернатними закладами. До таких переваг можна віднести реалізацію прав дітей на виховання і розвиток у сім'ї; формування в дітей, позбавлених батьківського піклування, і дітей-сиріт позитивної моделі сімейних стосунків; індивідуальний підхід до кожної дитини. Це забезпечує природність виховання, можливість контакту дитини з дорослими членами родини, що сприяє її залученню до соціального життя.

Останніми роками пріоритетним напрямом розвитку соціальної політики держави стає підтримка та розвиток саме сімейних форм влаштування на противагу інституційним закладам.

Окремі питання соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, досліджують у своїх наукових працях такі вчені і фахівці: Л.С. Волинець, Н.М. Комарова, О.Г. Антонова-Тупченко, І.Б. Іванова, І.В. Пеша, Л.М. Артющкіна, А.О. Полянничко, О.М. Потопахіна, В.С. Яковенко, І.М. Трубавіна та ін. Результати їх досліджень викладені в

наукових працях: “Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування” [2]; “Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект)” [3]; “Соціальний захист дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа” [4]; “Виховання та усиновлення дітей-сиріт”; “Актуальність соціального супроводу дитячих будинків сімейного типу і прийомних сімей” [5].

Метою статті є аналіз ефективності виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які є вихованцями прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, виходячи з того, що критерієм ефективності виховання є потрапляння цієї категорії дітей в притулки; аналіз кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебували у притулках протягом року, а також дослідження основних причини, внаслідок яких ці діти потрапили у притулки.

Щорічно держава витрачає значні бюджетні кошти на вирішення проблеми утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях. Державою прийнято єдиний механізм фінансування дитячих будинків сімейного типу з державного бюджету за принципом “гроші ходять за дитиною” (Постанова КМ України від 06.02.2006 р. № 106 про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт) [6], адже Законом України “Про Державний бюджет України на 2012 рік” від 22.12.2011 р. № 4282-VI передбачені субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам по Державній програмі “гроші ходять за дитиною” в розмірі: 344 015,0 тис. грн, що на 21,4% більше, ніж в Держбюджеті-2011 [7].

У табл. 1 наведено статистичні дані по розподілу дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за місцем перебування – дитячими будинками сімейного типу та прийомними сім'ями, в період з 2003 до 2010 рр. [1; 8–10].

Таблиця 1

**Динаміка кількісного складу дітей-сиріт і дітей,
позбавлених батьківського піклування, вихованців дитячих
будинків сімейного типу та прийомних сімей**

Роки (X)	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Y1	917	960	1025	1462	1960	2605	3185	3573
Y2			288	1152	2561	4050	4934	5451

Примітка:

Y1 – кількість вихованців дитячих будинків сімейного типу, осіб;

Y2 – кількість прийомних дітей у прийомних сім'ях, осіб.

Обробивши дані, наведені в табл. 1, за методом найменших квадратів нами було отримано кореляційні залежності (1; 2), які визначають

динаміку кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що виховуються в дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях.

$$Y_1 = 1,8069813 \cdot 10^8 - 180527,17 \delta + 45,089286 \delta^2. \quad (1)$$

Використовуючи аналітичну залежність (1), ми побудували графік (рис. 1), на підставі якого проаналізуємо динаміку кількості вихованців дитячих будинків сімейного типу.

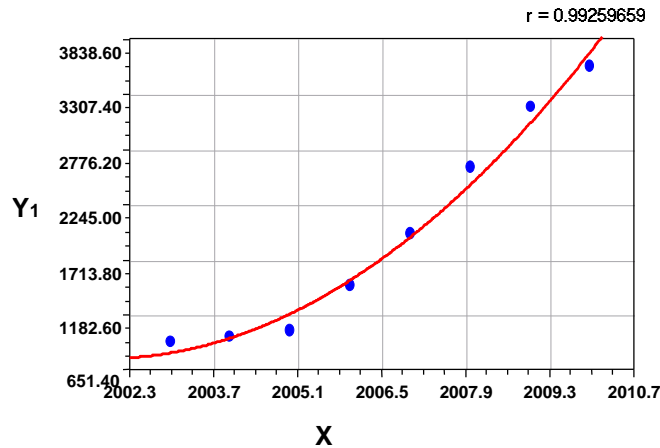

Рис. 1. Динаміка кількості вихованців дитячих будинків сімейного типу.

Графічна залежність (рис. 1) наочно демонструє значне щорічне зростання кількості вихованців дитячих будинків сімейного типу. Так, у 2010 р. кількість таких дітей становить 3573 особи, це майже вчетверо більше порівняно з 2003 р. (917 осіб). Аналіз цього графіка дає змогу прогнозувати в короткостроковій перспективі подальше стійке зростання кількості вихованців дитячих будинків сімейного типу.

Далі, на основі кореляційної залежності (2), побудуємо графік, за допомогою якого досліджуємо, як змінюється кількість прийомних дітей у прийомних сім'ях за період 2005–2010 рр. (рис. 2).

$$Y_2 = -2,7812348 \cdot 10^8 + 275983,39 \delta - 68,46304 \delta^2. \quad (2)$$

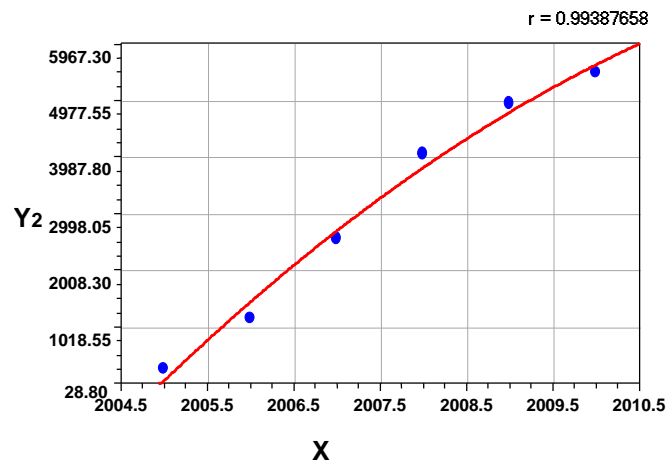

Рис. 2. Динаміка кількості прийомних дітей у прийомних сім'ях

Розглянувши цей графік (рис. 2), бачимо, що кількість прийомних дітей у прийомних сім'ях також щорічно збільшується, з 288 дітей у 2005 р. до 5451 дитини у 2010 р., тобто це зростання становить 1790%.

Збільшення кількості вихованців дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей є надзвичайно позитивним явищем, адже дитячий будинок сімейного типу є не дитячим закладом особливого типу, тобто дитячим будинком, а багатодітною сім'єю, що забезпечує вихованцям можливість зростати та виховуватись у сімейному оточенні. А саме сімейне оточення формує в дитини морально-етичні цінності, трудові навички, форми поведінки та особисту індивідуальність у цілому.

Як уже зазначалось, державою прийнято єдиний механізм фінансування дитячих будинків сімейного типу з державного бюджету за принципом "гроші ходять за дитиною" (Постанова КМ України від 06.02.2006 р. № 106 про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт) [6]. Розмір грошового забезпечення батьків-вихователів та прийомних батьків становить 35% від двох прожиткових мінімумів для дітей відповідного віку на кожну дитину-вихованця та кожну прийомну дитину і не залежить від пенсії, аліментів, стипендії чи державної допомоги на кожну дитину-вихованця та кожну прийомну дитину.

Сумарний обсяг грошового забезпечення не повинен перевищувати п'яти прожиткових мінімумів для працездатної особи і розподілятися між батьками-вихователями рівними частинами за їх згодою.

Створення нових дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей є одним із пріоритетних завдань для державних органів, відповідальних за соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. У табл. 2 наведено статистично дані зі створення прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу в 2010 р. [1].

Таблиця 2

Створення прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, влаштування в них дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування станом на 01.10.2010 р.

Область	Створено сімей та влаштовано дітей у період 01.01.2010 – 01.10.2010 рр.		Функціонує сімей, у них дітей станом на 01.10.2010 р.	
	дитячі будинки сімейного типу, у них дітей	прийомні сім'ї, у них дітей	дитячі будинки сімейного типу, у них дітей	прийомні сім'ї, у них дітей
АР Крим	2/15	13/30	33/230	85/168
Вінницька	4/30	15/30	23/145	110/203
Волинська	3/10	3/7	16/110	53/97
Дніпропетровська	3/22	34/77	38/263	249/427
Донецька	2/10	28/45	19/120	251/374
Житомирська	-/4	17/37	28/181	163/295
Закарпатська	1/22	10/15	32/218	50/78
Запорізька	-/2	11/25	9/56	131/238
Івано-Франківська	1/3	8/12	3/21	61/75
Київська	2/20	5/13	31/204	84/145

Продовження табл. 2

Область	Створено сімей та влаштовано дітей у період 01.01.2010 – 01.10.2010 рр.		Функціонує сімей, у них дітей станом на 01.10.2010 р.	
	дитячі будинки сімейного типу, у них дітей	прийомні сім'ї, у них дітей	дитячі будинки сімейного типу, у них дітей	прийомні сім'ї, у них дітей
Кіровоградська	-/5	15/29	24/157	180/317
Луганська	-/2	19/41	11/70	150/242
Львівська	1/9	7/10	18/109	80/119
Миколаївська	1/3	18/41	15/92	116/227
Одеська	1/10	12/26	18/121	167/299
Полтавська	-/13	15/23	20/119	109/168
Рівненська	-/15	4/10	18/141	47/88
Сумська	1/8	13/33	17/124	106/199
Тернопільська	1/2	7/12	9/55	84/115
Харківська	7/45	28/68	48/310	262/403
Херсонська	2/16	10/29	17/109	132/276
Хмельницька	-/2	6/13	12/86	79/140
Черкаська	1/11	5/19	22/151	107/201
Чернівецька	1/9	3/9	11/74	54/121
Чернігівська	3/11	14/25	10/65	146/224
м. Київ	-/5	1/2	10/73	36/47
м. Севастополь	-	3/4	2/10	26/34
Усього	37/304	324/685	514/3414	3118/5320

Із табл. 2 видно, що в дев'яти регіонах України, таких як: Житомирська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Рівненська, Хмельницька області та в містах Київ і Севастополь за дев'ять місяців 2010 р. не створено жодного дитячого будинку сімейного типу, а в м. Севастополь за цей період не влаштовано жодної дитини-сироти навіть в уже існуючі дитячі будинки сімейного типу. Отже, органам опіки та службам захисту дітей у цих регіонах слід вдосконалити свою роботу, оскільки вона є незадовільною.

На наш погляд, одним із об'єктивних показників оцінки виховного процесу дітей-сиріт у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях є їх потрапляння в притулки для дітей служби у справах дітей. У притулок потрапляють діти, які самовільно залишили сім'ю чи інтернатні заклади, над якими здійснюється психологічне, фізичне, економічне насильства, та діти, залучені до найгірших форм дитячої праці (порно- та сексбізнесу, експлуатації тощо) та торгівлі людьми. У табл. 3 наведено статистичні дані, які вказують, внаслідок чого діти потрапляють до притулку [1, с. 44].

Як свідчать статистичні дані, наведені в табл. 3, протягом 2010 р. у притулках для дітей перебувало 125 дітей, над якими здійснювалось психологічне, фізичне та економічне насильства, а також залучення до порно-бізнесу та торгівлі дітьми.

Таблиця 3

Основні причини, внаслідок яких діти потрапили до притулків у 2010 р.

Причини	Усього, осіб	У % до кількості вихованців
Вилучення з сім'ї	5715	47,7
Самовільне залишення сім'ї	3762	31,4
Самостійне звернення	905	7,6
Самовільне залишення інтернатних закладів	661	5,5
Знайдені на вулиці	435	3,6
Переведення з інших притулків	225	1,9
Доставлені із закладів охорони здоров'я	190	1,6
Фізичне насильство	75	0,6
Доставлені з приймальників-розподільників	65	0,5
Економічне насильство	31	0,3
Повернення з місць позбавлення волі	20	0,2
Залучення до найгірших форм дитячої праці (порно- та сексбізнесу, експлуатації тощо) та торгівлі дітьми	10	0,1
Психологічне насильство	9	0,1

Отже, вихованці притулків для дітей – це найбільш незахищені діти, які належать до так званої “групи ризику”, що перебуває під пильним оком правопорушників та криміналу. По суті притулок для дітей є останньою ланкою в системі соціального захисту дитини, де вона ще спілкується та опікується професійними вихователями-педагогами, у подальшому існує велика ймовірність потрапляння вихованців притулків у заклади, які підпорядковані Державній пенітенціарній службі України. Отже, притулок для дітей служби у справах дітей потребує особливої уваги з боку відповідних державних органів.

У табл. 4 подано статистичні дані за окремими категоріями вихованців притулків для дітей [1; 8–10].

Таблиця 4

Характеристика вихованців притулків для дітей за окремими ознаками

X	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Y3	5135	6104	6304	6119	5487	4996	4581	3098	1745	1385
Y4	–	–	–	–	51	36	26	17	46	59
Z1	–	–	–	–	3,88	1,38	0,58	0,26	0,57	0,65

Примітка:

X – роки, яким відповідають статистичні дані;

Y3 – діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які перебували у притулках протягом року;

Y4 – діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які проживають в дитячих будинках сімейного типу і прийомних сім'ях та перебували у притулках протягом року;

Z1 – відсоток дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які проживають у ДБСТ та ПС, що перебували у притулках протягом року від загальної кількості вихованців ДБСТ і ПС.

Математична обробка статистичних даних (табл. 4) дала змогу отримати кореляційні функції (3–5) та на їх основі побудувати графічні залежності (рис. 3–5).

Кореляційна функція (3) визначає динаміку кількісного складу дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебували у притулках протягом 2001–2010 рр.

$$Y_3 = -4,3492034 \cdot 10^8 + 434250,53\delta - 108,39394\delta^2. \quad (3)$$

Використавши кореляційну функцію (3), ми отримали графічну залежність, що зображена на рис. 3.

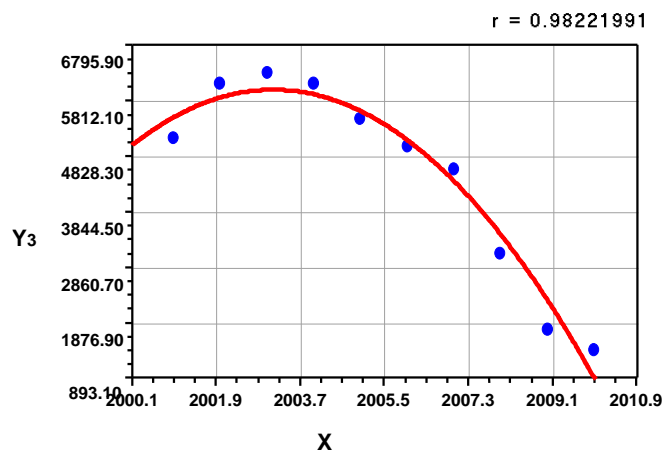

Рис. 3. Динаміка кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебували у притулках протягом року

Ця графічна залежність демонструє зміни, які відбувались у кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з-поміж вихованців притулків для дітей служби у справах дітей за останні роки.

Аналізуючи відповідні аналітичні та графічні залежності, нами встановлено, що в період з 2001 до 2003 рр. відбулось суттєве зростання (на 22,8%) кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування – вихованців притулків для дітей, а після 2003 р. спостерігається постійне та стрімке зниження кількості таких дітей. Так, якщо в 2003 р. кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебували у притулках, становила 6304 дитини, то в 2010 р. їх кількість скоротилась до 1385 дітей (у 4,6 раза), тобто відносна величина цього скорочення становила 78%. Розгляд кореляційної функції (3) дає змогу прогнозувати зменшення кількості дітей цієї категорії в найближчому майбутньому. Така тенденція є вкрай обнадійливою і позитивною, тому для надання їй невідворотнього характеру потрібно подвоїти зусилля органів державної влади, відповідальних за соціальний захист дітей-сиріт.

Кореляційна залежність (4) та побудований на її базі графік, поданий на рис. 4, дають змогу дослідити динаміку кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які проживають у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях, які перебували у притулках для дітей протягом 2005–2010 рр. Ці дослідження є вкрай важливими, оскільки дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї офіційно вважаються найбільш прогресивними і пріоритетними закладами влаштування дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

$$Y_4 = 21292309 - 21214,48\delta + 5,2842399\delta^2. \quad (4)$$

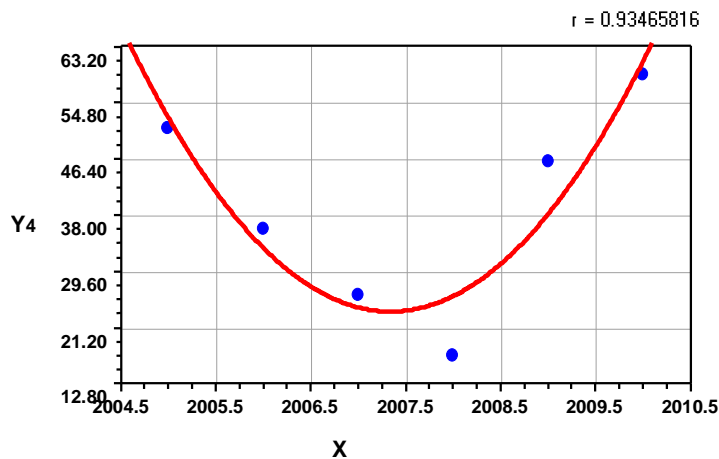

Рис. 4. Динаміка кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які проживають у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях та перебували у притулках протягом року

Із графічної залежності (рис. 4) видно, що з 2005 до 2008 рр. спостерігалось зниження кількості вихованців притулків з-поміж дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які проживають у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях. Якщо в 2005 р. таких дітей налічувалось 51 особа, то в 2008 р. – 17 осіб, але в 2009–2010 рр. відбулось стрімке збільшення вихованців з цієї категорії дітей – до 59 осіб. Це суттєве збільшення припадає на роки початку світової фінансово-економічної кризи, яка, безумовно, має свій негативний вплив на більшість українських родин і може пояснюватись недостатньою увагою з боку батьків – вихователів дитячих будинків сімейного типу та прийомних батьків до виконання своїх прямих обов'язків – виховання підпорядкованих їм дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ця негативна тенденція, яка спостерігається останніми роками, потребує детального аналізу. На наш погляд, вона може бути подолана за рахунок збільшення грошового забезпечення батькам-вихователям та

прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях.

Більш об'єктивно ситуацію з перебуванням у притулках дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які проживають у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях, характеризує динаміка відносного показника Z_1 – відсотка цієї категорії дітей від загальної кількості вихованців ДБСТ та ПС. Для цього, обробивши статистичні дані (табл. 4), ми отримали кореляційну функцію (5) та графічну залежність (рис. 5), які саме й визначають динаміку відносного показника.

$$Z_1 = 1248614,4 - 1243,4093\delta + 0,30955649\delta^2. \quad (5)$$

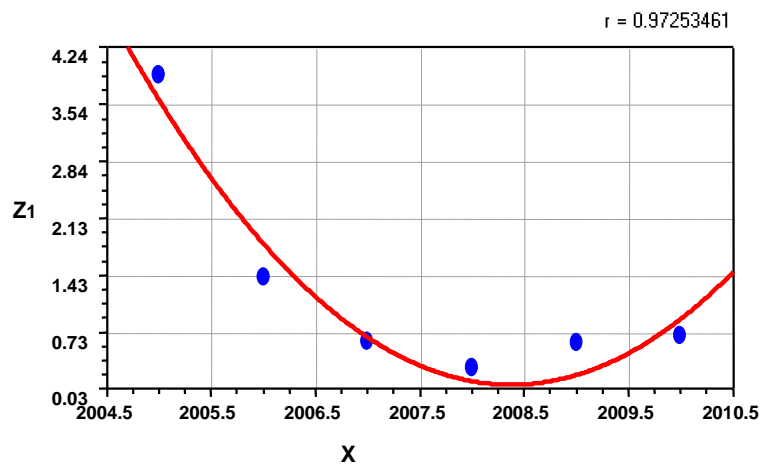

Рис. 5. Динаміка відсотка дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які проживають у ДБСТ та ПС, що перебували у притулках протягом року від загальної кількості вихованців ДБСТ та ПС

Аналіз графічної залежності (рис. 5) вказує на стрімке зниження (в 6,5 раза) з 2005 до 2008 рр. відносного показника Z_1 , та в 2009–2010 рр. відбулося, хоча й не таке стрімке як на графіку (рис. 4), але все ж таки зростання відсотка дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які проживають у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях, що перебували у притулках протягом року до загальної кількості вихованців цих соціальних закладів (з 0,26% у 2008 р. до 0,65% у 2010 р.).

Висновки. Проведена математична обробка статистичних даних дала змогу встановити збільшення кількості вихованців дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, що є позитивним явищем. Але останніми роками спостерігається також стрімке збільшення вихованців притулків з-поміж дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які проживають у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях. Ця негативна тенденція потребує подальшого аналізу і розробки методів щодо її подолання, адже такий стан речей певною мірою дискредитує такі сучасні альтернативні форми виховання дітей-сиріт і

дітей, позбавлених батьківського піклування, як дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я.

Тому управлінням захисту дітей та органам піклування й опіки, які підпорядковані місцевим органам влади, необхідно терміново змінити ситуацію на краще зі створенням нових дитячих будинків сімейного типу, адже це неприпустимо, коли за дев'ять місяців 2010 р. у Житомирській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Полтавській, Рівненській, Хмельницькій областях та в містах Києві та Севастополі не створено жодного дитячого будинку сімейного типу, а в м. Севастополь за цей період не влаштовано жодної дитини-сироти навіть в уже існуючі дитячі будинки сімейного типу.

Також суттєву роль у процесі вдосконалення виховного процесу дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які є вихованцями прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, відіграє правильна професійна підготовка соціальних працівників та майбутніх прийомних батьків, на чому наголошує Президент України В. Янукович в Указі "Про питання щодо забезпечення реалізації прав дітей в Україні" від 16.12.2011 р. № 1163/2011 [11]. Пункт 5 цього Указу постановляє: Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям ужити додаткових заходів щодо вдосконалення роботи з підготовки потенційних опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів та відповідних соціальних працівників.

Список використаної літератури

1. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства: статистичний збірник / [відп. ред. І.В. Калачова]. – К. : Держкомстат України, 2011. – 78 с.
2. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / [Л.С. Волинець, Н.М. Комарова, О.Г. Антонова-Тупченко, І.Б. Іванова, І.В. Пеша]. – К., 1998. – 120 с.
3. Артющкіна Л.М. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) / Л.М. Артющкіна, А.О. Полянничко; Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А.С. Макаренка. – Суми : СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2002. – 268 с.
4. Потопахіна О.М. Соціальний захист дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа : монографія / О.М. Потопахіна. – Одеса : Фенікс, 2009. – 204 с.
5. Трубавіна І.М. Актуальність соціального супроводу дитячих будинків сімейного типу і прийомних сімей / І.М. Трубавіна // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2005. – № 1. – С. 78.
6. Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом "гроші ходять за дитиною" у 2006 році : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.12.2006 р. № 106 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 6. – Ст. 298.
7. Про державний бюджет України на 2012 рік : Закон України від 22.12.2011 р. № 4282-VI // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 244.

8. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства : статистичний збірник / [відп. ред. І.В. Калачова]. – К. : Держкомстат України, 2008. – 75 с.

9. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства: статистичний збірник / [відп. ред. І.В. Калачова]. – К. : Держкомстат України, 2009. – 78 с.

10. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства: статистичний збірник / [відп. ред. І.В. Калачова]. – К. : Держкомстат України, 2010. – 78 с.

11. Про питання щодо забезпечення реалізації прав дітей в Україні : Указ Президента України від 16.12.2011 р. № 1163/2011 // Офіційний вісник України. – 2012. – 2011. – № 101.

Рябцева Н.А. Особенности восприятия детей-сирот в детских домах и приемных семьях

В статье проанализировано эффективность восприятия детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, которые являются воспитанниками приемных семей и детских домов семейного типа, исходя из того, что критерием эффективности восприятия является попадание этой категории детей в приюты; проанализировано число детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, которые находились в приютах на протяжении года, а также исследованы основные причины, вследствие которых эти дети попали в приюты.

Ключевые слова: дети-сироты, воспитание, приемная семья, детский дом.

Ryabtseva N. Specific perceptions of orphans in orphanages and foster families

The effectiveness of the upbringing of orphans and children deprived of parental care, based on the fact that the criterion of the effectiveness of education is getting these children in shelters; the number of orphans and children deprived of parental care, who were in shelters throughout the year and the main reasons for which these children came to the shelter were analyzed in this article.

Key words: orphans, education, foster families, orphanage.

УДК 78.01+786.2

О.В. ЧЕБОТАРЕНКО

ФОРТЕПИАННАЯ МУЗЫКА ШОПЕНА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматриваются проблемы понимания и интерпретации фортепианных произведений Ф. Шопена, проблема исполнительского времени. Предлагаются пути изучения композиторской стилистики в контексте культурологического подхода.

Ключевые слова: исполнительская культура, исполнительское время, интерпретация, исполнительские знаки.

Есть в истории музыкальной культуры имена, творчество которых всегда будет своеобразной загадкой для исполнителя. Юбилейный год не только Польшу, но и весь музыкальный мир наполнил гениальной музыкой великого композитора Ф. Шопена. Однако для современных исполнителей проблема понимания и интерпретации нотного текста фортепианных произведений Ф. Шопена как художественного, несмотря на сложившуюся исполнительскую традицию, не становится более простой.

Феномен личности Ф. Шопена разъясняли и пытаются разгадать исследователи в разных областях музыкальной культуры – искусствоведении (Б. Асафьев, И. Белза, Ю. Кремлев, Т. Ливанова, Л. Мазель, Ф. Никс, В. Протопопов, В. Цуккерман), музыкальной педагогике и исполнительстве (Э. Вирсаладзе, В. Горностаева, К. Игумнов, А. Корто, Ф. Лист, Я. Мильштейн, Г. Нейгауз, Л. Николаев, Л. Оборин, А. Соловцов, Г. Цыпин, Р. Шуман). Международный центр истории анализа записанной музыки (Centre for the History and Analysis of Recorded Music) поставил одной из целей исследование изменений в стилях исполнений мазурок Ф. Шопена за последние 150 лет. Однако, несмотря на наличие глубинных теоретических исследований и непрерывающуюся исполнительскую традицию, музыка Ф. Шопена по-прежнему остается одной из сложнейших для современного пианиста.

Все ученые и исследователи отмечают, что Ф. Шопен в своем творчестве открыл совершенно новую, фундаментальную линию развития пианизма, которая определила развитие не только западноевропейской пианистической школы, но во многом повлияла на становление стиля русских и отечественных композиторов (включая и современных композиторов). По словам С. Фейнберга, “Шопен, совместивший великого композитора и непревзойденного исполнителя своих произведений, на долгое время определил своим творчеством дальнейшее развитие пианизма, раскрыв целый мир новых звучаний и новых приемов фортепианного изложения” [1, с. 244]. Разрушив классические устои,

композиторы-романтики углубляются в области новых, мало изведанных звучаний (гармонического языка, тембровых красок, педальных эффектов), которые способны воплотить сложные и противоречивые художественные образы, психологические состояния, многогранную область чувств, которые рождаются на границе реального и иллюзорного миров. С особой остротой идет поиск в области музыкальной интонации и исполнительского времени как *фундаментальных* для исполнительского процесса.

Многие исследователи обращаются к проблеме времени как культурологической. Одной из актуальнейших и сложнейших проблем при интерпретации фортепианных произведений Ф. Шопена является проблема *исполнительского* времени (*tempo rubato*). Так, А. Ляхович отмечает, что “*в линейной нотации не существует знаков, обозначающих отличия романтического времени от других музыкальных традиций*”, в частности – от классицизма. Тем не менее, всякий исполнитель знает, что такое “романтический стиль” исполнения, чем и насколько он отличается от стилей иных традиций, – как и то, что данный стиль есть не проявление случайного волюнтаризма исполнителя, а *система*, имеющая сложную организацию своих составляющих” [4, с. 3]. Известно, что именно в эпоху романтизма в нотном тексте появляются исполнительские знаки (как вербальные, так и специфические графические), которые уточняют исполнителю композиторский нотный текст музыкального произведения. Однако, по словам А. Ляховича, в самой нотной записи нет никаких указаний на то, что Ф. Шопена нужно играть иначе, чем В. Моцарта, поскольку “различия двух традиций *находятся за гранью возможностей данной системы нотации*” [4, с. 4]. Исследователь приходит к выводу, что “*культура романтической агогики – сложнейшее искусство вне нотной записи* (не считая словесных пояснений в любой их форме). Оно известно нам благодаря непрерывной устной традиции, дожившей до наших дней” [4, с. 4]. Анализируя особенности нотной записи романтического произведения, А. Ляхович отмечает, что ее феномен в том, что она не кодирует ритмическую картину живого звучания, а является отсылкой, “намеком” на некую систему координат, намеком, высказанным на языке другой системы. Однако здесь трудно полностью согласиться с исследователем, так как любой музыкальный текст – это своеобразный “шифр”, “знак”, который имеет целое поле значений, которые пытается понять, прочесть и интерпретировать исполнитель. И, на наш взгляд, говорить о том, что исполнительское время в музыке композиторов-романтиков сложнее, чем в музыке барокко или импрессионизме, несколько наивно.

Многие музыканты отмечают, с одной стороны, огромный прогресс в области пианистического мастерства (современные молодые пианисты обладают мощной технической базой, физическими данными, виртуозностью); с другой – отсутствие ярких, запоминающихся и неординарных личностей (которыми так богата была советская пианистическая школа). Г. Коган, говоря об основных различиях между

современной и прежней манерой игры на фортепиано, отмечает три существенных момента:

– гораздо строже стала соблюдаться ритмическая мерность; ритмика почти слилась с метрикой. Но, в связи с этим, почти совсем исчезли свободно дышащие цезуры и “говорящие” интонации, сообщавшие исполнению естественную речевую выразительность;

– в игре пианистов прошлого “действие” протекало – одновременно и последовательно – в различных звуковых планах: втором, звучание которого серыми тенями проступало сквозь “пение” первого; третьем, еще более удаленном, бросавшем лишь легкие отблески на происходящее “вперед”; самом дальнем, что давало картине глубину, фон, делало ее объемной, стереофоничной. Современные же пианисты, как правило, не терпят ничего неясного, туманного, эскизного. Все должно быть слышно, слух должен явственно воспринимать каждую ноту;

– в искусстве пианистов прошлого педаль (“душа фортепиано” – А. Рубинштейн) играла огромную, едва ли не решающую роль. Современные пианисты применяют ее, как правило, только там, где она гармонически необходима, да еще для некоторых специальных эффектов. Пианисты сняли со звучания романтическую дымку, “вуаль”, “обнажили” его; звучность рояля стала “раздетой” [3, с. 73].

По-прежнему определенным исполнительским “эталоном” музыки Ф. Шопена для нас являются имена: Дмитрия Башкирова, Элисо Вирсалазе, Владимира Горовица, Генриха и Станислава Нейгаузов, Владимира Нильсена, Льва Оборина, Артура Рубинштейна, Владимира Софроницкого, Якова Флиера. По словам А. Гольденвейзера, “как это ни грустно, многие наши молодые пианисты, играя Шопена, увлекаются показной виртуозностью, быстрыми темпами, преувеличенной силой, что приближает их исполнение к механической игре. Вместо естественного, простого чувства у них чуждая Шопену ходульная приподнятость, так называемый “темперамент”. А ведь в музыке Шопена переданы глубочайшие переживания человека, его чувства и мысли. Безгранично мелодическое и гармоническое богатство шопеновских сочинений. Совершенна их форма. Нужно уметь читать и видеть в нотах” [2, с. 236]. Я. Мильштейн, анализируя трудности, с которыми сталкивается современный исполнитель, отмечает, что по словам Делакура, Шопен – это сам разум, увенчанный гением, вот почему так трудно бывает найти правильный подход к произведениям Шопена. Они требуют и разума, а вдохновения, и точного расчета, и тонкого вкуса, они требуют самостоятельности без предвзятости, глубокой мысли при непосредственном теплом чувстве” [5, с. 16].

Выводы. Для исполнителя при изучении музыкального текста (как художественного) основными направляющими являются жанр и стиль, которые очерчивают границы (поле значений) исполнительского знака. Если бы каждый композитор создавал свою систему знаков, вряд ли бы это облегчило задачу исполнителя (например, обилие исполнительских знаков

в фортепианних произведениях В. Сильвестрова, Дж. Крамба и других современных композиторов лишь усложняют задачу исполнителя). Универсальность музыкального знака – в его многозначности (что и демонстрирует история развития музыкальной культуры), путь же к его пониманию – в широком культурологическом контексте.

Не всегда удачными являются попытки исследователей “разложить” исполнительский процесс и изучать его лишь как физическое явление, констатируя зависимость динамического развития фразы только от физической природы дыхания в фортепианной музыке. Любые попытки зафиксировать и повторить все тонкости исполнений великих музыкантов (С. Рахманинова, А. Скрябина, К. Дебюсси, Ф. Шаляпина и т.д.) мало приблизили к пониманию сущности музыкального произведения. Данное копирование исполнительского стиля “снимает” лишь внешний слой – глубинное содержание остается неразгаданным. Поэтому путь исполнительской интерпретации должен идти от текста исполняемого произведения – к глубинному контексту и наоборот, от широкого культурологического контекста – к конкретному тексту музыкального произведения. Именно сегодня с особой остротой встают проблемы интерпретации произведений Ф. Шопена, среди которых проблема исполнительского времени является одной из наиболее сложных, связанных, с одной стороны, с особенностями его мировоззрения, поэтики, культуры и эпохи в целом; с другой – с проявлением личностного начала музыканта-исполнителя (его одаренности, профессиональной технической оснащенности, вкуса, внутренней культуры, понимания стиля).

Список использованной литературы

1. Венок Шопену : сборник статей / [отв. ред. Л.С. Сидельников]. – М. : Музыка, 1989. – 270 с.
2. Гольденвейзер А. Об исполнении шопеновской музыки / А. Гольденвейзер // Венок Шопену : сборник статей. – М. : Музыка, 1989. – С. 235–238.
3. Коган Г. Избранные статьи / Г. Коган. – М. : Советский композитор, 1985. – Вып. 3. – 184 с.
4. Ляхович А. Феномен темпо rubato в контексте эволюции музыкальной ритмики [Электронный ресурс] / А. Ляхович. – Режим доступа: <http://www.21israel-music.com/Music journal No26.htm>.
5. Мильштейн Я.И. Очерки о Шопене / Я.И. Мильштейн. – М. : Музыка, 1987. – 176 с.

Чеботаренко О.В. Фортепіанна музика Шопена в контексті сучасної виконавської культури

У статті розглянуто проблеми розуміння та інтерпретації фортепіанних творів Ф. Шопена, виконавського часу. Запропоновано шляхи вивчення композиторської стилістики в контексті культурологічного підходу.

Ключові слова: виконавська культура, виконавський час, інтерпретація, виконавські знаки.

Chebotarenko O. Chopin's piano music in the context of contemporary performance culture

The problems of the understanding and interpretation of piano pieces by F. Chopin, problem of performing time are considered in this article. The ways' of study of the composers stylistic are offered in the context of culturological approach.

Key words: *performing culture, performing time, interpretation, performing signs.*

УДК 378.147:65

І.Є. ШАБЛІЙ

ДУХОВНІСТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТІВ

Статтю присвячено проблемам виховного процесу вищого навчального закладу на основі національного духовного досвіду з урахуванням сучасних вимог до формування особистості студентів.

Ключові слова: *духовні цінності, норми моралі, українська духовність, гуманізм, особистість, саморозвиток.*

Проблема питання визначається тим, що кожна переломна історична доба висуває до уваги широкої громадськості проблему духовності. Позначається цим і наш складний та водночас неосяжний у своїх можливостях час, коли людство генерує і впроваджує супергеніальні ідеї і пропозиції, коли зрозуміло, що не існує меж пізнавальним бажанням людства. Саме сьогодні підтверджує нагальну потребу знайти точку опори – основу вічного – духовні цінності, для виживання кожної нації і цивілізації в цілому.

Мета статті – проаналізувати духовне відродження України, оновлення системи державної освіти, котрі ставлять перед сучасною педагогікою завдання формувати високодуховну і гармонійно розвинуту особистість.

Об'єктом виховання є особистість студента, розвивати та формувати яку можливо лише різноманітними цілеспрямованими навчально-виховними впливами з метою вироблення наукового світогляду та прищеплення загальнолюдських і професійних норм та цінностей.

Практично всі проблеми нашого суспільства у своїй основі мають загальні витоки і полягають вони в причинах виховного характеру.

Видатні особистості всіх часів закликали до вирішення більшості суспільних проблем шляхом просвітництва і виховання, бо лише воно здатне змінити людей на краще.

Мета виховання в нашому суспільстві формується відповідно до нових цілей і цінностей, які постають перед особистістю й українським суспільством взагалі. Що стосується сьогодні, мета виховання формується сукупністю властивостей особистості студента, а їх знання дає педагогу чітке уявлення про те, яку особистість він повинен формувати у стінах ВНЗ. І, природно, надає його діяльності конкретну спрямованість, гуманність, осмисленість і науковість. Головна мета виховання студентів має максимально відповідати запитам нашого суспільства і перспективам його розвитку. Тому доцільно стверджувати, що головною метою

виховання студентів є формування в них наукового світогляду, розвитку комплексу загальнолюдських, національних і професійних норм, правил, цінностей та ідеалів поведінки професійної діяльності. Наступною ознакою процесу виховання студентів є відповідність певним соціально-культурним цінностям. У другій половині ХХ ст. під впливом гуманістичної психології та сучасних філософських концепцій про людину провідною ідеєю в педагогіці стала ідея гуманізму, шанування внутрішньої свободи особистості, спрямування виховання на її самореалізацію.

Становлення української державності, інтеграція в європейське та світове співтовариство, створення і реалізація національної ідеї, побудова громадянського суспільства передбачає орієнтацію на особистість, націю, пріоритети духовної культури.

Осередком духовності українського народу, оберегом його інтелектуального потенціалу, установою, що повинна вивести національну освіту на рівень досягнень сучасної цивілізації, подолати занепад загальнолюдських цінностей і національного безвір'я повинен стати навчальний заклад. Сьогодні викладачі усвідомлюють, що їх праця стане потрібною і реально результативною лише за умов формування у студентів відчуття національної гідності за свою країну, причетності до славетного українського народу, коли молодь осмислено буде орієнтуватися на ідеали добра і краси, правди і справедливості, милосердя та людської гідності, щоб одвічні цінності стали внутрішнім мотивом діяльності та ядром духовного світу людини, що об'єднують почуття, думки, волю в єдине ціле.

Досконалість і розвиток духовного надбання суспільства або особи пов'язані з функціонуванням системи освіти в структурі культурного середовища. Освіта формує механізм збереження та передання знань новим поколінням. Вона пов'язана з досягненням особливого рівня духовності людини і змальовує перспективи пізнання та перетворення світу. На сучасному етапі розвитку навчально-виховного процесу особистості для навчальних закладів всіх рівнів і видів найбільш ефективним буде, якщо навчальну діяльність у ВНЗ спрямувати на постійне переоцінювання системи цінностей, коли будуть створені умови для професійного та особистісного зростання і самовдосконалення.

Для надання сучасній освіті індивідуально-творчого потенціалу ВНЗ повинен забезпечити демократизацію та гуманізацію всього процесу навчання і виховання. Щоб створити умови саморозвитку студентів, необхідно вдосконалювати підходи до оцінювання участі студентів у навчальному процесі та громадському житті, запроваджувати засади здобуття індивідуального досвіду, бо він є основою процесу самореалізації, тому що тільки через діяльність, як форму свого активного ставлення до світу, людина має змогу реалізуватися.

Духовний розвиток особи, збагачення її духовного світу можливі лише в процесі духовно-практичного освоєння світу. Справжня духовність людини вимірюється не тим, якою мірою вона споживає продукцію

духовного виробництва, або якою мірою предметом її життєвих прагнень є залучення до знання, науки, мистецтва. Духовна культура покликана задовольняти духовні потреби людини. Отже, духовність є своєрідним станом соціальної активності особистості, що постійно спонукає людину до пошуку нових форм суспільної самореалізації. Аналізуючи проблеми духовних цінностей, ми в змозі знайти відповіді на складні питання нашого життя: цінність буття та його зміст; справжні та вигадані цінності; здоровий і правильний спосіб життя; щастя, гуманізм, життєвий оптимізм тощо [5].

Загалом, звернення до проблем духовного розвитку особистості вимагає вирішення низки проблем, серед яких важливе місце посідає визначення засад і традицій, на яких слід виховувати духовність. Досвід вказує на необхідність звернення до релігії і норм загальнолюдської моралі. Знання їх, вміння будувати власну поведінку згідно з ними є складовою духовного рівня особистості.

Духовне здоров'я залежить від духовного світу особистості, сприйняття нею складових духовної культури – освіти і науки, мистецтва і релігії, моралі та етики. Свідомість людини, її ментальність, розуміння сенсу життя, оцінювання реалізації своїх можливостей через власні ідеали – все це зумовлює стан духовного здоров'я людини.

Однією з найважливіших форм духовних цінностей особистості є її ідеал. Ідеал – це вічний досконалий, але недосяжний взірець. Чи завжди недосяжний? А може це саме та висока мета, якої треба досягти у виховному процесі. Ідеал є стимулом для особистості та громадянської діяльності, він живить наше буття, зміцнює моральні підвалини, підтримує сумління.

Виникає філософське запитання: на чому виховувати? Потрібні зразки, приклади, ідеали. З ідеалами сьогодні, мабуть, дуже нелегко. Але чи не може бути взірцем найдорожча людина: мати або батько, брат або сестра?

Звичайно, адже все найкраще починається (повинно починатися) саме з сім'ї: любов і доброта, повага і людяність, чуйність і милосердя – саме ці елементи духовності батьки формують у душі своєї дитини. А яким важливим фактором є значення сімейних традицій, коли батьки і діти не тільки проводять разом вільний час (спілкування, праця, відпочинок, навчання), коли стиль життя старших, не тільки слова, а і дії стають основою постійного процесу виховання.

Дійсно, в умовах духовного відродження народних національних традицій, формування у молоді високої громадянської позиції значна увага приділяється сім'ї, бо сім'я – це народ, це нація в мініатюрі. Саме в сім'ї закладається основа людяності, духовності, тут засвоюються загальнолюдські поняття, такі як добро і зло, правда і кривда, гарне і потворне, корисне і шкідливе. Із сім'ї діти йдуть у світ збагачені батьківською мудрістю, материнською ласкою, любов'ю до рідної землі [4].

Доброзичлива домашня атмосфера, пронизана духовністю, відкритістю та щирою прихильністю один до одного всіх членів сім'ї, взаєморозумінням, бажанням поділитися своїми думками і бути корисним для близьких, спільна праця, родинні свята і народні звичаї глибоко впливають на дітей. У родині дитина сприймає основні закони сімейного співжиття: любов і повагу до батьків, Батьківщини, інших людей. Вона вчиться піклуватися про молодших і допомагати слабшим, проймається співчуттям і милосердям. Саме в сім'ї у дитини формується любов до рідної мови, культури, кращих народних звичаїв, а також до системи загальнолюдських цінностей.

Для того, щоб подолати соціальну апатію, національне зречення, байдужість до рідної мови, історичне безпам'ятство, зневіру у власні сили, необхідно згадати, що "...у кожного люду, у кожній країні живе такий спогад, що в його давнині були золоті часи" (Леся Українка). Саме такими для нашої країни були часи козацькі, бо козак – самовідданий шляхетний захисник України, носій народних чеснот, національної ідеї. І саме тому треба розповідати студентам про славетну історію козацької доби [3].

Неодноразово зазначено, що Запорізька Січ – аналог західних рицарських орденів, і що "січовики" здійснювали одну можливу в тих умовах форму державності та збройних сил. Але майже не помічають духовного аспекту козащини. Запорізька Січ була, насамперед, духовним центром життя всього тодішнього світу без перебільшення, вона стала прикладом для Європи як в інтелектуальному, так і в духовному сенсі [2].

Сьогодні для нас важливо відродити традиції, за якими козаки виховували своїх дітей, як оберігали заповідне середовище звичаїв, традицій, що були нескінченним зв'язком минулого з майбутнім. Діти проходили певну підготовку до майбутнього життя насамперед вдома. Батьки, а найчастіше діди, які вже не в змозі були воювати, навчали дітей тих дивних наук, що самі проходили у дитинстві. І починали ті науки з епічних розповідей про героїзм та відвагу козаків. Цікавим було те, що бесіди довгими зимовими вечорами велися під час домашньої роботи, яку виконували всі члени сім'ї. Часто дорослі давали роботу своїм онукам, що підрастають, у такий спосіб, аби розвинути їх вправність, влучність, гнучкість і витривалість.

Сьогодні, перебуваючи в нелегких пошуках новітніх методів виховання, не можна забувати історичного духовного надбання минулих поколінь. Розкриваючи студентам безмежний світ української духовності, викладачі повинні розповісти молоді про життя і здобутки видатних українців, їх внески до скарбниці науки і культури.

У ХХІ ст. освіта постала перед рядом історично важливих завдань, серед яких: "...мінімізація між матеріальністю і духовністю, культивування у кожної особистості піднесеної думки та духу у відповідності з національними традиціями", "...щоб людина як патріот своєї країни, усвідомлювала реалії глобалізованого світу, була здатна жити і діяти в

цьому світі бути, по суті, не тільки громадянином країни, але й громадянином світу” [1].

Висновки. Отже, навчально-виховний процес у ВНЗ повинен стати осередком відродження національного духу і національної самосвідомості, джерелом духовного формування потенціалу студентів за умов реалізації гуманістичної мети їхньої професійної підготовки, на основі цілісного відтворення змісту освіти.

Список використаної літератури

1. Філософія освіти XXI століття : Виступ Міністра освіти України на науковій ювілейній сесії Академії педагогічних наук, присвячений десятиріччю АПН від 19.12.2002 р.
2. Канигін Ю. Шлях аріїв / Ю. Канигін. – К. : Україна, 2000.
3. Руденко Ю. Ідеологія патріотизму і державотворення як основа духовності учнів / Ю. Руденко, В. Руденко // Рідна школа. – 1999. – № 10.
4. Цінності освіти і виховання / [за ред. О.В. Сухомлинської]. – К., 1997.
5. Щербань П. Формування духовної культури особистості / П. Щербань // Рідна школа. – 1999. – № 7–8.

Шаблий И.Е. Духовность как основа формирования личности студентов

Статья посвящена проблемам воспитательного процесса высшего учебного заведения на основе национального духовного опыта с учетом современных требований к формированию личности студентов.

Ключевые слова: *духовные ценности, нормы морали, украинская духовность, гуманизм, личность, саморазвитие.*

Chabliy I. Spirituality as the basis for the formation of students individual

Research is sanctified to the problems of educator process of higher educational establishment on the basis of national spiritual experience taking into account modern requirements to forming of personality of students.

Key words: *spiritual values, norms of moral, Ukrainian spirituality, humanism, personality, independently developing.*

УДК 355.01

В.О. ШАЙКАН, В.О. ШАЙКАН

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У КРИЗОВИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ В РОКИ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 рр.)

Розкрито особливості соціалізації особистості в Україні у міжвоєнний час та в роки гітлерівської окупації 1941–1944 рр.

Ключові слова: кризовий період, соціалізація, особистість, Україна, гітлерівський окупаційний режим.

Історики, на думку російського академіка І. Ковальченка, досліджуючи історичні явища і процеси, не можуть не враховувати того, що пізнання минулого має два тісно взаємопов'язаних завдання. Перше завдання полягає в тому, що необхідно показати, “як це було” в його інваріантності, а друге – пояснити, чому сталося саме так, а не інакше. Необхідно також враховувати наявність поліваріантних, альтернативних можливостей, а також обґрунтованість суб'єктивного вибору мети, шляхів і методу діяльності. На жаль, констатує І. Ковальченко, історики продовжують ділити людей на “добрих” і “поганих”, хвалити одних, засуджувати інших, що є суб'єктивним підходом [7, с. 10]. Загальновідомо, що проблема численних потреб і видів людської діяльності так чи інакше пов'язана з індивідуальним, соціальним і загальнолюдським, відповідно диференціюються й основні принципи їх дослідження. І. Ковальченко запропонував, як на нашу думку, цікаву схему дослідження діяльності людини в історії в її індивідуальній, груповій, масовій і загальнолюдській формах, у відносинах з владою, її інститутами, лідерами, у взаємозв'язку стихійного і свідомого [7, с. 13–14] та вважав, що інтегральне розуміння співвідношення індивідуального, соціального та загальнолюдського в суспільно-історичному розвитку дає можливість зрозуміти, що всі явища соціального процесу мають надзвичайно складну структуру і під впливом конкретно-історичних умов провідну роль можуть відігравати суспільно-політичні, культурно-ідеологічні, релігійні та інші фактори й суперечності, які призводять до виникнення поліваріантності та плюралістичності. Такий підхід дійсно допомагає зрозуміти причини виникнення явищ історичного процесу в суспільно-психологічному аспекті, адже дослідження діяльності людини, мотивації її поведінки неможливе без аналізу специфіки мислення і морально-психологічного обличчя людини.

Мета статті – розкрити особливості соціалізації особистості у кризовій період (на прикладі України в роки гітлерівської окупації 1941–1944 рр.).

Життєвий шлях кожної людини охоплює різні періоди: критичні, активності, творчості. Якщо критичний період життя особистості припадає на період регресу, занепаду, стагнації суспільства, то це не може негативно не позначитися на долі такої людини. Сучасна психологія пропонує виокремити такі особливості соціалізації особистості: соціалізацію людини, яка перебуває на стадії активності в стабільні періоди розвитку суспільства; соціалізацію особистості, що перебуває на стадії кризи у стабільні періоди розвитку суспільства; соціалізацію особистості, котра перебуває на стадії піднесення, але в нестабільні періоди розвитку суспільства; соціалізацію особистості, яка перебуває на стадії кризи в нестабільні періоди розвитку суспільства [13, с. 120]. У міжвоєнний час і в роки війни, як відомо, більша частина населення України переживала у своєму розвитку нестабільний період. Про це яскраво свідчать репресії і політичні процеси проти “ворогів народу”, постійна боротьба з “крайнощами”: проявами “буржуазного націоналізму” проти творчої української інтелігенції, “хвильовизму”, “волобуєвщини”, “скрипниківщини”, “шумськізму”. Населення пережило численні “чистки”, голодомори 1921–1922 рр., 1932–1933 рр., колективізацію, розкуркулення, переселення, радянізацію західноукраїнських земель. Соціалізація більшості радянських громадян відбувалася у період їх життєвої кризи та ще й у нестабільні періоди розвитку суспільства, коли ціннісні орієнтації особистості, її соціальна поведінка також змінювалися під тиском обставин.

Протягом життя людина переживає ряд психосоціальних криз, специфічних для кожного вікового періоду. Сприятливий або несприятливий перебіг психосоціальних криз впливає і зумовлює розвиток індивідуума в суспільстві. Цей розвиток може відбуватися нормально або аномально, залежно від того, яка ідентичність перемагає – позитивна чи негативна [13, с. 69, 117–118]. Психосоціальні кризи та їх зміст також певною мірою допомагають зрозуміти поведінку людини, яка опинилася у складному становищі, адже за умов нестабільного розвитку суспільства негативна ідентичність людини характеризується ізольованістю людини в соціумі, замкненістю на собі, що призводить людину до безвиході, відчаю (людина, яка втратила сенс життя, побачивши марно втрачені роки, намагалася надолужити втрачене).

Разом з тим не варто ідеалізувати, наприклад, теорію Еріксона, яка спирається переважно на вікові обмеження і не враховує цілий ряд суб’єктивних, психологічних факторів, котрі, безумовно, впливають на формування психосоціального стану людини в той чи інший період життя. Цю теорію можна розглядати лише як один із допоміжних засобів визначення психосоціальних криз. Так, біографічні анкети на поліцаїв самі по собі ще не дають відповідей на головні запитання: що привело їх до добровільного вступу до поліційних підрозділів, чому вони погодилися

взяти участь у каральних операціях гітлерівської зондеркоманди в Луцьку [2, арк. 2–53]. Разом з тим аналіз вікової категорії всіх поліцаїв, які співпрацювали з гітлерівцями з серпня 1941 р. до січня 1944 р. на території Луцької округи, свідчить про те, що їх вік коливався від 18–19 до 35 років. Отже, поліцаї-колаборанти переживали різні за віком психосоціальні кризи. Ситуація ускладнювалася ще й загальною кризою суспільства напередодні і під час війни. Особливо важко було населенню Західної України, яке переживало спочатку першу радянізацію, потім жахи гітлерівського окупаційного режиму. У 1941 р. психосоціальну кризу переживала і молодь 1923–1924 рр. народження, якій на початку війни було по 18–19 років і більшість молоді Західної України не була мобілізована до Червоної армії та залишилася на окупованій гітлерівцями території. В умовах довоєнного нестабільного суспільства, а потім під час окупаційного часу частина українського населення з домінуючими рисами негативної ідентичності обирала аномальну лінію розвитку особистості в соціумі, тобто ставала на шлях або відвертої зради, або співпраці з окупантами. Негативна ідентичність психосоціальної кризи, яку переживала молодь, характеризується невизначеністю індивідуальної громадської позиції, здатністю до конформізму. Молодь Західної України 1923–1924 рр. народження, яка перебувала в умовах тоталітарної системи два роки, а в Наддніпрянській Україні цей режим вже панував майже 20 років, у своїй більшості, була вихована згідно з нормами моралі радянської системи: безумовного схиляння перед авторитетами, безапеляційного визнання існуючих порядків, норм і правил, пасивного, пристосовницького сприйняття групових стандартів поведінки. Процес ідентифікації вікової категорії населення від 30 до 59 років характеризується психологами як “занурення в себе”. На початку 1941 р. цю кризу, за аналізом анкет, переживало майже 70% поліцаїв Луцького округу. Залишаючись у постійному стані “занурення в себе”, маючи додатково “в арсеналі” ще й негативні риси пережитих раніше психосоціальних криз – індивідуальну сірість, конформізм, вони дуже комплексували і ставали легкою “здобиччю” гітлерівської пропаганди на фронті, на окупованій території України. Звичайно, це досить умовна класифікація, але вона має певне підґрунтя з огляду на передвоєнні умови життя людей в Радянському Союзі. Це підтверджується архівними документами – анкетами 136 поліцаїв-колаборантів. Більшість з них – 84 особи – вступили на службу до гітлерівців із самого початку війни: від 15 серпня до 1 жовтня 1941 р. [2].

Було б несправедливо не згадати й про те, що серед архівних документів набагато менше, та все ж, зустрічаються матеріали, які свідчать, що серед українського населення були стійкі люди, які відкрито відмовляли окупантам у співпраці [5, арк. 15].

Соціальна позиція особистості залежить також від співвідношення форм суспільної свідомості. Від того, яка форма суспільної свідомості домінує – раціонально-ідеологічна (свідома) чи ментально-психологічна

(стихійна), залежать ідеї, потреби, інтереси, мета, шляхи й методи їх досягнення, поведінка та орієнтири особистості. Свідоме як раціонально-ідеологічна форма суспільної свідомості є більш динамічним і формується серед різних груп та верств населення під впливом ідей, теорій і найбільш повно відображає потреби та інтереси людей [7, с. 16–17]. Це яскраво підтверджується впливом самостійницьких політичних сил на населення, у тому числі й лідерів ОУН на значну частину українського суспільства – інтелігенцію, робітничий клас, селянство, студентство, духовенство. Стихійне як ментально-психологічна форма суспільної свідомості є результатом значного впливу на свідомість і поведінку людей різних факторів: природних, історико-культурних, етнічних, релігійних та інших, що породжує “автоматизм” у їх проявах. Саме стихійне, як ментально-психологічна форма свідомості, притаманне українському селянству, для якого тісний зв’язок із землею, природою, народною культурою, релігією є невід’ємною складовою його життя. І якщо виникає ситуація, коли необхідно визначитися, з ким йти, з чим залишитися, то український селянин обирає завжди землю й того, хто її йому дає.

Селянський менталітет більшої частини українських поліцаїв не давав їм змоги зосередитися на суто військових проблемах, тому що, отримавши за службу землю, вони намагалися на ній працювати. Документи розкривають усі “хитрощі” поліцаїв, за допомогою яких вони намагалися звільнитися з українських добровільних підрозділів: це численні заяви від поліцаїв з проханням звільнити їх, тому що “немає кому працювати на землі та вести господарство”, свідчать про бажання не воювати, а працювати [1, арк. 65, 70–72]. Отже, частина українського селянства розглядала свою службу в поліційних формуваннях дуже формально, вимушено й детерміновано, скоріше, як засіб отримання землі для розширення свого господарства, а не допомогу окупаційним властям. Серед заяв від поліцаїв були й такі, у яких найбільш передбачливі, щоб уникнути покарання, заздалегідь попереджали гітлерівську адміністрацію про те, що їм немає в чому виконувати службові обов’язки (внаслідок відсутності чобіт і одягу) [1, арк. 72]. Як бачимо, генетичний зв’язок українського селянина із землею, бажання нею володіти перемагали навіть за умов війни. Відомо, що часто цією прив’язаністю до земельної власності спекулювали політичні сили під час революції, громадянської війни, як, наприклад, більшовики, коли, використовуючи прагнення українських селян мати землю, почали в 1918 р. наділяти їх земельними ділянками. Такою політикою більшовикам швидко вдалося завоювати авторитет і довіру серед селян України, а Центральна Рада, навпаки, одразу втратила підтримку селян, тому що згаяла час і своєчасно не вирішила земельну проблему. Гітлерівські окупанти так само скористалися відомим методом більшовиків і, спекулюючи на бажанні селянина працювати на власному наділі, наділяли ділянками тих, хто погоджувався на співпрацю з німцями. До того ж німці розуміли, що 66% жителів України в роки війни проживало у сільській місцевості і їх ставлення до окупаційної влади і до рейху дуже важливе. Тому не випадково, що з самого початку гітлерівської

окупації України почалося загравання з селянством, про що свідчать звернення німців до сільського населення рейхскомісаріату “Україна”, у яких говорилося, що колективна система господарювання буде знищена, а земля стане приватною власністю. Зрозуміло, що селяни зацікавлені були отримати землю, що майже автоматично їх робило лояльними до нової влади [4, арк. 1–2]. Так було не тільки в сільській місцевості, а й у містах [3, арк. 4, 6].

Дослідити і зрозуміти психологію і соціальну поведінку населення України напередодні війни, а також в умовах гітлерівської окупації дають змогу методи загальної психології [14]. Питання мотивації вчинків особистості за умов кризи суспільства, спонукальні фактори, які здатні спрямувати поведінку людини за певних умов у будь-якому напрямі, допомагає дослідити психологія мотивації. За твердженням психолога С. Занюка, особистісні та ситуативні фактори визначають активність людини і спонукають її до діяльності. В основі будь-яких вчинків людини можуть бути різні мотиви: самореалізація, самоствердження, матеріальні стимули, соціальні причини, ідентифікація з кумиром тощо. За мотиваційно-діяльним критерієм всі особистості поділяються на високовмотивованих (людей з високим рівнем мотивації досягнення) та низьковмотивованих (людей з низьким рівнем мотивації, у яких домінує прагнення уникати невдач) [6, с. 6–8, 174–175].

Згідно з теорією психоаналізу, особистість – це складне структурне явище, що поєднує водночас індивідуальне і колективне несвідоме, яке може активно впливати на поведінку особистості [13, с. 67, 70]. В умовах кризи людини, конфліктних ситуацій у суспільстві відбувається трансформація позитивних потреб і цінностей на негативні та цей процес стає звичайним явищем у соціумі й зрештою може призвести до асоціалізації особистості. Так було у міжвоєнний час на території СРСР, України, коли під час репресій деяка частина населення, щоб уникнути арештів, доносила на свого сусіда, колегу по роботі тощо. Під час війни в умовах гітлерівської окупації, щоб вижити, дехто обрав для себе шлях співпраці з ворогом. На думку психологів, відсутність співвідношення між “реальним Я” та “ідеальним Я”, як правило, спричинює конфлікти людини і суспільства [13, с. 70]. Ієрархічна структура потреб визначає поведінку людини. Психологи стверджують, що потреби вищого рівня – самоповага, пізнавальні, естетичні, самореалізація не виступають на передній план до того часу, доки не будуть задоволені нижчі потреби – фізіологічні, безпека, емоційні контакти тощо. Відсутність можливості для задоволення будь-яких потреб людини, розвитку її інтересів і цінностей так чи інакше породжує регрес і занепад [6, с. 85–86, 120].

Незалежно від епохи, релігії, ідеології, одвічною проблемою у відносинах людей залишаються суперечності між ідеалом соціально-психологічного терпіння та реальною стратегією поведінки особистостей, які можна вирішити тільки шляхом толерантних дій [15, арк. 16]. Подібна ситуація виникла й в роки гітлерівської окупації України, коли більша

частина віруючого населення опинилася перед дилемою: з одного боку, війна і насильство несумісні з християнською мораллю, церква засуджувала репресії і терор окупантів, боролася за збереження високих морально-етичних цінностей своєї пастви, а з іншого – священники закликали населення до покори, підтримки “нового порядку”, виїзду молоді на роботу до Німеччини, мужньо терпіти труднощі, наголошуючи, що відмовлятися від роботи та співпраці з німцями – рівнозначно злочину проти власного народу. Духовенство благословляло співпрацю з окупантами, щоб тим самим довести вдячність українського народу за визволення від більшовиків та установа “нового ладу” в Європі [11, с. 22].

Активна громадянська позиція священнослужителів на фоні штучної демонстрації гітлерівцями лояльного ставлення до релігійного життя, так чи інакше, привела до співпраці частини з них з німцями. За визначенням О. Лисенка, це був своєрідний “релігійний ренесанс в Україні” і він був спричинений подіями війни, корпоративними інтересами, політичними мотиваціями і розрахунками. Окупаційна адміністрація диктувала умови гри і демонструвала толерантність до релігійних інституцій, вимагаючи за це лояльності у різних формах. Відкриття церков, вільна відправа релігійних обрядів позитивно вплинули на відносини цивільного населення з окупаційною владою. Люди, “зневірившись у політиках і диктаторах, ... шукали порятунку в релігії і це допомагало їм витримувати суворі випробування долі” [11, с. 42]. Отже, навряд чи можна засуджувати таку позицію духовенства та віруючих, які своєю толерантністю зберегли життя собі та багатьом співвітчизників. Але при цьому не можна виправдовувати діяльність тих священників, які свідомо й тісно співпрацювали з окупантами, збирали інформацію на партизанів, підпільників, патріотів [12, с. 273].

Історія наводить безліч прикладів одночасного існування лихого та доброго в кожній людині, у суспільстві. Тому дослідження мотиваційних суперечностей у вчинках особистостей є необхідним і важливим для розуміння соціальних явищ у соціумі. Відомо, що стабільність або нестабільність розвитку суспільства впливає на індивідуальні особливості розвитку людей. Економічні та політичні кризи створюють багатоваріантні лінії поведінки індивідуумів у соціумі, корегують соціальну реакцію і мислення людей [13, с. 85, 87, 120]. Індивідуум обирає таку лінію поведінки, яка відповідає його особистісним інтересам і цінностям та зумовлена соціальними, політичними, релігійними, культурними, ідеологічними умовами життя. Яким саме цінностям буде віддавати перевагу особистість – залежить від її емоційно-психічних станів, до яких належать потяги, почуття, прагнення, переживання, емоції, воля, що можуть бути, як і вчинки людей, позитивними і негативними. Провідну роль у житті кожної особистості, за ствердженням психологів, відіграє воля, яка, завдяки емоціям і потягам зумовлює дії та вчинки людини. Отже, поведінка людини виявляється завдяки її вчинкам.

Для дослідження суспільно-психологічної природи колабораціонізму цінними, на нашу думку, є результати дослідження американського філософа і психолога У. Джемса, який запропонував формулу особистісної самоповаги. Коефіцієнт самоповаги людини зростатиме, якщо буде збільшуватися значення чисельника – показника здобутків і зменшуватиметься значення знаменника – рівня вимог. Для проблеми психологічних передумов виникнення колабораціонізму важливим є висновок У. Джемса, який констатував, що “відмова від зазіхань на недосяжне дарує людині певне полегшення, як і в разі об’єктивної реалізації таких побажань” [15, с. 91–92]. Іншими словами, людина, за певних умов своєї життєдіяльності, відмовляючись, з різних причин, від вищих потреб або ціннісних орієнтацій, отримує взамін певне психологічне і фізичне полегшення, пристосовуючись до зовнішнього середовища та умов життя, навіть коли вони не були прийнятними, як це спостерігалось під час гітлерівської окупації.

Цінність, як один з регуляторів поведінки особистості, передбачає вибір, полярність рішень, що свідчить про амбівалентну, подвійну природу цінності. У різних ситуаціях одна й та сама цінність може виступати в різних інтерпретаціях. Все залежатиме від того, яка складова цінності стане домінуючою під час вибору. Наприклад, при інтерпретації такої цінності як патріотизм, в одному випадку на першому місці може стояти обов’язок, в другому – ідеал, в третьому – потреба тощо [9, с. 55]. Це дає змогу, спираючись на дослідження психологів, стверджувати, що з різних поглядів можна інтерпретувати не тільки позитивні цінності, а і негативні суспільно-психологічні явища, наприклад, колабораціонізм.

В умовах кризи суспільства, коли перед населенням виникає проблема, як жити далі, люди не можуть довго вести себе індиферентно. Рано чи пізно особистість повинна визначитися, з ким вона, сприймає нові порядки, стає до них в опозицію чи намагається знайти компромісне рішення. Все залежить від рівня духовної культури та ціннісних орієнтацій особистості. Під час війн, революцій відбувається зміна ціннісних установок, боротьба між позитивною та негативною ідентичностями, яка може закінчитися для людини перемогою нижчих ціннісних установок, тобто призвести її до зрадництва, вбивства, внутрішньої духовної катастрофи.

Придатними для дослідження причин виникнення колаборації є також результати дослідження психолога Б. Скіннера про “оперантні” реакції, що виробляються мимоволі організмом як відповідь на зміни зовнішнього середовища [13, с. 69]. Ці реакції людей можна підсилювати або послаблювати за допомогою покарання чи заохочення, що, як відомо, активно використовували гітлерівські окупанти у своїй пропаганді, намагаючись порушити загальнолюдські канони співіснування, активізувати появу асоціальних форм поведінки людей. Така політика окупантів розпорошувала українське суспільство, вносила непорозуміння між його членами, розпалювала ворожнечу між націями і в цілому

допомагала контролювати українське населення. Гітлерівська поліція “турбувалася” про населення, керуючись такими таємними інструкціями, у яких йшлося про закриття лікарень, припинення боротьби проти тифу, сухот, сприяння поширенню серед цивільного населення аморальності, хуліганства, якщо це не шкодило німцям. Рекомендувалося також встановити таємний контроль за населенням на транспорті, підприємствах за допомогою інформаторів, виявляючи неблагонадійних. Німецька цивільна влада, каральні органи повинні були “підкуватися” про виховання “кнехтенфольку” – “покріпаченого народу” [8, с. 587; 10, с. 132–133]. З іншого боку, гітлерівці намагалися використати в інтересах рейху частину місцевого населення, гарантуючи певні свободи і матеріальні блага. Населення мало вирішити, з ким воно. Хто не погоджувався з цим, той потрапляв до списків “неблагонадійних”. Таких примусово відправляли на роботу до Німеччини, заарештовували як заручників, а потім розстрілювали або відправляли до концтаборів.

До основних причин відхилень у поведінці людини соціальна психологія відносить також порушення соціальних відносин особистості, яке призводить до афекту неадекватності, що стає суспільно-психологічним джерелом антигромадської поведінки. Така особистість спотворює уявлення людини про ставлення інших до неї і тим самим знижує здатність людей нормалізувати відносини з таким індивідом. Джерелом поповнення людей-делінквентів, чия негативна поведінка у своїх крайніх проявах призводить до карних вчинків, є також “маргінали” – особистості, вирвані зі своїх соціальних структур, які характеризуються внутрішньою соціальною нестабільністю, почуттям самотності, схильністю до аморальної поведінки, легкістю, з якою вступають у конфлікт з оточенням, причому незрідка цей конфлікт переростає у злочин. Зрозуміло, що особистості з наявними проявами асоціальної поведінки не можуть пристосуватися до умов соціуму з причин “хибного або недостатньо розвинутого уявлення людини про себе і свої соціальні зв’язки та міжособистісні контакти” [13, с. 121–123]. Психологи стверджують, що соціально-психологічна дезадаптація – процес порушення активного пристосування особистості до умов соціального середовища, виникає внаслідок або фізичних і психічних захворювань, або внаслідок стресів та емоційних переживань і як наслідок – конфліктів. Виявляється соціально-психологічна дезадаптація як у непатологічних, так і в патологічних формах – агресії, жорстокості, садизмі тощо. Відомо, що напередодні війни з радянських тюрем вийшли тисячі карних злочинців. Такий контингент також пристосовувався до окупаційного режиму, пропонував свої послуги у ролі старост, поліцаїв, брав участь у каральних операціях проти населення і партизанів.

На думку психологів, конформність – це схильність особистості піддаватися думці групової більшості, реальному чи уявному тискові групи, коли людина, сприймаючи групові норми, має на меті особисту вигоду, що кваліфікується вже як пристосовництво і спричинює різні

негативні ефекти. Пасивне та пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, безапеляційне визнання існуючих порядків і норм, правил, безумовне схилення перед авторитетами та будь-якою силою кваліфікується вже як конформізм [13, с. 312, 315–316], який тісно, на нашу думку, пов'язаний з колабораціонізмом.

На думку О. Швачки, у тоталітарному суспільстві, де відкрито панують егоїстичні пріоритети, розвивається конформізм як наслідок побоювання відстати від інших членів суспільства, а також позбутися загального стандарту “бути особливим” у своїй діяльності [15, с. 47]. Як бачимо, така поведінка дійсно була характерною для більшості населення радянського суспільства у міжвоєнний період, а також під час війни, що “підготувало” частину людей до співпраці з гітлерівцями в роки окупації.

Ефективність дії універсальних механізмів соціально-психологічних явищ, таких як переконання, навіювання, наслідування, примус та інших, що створюють умови для колабораціонізму, залежить також від особливостей психічного складу населення, нації, тобто ментальності, національного характеру, типових рис народу, що переживає гостру кризу суспільства: революцію, війну, окупацію.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши складний процес соціалізації особистості у суспільстві, суспільно-психологічні явища, які впливають на розвиток індивіда і за певних умов можуть спрямувати його розвиток у негативному і навіть патологічному напрямках, можна дійти висновку, що відсутність можливостей для задоволення потреб, інтересів, цінностей тощо поступово призводить до кризи, регресу, занепаду як особистості, так і суспільства. Саме коливання суспільства по осі “стабільність – нестабільність”, а також індивідуальні особливості особистостей спричиняють утворення різноманітних напрямів соціальної поведінки індивідуумів. У кризові періоди розвитку суспільства і психосоціальних криз людини система цінностей особистості змінюється. В цей час відбувається гостра боротьба між позитивною та негативною ідентичностями, що за певних умов може спричинити аномальну лінію розвитку особистості, а також призвести до злочинної співпраці з ворогом. Зміна зовнішнього середовища, загальна криза суспільства в умовах війни та окупаційного режиму викликає таку реакцію індивіда, яка безпосередньо залежить від моральної свідомості людини та реакції особистості на покарання чи заохочення, суперечностей в житті особистості, які також виступають рушійною силою розвитку людини в кризовий час. Отже, як на нашу думку, негативні явища – феномени (дезертирство, зрада, злочинна співпраця з ворогом та ін.) формуються та провокуються в кризові періоди суспільства асоціальними проявами особистості та де соціалізацією людини, а також схильністю особистостей до конформізму.

Список використаної літератури

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.Р-97. – Оп. 1. – Спр. 1. – 120 арк.
2. ДАВО. – Ф.Р-97. – Оп. 1. – Спр. 2. – 273 арк.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.Р.-2276. – Оп. 1. – Спр. 980. – 36 арк.
4. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.Р.-72. – Оп. 1. – Спр. 4. – 59 арк.
5. ДАРО. – Ф.Р.-294. – Оп. 1. – Спр. 1. – 18 арк.
6. Занюк С.С. Психологія мотивації / С.С. Занюк. – К. : Либідь, 2002. – 304 с.
7. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований / И.Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 3–33.
8. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик ; [ред. Львівського видання О. Романів ; пер. із фр. Р. Осадчук]. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. – 660 с.
9. Культуральная антропология / [под ред. д. психол. н. Ю.Н. Емельянова, к. философ. Н.Г. Скворцова]. – СПб. : Изд-во Санкт.-Петербургского ун-та, 1996. – 188 с.
10. Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу / М. Лебедь. – Дрогобич : Відродження, 1993. – I частина. Німецька окупація України. – 208 с.
11. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О.Є. Лисенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 1998. – 391 с.
12. Олійник Ю.В. Православні конфесії генеральної округи “Волинь-Поділля”: дилема розвитку та спроба об’єднання / Ю.В. Олійник // Поділля у контексті української історії / [ред. кол.: О.Г. Лойко (відп. ред.), Т.С. Григорчук, А.Т. Давидюк та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2001. – С. 267–275.
13. Орбан-Лембрик Л.Є. Соціальна психологія / Л.Є. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.
14. Рубинштейн С.А. Основы общей психологии / С.А. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
15. Швачко О.В. Соціальна психологія / О.В. Швачко. – К. : Вища школа, 2002. – 111 с.

Шайкан В.А., Шайкан В.А. Особенности социализации личности в кризисный период (на примере Украины в годы гитлеровской оккупации 1941–1944 гг.)

Раскрыты особенности социализации личности в Украине в межвоенное время и в годы гитлеровской оккупации 1941–1944 гг

Ключевые слова: кризисный период, социализация, личность, Украина, гитлеровский оккупационный режим.

Shaykan V., Shaykan V. Peculiarities of socialization during the crisis period (by the example of Ukraine during the Nazi occupation of 1941–1944)

The article is about the features of socialization in Ukraine in the interwar period and During the Nazi occupation of 1941–1944.

Key words: crisis period, socialization, personality, Ukraine, Nazi occupation regime.

УДК 316.477

К.М. ШЕСТОПАЛОВА

ВПЛИВ АНТИЦИПУВАННЯ ТА ЖИТТЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Статтю присвячено аналізу впливу процесу антиципації та феномену життєвої компетентності на адаптацію до професійної діяльності молодих спеціалістів. Виділені типи прогнозів, які призводять до відмови від роботи за фахом або втрати кваліфікації.

Ключові слова: життєва компетентність, антиципація, адаптація.

Наскрізні, багатofакторні соціальні й економічні зміни українського сьогодення вимагають від молодих спеціалістів постійного пристосування до нових умов та передбачення актуальних запитів ринку праці. Проте отримані нами дані лонгітюдного дослідження взаємозв'язку життєвого антиципування і компетентності дають нам змогу звернутися до аналізу специфіки антиципування професійного шляху та пов'язаних із нею дезадаптивних стратегій поведінки [15]. По-перше, ми зіткнулися з фактом відмови від професійної реалізації за спеціальністю в молодих спеціалістів зі стажем до одного року, які були академічно успішними при отриманні фаху. Другим варіантом відмови від професійної реалізації було свідоме безробіття та грошове утримування 25–28-річних чоловіків та жінок своїми батьками. По-третє, протягом експериментальної роботи ми спостерігали явище постійної зміни місць роботи з працевлаштуванням на 2–3 місяці в молодих людей зі стажем до восьми років. Тому, на нашу думку, зазначені стратегії поведінки є виявом життєвої некомпетентності на когнітивному рівні та пов'язані з особливостями антиципування.

Отже, *мета статті* полягає в аналізі семантичних репрезентацій структури суб'єктивної моделі професіонала молодих спеціалістів із відмовою від реалізації за фахом, для виділення специфіки антиципаційних схем життєвої некомпетентності та стратегій подолання.

Адаптація являє собою процес у психології, що розглядається як пристосування людини до існуючих у суспільстві вимог та критеріїв оцінювання за рахунок присвоєння норм та цінностей цього суспільства [16]. Ряд учених розглядають адаптацію в межах необіхевіористської парадигми з двох позицій: як стан гармонізації балансу між потребами індивіда та вимогами середовища; як процес, завдяки якому досягається баланс. Адаптація розглядається з позицій розгляду мотиваційної та поведінкової сфер, без урахування вербального компонента [1].

Інше тлумачення адаптації ми можемо знайти у працях психоаналітиків [13; 14]. Згідно з концепцією Х. Хартманна, адаптація

містить процеси, що пов'язані з конфліктними ситуаціями, та процеси, котрі входять до вільної від конфліктів сфери "Я", які є основою концепції здоров'я людини. Основу адаптації особистості, на думку психоаналітиків, зокрема А. Фрейд, становлять захисні механізми, що в межах певної ситуації можуть виявлятися у девіантній адаптації [13; 14].

У психодраматичному й інтеракціоністському розумінні адаптація відзначається як успішне використання зовнішніх умов для досягнення особистісних цінностей, спрямованості та домагань. Л. Філіпс відзначає такі компоненти адаптації – ефективність адаптаційного рішення, що повинна відповідати віку та статі; гнучкість поведінки в критичних умовах зі здатністю використовувати ситуацію. Адаптивна поведінка, крім зазначених компонентів, характеризується виявом ініціативи та чітким визначенням власного майбутнього [18]. П. Горностай у межах психодраматичного підходу вводить поняття рольової адаптації, що містить взаємний збіг рольових очікувань і рольових домагань партнерів взаємодії [4].

Отже, ми розглянули адаптацію з позицій розуміння процесу як поведінково-мотиваційного, глибинного, в основі яких лежать захисні механізми психіки, як рольову взаємодію та моделі поведінки. Проте слід поставити запитання: що лежить в основі зазначеної поведінки, механізмів і взаємодії? Виходячи з логіки цього запитання, треба звернутись до когнітивної сфери особистості: до породження моделей поведінки, смислу адаптаційних процесів. Теорії когнітивної психології розглядають адаптацію як процес пізнання та відбору інформації про внутрішній і зовнішній світ, що базується на відсутності протиріччя між цими уявленнями. Л. Фестінгер розглядає з цих позицій наявність протиріч і взаємозалежність між суб'єктивними уявленнями та реальною ситуацією як консонантні, дисонантні та нерелевантні відносини. Передбачення можливої фрустрації розглядається автором як адаптаційна поведінка: дії уникнення або запобігання фрустрацій [12]. Це співзвучно з розумінням антиципування в структурі компетентності, що була запропонована Дж. Равеном [10].

Виходячи з вищезазначеного, виникає теоретична суперечність між процесами зменшення дисонансу та уникання ситуації як адаптивних в концепції Л. Фестінгера та стратегіями подолання й ефективного, творчого вирішення в положеннях про адаптаційні процеси Л. Філіпса. Ми вважаємо, що подібну суперечність можна експериментально перевірити й уточнити на основі побудови семантичного простору "образу професіонала" як когнітивного компонента та порівняти з даними стратегій подолання. На основі отриманих даних семантичних репрезентацій, можна проаналізувати специфіку антиципування.

Гіпотеза нашого дослідження полягає у такому:

1) у складі психосемантичних репрезентацій життєвої компетентності виявляються стійкі структури, що виступають як еталонні та зумовлені етносоціальними, гендерними та професійними факторами;

2) змістовні параметри репрезентацій життєвої компетентності при антиципуванні особистісного майбутнього корелюють із такими особистісними характеристиками, як ціннісні орієнтації, показники психологічного часу особистості.

Семантичні характеристики суб'єктивної моделі професіонала ми розуміємо в рамках трактування цієї проблеми О. Артем'євою, Н. Курбет, В. Петренком. На основі досліджень В. Петренка, О. Улибіної, Т. Титаренко, А. Шмельова, Ю. Стрелкова, ми звертаємося до аналізу змісту та наповненості взаємозв'язку життєвої компетентності й антиципаційної спроможності через побудову семантичного поля і психосемантичних репрезентацій особистості. У свою чергу, сутність поняття "психосемантичні репрезентації" ми розглядаємо в межах конституціонального підходу (Ж. Рішар, А. Шюц).

Загальнотеоретичними положеннями дослідження для нас стали феномен життєвої компетентності, що розглядається в концепціях П. Горностая, Л. Сохань, М. Степаненка, Т. Титаренко, О. Штепи, К. Юнга; процесу антиципування у працях Т. Базилевича, І. Батраченка, Б. Ломова, В. Менделевича, Л. Регуш, О. Сергієнко, Є. Суркова; поняття дорослості та зрілості в акмеологічній концепції А. Бодальова; соціального інфантилізму В. Оперова; утримання та прагнення до здирництва в концепції зрілості Г. Сухобської.

Вихідним трактуванням соціального виміру життєвої компетентності є розуміння життєвої компетентності у працях Л. Сохань, М. Степаненка [5; 11]. Отже, життєву компетентність поділяємо на компоненти, які "вбирають в себе" цей феномен: знання, уміння та навички, життєвий досвід, життєві досягнення особистості, які об'єктивуються у міру її життєвої компетентності [4]. Уміння як компонент життєвої компетентності – це можливість розв'язувати життєві завдання; орієнтуватися в соціальній та індивідуальній життєвій ситуаціях; робити правильний вибір у різних, у тому числі екстремальних ситуаціях. Закріплені в умінні та навичках моделі поведінки, реакції на певні життєві обставини зберігають інтелектуальну та життєву енергію особистості, прогножуючи вже знайдені способи реагування та поведінки [11]. Виходячи з цього, життєва некомпетентність як процес спричиняє життєву невлаштованість, зумовлену невмінням налагодити побут, гармонійно будувати відносини з близькими, створює додаткові труднощі для особистісної самореалізації. Подібне трактування досить співзвучне з розумінням адаптації в інтеракціоністській парадигмі. Головною загальною ідеєю обох теорій є життєтворчість (Л. Сохань, Т. Титаренко), творче вирішення (Л. Філіпс) [5; 8; 18].

Поряд із цим процес антиципування на особистісному рівні розглядають передусім із двох позицій: як здатність до використання власного досвіду для ймовірнісного прогнозування майбутньої ситуації та підготовки до майбутніх подій [7]; як темпорально орієнтовану форму організації психічного, що призначена для відображення, проектування,

упередження та опрідметнення майбутнього [3]. Так, якщо в межах першого визначення антиципація розглядається німецькими дослідниками як процес прогнозування позитивного результату та надії на успіх [17], то американська школа когнітивно-поведінкової психології вказує на тенденцію прогнозування негативних наслідків і як результат утримання від певних дій (А. Бандура, Дж. Келлі). Трактуювання адаптації як передбачення можливої фрустрації та дій уникнення в теорії когнітивного дисонансу визначають як стратегію попередньої адаптації. При цьому виникає явище вибірковості сприйняття інформації й уникнення певних деталей і фактів, які посилюють дисонанс. Також Л. Фестінгер вказує на те, що минулий досвід може спровокувати цілковите уникнення можливості дисонансу [12].

Отже, ми вважаємо, що адаптація як критерій успішності особистості являє собою показник взаємозв'язку антиципування та життєвої компетентності на психологічному рівні розуміння феномену. На теоретико-методологічному рівні це можна виразити такою формулою: “що є критерієм успіху – засвоєне знання (детермінізм, реактивність) чи якісно новий прогноз (індетермінізм, проактивність)?”. Тому, для виявлення життєвих переконань як аспекту життєтворчості, ми використовували психосемантичний підхід, розглядаючи імпліцитні уявлення людей про образ власної професії як тонкий інструмент антиципації поведінки молодих працівників.

Процедура експерименту. Для зіставлення антиципаційних схем суб'єктивної моделі професіонала ми сформували дві експериментальні групи (37 осіб: 20 чоловіків, 17 жінок): перша група – працевлаштовані на одному місці роботи зі стажем більше ніж один рік (16 осіб: 8 чоловіків, 8 жінок); друга група – непрацевлаштовані, працевлаштовані не за фахом або зі стажем не більше ніж півроку на кожному підприємстві (21 особа: 12 чоловіків, 9 жінок).

Для об'єктивності експериментальних даних обидві вибірки містили фахівців технічних, економічних, соціально-гуманітарних, педагогічних спеціальностей. Експеримент складався з двох серій: категоризація конструкту “моя робота та я в ній”, який перевірявся за критерієм Хемфрі для виявлення розмірності семантичного простору:

$$|r_{\max 1} \times r_{\max 2}| > 2/\sqrt{N};$$

аналіз 1–5 та 10-го блоків методики індивідуальної каузометрії А. Кроніка, Р. Ахмерова з елементами біографічного інтерв'ю.

Результати експерименту. Отже, зупинимось на аналізі порівняння норми з найбільш викривленими антиципаційними схемами образу професії та їхнім семантичним полем. За норму ми прийняли результати досліджуваних першої групи з постійним працевлаштуванням.

1. Первинний аналіз конструкту. Виділено такі групи прикметників у першій серії експерименту: протилежні професійні якості “компетентність / некомпетентність”, змістовно-сміслові “цікава / беззмістовна”;

структурно-динамічні “постійне зростання / сталість”; ресурсні “прибутковість”; емоційні “улюблена / набридлива”; за ступенем складності “складна / проста”, соціальне визнання “популярна / звичайна”; однозначні – технічно-конструкторська, аналітична.

2. Далі були підраховані коефіцієнти кореляції між показниками за сумарними матрицями (у всій групі випробуваних), роздільно за прикметниками, за всім списком дескрипторів та окремо проведений факторний аналіз, який дав такі результати: ми виділи чотири фактори, узагальнивши їх такими назвами – ф1 (професійні спеціальні якості на вміння), ф2 (емоційне забарвлення діяльності), ф3 (динамічність та складність діяльності), ф4 (майновий статок від діяльності).

3. Для вияву розмірності семантичних просторів і визначення когнітивної складності експериментальних груп ми використовували критерій Хемфрі. За результатами факторизації були виділені розмірності конструктів: група молодих спеціалістів, що працює за фахом – чотири особи, молоді спеціалісти, що працюють не за фахом зі зниженням кваліфікації, молоді спеціалісти, що постійно змінюють місце роботи, безробітні – чотири особи.

4. Розглянемо типологію конструктів експериментальної групи, що працює за фахом. Ф1: просунутий, майстер, конструктивіст, директивний, ентузіаст, аналітик, сертифікований, практик; протилежне: ламер, теоретик. Ми вбачаємо збіг загальногрупового фактору з ф1 – професійні якості та спеціалізація, констатування власних досягнень. Ф2: обізнаність, розумність, поміркованість, креативність, нестандартність, багатогранність; протилежне: одноманітність, сумна, беззмістовне, копітка. Цей фактор не збігається із загальногруповим, але його можна віднести частково до загальногрупового фактору “динамічність” і характеризувати як вияв змагання та тенденцій до динамічності роботи. Ф3: прибуткова, достойна; протилежне: малоприбуткова, збиткова, гуманітарна. Ф4: улюблена, демократична; протилежне: ієрархічна, ризикова, недостойна, нечесна, маніпулятивна (табл.).

Таблиця

Оцінювання конструктів за отриманими факторами експериментальних груп

Група	Фактори			
	ф1	ф2	ф3	ф4
Перша	1	4	2	3
Друга	3	1	2	1

5. Якісний аналіз каузометрій та зіставлення з результатами факторного аналізу дав нам змогу виділити такі типи антиципаційних схем у поєднанні з особливостями семантичного поля:

– експериментальна група за показниками каузометрії поділилась на два типи:

1) має психологічний вік тотожний або на 1–4 роки більше, показники ранжування переліку подій для себе відносять переважно до минулого та далекого майбутнього (Е2 за Ньютоном), особливістю цієї групи є ставлення до подій теперішнього як важливих за ранжуванням для інших. Питома вага належності подій до сфери змін у суспільстві та сім'ї. Особливостями семантичного поля цієї групи є перевага прикметників та дієслів, що відносяться до негативних ф3 (устаткована та спокійна), ф1 (спеціалізація у вузькій галузі);

2) у ранжуванні подій переважає орієнтація на теперішнє та майбутнє, особливістю є мала кількість подій минулого. Низький відсоток виборів у ранжуванні подій для інших. Переважна орієнтація на події ділового життя, належності до внутрішнього світу, найменша кількість – належність до сімейної сфери. Психологічний вік збігається з біологічним. Особливостями семантичного простору є використання позитивних дієприкметників та прикметників ф3 (зростання, змінюваність, складність), для ф1 характерні прикметники сленгового професійного спрямування, цікавим є момент акценту на соціальному визнанні (ф2) та похідним від цього посиленнями статку (ф4).

6. Результати другої групи ми поділили за варіантами працевлаштування, що були розглянуті при постановці проблеми. Отже, особливості прогнозування за даними каузометрії молодих спеціалістів, що з постійною зміною місць працевлаштування та працевлаштуванням не за фахом поділилися таким чином. У чоловіків цієї групи психологічний вік не збігається з біологічним та перебуває у проміжку від 19 до 21 року (вік студентства), спрямованість за ранжуванням подій каузометрії виявляють у зсуві всього переліку подій життя на майбутнє. При формуванні переліку ми підкреслили характерні коментарі: “Фах та заробляння грошей – це різні речі. Щоб подумати про створення сім'ї, я повинен більше заробляти”.

При цьому у плануванні подій в переліку каузометрії момент одруження та народження дітей вказувався лише в одній особі. Ми вбачаємо тут певну суперечність в тому, що готовність та плани щодо створення сім'ї не є наразі актуальними. Це підтверджується й при процедурі вияву сфер належності, де в основному є події, що позначаються як сфера професійної діяльності, ділового життя. Окремою особливістю є певна тенденція ранжувати всі події за важливістю “для себе” в період молодості та зрілості, та вагомості “значущих для інших” періоду дитинства.

7. Ми також хотіли б підкреслити особливість уживання прикметників, які відносяться до ф4 – позитивні: дохідність та відсутність збитків, банкрутства. За ф1 професійні якості дуже ідеалізовані. У цій групі фактор майже позитивний: досконалий, досвідчений, розуміючий, глибокий. Ф2 та ф3 для цієї групи мають незначні показники. Окремим аспектом за ф2 є соціальне визнання: відомий, поважний.

Отже у семантиці ми вбачаємо певну розбіжність між ідеалізацією образу з точки зору професійних якостей, при відсутності вагомих показників за ф3, що свідчить про розуміння змісту професійної діяльності як певних “вроджених” рис, які є незмінними. При цьому існує тенденція підкреслення страху та уникнення злиденності з вагомою потребою визнання.

Ми можемо назвати такий тип “Зірковий фабрикант”. Але при цьому постає запитання: чому виникла зміна фаху на менш кваліфікований? Ми вбачаємо в цьому викривлення антиципаційної схеми, що передбачає “швидке зростання у професії – це запорука щастя” / “або пан або пропав”, як говориться в польській приказці. Тому, якщо після закінчення ВНЗ одразу не будеється блискуча кар’єра та немає визнання у професії, то зміна фаху є певним виправданням того, що прогноз юності не здійснився.

У такому типі антиципаційної схеми процес викривлення заснований на обов’язковій умові швидкості в часі здійснення подій: швидка кар’єра як прогноз минулого, що не справдився у теперішньому, швидкі гроші як прогноз теперішнього, як виправдання минулого.

8. Результати групи молодих жінок, що не працюють за фахом, поділились таким чином. Показники психологічного віку цієї групи не мають виразної тенденції: наявний як збіг із біологічним, так і більш молодий або старший психологічний вік. Проте виразною тенденцією при формуванні подій життя є переважна кількість подій минулого з негативним забарвленням та малий перелік подій майбутнього. Майбутнє проектується в такого типу вибірки від 2 до 5 років. При ранжуванні подій “для себе” тенденції відбору сфокусовані на близьке минуле. При ранжуванні подій “значущих для інших” випробувані відзначали за першими трьома категоріями події близького майбутнього. Особливості семантичного поля цього типу поділилися таким чином, ф2 має найбільшу вагу порівняно з іншими. До позитивних молоді жінки відносять: відсутність сварок, тиха робота, робота наодинці. До негативних зарахували прикметники: роздратованість, жорсткість, вправність.

9. Другим фактором за значенням став ф3, і тут важливим було зарахування до негативних критеріїв динамічність, зростання, складність, відповідальність, багатоетапність.

Водночас значення ф3 було найменшим; до позитивних критеріїв були віднесені: своєчасність виплати грошей, постійність виплат.

Отже, слід проаналізувати антиципаційні схеми цієї групи. Порівняно з чоловіками жінки цієї групи будують прогнози, виходячи з побоювань власного минулого, використовуючи при цьому стратегію уникнення складних обставин та уникнення детального прогнозування. Відповіді першої частини експерименту з переліку всіх випробуваних є найбільш стислими.

Аналіз даних чоловіків і жінок другої групи поділилися таким чином. Їх результати досить схожі за своїми показниками. Психологічний вік випробуваних, яким вже на той момент було не менше ніж 25 років, на

наш на подив, зафіксувався на рівні старшокласника, тобто 15–17 років. Досить чітка тенденція ранжування подій “для себе”: відлік починається саме з підліткового віку. В усіх спостерігається виразна тенденція розриву між подіями теперішнього та майбутнього.

Події майбутнього відносяться до віку пізньої зрілості, при цьому не як не задіяний проміжок часу від теперішнього (близько 25–26 років) до віку зрілості (близько 46–49). Усі події відносяться або до загальносоціальної сфери, або до сфери психологічного світу. Тобто конкретне майбутнє не розробляється взагалі. Іншим варіантом профілю каузометрії є чітка розробка минулого до моменту теперішнього без проробки майбутнього взагалі. При пропонуванні експериментатором спроектувати майбутнє на будь-який проміжок часу ми отримали категоричну відмову.

Можна задати тоді запитання: а чи не є це інфантильною фіксацією на підлітковому віці в якому прогнози будуються лише на актуальне теперішнє? Ми можемо припустити, що наразі це частково фіксація на підлітковій поведінці, проте схема антиципаційного прогнозу буде виглядати таким чином: “а чи будете ви мене любити отаким (такою)”.

Висновки. Аналіз семантичних репрезентацій структури суб’єктивної моделі професіонала молодих спеціалістів із відмовою від реалізації за фахом надав нам такі результати: у складі психосемантичних репрезентацій життєвої компетентності виявляються стійкі структури, що відповідають зовнішнім показникам успішності, котрі виступають як еталонні, фактор професіоналізму низький, на що вказує мала деталізація власно специфіки роботи та звернення до критерії кар’єрного зростання, який не містить компетентнісних показників. Для групи з відмовою від працевлаштування характерні також семантичні репрезентації образу професіонала як певних вроджених рис, які дають змогу на основі неповторності характеристик обов’язково досягти популярності. Такі уявлення є, передусім, нав’язаними інтеріорізованими стереотипами мас-медіа.

Змістовні параметри репрезентацій життєвої компетентності при антиципуванні особистісного майбутнього корелюють із такими особистісними характеристиками, як ціннісні орієнтації, зорієнтовані на статок і популярність, авторитет, показники психологічного віку для зазначених експериментальних груп знаходяться в діапазоні ранньої юності та підліткового віку, відносно категорії часу переважають тенденції ретроспекції (зверненості до минулого) та презентоспекції (зверненості до переживань теперішнього), що не є адекватним для часової зорієнтованості цього вікового періоду.

Список використаної літератури

1. Айзенк Г. Парадоксы психологии / Г. Айзенк. – М. : Эксмо-Пресс, 2009. – 352 с.
2. Артемьева Е.Ю. Психосемантические методы описания профессии / Е.Ю. Артемьева, Ю.Г. Вяткин // Вопросы психологии, 1986. – № 3.

3. Батраченко І.Г. Психологія розвитку антиципації людини / І.Г. Батраченко. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 2009. – 264 с.
4. Горностай П.П. Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности / П.П. Горностай. – К. : Интерпресс, ЛТД, 2007. – 312 с.
5. Життєві кризи особистості : у 2-х ч. / [за ред. Л.В. Сохань, І.Г. Єрмакова]. – К. : ІЗМН, 1998. – Ч. 1. – 356 с.
6. Кроник А.А. Каузометрия: Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути / А.А. Кроник, Р.А. Ахмеров. – М. : Смысл, 2003. – 284 с.
7. Менделевич В.Д. Антиципационные механизмы неврогенеза / В.Д. Менделевич // Психол. журн. – 1996. – Т. 17. – № 4. – С. 107–115.
8. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / [за ред. Т.М. Титаренко]. – К. : Міленіум, 2005. – 336 с.
9. Петренко В.Ф. Основы психосемантики / В.Ф. Петренко. – [2-е изд., доп.]. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с.
10. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен. – М. : Когито-Центр, 2002. – 396 с.
11. Степаненко М.Д. Життєва компетентність особистості: концептуальні засади та соціальні виміри : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / М.Д. Степаненко ; Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2006. – 205 с.
12. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса : пер. с англ. / Л. Фестингер. – СПб. : Ювента, 1999. – 317 с.
13. Фрейд А. Психология “Я” и защитные механизмы / А. Фрейд. – М. : Педагогика-Пресс, 1993. – 144 с.
14. Хартманн Х. Эго-психология и проблема адаптации / Х. Хартманн. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2002. – 160 с.
15. Шестопалова К.М. Вплив антиципаційної спроможності на життєві стратегії в ситуації ціннісного конфлікту особистості / К.М. Шестопалова // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / [за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі]. – К., 2011. – Т. 11. – Вип. 4. – Ч. 2. – С. 343–350.
16. Encyclopedia of psychology [Ed. by H.I. Eysenck, W. Arnold, R. Meili]. – L. : Fontana–Collins, 1975.
17. Rademacher L. Geschlechtsspezifische Unterschiede im belohnungsorientierten Verhalten: Neuronale Grundlage und klinische Relevanz [Електронний ресурс] / L. Rademacher, K.N. Spreckelmeyer, S. Krach, G. Grunder. – Режим доступу: <http://www.kup.at/2010-02-16>.
18. Philips L. Human adaptation and his failures / L. Philips. – N-Y ; London : Academic Press, 1968. – 41 p.

Шестопалова К.М. Влияние антиципаций и жизненной компетентности на особенности адаптации личности

Статья посвящена анализу влияния процесса антиципации и феномена жизненной компетентности на адаптацию к профессиональной деятельности молодых специалистов. Выделены типы прогнозов, которые приводят к отказу от работы по специальности или потери квалификации.

Ключевые слова: *жизненная компетентность, антиципация, адаптация.*

Shestopalova K. Impact of anticipation and life competence to the features of individual adaptation

The article is devoted the impact of anticipation and the phenomenon of vital competence to adapt to the professional activity of young professionals. Selected types of anticipation that lead to non-professional work or loss of qualification.

Key words: *life competence, anticipation and adaptation.*

ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.334.2

Т.М. Біла

ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ СПОЖИВАННЯ: ЕКОНОМІКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

У статті в міждисциплінарний спосіб розглянуто еволюцію наукової думки щодо феномену споживання. Основні наукові концепції подаються в історичному контексті – від XVIII ст. до сьогодення. Проаналізовано погляди найвидатніших науковців у галузі економіки, соціології, психології та філософії на проблему споживацького вибору, раціональної та ірраціональної поведінки споживача.

Ключові слова: *споживча поведінка, споживацький вибір, раціональна поведінка споживача, homo economicus.*

На відміну від традиційного суспільства, в якому виробник диктував і пропозицію товару на ринку, і його ціну, з формуванням капіталістичного суспільства та ринкових відносин роль споживача різко змінилася. Економіка почала орієнтуватися не на виробництво, а на споживання, і саме споживач став основним фактором, що визначає спрямованість і темпи розвитку виробництва. Відтоді інтерес до проблеми споживання в суспільстві постійно зростає [1, с. 31].

Людина живе в суспільстві, виконуючи певні соціальні ролі, здійснюючи щодня безліч рішень, що стосуються як соціальної, так і економічної активності. Нероздільність цих сфер наводить на думку, що активність і поведінка людини повинна вивчатися в міждисциплінарний спосіб. Адже неможливо економічну активність людини розглядати без з'ясування її місця і ролі в оточенні, яке, у свою чергу, тісно впливає на характер прийнятих рішень.

У рамках багатьох соціальних наук (економіка, психологія, соціологія та ін.) розглядається питання споживача, споживацького вибору та чинників, що на цей вибір впливають. Різні підходи часто виникають на стику різних наук, впливають один з одного, економіка переплітається із соціологією, а психологія доповнює економіку. Отже, постає потреба структурування нагромаджених знань для того, щоб отримати максимально повну та об'єктивну картину про досліджуване явище.

У різні часи споживчу поведінку та споживацький вибір аналізували Ж. Бодрійяр, Дж. Дюсенберрі, Т. Веблен, М. Вебер, О. Конт, Дж. Мілль, Ш. Сімонді, А. Сміт і багато інших видатних економістів та соціологів. На пострадянському просторі серед авторів, праці яких присвячені цій

проблематиці, можна виділити Т. Заславську, В. Ільїна, Т. Петрушину, Є. Суїменко, В. Радаєва, В. Ривкіну та ін.

Метою статті є висвітлити еволюцію наукових поглядів щодо вивчення людини як споживача від *homo economicus*, людини економічної, яка діє у власних інтересах, вільна у виборі, раціональна в діях і володіє інформацією, аж до людини ірраціональної, залежної і навіть повністю узалежненої від оточення.

Зважаючи на особливості діяльності людини, економічні мислителі в XVIII ст. ввели в науковий обіг поняття *homo economicus* на позначення людини, яка у своїх діях керується досягненням максимальної вигоди. Хоча автором цього терміна є Дж. Мілль, але його появу в економічній думці зазвичай пов'язують з працями А. Сміта – представника англійської класичної школи. На його думку, однією з головних причин, що керує індивідом при виборі, є особистий інтерес та особиста вигода. Людина досягає задоволення своїх потреб через господарську діяльність, а егоїзм є цілком природньою людською властивістю. Бажання накопичити вигоду приводить до поділу праці, регулювання попиту і пропозиції та ефекту “невидимої руки ринку”. Таким чином особистий інтерес кожної людини стає запорукою загального добробуту.

Подібні думки висловлював ще один представник англійської класичної школи Дж. Мілль: особі характерне бажання задоволення власних потреб та максимізації користі при володінні досконалими знаннями про ринок. Хоча він і визнавав, що цей підхід дещо однобічний і мотивація людини значно складніша, проте стверджував, що така абстракція є істинно науковим способом аналізу для соціальних наук [2, с. 12].

Критику такого розуміння споживацького вибору можна зустріти в позитивістів, зокрема в О. Конта. На його думку, ідеальне припущення, прийняте в економіці, унеможливило розуміння економічних явищ, які є частиною великої соціальної цілісності. О. Конт розглядав економічну поведінку індивідів залежно від соціальних умов. У подальшому соціологічному аналізі поведінки індивідів наступник О. Конта Е. Дюркгейм також підкреслював значення і пріоритет дослідження соціальних фактів або чинників, які формують дії індивідів, включаючи до них також стан економіки та релігії. Вони чинять тиск на людей, які часто їм піддаються без опору, вірячи, що керуються власною думкою.

На думку Дж. Бентама, *homo economicus*, або людина економічна, прагне отримання максимальної користі при одночасному уникненні втрат (так званий гедоністичний принцип корисності). Для ілюстрації своєї теорії він вводить поняття *utility*, що означає “корисність, щастя, задоволення”. Прагнучи особистої насолоди, кожна людина робить внесок до збільшення загального добробуту, адже інтерес суспільства, вважає Дж. Бентам, є сумою інтересів індивідів, які до нього належать [3].

На наступному етапі дослідження економічної поведінки предметом обговорення є не мета людини, а проблема вибору засобів для досягнення

цієї цілі. Тобто постає питання раціональності вибору індивіда. Людина економічна трактується як така, що у своїх діях та рішеннях (у тому числі споживацьких) керується взаємозв'язком отриманої користі та витрачених коштів. Головним припущенням у теорії споживацької поведінки від Дж. Бентама до Г. Бекера є те, що споживач завжди обирає товар, який приносить йому найбільшу корисність. Класична теорія людської раціональності зазнає різнобічної критики, де головна увага зосереджується на нереальності її основних припущень.

Представник французької гуманістичної школи Ш. Сісмонді надавав значно більшої ваги споживанню та самореалізації індивіда, ніж максимізації корисності. Саморегуляція економіки за допомогою механізмів попиту/пропозиції не може відбуватися настільки швидко, наскільки хотілося б, що в глобальному масштабі призводить до економічних криз. Зростанню виробництва має передувати новий попит, а не навпаки, тобто виробництво має впливати з потреб споживача.

Представник маргіналістичної концепції Г. Госсен також звернув увагу на те, що корисність залежить не тільки від споживчих властивостей блага, а й від процесу його споживання. Він описав правила раціональної поведінки суб'єкта, що прагне отримати максимальну корисність зі своєї діяльності, відомі як закони Госсена:

- в одному безперервному акті споживання корисність наступної одиниці споживаного блага зменшується;
- при повторному акті споживання корисність кожної одиниці блага зменшується порівняно з її корисністю при початковому споживанні.

Отже, щоб отримати максимум корисності від споживання заданого набору благ за обмежений період часу, потрібно кожне з них спожити в таких кількостях, при яких гранична корисність усіх споживаних благ буде дорівнює одній і тій самій величині [4].

К. Менгер, засновник австрійської суб'єктивно-маргіналістської школи, пояснив перший закон Госсена. На його думку, однакові товари мають різну цінність, тому що вони задовольняють різні потреби різної важливості. Основна його ідея була в тому, що корисність блага зменшується пропорційно до збільшення кількості цього блага. При цьому людина задовольняє передусім потреби, необхідні для її існування, а важливість різних товарів для різних людей є різною [5].

Економістом, який здійснив спробу синтезувати основні досягнення класичної школи маржиналістів та історичної школи, став основоположник неокласичного напрямку в буржуазній політичній економії – А. Маршалл. Він нагадує, що досліджувана економістами людина складається з плоті і крові, тому не можна її вивчати поверхово. Тому, щоб вирішити суперечку між теорією та емпірикою, він вводить поняття нормальної діяльності в значенні звичкої, закономірної, оскільки, на його думку, більшість дій людини, особливо економічних, керується звичкою [2, с. 28–29].

Надмір суб'єктивізму в економіці також був предметом досліджень представників Лозаннської школи (В. Парето, Л. Вальрас). Вони говорять про виділення так званої “чистої економіки”, в якій головні діючі сили на ринку – це попит, пропозиція та ціна. На думку одного з найвидатніших представників цієї школи, В. Парето, в економіці не має бути соціологічних чи психологічних обговорень, які не можна виразити кількісно, оскільки внаслідок цього можуть виникнути труднощі у вимірюванні корисності. З цього факту випливає, що В. Парето відходить у своїх розмірковуваннях від корисності (особливо граничної) та заміняє її кривими байдужості або теорією споживацького вибору. Усвідомлюючи важливість потреб, він поєднує потреби і корисність з точністю кількісної методики, пропонує замість аналізу корисності дослідження її зовнішніх проявів [6, с. 57–58].

Дж. Кейнс основну увагу у своїх працях приділив ефективному попиту, а не пропозиції, як це було у класиків. Головною причиною недостатнього попиту, на думку вченого, є “основний психологічний закон”: із зростанням доходів люди схильні збільшувати споживання, але не такою мірою, як збільшується дохід. Він розглядав дві основні якості індивіда – схильність до споживання і схильність до заощадження [7, с. 10–12].

Дж. Дюсенберрі у своїй праці “Дохід, заощадження та теорія споживчої поведінки” (1949) кидає виклик кейнсіанській моделі споживчої поведінки. На його думку, кількість видатків на споживчі блага залежить не від доходів індивідів, а від якості життя оточення (середовища). Автор вводить такий концепт, як *demonstration effect*, тобто ефект демонстраційного споживання, що полягає в прагненні купити блага, притаманні представникам класів вищих, ніж той, до якого належить індивід. У світлі теорії гіпотези реального доходу, творцем якої є Дж. Дюсенберрі, людина намагається жити і витратити таку кількість грошей, яку витрачає типовий представник її оточення. Дж. Дюсенберрі стверджував також, що вплив на споживання має не тільки поточний дохід, а й дохід, очікуваний у майбутньому. Його гіпотеза відносного споживання говорить про те, що зростання доходу схиляє індивіда до вищого стандарту життя і споживання. Якщо дохід, очікуваний індивідом у майбутньому, менший за поточний, то найбільш імовірно, що індивід не відмовиться від звичного обсягу споживання. З метою підтримки звичного рівня життя людина в короткостроковому періоді буде намагатися бути ощадливішою, а також користуватися можливостями кредиту чи купівлі в борг [8].

М. Вебер також заперечував думку про раціональну поведінку економічних суб'єктів в умовах досконалої конкуренції. Його праці стосувалися окреслення зв'язків між соціально-економічним розвитком та елементами історичного і культурного оточення. Так само трактувалася і поведінка споживачів, яка, на думку М. Вебера, великою мірою залежить від цінностей конкретного суспільства. Особлива роль відводилася релігії,

яка разом з іншими соціальними та психологічними чинниками є умовою виникнення капіталізму із властивим йому раціоналізмом, який М. Вебер називає “духом капіталізму”. Вчений подав структуру ідеального споживацького типу, що може виникнути тільки як результат синтезу та постійного розвитку системи й ідеології епохи, яка є основою соціального розвитку.

До критиків кейнсіанської теорії належав також Т. Веблен, з публікацією монографії “Теорія бездіяльного класу” (1899) якого пов’язують виникнення інституціоналізму. Представники цього напрямку вважали, що, вивчаючи економічну діяльність людини, слід враховувати всю сукупність умов та факторів, що впливають на неї, – правових, соціальних, політичних, психологічних. На думку Т. Веблена, homo economicus, людина раціональна, що прораховує і максимізує зиск, є суто штучним творінням. Мотиви людської поведінки, а також прийняття рішень, мають також і психологічну природу – складну для розуміння і пояснення. Інституціоналісти обирають модель homo sociologicus, що в прийнятті рішень керується не тільки вигодою, а також цінностями, звичаями та нормами, прийнятими в конкретному суспільстві. Представлена Т. Вебленом теорія бездіяльного класу стверджує, що багаті індивіди обмежені моделлю споживання, що прийнята в їхньому соціальному класі. Описане нераціональне споживання, зростання попиту на товари преміум-класу із зростанням їх ціни. Ця ситуація – бажання заможних людей виділитися із свого класу через володіння все дорожчими благами – дістала назву “парадокса”, або “ефекту Веблена” [7, с. 4–6].

Інституціоналісти, хоч і ставили питання зв’язку економіки та суспільства, ролі інститутів в економічній поведінці людини, але не змогли створити парадигму, цілісну економічну теорію, що успішно конкурувала б з неокласичною теорією. Відродження цього напрямку припало на роки після Другої світової війни, коли були сформульовані основні тези нової інституціональної економіки. Загалом, у 50–60-ті рр. ХХ ст. було розроблено багато нових теорій та гіпотез щодо проблеми споживання. Це пов’язано з тим, що в післявоєнній економіці виробництво значно переважало попит і потрібні були нові засоби стимулювання споживання і, відповідно, виведення економіки з кризи [9, с. 50–51].

Д. Гелбрейт, один із найяскравіших представників неоінституціоналізму, стверджував, що споживацький вибір здійснюється під впливом переконань, а однією з основних проблем сучасного йому капіталізму є потенційно необмежене виробництво, отже, контролю вимагає не тільки виробництво, а і споживацький попит. Однією з причин цього є втрата споживачем влади над рішенням про покупку на користь підприємств, що вживають різноманітні засоби стимулювання – рекламу, розпродажі, акції. Д. Гелбрейт називає такі системи зворотньо послідовними, адже імпульс походить від виробників, які контролюють поведінку індивідів на ринку, на відміну від класичної послідовності, де імпульс йде від споживача. Така думка, отже, цілковито суперечила

припущенням класиків про те, що влада на ринку належить споживачам. Головною причиною попиту є психологічні потреби споживачів, що, на перший погляд, спираються на вільний вибір, а насправді є предметом необмежених маніпуляцій. Тобто потреби є насправді штучно створеними системою виробництва [10]. Пізніше Ж. Бодрійяр заходить ще далі, називаючи волю і незалежність споживача містифікацією. На його думку, споживачеві тільки здається, що його вибір є добровільним та індивідуальним.

Починаючи з 1970-х р. на зміну лідируючому становищу кейнсіанства приходять різке посилення неокласичної традиції в економічній теорії, на чолі якого стояла Чиказька школа. Головним напрямом цього десятиліття став монетаризм, а його головним ідеологом – М. Фрідмен. На його думку, величина споживання залежить від постійного доходу домогосподарства в довгостроковій перспективі, а не від доходу на конкретний момент. Іншими словами, споживання є пропорційним до сталого доходу індивіда. Одноразове збільшення доходу не приведе до збільшення споживання, адже індивід планує видатки, беручи до уваги свій сталий дохід. Саме споживання в автора інтерпретується як ступінь задоволення потреб. М. Фрідмен підкреслює важливість незалежності та індивідуалізму та здатність споживача до максимізації корисності при прийнятті рішень [11].

Поєднавши гіпотезу постійного доходу М. Фрідмена та гіпотезу відносного доходу Дж. Дюсенберрі, Ф. Модільяні запропонував теорію ощадливості, презентуючи в ній незалежність величин ощадливості і споживання від нагромадженого в минулому майна, поточного доходу та рівня доходу, очікуваного в майбутньому. Таким чином, рівень ощадливості залежить від рівня доходів у цілому життєвому циклі (так звана *гіпотеза життєвого циклу*). Він вбачає зворотню залежність між заощадженнями та доходами в минулому і тими, на які особа сподівається в майбутньому. Індивід менш ощадливий, якщо в минулому нагромадив багато майна або сподівається на великі доходи в майбутньому [6, с. 61].

Г. Саймон вводить поняття обмеженої раціональності (*bounded rationality*). Людина, на його думку, розглядає при виборі невелику кількість варіантів, що істотно відрізняються один від одного, і вибирає той, який найкраще відповідає її потребам. Розглянути всі існуючі варіанти вона не може, адже не володіє достатньою кількістю інформації і можливостями цю інформацію опрацювати. Отже, не може абсолютно максимізувати корисність [12]. Г. Лейбенштейн, як і Г. Саймон, критикує концепцію людини раціональної і вводить концепцію селективної раціональності. Згідно з його поглядами, поведінка споживача залежить також і від вміння діяти в групі, навичок вчитися на помилках та від системи цінностей індивіда.

Ф. Найт теж вважав, що споживач не має повного знання про ринок, та ввів поняття вимірюваної невизначеності (ризик) та невизначеності невимірюваної (невизначеності в буквальному розумінні цього слова).

Як бачимо, в теорії споживання з 1970-х рр. особливо актуальною є спроба економіко-соціологічного синтезу ідей представників різних концептуальних підходів до вивчення феномену споживання. Г. Бекеру одному з перших вдалося прокласти межу між двома науками, висловивши думку про можливість ефективного використання економічних методів у соціологічних дослідженнях. Він репрезентує економічну раціональність індивіда відносно окремих явищ людської поведінки, котрі традиційно належать до інтересів соціології. Ідеї Г. Бекера знайшли широку підтримку серед сучасників завдяки своїй простоті, можливості використання аналітичних основ теорії раціонального вибору для побудови теоретичних засад соціології, а також з погляду перспективи важливих для суспільства досліджень [6, с. 61–64].

Тези про обмежену незалежність споживацького рішення зустрічаються також у працях З. Баумана. Споживча поведінка сучасного суспільства, на його думку, полягає не тільки в задоволенні постійних потреб, а в прагненнях, необґрунтованих капризах, що самі себе підтримують. Ці постійні прагнення і творять споживача. Тим не менш, стимулювання прагнення споживача зробити покупку є завданням надзвичайно складним і вимагає не тільки багато зусиль, а і грошей. На думку З. Баумана, бути споживачем у сучасному суспільстві означає бути залежним, забути, як справлятися із життєвими викликами і просто йти дорогою, прокладеною маркетологами [13].

В подібному контексті Г. Маркузе презентує свою теорію фальшивих потреб. Сучасний споживач стикається з ними все частіше, переймаючи стиль життя і моду, стимулятором яких є реклама. На думку Г. Маркузе, істинні потреби важко задовольнити в сучасному світі капіталізму, що є творцем потреб фальшивих. Задовольняючи такі штучно створені потреби, індивід часто вважає, що отримав бажане [14].

Т. Парсонс також критикує традиційне розуміння людини економічної, наголошуючи на значенні соціальних та культурних елементів. Індивіди діють під впливом визнаних цінностей, соціальних норм та ролей. Метою економіки є максимізація не виробництва продукції, призначеної для індивідів, а виробництва продукції, що відповідає структурі цінностей суспільства.

Вільний простір між економікою та соціологією остаточно заповнився в 80–90-х рр. ХХ ст. завдяки появі нових концепцій. У рамках нової інституціональної економіки основною причиною людської поведінки є раціональність, проте раціональність ця обмежена. Інституціоналісти використовують модель “ситуаційної логіки” для вивчення індивідуального вибору, впроваджуючи в ситуаційний аналіз ліміт вибору. З одного боку, індивід незалежний у діях і вільний у своєму виборі від норм та правил, що існують у суспільстві, а з іншого – соціальні інститути обмежують цей вибір. Іншими словами, інститути, на думку нової інституціональної економіки, створюють рамки для дій індивіда, задаючи правила гри в економічних відносинах.

Ще одним науковцем, що сприяв розвитку економічної соціології, був М. Грановетер, котрий вважав неможливою інтерпретацію поведінки індивідів без детального опису їхнього соціального оточення. На його думку, “анонімного ринку з неокласичних концепцій, описаного за допомогою математичних моделей, що опираються на спрощені припущення, очевидно, не існує”. М. Грановетер також наголошує на ролі слабких соціальних зв’язків, адже завдяки їм поширюються мода, інновації чи соціальні норми [15].

А. Етціоні також вважав, що поведінку слід аналізувати відповідно до структури особистості індивіда і суспільства. Водночас вона тісно пов’язана з культурою, нормами і цінностями. Найважливіші основи вибору афективні і нормативні. Люди часто приймають недостатньо раціональні рішення, тому що цей вибір ґрунтується на нормативно-афективних основах, натомість факт, що брак раціональності виникає через обмежені інтелектуальні здібності, відіграє в цьому випадку другорядну роль. На думку А. Етціоні, на поведінку індивідів основний вплив мають ендогенні чинники – норми, цінності, серед яких важлива роль приписується почуттю обов’язку. Через це раціональний, егоїстичний підрахунок часто є неможливим. Цим самим він виражає спротив до домінуючої серед економістів думки, що основними причинами, що ускладнюють раціональний вибір, є екзогенні – лімітований доступ до інформації, обмеження з боку інститутів тощо [16].

На теорію споживчої поведінки останніх десятиліть важливий вплив справила концепція Г. Катони: поведінка споживачів залежить від їх очікувань та ставлень, а не тільки від цін та розміру доходів. Негативне ставлення споживачів до продукту спричиняє низький попит на нього. Саму раціональну поведінку науковець розуміє як прийняття рішень у результаті розгляду різноманітних варіантів, інформацію про які індивід шукає в різних джерелах, до яких належить найближче (сім’я, друзі) та менш близьке індивіду оточення (референтні групи, соціальні інститути). Згідно з поглядами Г. Катони, про раціональну поведінку індивіда можна говорити у випадку купівлі товарів дорогих та довготривалого вжитку, деяких товарів, що купуються перший раз, товарів, пов’язаних з негативними переживаннями, та товарів, що мають дуже велике значення для покупця. Дослідник говорить також про аспект імпульсивності в діях споживачів, а також виділяє поняття постійного (рутинного) споживання [6, с. 69–74].

На сьогодні особливо актуальним став напрям біхевіористської економіки. Д. Канеман, представник цього напрямку, у своїх дослідженнях займається поясненням причин неогоїстичної поведінки споживачів, які часто вчиняють нелогічно з економічної точки зору. Він доводить, що рішення про покупку часто приймаються під впливом емоцій, ставлень і помилок сприйняття, а також ситуаційного контексту. Приймаючи рішення, індивід відшукує у своїй пам’яті ситуації і факти, що могли б допомогти йому в цей момент. Біхевіористська економіка прагне зрозуміти

закони, за якими працює людська психіка, щоб використати їх на практиці, стимулюючи споживання [17].

Загалом, історично можна виділити дві точки зору на пояснення поведінки споживачів – модерністську та постмодерністську, що суттєво відрізняються в розумінні самого споживача. Модерністське бачення трактує споживачів як раціональних, плануючих, організованих, лояльних, постмодерністське – як ірраціональних, непослідовних, суперечливих і навіть аморальних [18, с. 10].

Висновки. Аналізуючи концепції різних шкіл та напрямів, можемо відзначити, як ускладнювалося сприйняття поведінки споживача. Від homo economicus, поведінка якої є раціональною і має егоїстичні мотиви, до індивіда, на якого при виборі впливає безліч різних факторів, як соціальних, так і психологічних; від простої лінійної функції до складної системи із безліччю переплетених між собою складових. Розвиток нових підходів та концепцій пояснюється як розвитком наукової думки, так і соціальною необхідністю. Суспільство постійно змінюється, і з ним змінюється споживач, у результаті моделі, що діяли століття тому, сьогодні потребують коригування. Разом з тим модернізація спричинює низку проблем, які вимагають більш ґрунтовних досліджень, серед яких консьюмеризм та перетворення споживання із засобу задоволення потреб на самоціль.

Список використаної літератури

1. Петрущенко С.П. Культура споживання : навч. посіб. / С.П. Петрущенко, Н.В. Петрущенко. – К., 2001. – 192 с.
2. Автономов В.С. Человек в зеркале экономической теории (Очерк истории зап. экон. мысли) / В.С. Автономов. – М. : Наука, 1993. – 174 с.
3. Сторчевой М.А. Иеремия Бентам [Электронный ресурс] / М.А. Сторчевой. – Режим доступа: http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type=in&links=/.in/bentham/lectures/bentham_11.txt&img=lections.jpg&name=bentham.
4. Тарасевич Л.С. 50 лекций по микроэкономике : учеб. пособ. [Электронный ресурс] / Л.С. Тарасевич. – Режим доступа: <http://50.economicus.ru/index.php>.
5. Делепляс Гилен. Лекции по истории экономической мысли [Электронный ресурс] / Гилен Делепляс. – Режим доступа: <http://econom.nsc.ru/jep/books/>.
6. Bartosik-Purgat M. Kulturowe uwarunkowania zachowań konsumentów na przykładzie młodych Europejczyków / Bartosik-Purgat M. – UE Poznań, 2011. – 382 p.
7. Гоголева Т.Н. История экономических учений (XX век) / Т.Н. Гоголева, Ю. Кузнецова. – Воронеж, 2003. – 45 с.
8. The Relative Permanent Income Theory of Consumption: A Synthetic Keynes-Duesenberry-Friedman Model. Thomas I. Palley [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1295588.
9. Блэкуэлл Р. Поведение потребителей : пер. с англ. / Р. Блэкуэлл, П. Миниард, Дж. Энджел. – 10-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 944 с.
10. Thomas Karier. The Heresies of John Kenneth Galbraith. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type=in&links=/.in/galbraith/critics/galbraith_c2.txt&img=critic_small.gif&name=galbraith.
11. Фридмен М. Маршаллианская кривая спроса [Электронный ресурс] / М. Фридмен. – Режим доступа: http://economicus.ru/cgi-ise/gallery/frame_rightn.pl?type=in&links=/.in/friedman/works/friedman_w2.txt&img=works_small.gif&name=friedman.

12. Герберт А. Саймон. Рациональность как процесс и продукт мышления [Электронный ресурс] / А. Герберт. – Режим доступа: http://igiti.hse.ru/data/003/314/1234/3_1_2Simon.pdf.

13. Zygmunt Bauman. The Self in Consumer Society [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.iasc-culture.org/NHR_Archives/Identity/1.1FBauman.pdf.

14. Маркузе Г. Одномерный человек [Электронный ресурс] / Г. Маркузе. – Режим доступа: <http://enatrap.narod.ru/pervoistochnik.files/man.files/man0.html>.

15. Mark Granovetter The strength of weak ties: a network theory revisited [Электронный ресурс]. – Режим доступа: citeseerx.ist.psu.edu.

16. Amitai Etzioni. Towards a Socio-Economic Paradigm [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1438672.

17. Richard H. Thaler. Behavioral Economics / Richard H. Thaler, Sendhil Mullainathan [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.econlib.org/library/Enc/BehavioralEconomics.html>.

18. Денисова Е.С. Поведение потребителей / Е.С. Денисова. – М. : Московская финансово-промышленная академия, 2005. – 111 с.

Белая Т.М. Человек как субъект потребления: экономико-социологический подход

В статье междисциплинарный способ рассматривается эволюция научной мысли относительно феномена потребления. Основные научные концепции подаются в историческом контексте – от XVIII века до современности. Анализируются взгляды выдающихся ученых в области экономики, социологии, психологии и философии на проблему потребительского выбора, рациональной и иррациональной поведения потребителя.

Ключевые слова: *потребительское поведение, потребительский выбор, рациональное поведение потребителя, homo economicus.*

Bila T. Man as the subject of consumption: economic and sociological approach

In the article the evolution of scientific thought regarding the phenomenon of consumption is shown in interdisciplinary way. Basic scientific concepts are presented in historical context – from the XVIII century to the present. The views of prominent scholars in economics, sociology, psychology and philosophy concerning the problem of consumer choice, rational and irrational consumer behavior are analyzed.

Key words: *consumer behavior, consumer choice, rational consumer behavior, homo economicus.*

УДК 316.334.2: 316.454.3

Н.В. ДОМБРОВСЬКА

СПОЖИВЧА ПОВЕДІНКА УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА ЗМІН (НА ПРИКЛАДІ м. ЛЬВОВА)

У статті подано огляд процесу консьюмеризації, внаслідок якої відбулися зміни в сучасній споживчій поведінці. Запропоновано методiku дослідження моделей споживання шляхом оцінювання провідних тенденційних характеристик вибору споживчих практик. За результатами кількісного соціологічного дослідження проаналізовано споживчу поведінку львів'ян у контексті нової культури споживання.

Ключові слова: культура споживання, консьюмеризація, споживча поведінка, моделі споживання.

У сучасному українському суспільстві досі відбуваються трансформації багатьох сфер суспільного життя. Процеси глобалізації та вестернізації накладаються на особливості українського соціокультурного контексту, що породжує специфічне соціальне середовище. Реалії ринкового суспільства продовжують легітимізувати владу, інституції, способи та стилі життєдіяльності, характерні для розвинених суспільств Заходу, однак надалі діють об'єктивні економічні, соціальні, політичні умови, які суперечать новітнім тенденціям. З огляду на це актуальним є питання наявності в українському суспільстві проявів сучасної консюмеристської культури, в рамках якої споживання змінило свої якісно-кількісні характеристики, посилило соціально-комунікативну функцію та стало провідним елементом системи соціальних взаємодій.

Аналіз останніх публікацій та досліджень свідчить, що в структурно-об'єктивістському ключі проблематика споживчої поведінки представлена в працях М. Вебера, К. Маркса, Т. Веблена, Г. Зіммеля, В. Зомбарта та ін., які вказували на пряму залежність процесу споживання від особливостей соціальної ієрархії. У межах інтегративного підходу, який з'явився у відповідь до процесів консюмеризації, працювали Ж. Бодрійяр, Дж. Рітцер, Г. Маркузе, А. Тофлер, П. Бурдье та ін., що розглядали споживання як індивідуальну, смисложиттєву стратегію. Окремі поведінкові моделі споживання представлено в працях Р. Абрамова, П. Будье, Т. Веблена, Г. Зіммеля, В. Ільїна, Е. Тоффлера, кожен з яких окреслив механізми формування та чинники відтворення типових форм споживчої поведінки. Особливості споживання в контексті українського суспільства досліджували Т. Бурейчак, Я. Зоська, Т. Кривошея, Г. Марушевська, М. Мастинець, І. Набруско, Р. Савчинський, Ю. Черевко та ін. У рамках проведеного теоретичного огляду була виявлена відсутність системного

підходу до аналізу споживчої поведінки в контексті сучасного суспільства, що загострюється потребою врахування українських соціокультурних та економічних особливостей.

Метою статті є емпіричний аналіз споживчої поведінки в сучасному українському суспільстві (на прикладі м. Львова).

Поняття “консьюмеризація” є невід’ємним маркером сучасного “масового суспільства”, адже відображає один із провідних аспектів трансформацій кінця ХІХ – початку ХХ ст. Глобалізація, технологізація, урбанізація, інформатизація, уніфікація та плюралізація соціального простору з одночасним зростанням економіки й матеріального забезпечення, збільшення кількості вільного часу, розвитку демократії та підвищення рівня освіти надало більше можливостей населенню для появи й задоволення нових індивідуальних потреб і бажань. Промисловість та ЗМК, ставши інструментом забезпечення цих потреб, посприяли поширенню масової культури, яка, пропонуючи уніфіковані, недиференційовані, однак, ілюзорно плюралістичні практики споживання, призвели до поглиблення процесу консьюмеризації та появи нової культури споживання. Нова програма використання членами суспільства споживчих благ виразилась у кількісному і якісному вимірі, де поряд зі збільшенням обсягу та пришвидшенням обігу споживання відбулась зміна самого змісту цього процесу. Тотальна символізація привела до посилення соціально-комунікативних функцій споживання, наділивши його потенціалом конструювання та відтворення ідентичності особистості, шляхом поглибленого присвоєння товарам і послугам певних кодів, знаків та символів. Зміни культури споживання проявились на всіх рівнях вияву споживчої поведінки населення розвинених країн Заходу продовжують поширюватись як супровідний елемент масової культури.

Оскільки споживча поведінка вказує на особливості існуючої культури споживання, провідні механізми регуляції та чинники її відтворення, з метою окреслення особливостей сучасної української культури споживання доцільно провести емпіричний аналіз споживчої поведінки українських споживачів, як реального вияву феномену на практиці.

Під споживчою поведінкою в найширшому значенні розуміють *комплекс дій споживача, що пов’язаний з виникненням та усвідомленням потреби, рішенням реалізувати певну практику споживання шляхом вибору товару, його використання чи утилізації* [1, с. 141], що, з одного боку, є сукупністю особистих вчинків (індивідуалізованих дій), з іншого – виявом загальних соціокультурних, історичних, економічних, національних чи етнічних особливостей. Це пов’язано з індивідуальною необхідністю адаптації до навколишнього соціального простору та рамок соціальних структур, в межах яких отримані індивідом можливості, шанси та ресурси повинні реалізовуватись згідно із соціальними нормами та очікуваннями. У зв’язку із цим індивідуальна споживча поведінка може набувати типових ознак та характеристик. Часто для їхнього аналізу

застосовують принципи класифікації, ідеалізації й моделювання, у результаті чого формуються моделі споживання як спосіб відображення істотних, тенденційних, соціально орієнтованих проявів споживчої поведінки. З метою виявлення цих ознак у споживчій поведінці українського споживача проведено кількісне соціологічне дослідження методом формалізованого інтерв'ю “face-to-face”, що реалізовувалось в рамках дослідницького проекту “Соціальний портрет міста Львова”, який здійснювався на базі ЛМГО “Західноукраїнського фонду соціальних досліджень” у серпні – вересні 2011 р. у м. Львові.¹

Підтримуючи позицію І. Набруско, яка виокремила три основні моделі споживання, характерні для українського населення (демонстративну, габітусну, конформну) [2], та базуючись на особливостях економічної ситуації в країні (значна частка малозабезпеченого населення), окреслено п'ять пар взаємно поєднаних орієнтацій, що мають *генералізуючий* (тією чи іншою мірою проявлялись у більшості практик споживання індивіда) та *універсальний* (були присутні у поведінці будь-якого споживача) характер (див. табл.).

Таблиця

Споживчі орієнтації

Демонстративність	Недемонстративність
Бажання скласти про себе краще враження, продемонструвати власний чи бажаний для себе статус, підвищити свою значущість в очах оточення, захоплення	Відсутнє бажання привернути до себе увагу, скласти краще враження, свідомо демонструвати свій чи бажаний для себе статус або викликати захоплення в оточення
Конформізм	Індивідуалізм
Бажання не виокремлюватись із навколишнього середовища, дотримуватись існуючих стандартів, бути таким, як усі	Бажання підкреслити свою індивідуальність чи оригінальність, бути особливим
Новизна (мода)	Практичність (звичка)
Потяг до купівлі нових, модних, сучасних, популярних товарів	Орієнтація на купівлю практичних, звичних, перевірених у якості речей
Заощадження	Марнотратство
Купівля економічно вигідних (недорогих) речей, заснована на реальних потребах	Часта купівля речей без урахування їхньої ціни та необхідності
Спонтанність	Визначеність
Здійснення вибору споживчих благ спонтанно, під впливом емоцій, миттєвих потреб та бажань	Свідомий, обміркований наперед вибір споживчих благ

Для безпосереднього виведення типових моделей споживчої поведінки за кожною з орієнтацій, яка вимірювалась двома змінними, був

¹ Обсяг вибіркової сукупності складав 400 респондентів. Вибіркова сукупність формувалась ймовірно (кластерна вибірка з квотуванням на останньому шаблі відбору). Задана теоретична похибка вибірки для всієї вибіркової сукупності становить 5%.

проведений кластерний аналіз методом *Furthest neighbor* (дальнього сусіда), що дало змогу за кожною з пар ознак виокремити по чотири групи респондентів, які характеризуються різним ступенем та якістю вираження спрямованостей споживчої поведінки. Кожній з утворених груп було присвоєне ім'я згідно з особливостями їхньої споживчої поведінки в контексті конкретної орієнтації. У результаті частотного аналізу отримано розподіл споживачів за кожною з орієнтацій (див. рис.).

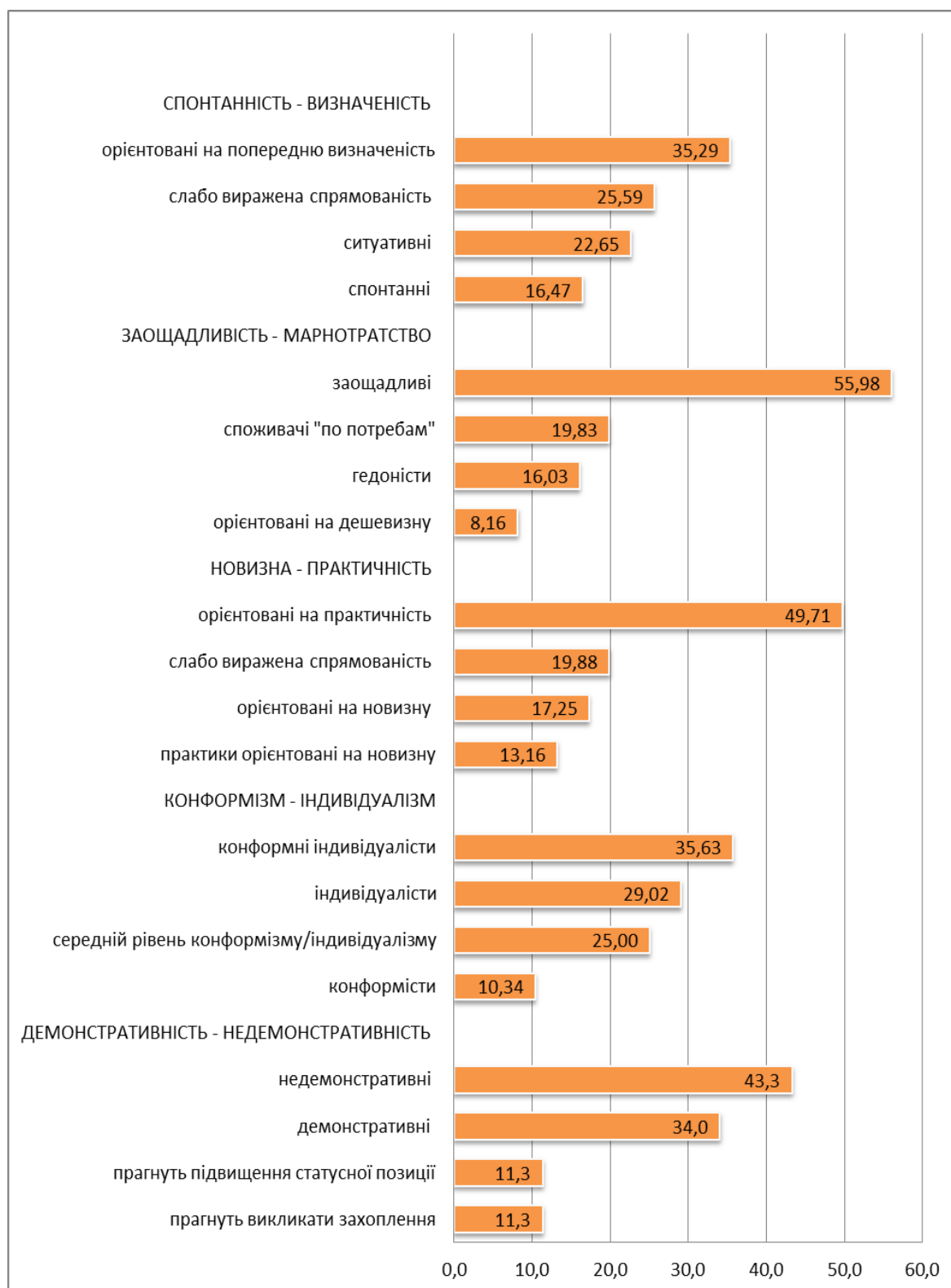

Рис. Розподіл споживачів щодо споживчих орієнтацій, %

Із результатів частотного аналізу помітною є перевага осіб із заощадливою (55,98%), недемонстративною (43,3%), орієнтованою на практичність (49,71%) поведінкою, а також незначна кількість “гедоністів” (осіб, для яких ціна та необхідність блага при купівлі не мають значення) (16,03%) та “спонтанних покупців” (16,46%) виражають особливості соціально-економічної ситуації в країні загалом та у м. Львові зокрема. Оскільки високий рівень бідності (станом на 2011 р. близько 24,5% населення) [3] практично унеможливує доступ до практик *вільного споживання* (вибір щоденних споживчих практик залежить від індивідуальних смаків) значної частини населення. Дотримуватись консьюмеристської культури мають змогу лише забезпечені мешканці мегаполісів, де економічний капітал поєднується з розвиненим торговельним простором. Натомість, більша частина мешканців, маючи вибір без вибору, змушена реалізовувати моделі *функціонального споживання*, задовольняючи лише свої основні потреби.

Оцінюючи розподіл респондентів за конформним та індивідуалістичним спрямуванням, бачимо, що найбільшою групою виявились “конформні індивідуалісти” (35,63%), які прагнуть підкреслити власну індивідуальність практиками, що прийнятні в соціальному оточенні. На другому та третьому місцях опинились “індивідуалісти” (29,02%) і респонденти, що виявляють середній рівень спрямування на конформізм/індивідуалізм (25%), а носіями виключно конформної споживчої поведінки є 10,34% опитаних, що відповідає сучасним ознакам консьюмеристської культури споживання, у якій окрема споживча практика набуває символічного значення. У зв’язку із цим помітно, що більше ніж половина опитаних (34,0% респондентів характеризуються демонстративною поведінкою, по 11,3% – через споживання прагнуть викликати захоплення в очах оточуючих або підвищити свій статус) свідомо використовують практики споживання в символічному контексті. Однак відповідність соціальним очікуванням як критерій вибору товару, що присутні в споживчій поведінці львів’ян, вказують на національні та регіональні особливості, адже, всупереч проникненню масової культури, українське суспільство характеризується низьким рівнем пермісивності (2,46 при максимальному значенні 10) [4, с. 75], що свідчить про досить жорсткі нормативні рамки та соціальний контроль, який легітимізує не всі форми й моделі споживання.

Для того, щоб з’ясувати, чи існує залежність між виявленими моделями споживчої поведінки й соціально-демографічними, культурними та економічними характеристиками респондентів, здійснено комплекс *аналізів кореляції*. Демонстративна спрямованість споживчої поведінки

виявилась частково залежною від віку ($\chi^2=57,86^{***}$; $\kappa^2=0,241^{***}$)¹, сімейного стану ($\chi^2=25,151^*$; $\kappa^2=0,158^*$), рівня освіти ($\chi^2=24,828^*$; $\kappa^2=0,157^*$) та середньомісячного доходу ($\chi^2=36,714^{**}$; $\kappa^2=0,167^{**}$) респондентів. *Конформна та індивідуалістична орієнтація* перебуває в слабкій залежності від віку ($\chi^2=30,93^{**}$; $\kappa^2=0,173^{**}$) респондентів. Таку саму ситуацію спостерігаємо для *орієнтації на новизну – практичність* ($\chi^2 = 45,37^{***}$; $\kappa^2=0,211^{***}$) і для *орієнтації на спонтанність* ($\chi^2=48,98^{***}$; $\kappa^2=0,220^{***}$). Крім того, практичність у споживчій поведінці виявилась пов'язана і з місцем праці респондента ($\chi^2=29,89^{**}$; $\kappa^2=0,174^{**}$) та його сімейним станом ($\chi^2=28,72^{**}$; $\kappa^2=0,168^{**}$). Однак, виявленні взаємозв'язки мають слабкий характер, що не дає можливості давати їм однозначної оцінки. Однозначним є лише те, що процес засвоєння нових, консьюмеристських моделей споживання найбільш активно відбувається серед осіб молодшого віку, які не лише характеризуються вищим ступенем мобільності та залучення до масової культури, а й відсутністю власного пострадянського досвіду дефіцитів та недоспоживання. Навіть у скрутних економічних умовах, молодь менш схильна до накопичення матеріальних ресурсів, що робить її більш уразливою перед негативними наслідками консьюмеризації.

Висновки. Консьюмеристська культура споживання, яка стала одним з елементів масової культури, існує в українському суспільстві на віртуальному рівні, не маючи змоги повною мірою втілитись у реальній споживчій поведінці, адже провідним чинником формування типових моделей поведінки є економічна нестабільність та низький рівень матеріального забезпечення. Найбільш поширена “заощадлива модель споживання”, з одного боку, сприяє заощадженню ресурсів, поширенню пуританських та аскетичних поглядів і цінностей, формуванню альтернативних шляхів пошуку задоволення та самопрезентації за допомогою нематеріальних засобів. З іншого – додатковий вплив консьюмеристської культури загострює відчуття недоспоживання, адже об'єктом для порівнянь споживачів найчастіше стають розвинені країни Заходу. Це впливає на погіршення соціального самопочуття, спричиняє розвиток фрустрації та депривації, змушує шукати альтернативні шляхи задоволення потреб, що можуть набувати нелегітимних, адиктивних і делінквентних форм.

Список використаної літератури

1. Максименко А. Споживча поведінка: концептуалізація поняття та чинники, що її детермінують / А. Максименко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка та ін. ; [редкол.: О.Л. Скідін (голов. ред.) та ін.]. – Запоріжжя : КПУ, 2010. – Вип. 44. – С. 140–146.

* – значимість на рівні 0,05

** – значимість на рівні 0,01

*** – значимість на рівні 0,001

коефіцієнт кореляції $< 0,2$ – дуже слабкий зв'язок

$0,2 <$ коефіцієнт кореляції $< 0,5$ – слабкий зв'язок

2. Набруско І. Стилі споживання та проблеми статусної нерівності в контексті сучасної України / І. Набруско // Розвиток демократії і демократична освіта в Україні : IV міжнародна конференція, м. Ялта 28–30 вересня 2006 р. / НПУ ім. М.П. Драгоманова, Харківський нац. ун-т внутр. справ, Ін-т вищої освіти АПН України, Українсько-канадський проект “Розбудова демократії”; редкол. В.П. Андрущенко (голова) [та ін.]. – К. : НПУ, 2007. – С. 497–501.

3. Порахована межа бідності в Україні [Електронний ресурс] // Світ24. – Режим доступу: <http://svit24.net/economic/71-economic/7831-porahovana-mezha-bidnosti-v-ukrajini> (29.10.2011 р.).

4. Демків О. Нормативна пермісивність у європейському просторі: українська специфіка загальних закономірностей та тенденцій / О. Демків // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Львів, 2010. – Вип. 4. – С. 68–82.

Домбровская Н.В. Потребительское поведение украинцев в условиях общества перемен (на примере г. Львова)

В статье представлен обзор процесса консьюмеризации, вследствие которой состоялись изменения в современном потребительском поведении. Предлагается методика исследования моделей потребления путем оценки ведущих, тенденциозных характеристик выбора потребительских практик. По результатам количественного социологического исследования анализируется потребительское поведение львовян в контексте новой культуры потребления.

Ключевые слова: культура потребления, консьюмеризация, потребительское поведение, модели потребления.

Dombrovska N. Consumption behaviour of Ukrainians in society of changes (by the example of Lviv city)

The article reviews the process of consumerization, due to which changes occurred in the modern consumer behaviour. There are proposed methods of study of consumption models by assessing leading, tendentious characteristics of consumer choice practices. According to the results of quantitative sociological survey there is analyzed the consumer behaviour of Lviv residents in the context of new consumption culture.

Key words: consumption culture, consumerization, consumption behaviour, consumption models.

УДК 316.334.2

Н.В. КОВАЛІСКО, Х.М. БЕРЕСЬКА

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ПОВЕДІНКА ЖІНОК У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

У статті проаналізовано особливості підприємницької поведінки жінок, умов започаткування приватного підприємства, перешкод та сприйняття оточенням їхньої діяльності. Виявлено специфіку підприємницької поведінки жінок у сучасному українському суспільстві та в регіональному вимірі зокрема (на прикладі жінок-підприємців Львівщини). З'ясовано, що існує гендерна нерівність у сфері підприємництва, яка реально виявляється в підприємницькій діяльності жінок через існування подвійних гендерних стандартів, стереотипів, рольових очікувань з боку суспільства, традиційних моделей сімейних стосунків тощо.

Ключові слова: жінки-підприємці, підприємницька поведінка, гендерні стереотипи, подвійні гендерні стандарти.

За останні роки жінки в Україні активно вливаються у сферу підприємництва, щоб самореалізуватись, набути певного статусу, покращити своє матеріальне становище та становище своєї сім'ї. Таке явище є відносно новим в українському суспільстві, тому ставлення до нього є неоднозначним. Водночас існують історично зумовлені установки населення, певні стереотипи щодо ролі жінки, її активності у сфері економіки та сім'ї. Підприємницька поведінка залежить від соціокультурних особливостей суспільства, його сприйняття соціумом, впливу громадської думки, а також від того, наскільки існуючі соціальні цінності сприяють формуванню особи підприємця.

Загалом в українському суспільстві відсутня модель “успішної жінки”, воно продовжує підтримувати пріоритет чоловіка, що склався історично. Внаслідок стереотипного сприймання гендерних ролей жінку-підприємця розглядають швидше як годувальницю чи заробітчанку, що через економічні обставини тимчасово займається бізнесом, а за сприятливих умов змогла би повернутись до традиційного розподілу гендерних ролей. Співприсутність у свідомості жінок гендерних стереотипів та сучасних ідей гендерної рівності призводить до рольового конфлікту (виконання ролей у сімейній і професійній сферах), що найчастіше закінчується відмовою жінки від кар'єри [1, с. 9].

Результати аналізу підприємницької поведінки в регіональному вимірі допоможуть зрозуміти, як жінки себе реалізують у сфері підприємництва; сприятимуть зміні уявлень щодо участі українських

жінок у розвитку економічної сфери. Це, у свою чергу, може впливати на формування підприємницької культури жінок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що більшість гендерних досліджень підприємництва в соціології акцентує увагу на виявленні сфер, в яких зайняті жінки/чоловіки підприємці, стереотипах стосовно жінок у підприємстві, взаємодії жінок-підприємців з офіційними органами, специфіці менеджменту таких підприємств. Проте недостатньо розробленими залишаються такі аспекти, як: мотивація підприємницької активності жінок, способи поєднання сімейних і професійних ролей, перешкоди, з якими мають справу жінки, що вирішили займатися бізнесом. Дослідження цих аспектів та виявлення основних проявів підприємницької поведінки жінок уможливають отримання нових знань про стан підприємництва в гендерному аспекті та про конкретну ситуацію в цьому напрямі на Львівщині.

Стереотипи підприємництва у масовій свідомості вивчає В. Сукова, аналізуючи зміст поширених у мас-медіа міфів стосовно “ділових жінок”. Н. Ісакова, Л. Кавуненко, Ф. Велтер, Д. Смоллбоун аналізують патріархальні погляди на роль жінки в суспільстві, досліджують феномен жіночого підприємництва: що найчастіше є мотиваційним чинником започаткування діяльності для жінок-підприємців, від чого залежить успішність у підприємстві, паралельно досліджуючи чоловіків у сфері підприємництва. Ці автори виводять класифікацію жінок-підприємців в Україні на основі мотивації, мети, наявних ресурсів для відкриття своєї справи. Л. Хижняк робить аналіз стану сучасного жіночого підприємництва, перешкод на його шляху. Т. Журженко досліджує жінку-підприємця як самостійний тип ідентичності, їх сприйняття крізь призму стереотипів; намагається встановити кореляцію між витісненням жінок у дрібне підприємство та бюрократичними перешкодами. О. Рудік, Н. Лавріненко розглядає представництво жінок у малому бізнесі, наявність фактів гендерної дискримінації та сприятливість умов праці.

Метою статті є аналіз специфіки підприємницької поведінки жінок у сучасному українському суспільстві, зокрема в регіональному вимірі зокрема (на прикладі жінок-підприємців Львівщини). Це дасть змогу з'ясувати: чому жінки обирають для себе заняття підприємницькою діяльністю, як оцінює такий вибір їхнє оточення, які переваги їм дає ця робота, з якими труднощами найчастіше доводиться стикатись у процесі діяльності, як жінки-підприємці справляються з виконанням сімейних і професійних ролей, підтвердити чи спростувати існуючі міфи про жінок у сфері підприємництва, один з яких, наприклад, звучить так: “підприємство – це суто чоловіча справа”.

Конституційне закріплення принципу рівноправності жінок і чоловіків свідчить, що українське суспільство прагне вийти на європейський і світовий рівень у розв'язанні гендерних проблем. З 1980 р. Україна ратифікувала конвенцію ООН “Про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок”, взявши на себе зобов'язання забезпечити

рівні можливості для жінок і чоловіків. У 1996 р. прийнято Національний план дій щодо поліпшення становища жінок, підвищення їхнього статусу в суспільстві. В 1998 р. створено Гендерну раду, відбувся Всеукраїнський конгрес жінок [2, с. 8]. З 1 січня 2006 р. набрав чинності Закон України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” [3].

Проте дослідження засвідчують, що участь жінок у підприємницькій діяльності є порівняно низькою. За даними дослідження “Робота і зайнятість громадян України: гендерний аспект” Центру соціологічних експертиз Інституту соціології НАН України, з 2002 до 2006 рр. збільшувалась чисельність працюючих у приватному секторі, частка жінок залишається стабільною – 15–18%, натомість частка чоловіків постійно зростає [4, с. 121]. Станом на 2007 р. жінки контролюють чверть малих підприємств (26%) і шосту частину середніх і великих підприємств (відповідно 15 і 14%) [5, с. 94]. За результатами дослідження “Інвестиційний клімат в Україні: яким його бачить бізнес”, проведеного у 2009 р., підтверджено, що бізнес в Україні є чоловічим: 78% усіх приватних підприємств очолюють чоловіки і лише 22% – жінки [6, с. 124].

Такі показники залученості жінок у підприємництво часто пов’язують з переорієнтаціями, що є актуальними на українському пострадянському просторі. Традиційні ролі жінок в українському суспільстві пов’язують з пережитками радянських часів, гендерним вихованням, згідно з яким жіночій половині людства притаманна слухняність, а не ініціативність та лідерство. Сьогодні ж спостерігаємо професійну сегрегацію, що виявляється в нерівномірному розподілі жінок та чоловіків в економіці.

Зокрема, аналіз сфери підприємництва на пострадянському ґрунті, здійснений О. Юрчаком, вказує на існування “чоловічої економіки”, оскільки прийняття рішень у бізнесі ведеться “чоловічими методами” [7]. Автор схильний вважати, що в пострадянському суспільстві посилюється традиційний образ фемінності, повернення жінок у сімейний простір. Як результат – чоловік отримав більше переваг у публічній сфері, це стало однією з умов формування чоловічої економіки. Переорієнтація жінок на приватну сферу стала гарантією того, що простір підприємництва став чоловічим: “чоловічі принципи ведення бізнесу”, “чоловічі простори” і навіть використання “чоловічих дискурсивних практик”. Єдиною моделлю ділової кар’єри жінки, яка сприяє процесу створення успішної маскулінності, є “жіночий бізнес”. Такий жіночий бізнес виступає технологією, що формує успішну маскулінність. Автор вважає, що саме так чоловік нейтралізує жінку, не надаючи їй доступу у справжній великий бізнес, де насправді здобувається успішна кар’єра.

Проте, з іншого боку, Ж. Капт вважає, що створення свого власного підприємства, найчастіше мікропідприємства, може стати єдиною можливістю для деяких жінок одержати доступ до праці й мати прибуток [8, с. 67]. Найчастіше це може бути пов’язане зі змінами в державі, що впливають на економічний стан суспільства, а, відповідно, на можливість

знайти місце праці, а також те, що довгий час, не працюючи за своєю професією через догляд за дітьми або інші обставини, жінці простіше відкрити власне підприємство, ніж адаптуватись до змін у сфері її попередньої професійної діяльності.

Тому існує необхідність формування підприємницької культури, в якій би заохочувалась ділова активність жінок, широко пропагувалась згідно із задекларованими демократичними принципами громадського життя. Варто погодитись із Л. Хижняк, що входження жінок у приватний бізнес як організаторів власних фірм – ознака підвищення підприємницького потенціалу нашого суспільства [9, с. 147].

Підприємницьку культуру формує й чинне законодавство, яке доводить, що воно протидіє дискримінації жінки у будь-якій формі, але насправді часто належно не забезпечує реалізацію цього. На думку Е. Лібанової, надання жінці тільки тих прав, що має нині чоловік, фактично не може перебороти гендерну нерівність [10, с. 35]. Суспільство має вирішувати гендерні проблеми, вивчати становище жінки і провадити відповідну соціальну політику. Соціальний статус особистості в сьогоденному суспільстві має визначатись її реальними успіхами, а не гендерними характеристиками. Нерівна політика щодо жінок і чоловіків приводить до сильного закріплення в суспільній свідомості подвійних гендерних стандартів, коли суспільство толерує той факт, що чоловіки займаються підприємництвом, а жінок у такому випадку засуджує.

Загалом суспільство продовжує підтримувати пріоритет чоловіків. Це також можна підтвердити результатами досліджень Центру соціологічних експертиз Інституту соціології НАН України щодо гендерних стереотипів. Громадяни України надають перевагу чоловікам у бізнесі порівняно із жінками. Про це свідчить розподіл відповідей громадян на запитання: “Як ви вважаєте, які з перелічених галузей краще працюватимуть, якщо їх очолить жінка, а які – якщо чоловік, а де статеві відмінності немає значення?”. Так, 55% респондентів віддали перевагу чоловікам у веденні великого бізнесу, на противагу 6% респондентів, які вважають, що жінка може очолювати цей бізнес. Аналогічний розподіл відповідей респондентів стосується середнього бізнесу. Лише у сфері малого бізнесу респонденти не виділили пріоритету чоловікам, вважаючи, що як чоловіки, так і жінки ефективно очолять малий бізнес (19% респондентів підтримали жінок, 20% чоловіків, 61% вказали, що статеві відмінності немає значення) [4, с. 37].

Аналіз вищенаведених показників та особливостей залучення жінок у сферу підприємництва вказує на проблематичність започаткування жінками власних підприємств, що частково пов'язано із суспільним розвитком, “закам'янілими” установками та стереотипами громадськості, недосконалим законодавством. Для того, щоб детальніше з'ясувати, чому жінки залучені переважно в малому підприємстві, які перешкоди є актуальними для жінок у цій сфері діяльності, чи можуть жінки успішно реалізовувати свій потенціал, було проведено дослідження самореалізації

жінок-підприємців “Професійна самореалізація у підприємництві очима жінок-підприємців: умови та особливості діяльності” з використанням якісних методів збору інформації, зокрема методу інтерв’ю (добір респондентів відбувався методом “снігової кулі”). Інтерв’ю проведено в березні – квітні 2011 р. у м. Львові та м. Самборі, опитано жінок, які займаються малим підприємництвом. Ключовими емпіричними індикаторами були: чинники відкриття жінками підприємств; участь жінок у функціонуванні власних підприємств; перешкоди на шляху діяльності жінок-підприємців; сприйняття жінок-підприємців оточенням; виконання ролей жінками-підприємцями тощо.

На основі дослідження самореалізації жінок у підприємництві виявлено такі особливості:

- Першочергову роль у започаткуванні власних підприємств відіграють об’єктивні чинники, а саме матеріальне становище сім’ї. Із розпадом Радянського Союзу жінки, які зараз займаються підприємницькою діяльністю, залишились без роботи, хоча всі вони попередньо працювали на заводах, фабриках, магазинах, закладах харчування і (як правило) за своєю професією. *“У свій час почали займатися, бо почали закриватися заводи” (Ольга, сфера торгівлі продовольчими товарами), “...тому, що пішла ота криза, почали винищувати наші заводи і треба було десь себе знайти в чомусь, прийшлося так” (Тетяна, торгівля сантехнікою), “Начали с того, что наш институт просто развалился и поэтому каждому приходилось во времена перестройки что-то себе искать” (Олена, торгівля жіночим одягом).*

- Окрім основного чинника – безробіття в 90-х рр. ХХ ст., з якого довелось виходити шляхом відкриття власного підприємства і тим самим створення собі самостійно робочого місця, відіграють певну роль і такі, як фінансові проблеми в сім’ях жінок та перебування в середовищі, де займаються підприємницькою діяльністю. Вказали жінки також і відчуття відповідальності за сім’ю. Вагому роль у тому, що жінки починають займатись підприємництвом, відіграє чинник “материнства”, оскільки, як вважають самі жінки-підприємці, вони відчувають необхідність захистити, забезпечити власну сім’ю. У певні кризові моменти життя жінка думає передусім про своїх дітей, старших батьків. *“...Напевне тому, що це закладено материнством. Матір не може дивитися, що дитина не має що їсти...” (Стефанія, торгівля меблевою фурнітурою), “Після того як позакривали заводи, фабрики, а годувати сім’ю треба чимось...” (Вероніка, заклади громадського харчування).*

Із дослідження стає зрозуміло, що, створюючи власне підприємство, жінки керувалися як особистісними, так і соціальними мотивами, прагнули зберегти робочі місця своїм колегам у цей кризовий період. В основному це жінки, котрі започатковували власне підприємство, щоб реалізувати свої здібності – “професійні підприємці” (ті, які продовжили працювати в підприємстві за своєю спеціальністю). Виявилась така тенденція:

опитані жінки-підприємці на Львівщині в більшості випадків обирають такий напрям, який є найближчим до їхньої попередньої професії або починають займатись тим, що вважається найбільш прийнятним у підприємництві для жінки, у сфері послуг (відкриття закладів харчування, торгівля одягом, продовольчими товарами тощо).

▪ Однаковою мірою значимими є такі перешкоди, як фінансові проблеми та доволі велика конкуренція. Щодо фінансових проблем, то переважно вони виникають при започаткуванні підприємства, коли є необхідність у стартовому капіталі та досить часто вже в процесі роботи виникає потреба кредитування. Жодна із жінок не відзначила гендерних стереотипів як однієї з можливих перешкод у підприємстві. Щодо дискримінації жінок-підприємців, то більшість з них вважає, що це є можливим у великому бізнесі, але це не властиво малому. Переважна більшість жінок не відчують дискримінації з боку чоловіків у своїй роботі, оскільки вважають цю сферу традиційно жіночою. *“Я займаюся суто таким кондитерським бізнесом, а там в основному – жінки і ніхто нас не дискримінує” (Галина, торгівля продовольчими товарами), “То в нашем бизнесе как раз больше женщин занимается, таким бизнесом, мелким. Это в основном женщины и к женщинам здесь относятся абсолютно нормально” (Олена, торгівля жіночим одягом).*

▪ Проте виявлено протилежну тенденцію, коли жінки все ж стикаються з упередженим ставленням до себе в тих сферах, які вважаються традиційно чоловічими. Чоловіки скептично ставляться до того, що жінка починає займатись діяльністю, яка належить до компетенції чоловіка, а також складає їм конкуренцію. *“Спочатку, можливо, навіть майстри, коли приходили до нас і бачили жінок в цій меблевій сфері, вони скептично відносилися” (Стефанія, торгівля меблевою фурнітурою), “Ну все-таки в напрямку своєї роботи – сантехніка, то я тільки така жінка, що займалась, в основному то є мужчини. На початку дуже чекали, коли в мене то все закінчиться і я з нічим піду. Тепер вже стали поважати” (Тетяна, торгівля сантехнікою).*

Можна перефразувати стереотип “підприємництво – це суто чоловіча справа” на такий: “певні види підприємництва – це суто чоловіча справа”. Жінкам, які обирають такі види підприємництва, справді доводиться стикатися з упередженим ставленням до себе з боку чоловіків.

▪ З’ясовано, що існує особливе сприйняття жінок-підприємців з боку чоловіків, у тому числі підприємців. Вони виражають подив та недооцінюють жінок, що йдуть у сферу підприємництва. *“Чоловіки недооцінюють. Вони рахують, що жінка – це кухня, діти і церква, а все решта – це справа чоловічого розуму” (Вероніка, заклади громадського харчування), “Мужчини рахують, що жінка не може займатись як вони – тими самими справами, в такій самій мірі і бути успішними як вони” (Тетяна, торгівля сантехнікою).*

▪ Чоловіки “співчують” жінкам, оскільки жінці-підприємцю доводиться працювати вдвічі більше, ніж чоловіку, – спрацьовує принцип

подвійного навантаження жінки. Особливо чоловіків дивує, як жінці вдається успішно справлятися з роботою й домашніми обов'язками. *“...І навіть співчують, як то ти так можеш керувати і в хаті, і на роботі?”* (Аделя, торгівля продовольчими товарами, заклади громадського харчування).

Це показує, що все-таки в українському суспільстві продовжують існувати гендерно-рольові стереотипи, вони визначають ставлення до жінок, які виходять за рамки традиційного розподілу ролей. Шляхами подолання таких перешкод у кар'єрі жінки є: створення спеціальних освітніх програм для жінок, які прагнуть стати керівниками або підприємцями; проведення інформаційних кампаній у ЗМІ з метою викорінення стереотипних поглядів на обов'язки жінки й чоловіка в сучасному суспільстві [2, с. 45].

▪ Щодо сприйняття жінки у підприємстві близькими родичами, друзями, то жінки-підприємці вважають, що їхнє найближче оточення підтримує їх і позитивно сприймає їхню діяльність. *“В мене вже син дорослий, і він повністю мені так само допомагає. І так само буває підказує: “Ой, там мамо може треба якесь таке блюдо ввести, нове, таке щось підказує”* (Вероніка, заклад громадського харчування), *“Діти мої буквально вирости в моєму бізнесі”* (Світлана, торгівля косметикою).

▪ Більшість жінок, які брали участь у дослідженні, виконують навіть не подвійне, а потрійне навантаження, вони працюють на власному підприємстві, виконують побутові домашні суто “жіночі” обов'язки й вирішують проблеми власних дітей, всіляко допомагаючи їм. *“Жінка завжди ще думає про дітей, про сім'ю. Жінка перше думає про дитину. Треба дитині дати освіту, треба то, треба то”* (Віра, заклад громадського харчування), *“...сім'я і діти, і хата, то залишається дійсно на плечах жінки”* (Тетяна, торгівля сантехнікою).

▪ Для того, щоб досягнути успіху у будь-якій сфері підприємництва, жінкам необхідно володіти рисами маскулінності, які зазвичай приписують чоловікам. *“Повинна бути впевнена, наполеглива, деякою мірою навіть агресивна”* (Віра, заклад громадського харчування), *“...треба мати хватку підприємницьку, де треба трошки “горланити” – треба “погорланити”* (Аделя, торгівля продовольчими товарами, заклади харчування), *“Діловими такими рисами як і чоловік: іти до своєї мети...”* (Вероніка, заклади громадського харчування), *“все-таки характер треба мати сильний, тому що дуже велика загрузка йде, велика відповідальність...”* (Тетяна, торгівля сантехнікою), *“Має мати характер такий, добиватися всього, тому що в підприємницькій діяльності гладко нічого не буває. Треба бути такою цілеспрямованою і знати чого хочеш, і добиватися того”* (Галина, торгівля кондитерськими виробами).

Зіставлення вторинного аналізу даних соціологічних досліджень, аналізу статистичних даних, а також даних якісних методів (інтерв'ю) підтвердило, що існує гендерна нерівність у сфері підприємництва, вона

реально виявляється в підприємницькій діяльності жінок, їхньому доступі до цієї сфери, через існування подвійних гендерних стандартів, рольових очікувань суспільства, традиційних моделей сімейних стосунків.

Підприємництво – це гендерований (маскулінний) соціальний інститут, де існують чоловічі стандарти й правила поведінки. Жінки, які займаються підприємницькою діяльністю, зокрема в малому бізнесі, демонструють поведінку, яку в суспільстві прийнято вважати “чоловічою”. Дослідженням було підтверджено теорії, згідно з якими в підприємництві існує статеві сегрегація, що виявляється в зосередженні жінок та чоловіків у різних сферах підприємницької діяльності. Жінки починають займатись підприємництвом з огляду на соціально-економічні трансформації в суспільстві, необхідність реалізувати свій потенціал поза межами сім’ї.

Жінки-підприємці займаються “жіночим підприємництвом”, тобто зосереджені переважно в тих сферах, які традиційно вважаються жіночими (сфера обслуговування, відкривають заклади харчування, торгівлі, салони краси, кондитерські тощо). Така особливість підприємницької поведінки жінок зумовлює те, що вони нечутливі до гендерних проблем.

Частково простежується інша тенденція, за якою жінки-підприємці починають самореалізовуватись у підприємстві, конкуруючи із чоловіками в межах одного напрямку діяльності, що традиційно вважається чоловічим. Лише у таких випадках жінки говорять про гендерну дискримінацію та сприйняття їх криз призму гендерних стереотипів з погляду чоловіків-підприємців. Обмеженням для жінок у підприємстві певною мірою виступає репродуктивна функція, подвійне, часто потрійне навантаження (виконання традиційних ролей жінкою, а також робота).

Існування гендерного дисбалансу, відповідно до якого існує “чоловіче підприємництво” та “жіноче підприємництво”, є вагомою перешкодою на шляху жінок у середній і великий бізнес. Такий поділ підприємництва в суспільній свідомості сприяє виникненню бар’єра “скляної стелі”, підтверджує існування подвійних гендерних стандартів – толерування певної поведінки, діяльності чоловіків і несприйняття, засудження жінок за аналогічну діяльність.

Насправді, характеристики статі не є обмежувальними для того, щоб стати успішним підприємцем, жінка має виявляти риси андрогінної особистості – поєднувати традиційно жіночі й чоловічі риси. На допомогу цьому мають прийти зразки егалітарної сім’ї, в якій жінка матиме свободу, можливість вибору та підтримку в своїй діяльності з боку рідних.

Підсумовуючи, слід зазначити, що одним з аспектів для подальших наукових розвідок є дослідження самореалізації жінок у підприємстві, репрезентації жінок-підприємців у мас-медіа та відповідність реальним зразкам самореалізації жінок у підприємстві. Компаративний аналіз реальних практик жінок-підприємців і мас-медійних повідомлень сприятиме новим підходам щодо розв’язання проблем, пов’язаних з підприємницькою поведінкою жінок. Результати таких досліджень можуть бути використані при розробці економічних, політичних проєктів,

спрямованих на сферу підприємництва, зокрема для оцінювання специфіки ведення бізнесу жінками в Україні, утвердження гендерної справедливості в підприємницькому середовищі, створення рекомендацій щодо усунення існуючих проблем, перешкод та покращення наявного становища жінок у сфері бізнесу.

Список використаної літератури

1. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні [Електронний ресурс] / О. Кісь // *І.* – 2003. – № 27. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/kis.htm> (Станом на 20 січня 2010 р.)
2. Гендерні аспекти державної служби / [М. Пірен, Н. Грицяк, Т. Василевська, О. Іваницька]. – К. : Основи, 2002. – 335 с.
3. Закон України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/> (Станом на 25 грудня 2009 р.)
4. Саєнко Ю. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві: дослідження центру соціологічних експертиз інституту соціології НАН України / Юрій Саєнко, Лідія Амджадін, Марина Васильчук [та ін.]. – К. : ВАІТЕ, 2007. – 186 с.
5. Гендерні перетворення в Україні / [Л. Амджадін, О. Костенко, Е. Лібанова, Т. Мельник, О. Піщуліна]. – К. : АДЕФ-Україна, 2007. – 165 с.
6. Лавріненко Н. Гендерний аспект розвитку малого підприємництва / Наталія Лавріненко, Олександр Рудік // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2010. – № 3. – С. 111–135.
7. Юрчак А. Мужская экономика: не до глупостей когда карьеру куеш [Електронний ресурс] / Алексей Юрчак. – Режим доступу: www.genderstudies.info/sbornik/muzhest/12.htm (станом на 20 лютого 2011 р.)
8. Капт Ж. Жінки в розвитку мікро і малих підприємств / Ж. Капт // *Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шляхи їх вирішення* : зб. наук. статей. – К. : Столиця, 1998. – С. 66–75.
9. Хижняк Л. Жінка – організатор підприємницької фірми: зразок зайнятості чи виняток / Л. Хижняк // *Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шляхи їх вирішення.* Збірник наукових статей. – К. : Столиця, 1998. – С. 147–151.
10. Лібанова Е. Доступ жінок до ринку праці: ситуація сьогодення й можливості розширення / Е. Лібанова, О. Макарова // *Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шляхи їх вирішення* : зб. наук. статей. – К. : Столиця, 1998. – С. 35–43.

Ковалиско Н.В., Береская К.М. Предпринимательское поведение женщин в региональном измерении

В статье проанализированы особенности предпринимательского поведения женщин, условий открытия частного предприятия, препятствий и восприятия окружением их деятельности. Выявлена специфика предпринимательского поведения женщин в современном украинском обществе и в региональном измерении в частности (на примере женщин-предпринимателей Львовщины). Выяснено, что существует гендерное неравенство в сфере предпринимательства, которое реально проявляется в предпринимательской деятельности женщин через существование двойных гендерных стандартов,

стереотипов, ролевых ожиданий со стороны общества, традиционных моделей семейных отношений и т.п.

Ключевые слова: женщины-предприниматели, предпринимательское поведение, гендерные стереотипы, двойные гендерные стандарты.

Kovalisko N., Bereska Kh. Business behavior of women in region aspect

The aim of the article is analysis of the characteristics women behavior in business, starting conditions, obstacles and perception of society their activities. Was done the analysis of the specificity business-behavior of women in the modern Ukrainian society and particularly in the regional dimension (on the example of business-women in Lviv region). Was found that there is gender inequality in the business, which really is manifested in business activity of the women because of the existence of gender double standards, stereotypes, role expectations of society, traditional models of family relations, etc.

Key words: *Business-women, business behavior, gender stereotypes, gender double standards.*

УДК 316.334.2

І.З. КУЧМА

ЕВОЛЮЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СПОЖИВАЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

У статті розглянуто поняття “споживацька поведінка” з погляду еволюції в рамках соціологічного аспекту. Проаналізовано визначення цього поняття вченими-соціологами.

Ключові слова: *споживацька поведінка, життєвий стиль, споживання.*

Соціально-економічна трансформація в українському суспільстві змінює економічну поведінку, створює велику кількість її різновидів, а разом з тим і багато моделей споживацької поведінки. Аналіз наукової літератури в Україні з питань поведінки споживачів засвідчує, що ця тема висвітлена в працях дослідників недостатньо. Одним з перших приділив увагу вивченню соціології споживання В. Тарасенко. Проблема споживання знайшла відображення також у працях сучасних вітчизняних (Е. Донченко, Ю. Пачковський, Л. Сорокіна, В. Пилипенко, С. Скибинський та ін.) і російських (В. Альошина, Л. Ростовцева, М. Таракановська, Е. Порецькіна, О. Нархов та ін.) соціологів.

Категорія добробуту базується на синтезі та взаємозв'язку потреб і споживання. Характер потреб, масштаби їх розвитку та рівень насичення, які безпосередньо пов'язані із фізичними і духовними можливостями людини, знаходять своє відображення в поведінці споживача.

Споживацька поведінка – це активність, що виявляється людьми при виборі, оплаті товарів і послуг та припиняється при задоволенні людських потреб і бажань [3, с. 1].

Підходи до розуміння споживацької поведінки мають досить глибоке історичне коріння і пройшли у своєму розвитку кілька етапів.

Мета статті – розглянути визначення поняття “споживацька поведінка” різними вченими.

Так, німецький соціолог Г. Зіммель (1858–1918) висунув ключові ідеї теорії моди, які знаходять своє застосування в практиці маркетингових досліджень і в теорії поведінки споживача. Мода одночасно пропонує і наслідування, і індивідуалізацію. Людина, що стежить за модою, вирізняє себе від інших і стверджує свою належність до визначеного класу або групи [1, с. 271–273].

М. Вебер (1864–1920) запропонував концепцію статусних груп, яка стверджувала, що на поведінку споживача впливають належність до соціального класу і статус індивіда. Соціальний клас визначався як відносно стійке й однорідне суспільне утворення, до якого можна віднести

окремих людей або сім'ї, що мають схожі цінності, стиль життя, інтереси та поведінку. Статусні групи відображають уявлення суспільства про стиль життя кожного класу. М. Вебер ввів у науковий обіг поняття соціальної дії, виділяючи такі її чотири типи:

- цілераціональна – дія, здійснювана з урахуванням очікувань явної поведінки навколишнього середовища;
- ціннісно-раціональна – дія, здійснювана через свідому віру в етичну, естетичну, релігійну або іншу цінність визначеної політики;
- афективна – дія, здійснювана через почуття й афекти;
- традиційна – дія, здійснювана через звичку [2, с. 283–284].

Т. Парсонс (1902–1978) розвинув теорію соціальної дії в поведінці споживача, вказуючи, що соціальна дія володіє рядом специфічних якостей: 1) дія є цілеспрямованим процесом, тобто має своє завершення; 2) дія відбувається у визначеній ситуації, деякі компоненти якої використовуються як засоби досягнення мети; 3) дія нормативно регулюється, що проявляється в індивідуальному виборі цілей і засобів; 4) соціальна дія є базовою одиницею соціальної реальності.

Здійснюючи дію, індивід спочатку володіє деякою схильністю до сприйняття ситуації і до своєї дії, тобто “мотиваційною орієнтацією”. Т. Парсонс також ввів у науковий обіг поняття “соціальний статус” (показник становища, яке займає особистість або група в суспільстві) і “соціальна роль” (модель поведінки особистості, зумовлена її статусом), які знайшли застосування в маркетингових дослідженнях поведінки споживача [1, с. 152–155].

П. Сорокін (1889–1968) розумів під поведінкою сукупність вчинків. За характером психічних переживань всі вчинки і, відповідно, поведінку він поділяє на три види: дозволені, рекомендовані, заборонені.

Кожний чужий акт сприймається нами, викликає в нас різні переживання і форми реагування на них. Дозволена поведінка не викликає в нас ані ворожих переживань, ані особливої симпатії. Наприклад, продавець продає батон за дві гривні, цей факт є для нас цілком нормальний і нічого більше.

Інші переживання виникають у відповідь на акти рекомендовані. Вони викликають прихильність, вдячність і любов, симпатію і бажання зробити таку саму послугу. Акти заборонені викликають ворожі почуття. Рекомендовані акти П. Сорокін називає подвигом або послугою, а реакцію на них іншої сторони – нагородою. Дозволені акти викликають відповідну реакцію. Ці погляди можна застосовувати і до споживацької поведінки.

В. Парето (1848–1923) поділяє людські дії на логічні і нелогічні. Перші в соціальному житті досить рідкісні, домінують другі. Логічні дії базуються на міркуваннях, нелогічні на почуттях, які В. Парето інтерпретує досить широко, включаючи в них думки, установки, стереотипи. На його думку, людина спочатку діє, а потім придумує обґрунтування, раціоналізує. Почуття – це глибинна основа людських дій поряд з інстинктами, інтересами і смаками [1, с. 424–426].

Оскільки з розширенням кола соціальних контактів індивіда відбувається зниження ролі об'єктивних ознак і розмивання меж між соціальними класами, домінуючим критерієм соціального розподілу стають життєві стилі. В 1963 р. при вивченні поведінки споживача В. Лазер ввів поняття “стиль життя”, під яким розумів особливі моделі діяльності, інтересів і думок, характерних для різних потреб і звичні схеми розподілу часу, ресурсів і сприйняття, що становлять реальність життя. Життєвий стиль як системне особистісне утворення формує цілісний образ людини і більшою чи меншою мірою визначає всі його життєві прояви, в тому числі споживання товарів і послуг, тому це поняття широко використовується при аналізі споживацької поведінки.

Висновки. Таким чином, соціологія розглядає споживацьку поведінку і розподіл споживацьких ролей залежно від соціального статусу, класу, референтних груп, стилю життя.

Список використаної літератури

1. Реймон А. Етапи розвитку соціологічної думки / А. Реймон ; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К. : Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Захарченко М.В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
3. Ложкін Г.В. Споживацька поведінка / Г.В. Ложкін, В.Л. Комаровська // Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 1–10.

Кучма И.З. Эволюция исследования потребительского поведения: социологический подход

В статье рассмотрено понятие “потребительское поведение” с точки зрения эволюции в рамках социологического аспекта. Проанализированы определения этого понятия учеными-социологами.

Ключевые слова: *потребительское поведение, жизненный стиль, потребление.*

Kuchma I. The evolution of research in consumer behavior: a sociological approach

In this article the concept of consumer behavior in the evolutionary overview from the perspective of the sociological aspect. Analyzed the views of social scientists on the notion of consumer behavior.

Key words: *consumer behavior, lifestyle and consumption.*

УДК 65.012.23:65.012.32

Б.М. МАЛИЙ

РОЗВИТОК МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Статтю присвячено проблемам розвитку малого підприємництва в Україні, державної політики в цій сфері, започаткування власної справи, методологічним аспектам розробки бізнес-плану.

Ключові слова: розвиток малого підприємництва, створення власної справи, бізнес-план.

Проблема розвитку малого підприємництва в Україні є дуже актуальною у зв'язку з необхідністю створення системи адресної державної підтримки малого підприємництва на всіх рівнях: державному, регіональному, місцевому.

Мале підприємництво – найдемократичніший суспільний інститут, завдяки якому мільйони людей реально беруть участь в економічному житті власної країни. Завдяки розвитку підприємницької ініціативи люди можуть започаткувати власну справу, забезпечити власними силами добробут собі і своїй сім'ї та створити робочі місця для співгромадян.

Мета статті – визначити основні принципи здійснення підприємницької діяльності в Україні та запропонувати методiku розробки бізнес-плану, плану маркетингу, плану виробництва продукції, організаційного плану, оцінювання можливих ризиків, розробки фінансового плану тощо.

Державна політика у сфері малого та середнього підприємництва в Україні – це комплекс взаємопов'язаних та взаємоузгоджених заходів у сфері правової, адміністративної, регуляторної, макроекономічної, фінансово-кредитної політики.

Відповідно до Закону України “Про державну підтримку малого підприємництва” від 19.10.2000 р. № 2063 визначено, що суб'єктами малого підприємництва є:

- фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як суб'єкти підприємницької діяльності;
- юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та обсяг річного валового доходу не перевищує 70 млн грн.

Відповідно до Господарського кодексу України підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з

метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Таким чином сформулюємо принципи здійснення підприємницької діяльності:

- вільний вибір підприємцем видів підприємницької діяльності;
- самостійне формування підприємцем програми діяльності, вибір постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;
- вільне наймання підприємцем працівників;
- комерційний розрахунок та власний комерційний ризик;
- вільне розпорядження прибутком, що залишається в підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;
- самостійне здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Запорукою успіху підприємницької діяльності є успішний початок справи. Підприємцям потрібні будуть навички, щоб описати дво- або трирічну перспективу розвитку свого бізнесу. Особливо це важливо в економічних умовах, що швидко змінюються.

Процес складання бізнес-плану – це послідовне викладення системи реалізації проекту, тобто ключових моментів, що переконують інвестора чи партнера в його вигідності та необхідності участі. Значна частина бізнес-плану – розділи планомірного контролю та регулювання бізнесу.

Незалежно від сфери діяльності та особливостей підприємства, для якого розробляється бізнес-план, є декілька етапів, які необхідно послідовно пройти при його розробці.

1. Здійснення пошуку підприємницької ідеї

Джерелами таких ідей найчастіше бувають: вивчення запитів і побажань споживачів, критичний аналіз товарів, які випускають інші фірми, бесіди з продавцями торговельних закладів, вивчення технічної літератури та патентної інформації, результати власних досліджень і розробок. Для пошуку підприємницьких ідей використовуються різноманітні методи (“мозкового штурму”, конференції ідей, “колективного блокнота”, контрольних запитань).

2. Вибір сфери діяльності

Вибір сфери підприємницької діяльності (виробництво, оптова торгівля, роздрібна торгівля, послуги, будівництво) здійснюється з урахуванням:

- суті та спрямованості ідеї майбутнього бізнесу;
- особистих факторів (власний практичний досвід, наявність відповідної освіти та знань);
- зовнішніх факторів (реальна економічна ситуація, законодавчо заборонені сфери та види діяльності, сучасні й майбутні потреби

споживачів, ступінь конкуренції в галузі, стадії життєвого циклу виробів, наявність необхідних ресурсів.

3. Вибір доцільної форми організації бізнесу

Процедура вибору організаційно-правової форми бізнесу передбачає:

– визначення форми організації бізнесу (фізична особа – підприємець, приватне підприємство, товариство з обмеженою відповідальністю, товариство з повною відповідальністю, командитне товариство, акціонерне товариство тощо);

– визначення особливостей, переваг і недоліків кожної з цих форм.

4. Прийняття рішення щодо способу започаткування бізнесу

Традиційно розглядають три основні способи започаткування бізнесу:

– створення підприємства “з нуля”;

– придбання фірми (підприємства), що вже існує;

– придбання франшизи, тобто ліцензії, яка надає підприємцеві (підприємству) право на продаж (виробництво, здійснення певної діяльності) товарів чи послуг великої фірми, яка вже добре відома споживачам.

5. Чітке визначення списку тих, кому буде надано бізнес-план

Потрібно показати, для кого готується цей бізнес-план (для внутрішнього користування чи для зовнішнього – інвесторів, комерційних банків тощо).

6. Збір інформації, яка потрібна для розробки бізнес-плану

На цьому етапі необхідно виконати таку роботу:

– зібрати та проаналізувати маркетингову, виробничу, фінансову й загальноекономічну інформацію про майбутній бізнес;

– з’ясувати сприятливі можливості та загрози розвитку бізнесу в зовнішньому середовищі, які поділяються на три групи: загальноекономічні фактори, галузеві фактори, конкуренти;

– оцінити сильні та слабкі сторони підприємства.

Сильні сторони – це особливі, унікальні або принаймні оригінальні способи конкурентної боротьби.

Слабкі сторони – це те, в чому підприємство відстає від конкурентів.

7. Вибір структури бізнес-плану та його розробка

Головна мета цього етапу – довести економічну доцільність створення певного бізнесу. Інвестор має побачити прибуток не після, а до того, як вкладе гроші в запропонований проект.

За обсягом бізнес-плани поділяються на три основні категорії: стислий, повний, операційний.

Якщо ви підприємець-початківець або ваша компанія порівняно молода і не планує випуск декількох найменувань товару, необхідно скласти стислий бізнес-план, що допоможе вам зацікавити потенційних інвесторів та отримати попередні коментарі від них, які будуть корисні при написанні розгорнутого плану. Він має бути обсягом до 20 сторінок.

Повний бізнес-план має висвітлювати всі аспекти діяльності компанії і водночас не перевищувати 40 сторінок. Повний бізнес-план потрібен для залучення більшого обсягу фінансування, ніж у попередньому випадку.

Трапляються ситуації, коли підприємству необхідний детальний план, який висвітлює всі подробиці стратегії та організації продажу, маркетингу, виробничої політики компанії, а також містить докладні фінансові прогнози. В цьому разі складається операційний бізнес-план.

Для розробки бізнес-плану рекомендуємо використовувати таку структуру:

1. Стислий опис проекту (резюме).

2. Опис товару чи послуги: характеристика ринків збуту; характеристика та особливості товару (послуг); призначення та сфери застосування; переваги і недоліки товару; аналіз конкурентів.

3. План маркетингу: схема поширення товару; ціноутворення; вибір цільових сегментів ринку та прогноз продаж; методи реалізації та стимулювання продажу (збуту); післяпродажний сервіс; реклама.

4. План виробництва продукції (послуги).

5. Організаційний план.

6. Оцінка можливих ризиків.

7. Фінансовий план.

Висновки. Таким чином, для успішного започаткування власної справи, забезпечення себе і своєї родини постійним джерелом прибутку, створення робочих місць для співгромадян необхідно розробити бізнес-план, що передбачає пошук продуктивної підприємницької ідеї, послідовну розробку операційного плану, плану маркетингу, плану виробництва продукції й фінансового плану витрат і прибутків.

Список використаної літератури

1. Закон України “Про державну підтримку малого підприємництва” від 19.10.2000 р. № 2063.

2. Конституція України. – К., 1996. – Ст. 42.

Малый Б.М. Развитие малого предпринимательства в Украине

Статья посвящена проблемам развития малого предпринимательства в Украине, государственной политике в этой сфере, основания собственного дела, методологическим аспектам разработки бизнес-плана.

Ключевые слова: развитие малого предпринимательства, создание собственного дела, бизнес-план.

Malyi B. The development of small business in Ukraine

The article is devoted to the problems of the development of the small business in Ukraine, state policy in the sphere of small business, creation of own business, methodological aspects of working out business-plans.

Key words: development of the small business, creation of own business, business-plan.

УДК: 330.658

Л.Є. ПУСТОВІТ

СИСТЕМА КОНТРОЛІНГУ ЯК ЧИННИК СТАБІЛЬНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

У статті розглянуто поняття “контролінг”, його місце, роль та значення в системі управління підприємством. Визначено сутність, функції, завдання, контролінгу. Показано, що система контролінгу дає змогу забезпечити підприємству стабільність і довгострокові перспективи.

Ключові слова: контролінг, управління, облік, аналіз, планування, контроль, конкурентоспроможність.

Сучасні ринкові умови господарювання при зростаючому впливі факторів зовнішнього середовища та посиленні позицій конкурентів на ринку вимагають удосконалення процесу управління підприємством. Як зазначає відомий теоретик кібернетики С. Бір, управління підприємством являє собою дещо більше, ніж взаємодію вищого керівництва. Воно зобов'язане мати справу з інформацією такого масштабу і складності, які перевищують можливості вищих керівників її сприйняти та інтерпретувати. Отже, управління повинно ґрунтуватися на знанні структури інформаційного потоку, методів обробки інформації, її стискання та ін. Такою інформаційною системою, яка забезпечує своєчасні та якісні дані, їх трансформацію в корисну інформацію для прийняття рішень, виступає система контролінгу.

Виступаючи як система інформації, контролінг сприяє забезпеченню тривалого існування підприємства, спрямований на майбутнє, на запобігання кризовому стану. Будучи однією із найсучасніших і ефективних систем управління підприємством, контролінг відіграє дуже важливу роль у визначенні політики підприємства на перспективу, координації діяльності підрозділів, стратегічній політиці персоналу, вирішенні основних завдань ведення бізнесу. При цьому окремі стадії управлінського процесу є логічними ланками та утворюють комплекс управлінського циклу, що постійно повторюється і для якого характерний прямий та зворотний зв'язки.

Останнім часом стали більш актуальними питання про антикризове управління підприємством. Потреба в антикризовому управлінні виникає не тільки при сталому економічному розвитку підприємства, а і при здійсненні структурних зрушень відповідно до світових тенденцій економічного та науково-технологічного процесів. Одним з

найпродуктивніших методів, за допомогою якого можна вчасно запобігти кризовому явищу на підприємстві, є контролінг.

Великий внесок у розвиток теоретичних та практичних питань контролінгу зробили вчені-економісти: О. Ананькіна, І. Белобжецький, М. Білуха, А. Бодюк, Ф. Бутинець, Й. Вебер, С. Голов, А. Дайле, Н. Данілочкіна, Д. Джексон, Р. Ентоні, О. Кармінський, Е. Майер, В. Мурашко, С. Петренко, М. Пушкар, Є. Романів, Т. Райхман, В. Савчук, К. Серфлінг, М. Стефаненко, Л. Сухарева, А. Тельнова, О. Терещенко, Х. Фольмут, Д. Хан, П. Хорват, І. Циглик, А. Штангрет, Ю. Яковлев та ін.

Мета статті – дослідити роль, місце та значення контролінгу як гаранта стабільності функціонування підприємств.

Ринкова економіка господарювання передбачає, що витрати і результати діяльності підприємств повинні цілком і повністю визначатися ступенем ефективності управління, обсягом і якістю роботи кожного підрозділу і члена трудового колективу. Для об'єктивного оцінювання цих параметрів необхідно внести зміни в існуючу систему планування, нормування, обліку та звітності, спрямувати її в першу чергу на задоволення потреб внутрішньофірмового управління. Контролінг займає гідне місце в цій системі управління підприємством.

Він виступає відособленою системою, економічна сутність якої полягає в динамічному процесі перетворення та інтеграції існуючих методів обліку, аналізу, планування, контролю і координації в єдину систему отримання, оброблення інформації для прийняття на її основі управлінських рішень, а точніше – в систему управління підприємством, орієнтовану на досягнення всіх завдань, що постають перед підприємством.

Сама система управління підприємством включає контролінгові дії, спрямовані на те, щоб гарантувати виконання поставлених завдань. Для запобігання кризовим явищам на підприємстві актуальності набуває питання про значення контролінгу в системі антикризового управління. Для здійснення ефективних прогнозів необхідним є контроль за фінансово-економічними показниками на підприємстві. Контролінг – це система управління досягненням кінцевих цілей підприємства. Той, хто вперше чує слово “контролінг”, зазвичай пов'язує його з поняттям контролю. Проте це поняття протилежне йому. Контроль спрямований у минуле, на виявлення помилок, відхилень, прорахунків і проблем. Контролінг – це управління майбутнім для забезпечення тривалого безкризового функціонування підприємства і його структурних підрозділів. Служби контролінгу прагнуть так управляти процесами поточного аналізу і регулювання планових і фактичних показників, щоб по можливості виключити помилки, відхилення і прорахунки як сьогодні, так і в майбутньому.

В Україні інтерес до контролінгу став виникати на початку 1990-х рр. Як економічна категорія він існує на стику економічного аналізу, планування, управлінського обліку та менеджменту і передбачає

поєднання теорії прийняття рішень, математичного моделювання, теорії систем, інформаційного та організаційного моделювання.

Контролінг (від англ. to control – контролювати, керувати, регулювати) являє собою функціонально відокремлений напрям економічної роботи на підприємстві, пов'язаний з реалізацією фінансово-економічної функції в менеджменті для прийняття оперативних і стратегічних управлінських рішень. Не зважаючи на англійське походження цього терміна, у Великобританії та США його практично не вживають, а використовують синонім – “управлінським облік”. Він офіційно вживаний у Німеччині, звідки і потрапив до країн СНД, зокрема і до України, де паралельно використовують обидва терміни: і “контролінг”, і “управлінський облік”. Водночас вважається, що термін “контролінг” інформаційно більш ємний, він точніше передає характер цього явища й охоплює не лише суто облікові функції, а й увесь спектр управління для досягнення конкретних результатів діяльності підприємства.

Більш повно економічна сутність контролінгу розкривається у функціях, які він виконує. Вивчення сучасних поглядів вітчизняних та зарубіжних економістів-науковців на функції та завдання контролінгу на промисловому підприємстві свідчать про те, що до сучасних функцій та завдань контролінгу, згідно з працями [2; 3; 6; 7], належать такі:

- облік (створення системи отримання та аналізу інформації, вибір, розробка та уніфікація методів обліку і критеріїв для оцінювання діяльності підприємства в цілому та окремих його підрозділів);

- підтримка процесу планування (формування системи комплексного планування; розробка методів планування; визначення необхідної для планування інформації, джерел та напрямів її отримання; координування процесів обміну інформацією; перевірка планів щодо повноти та можливості реалізації);

- контроль за реалізацією планів (розробка методів здійснення контролю, визначення обсягів контролю, величин, що підлягають контролю в часовому та змістовому розрізах);

- забезпечення керівництва аналітичною інформацією, необхідною для прийняття рішень (розробка архітектури інформаційної системи; стандартизація інформаційних каналів та носіїв; вибір методів обробки інформації; збір та систематизація даних; забезпечення економічної ефективності функціонування інформаційної системи);

- виявлення відхилень у реалізації планових завдань та розробка рекомендацій для керівництва ліквідацією негативних відхилень (порівняння планових і фактичних величин для вимірювання та оцінювання міри досягнення поставлених цілей; визначення допустимих меж відхилень контрольних величин; аналіз відхилень; інтерпретація причин і розробка рекомендацій щодо зменшення відхилень);

- розробка рекомендацій щодо проведення спеціальних досліджень для збору додаткової інформації стосовно змін внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства.

Ми вважаємо, що завдання контролінгу можуть змінюватись і набувати більш глибокого сенсу внаслідок розвитку НТР, НТП.

Упровадження системи контролінгу на сучасних підприємствах зумовлено різними причинами:

- зміною технологій, диференціацією, диверсифікацією, інтернаціоналізацією компаній;
- збільшенням кількості змінних, на основі яких приймаються рішення;
- ускладненням середовища, в якому функціонує підприємство;
- ускладненням обсягу та предметного змісту інформації, необхідної для управління;
- ускладненням комунікацій та циклу прийняття рішень, що вимагає високої компетенції кадрів у галузі організації та системотехніки.

На сьогодні практично у всіх державах Західної Європи більшою чи меншою мірою наявні елементи контролінгу як однієї з найбільш ефективної системи господарювання.

Однією з основних причин виникнення і запровадження системи контролінгу стала необхідність системної інтеграції різноманітних аспектів управління бізнес-процесами. Контролінг забезпечує методичну та інструментальну базу для підтримки основних функцій управління: планування, контролю, обліку та аналізу, а також оцінювання ситуації для прийняття управлінських рішень [2; 3].

В Україні початкові спроби розбудови систем контролінгу є наслідком поступової переорієнтації менеджменту на нові підходи до управління. І це є важливим кроком для національних підприємств, оскільки застосування ефективних інструментів управління дає можливість якнайкраще адаптуватися до мінливих умов зовнішнього середовища та гарантувати певний рівень стабільності в довгостроковому періоді.

За сучасних ринкових умов підприємство перебуває в конкурентному середовищі. Найбільш високою гарантією безпеки його діяльності є гарантований ринок збуту продукції, її конкурентоспроможність і надійність. Якщо цього не відбувається, то підприємство входить у кризовий стан. Кризовий стан підприємства виникає внаслідок помилок у виборі стратегії підприємства, низького рівня поточного менеджменту, недостатньої адаптації підприємницької діяльності до змін ринкового середовища.

Кризовий стан підприємства – це незапланований, небажаний, обмежений за часом процес, який може істотно перешкоджати або навіть призвести підприємство до банкрутства.

Своєчасне розпізнання симптомів кризового стану є основою для розробки заходів щодо запобігання або пом'якшення негативних наслідків кризи – антикризового управління підприємством [1].

У системі антикризового управління контролінг забезпечує реалізацію стратегічного потенціалу діяльності підприємства та

досягнення поточних цілей щодо ліквідності та прибутковості. В сучасних умовах нестабільності економіки здійснення відповідних заходів дає підприємству змогу забезпечити стабільність і довгострокові перспективи.

На підприємстві контролінг постає як відособлена, автоматизована, інформаційна система, яка здійснює: управлінський облік, аналіз, планування, контроль, координацію, коригування економіки підприємства. Ця система спрямована на своєчасне інформування вищого керівництва про стан економіки підприємства, про будь-які відхилення в ній, з переліком певних пропозицій щодо їх усунення.

Саме практичне значення контролінгу полягає в координації управлінської діяльності з досягнення цілей, інформаційної та консультаційної підтримки прийняття управлінських рішень, створення та забезпечення функціонування загальної інформаційної системи [5; 8].

Контролінг покликаний контролювати стан економіки підприємства, тобто здійснювати контроль за рівновагою “прибуток/витрати”. Завдяки впровадженню контролінгу в “життя” сучасного підприємства багато господарюючих суб’єктів сьогодні зменшують чи намагаються зменшити свої витрати на виробництво і, як правило, в результаті цього закріплюють позиції у своєму сегменті ринку, а інколи, і розширюють продаж продукції. Але головним чином у практичній діяльності, наприклад, на підприємствах Німеччини, контролінг реалізує себе як апарат управління витратами. Проте він стосується не тільки управління витратами, а й інших сфер управління підприємств. Він являє собою набір методик, спрямованих на вдосконалення облікової політики та управлінської практики підприємств, виходячи з фінансових критеріїв успішності функціонування підприємств. Контролінг не тільки дає змогу розраховувати витрати по-новому, а і стимулює вище керівництво мислити фінансовими категоріями, переміщувати технологічне управління безпосередньо до виробничого процесу.

Особливістю контролінгу є його спрямованість на перспективу, на пошук шляхів подальшого розвитку підприємства на основі аналізу факторів, які зумовлюють отримання тих чи інших результатів.

Широко контролінг застосовується при прогнозуванні цін на продукцію та послуги, для визначення нижчих допустимих меж цін і тарифів, розрахунку очікуваних прибутків, податкових платежів та резервів, які утворюються. В рамках контролінгу перевіряється ефективність різних варіантів інвестицій до та в ході їх здійснення, моделюються умови реалізації проекту. Інформація, що надходить від служби контролінгу керівництву підприємства, є незамінною для оперативного та стратегічного управління.

Висновки. Отже, створення системи контролінгу на підприємствах є необхідною й обов’язковою умовою підвищення їх конкурентоспроможності та гарантом стабільності функціонування.

Виступаючи однією з найсучасніших і ефективних систем управління підприємством, контролінг являє собою відособлену систему,

економічна сутність якої полягає в динамічному процесі перетворення та інтеграції існуючих методів обліку, аналізу, планування, контролю і координації в єдину систему отримання, обробки інформації та прийняття на її основі управлінських рішень, а точніше – в систему управління підприємством, орієнтовану на досягнення всіх цілей, що постають перед підприємством.

Контролінг регулює витрати й результати діяльності, допомагає уникнути несподіванок та “вімкнути червоне світло”, коли є загроза. Він надає необхідну інформацію керівництву, має за мету переоцінку стратегії та коригує цілі підприємства.

Впровадження системи контролінгу на підприємствах України сприятиме підвищенню якості менеджменту, а відтак, і забезпеченню стабільного розвитку бізнесу підприємств.

Контролінг – це певне управління підприємством, спрямоване на отримання позитивного результату. Контролінг можна певною мірою порівняти з контролем за техніко-економічними показниками на підприємстві. Він є комплексною системою управління підприємством, яка орієнтована на майбутній розвиток підприємства. Це система спостереження та вивчення поведінки внутрішнього економічного механізму конкретного підприємства і розробки шляхів для досягнення мети, яку воно ставить перед собою. Вона включає в себе управлінський облік, облік і аналіз витрат з метою контролю за всіма статтями витрат, всіма підрозділами і всіма складовими виробленої продукції або наданих послуг.

Список використаної літератури

1. Добровольська О.В. Контролінг, як засіб створення довгострокових конкурентних переваг на підприємстві [Електронний ресурс] / О.В. Добровольська. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=111>.

2. Контроллинг в бизнесе. Методологические и практические основы построения контроллинга в организациях / А.М. Карминский, Н.И. Оленев, А.Г. Примаков, С. Г. Фалько. – 2-е изд. – М. : Финансы и статистика, 2002. – 256 с.

3. Контроллинг как инструмент управления предприятием / [Е.А. Ананькина, С.В. Данилочкин, Н.Г. Данилочкина и др. ; под ред. Н.Г. Данилочкиной]. – М. : Аудит : ЮНИТИ, 1999. – 297 с.

4. Контролінг : опорний конспект для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня “спеціаліст” за напрямом підготовки “Економіка і підприємництво” та “Менеджмент” усіх форм навчання / [уклад. В.В. Верещагін]. – К. : КНТЕУ, 2004.

5. Станьковська І.М. Контролінг, як функція конкурентоспроможності підприємства [Електронний ресурс] / І.М. Станьковська, Н.В. Кірдякіна. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Aprer/2008_4_1/42.pdf.

6. Менеджмент для магистров : учеб. пособ. / [под ред. А.А. Епифанова, С.Н. Козьменко]. – Сумы : Университетская книга, 2003. – 762 с.

7. Хан Д. Планирование и контроль: концепция контроллинга : пер. с нем. / Д. Хан. – М. : Финансы и статистика, 1997. – 800 с.

8. Цигилик І.І. Контролінг в системі управління / І.І. Цигилик, О.І. Мозіль, Н.В. Кірдякіна // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 3 (45). – С. 117–123.

Пустовит Л.Е. Система контроллинга как фактор стабильности деятельности предприятий

В статье рассмотрено понятие “контроллинг”, его место, роль и значение в системе управления предприятием. Определена сущность, функции, задачи контроллинга. Показано, что система контроллинга позволяет обеспечить предприятию стабильность и долгосрочные перспективы.

Ключевые слова: контроллинг, управление, учет, анализ, планирование, контроль, конкурентоспособность.

Pustovit L. Controlling system as a factor of the stability of enterprises

Conception of controlling, its place, role and value in the system of the enterprise's management are viewed in the article. The content, functions and targets (tasks) of the controlling are certain. It was shown that the controlling's system makes possible for the enterprise to reach stability for the long terms.

Key words: controlling, management, counting, analyze, planning, control, competitiveness.

УДК 368.04⁰

О.С. СЛАВІНА

ЗАХИСТ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ПРАЦІВНИКІВ ФІНАНСОВИМИ ІНСТИТУЦІЯМИ

Здійснено аналіз економічної ефективності двох альтернативних способів захисту соціально-економічних інтересів працюючої особи: страхування життя та банківського депозиту.

Ключові слова: страхування життя, банківський депозит, шанси, ризики, вигоди, соціально-економічні інтереси особи.

Інтенсифікація праці на промислових підприємствах потребує вдосконалення системи захисту працівників. Широкий діапазон соціально-економічних шансів для захисту відкриває добровільне особисте страхування (ДОС). Воно дає керівництву промислових підприємств змогу створити модель мотивації праці персоналу шляхом задоволення потреб людини в її самозбереженні та безпеці. Проте запровадження ДОС як додаткового методу мотивації праці буде результативним лише тоді, коли його сутність і цілі стануть повністю зрозумілими для кожного працівника, а умови страхових договорів внесені до колективних трудових угод. Такий підхід сприятиме формуванню та закріпленню у свідомості працівників соціально-економічної впевненості, відчуття власної соціальної цінності для підприємства-роботодавця, і це підтверджується результатами соціологічного опитування гірників, яке відбувалось у Криворізькому регіоні (вибірка: 874 респонденти, репрезентативна за віком, статтю, сферою зайнятості). Так, *більше ніж половини* опитаних визнали, “якщо життя та здоров’я людини застраховані, вона є *впевненою* в завтрашньому дні”, а відтак, вони розглядають добровільне особисте страхування як соціально-економічне благо, яке у випадку настання неконтрольованої події забезпечить для них і фінансову підтримку, і матеріальну незалежність, і задовільний соціопсихоекономічний комфорт [1].

Результати соцдосліджень доводять, що і працюючі особи, і пересічні громадяни України недостатньою мірою інформовані про те, що являє собою страхування, які існують його види, на яких принципах базується та яких засадах відбувається, а це становить проблему як для прогнозування перспектив, так і для його реального подальшого розвитку. Особлива плутанина характерна для сфери особистого страхування, структура якої є складною та не зовсім зрозумілою для звичайних людей, через це вони не знають, наскільки вигідні шанси для захисту власних інтересів та накопичення грошових коштів можуть забезпечити їм його

види, зокрема страхування життя. Все перелічене свідчить про актуальність теми цієї статті.

Отже, *метою статті* є розрахунок економічної ефективності двох альтернативних способів захисту соціально-економічних інтересів працівників двома фінансовими інституціями: страховими організаціями та банками. Перші здійснюють страхування життя, другі – пропонують банківські депозити.

Більшість вчених вважає, що будь-яка особа, незалежно від статі, досягає певного соціального статусу та матеріальної незалежності приблизно у віці 35 років, і саме цей віковий період змушує людину замислитись про належне забезпечення власного та родинного майбутнього. З цього моменту для неї все більшої актуальності набувають питання: як зберегти або примножити власний достаток? У який спосіб забезпечити гідну пенсію? Як накопичити гроші для гідного майбутнього нащадків? Ці та інші питання стимулюють людину до пошуків оптимальних шляхів збереження та примноження власних грошових накопичень. Основними варіантами, які пропонують сучасні фінансові інституції, є: відкриття депозитного рахунка, купівля поліса страхування життя, придбання цінних паперів, інвестування в нерухомість та ін.

Ми порівняли вигоди від таких двох альтернативних варіантів, як: банківський депозит і довгострокове страхування життя. Вибір зумовлений їхньою найбільшою доступністю для працюючого населення на сьогодні, а також спроможністю забезпечити їм певні соціально-економічні вигоди. Відомо, що названі послуги надаються банківськими установами та страховими компаніями.

Прогнозні розрахунки економічної ефективності було здійснено на основі таких припущень:

- працівник, 35 років, чоловік (оскільки тарифні плани для чоловіків є більш високими, ніж для жінок, адже, за статистикою, тривалість їхнього життя менша);
- термін накопичення грошових коштів – 10 років;
- курс НБУ 5,0 грн / 1 дол. США;
- альтернативні варіанти зберігання коштів: внесення грошових коштів на депозитний вклад або ж придбання життєвого страхового поліса.

Емпіричною базою стали програми банківського депозиту та життєвого страхування життя, що на момент аналізу користувались найбільшим попитом серед клієнтів ексфінансового холдингу “ТАС”: “ТАС – Капітал” (довгострокова депозитна програма) та “ТАС-ЛАЙФ” (програма довгострокового страхування життя) [2; 3].

Банківський депозит

Припустимо, що на певних умовах, які у програмі пропонує банк, клієнт відкриває депозитний рахунок, при цьому:

- відсоткова ставка – 8% річних;
- початковий внесок 501,2 дол. США;
- кожні півроку докладання становитиме суму 501,2 дол. США.

Результати математичних розрахунків виявили: при сплаті внесків протягом 10 років (рівними частинами, два рази на рік) на банківський рахунок надходить загальна сума приблизно 10 024 тис. дол. США. Після закінчення терміну депозиту клієнт має отримати суму трохи більшу ніж 16 000 дол. США. Таким чином, прибуток за 10 років становитиме приблизно 6100 дол. США.

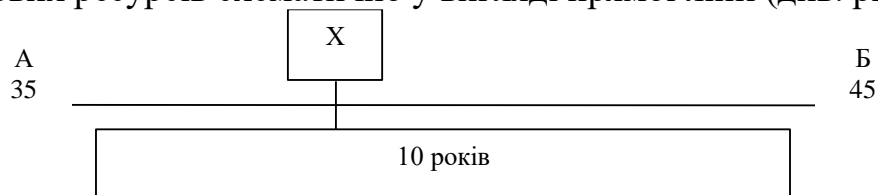
Однак цей варіант має певні ризики.

По-перше, фахівці банківських установ ніколи не доводять до відома клієнтів, яким саме буде остаточний розмір вкладу після закінчення терміну депозиту, адже всі розрахунки здійснюються автоматично спеціалізованими комп'ютерними програмами, які враховують: кількість днів у місяці, коливання курсу валют, інфляційні зміни та інші важливі чинники, власне кажучи, які і визначають приблизність проведених розрахунків. Таким чином, наприкінці терміну депозиту клієнт ризикує отримати суму, меншу, ніж очікує.

По-друге, за умовами наведеної програми максимальний термін депозиту – 18 місяців. Це обмеження зумовлює той факт, що клієнт не має можливості покласти гроші в банк терміном на 10 років, а це означає, що кожні 18 місяців, день у день, клієнт повинен приходити до комерційного банку, проходити повну процедуру зняття вкладу, після чого – його повторного внесення. При цьому для того, щоб отримати розраховану вище суму, клієнт має покласти грошові кошти виключно на первинних умовах договору. Натомість, погоджуючись на його щорічне укладання, є ризик, що відбудеться зміна його умов або депозитної ставки, банк може взагалі не пропонувати далі такої програми та ін.

По-третє, для вкладника грошей небезпечними є й внутрішні ризики діяльності комерційного банку, наприклад, недоліки в діяльності топ-менеджерів: професійна недбалість, некомпетентність або їхня активна мімікрія [4]. Внаслідок цього може відбутись суттєве зменшення банківських активів або взагалі його банкрутство.

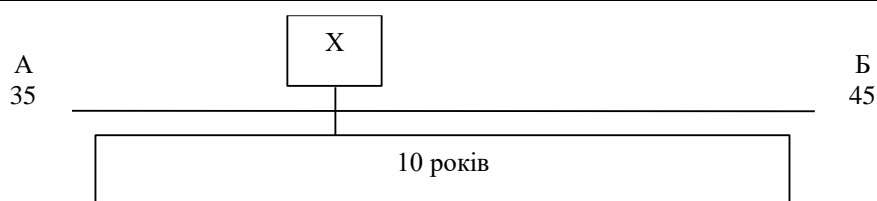
Для подальшого аналізу подамо процес накопичення громадянином фінансових ресурсів схематично у вигляді прямої лінії (див. рис.).

А – момент страхування/відкриття депозитного рахунку (у нашому прикладі 35 років);

Б – вік, до якого здійснюється страхування/накопичення грошей (відповідно 45 років);

Х – ймовірний момент реалізації ризику (нешасний випадок, хвороба або смерть страхувальника/вкладника).

- А – момент страхування/відкриття депозитного рахунку (у нашому прикладі 35 років);
 Б – вік, до якого здійснюється страхування/накопичення грошей (відповідно 45 років);
 Х – ймовірний момент реалізації ризику (нещасний випадок, хвороба або смерть страхувальника/вкладника).

Рис. Схема процесу накопичення громадянином фінансових ресурсів

Пояснимо. Одна з особливостей людської свідомості полягає в тому, що в момент, коли люди приймають рішення про внесення грошей на депозитний рахунок або довготривале страхування, вони планують прожити проміжок часу від точки А до точки Б, а після закінчення терміну, в точці Б, скористатись накопиченим капіталом. Якщо їхні плани реалізуються, то вкладник фінансово виграє: він заощадить необхідну суму й одночасно отримає дохід у розмірі певного відсотка на вкладений капітал, що власне і є його головною метою. Якщо ж у плани вкладника втрутиться ризик (нещасний випадок та ін.), унаслідок якого клієнт втратить, наприклад, дієздатність, то банківська установа видасть йому лише накопичену за період від А до Х суму.

Крім цього, умовами більшості договорів затверджено, що депозитна сума повинна знаходитись на рахунку до зазначеного терміну і передчасне її зняття призведе до втрати всіх (або частини) нарахованих відсотків. Отже, це ще один, п'ятий, ризик вкладника депозиту. Це застереження діє також і під час дострокового зняття коштів, наприклад, на похорони або лікування вкладника у зв'язку із настанням нещасного випадку. Зрозуміло, що внаслідок реалізації будь-якого з означених ризиків кінцева дохідність депозитного рахунка вкладника або його нащадків буде меншою, ніж планувалась, або взагалі виявиться нульовою. І саме тут потрібний порівняльний аналіз банківських умов з умовами страхуванням.

Страхування життя. Припустимо, що страхувальник у віці 35 років купує поліс накопичувального страхування життя строком на 10 років і кожні півроку сплачує страхові компанії 501,2 дол. США. Якщо плани страхувальника здійснюються і він проживає період від А до Б (так само, як і в разі збереження грошей на депозитному рахунку), то в певний період часу (точка Б на прямій) він отримує:

суму накопичень + гарантований державою мінімум (4% річних) + інвестиційний дохід за результатами діяльності СК.*

* Моніторинг страхового ринку свідчить про те, що середня дохідність лайфових компаній за період 2008–2011 рр. становила приблизно 13% річних.

Таким чином, сума, яку страхувальник – власник життєвого страхового поліса накопичить за 10 років (за середньої ставки 13% річних), становитиме приблизно 20 865 дол. США, що означає перевищення прибутковості поліса життєвого страхування над банківським депозитом майже в 1,7 рази. Отже, розрахунок доводить, що вкладання коштів у страхування у сучасних умовах є економічно вигіднішим, оскільки прибутки – фінансові і моральні – перевищують альтернативний варіант – банківський депозит.

Крім цього, якщо в певний період часу (точка X на прямій) у власника страхового поліса відбувається реалізація ризику і людина або травмується, або помре, то залежно від умов договору страхова виплата значно збільшується і страхувальник (застрахована особа, вигодонабувач) отримує суму в 2–3 рази більшу, ніж було б накопичено за 10 років, і це надає йому/родині шанс забезпечити звичний рівень життєвого відтворення [1].

Отже, довгострокове страхування, і це повинні нарешті зрозуміти всі пересічні громадяни, в узагальненому вигляді перш за все передбачає, що:

- 1) клієнт проживе від А до Б і має шанс накопичити необхідну суму;
- 2) залежно від обраного страхового партнера клієнт має шанс отримати інвестиційний дохід на вкладений капітал не менший, ніж пропонують комерційні банки;
- 3) клієнт має шанс отримати накопичену ним суму в будь-який зручний для нього спосіб: повністю, частково або у вигляді довічної пенсії;
- 4) при реалізації ризиків (нещасного випадку, хвороби, інвалідності або смерті) поліс страхування життя надає шанс забезпечити страхувальнику належну фінансову підтримку (йому особисто або членам родини).

Серед додаткових переваг довгострокового страхування життя фахівці відзначають такі:

- поліс набуває характеру життєвої потреби. Клієнт зобов'язаний виплатити певну суму протягом 10–15 років, але при цьому він впевнений у власній пунктуальності та силі волі, тож придбання тривалої страховки дисциплінує його фінансово;
- компанії зі страхування планують розпочати кредитування клієнтів;
- з'являється можливість отримати податковий кредит. При поданні до податкової інспекції квитанції про страхові платежі, страхову угоду та довідки про здоров'я клієнт має право на відшкодування 13% прибуткового податку.

Наголошуючи на перевагах страхування життя, необхідно відзначити і його недоліки.

Одним з основних є той, що можливості лайфових страховиків як інвесторів обмежені чинним законодавством. Страховики мають право тримати гроші на: банківських депозитах, вкладати в нерухомість, банківські метали, цінні папери.

Інший недолік пов'язаний з тим, що страхові компанії укладають договір далеко не з кожною бажаною особою: виняток становлять люди із серцево-судинними, онкологічними захворюваннями, хворі на діабет, венеричні, психічні хвороби та СНІД. Ми вважаємо, що названий недолік перетворюється на перевагу. Так перш ніж підписати угоду з особою, що виявила бажання бути застрахованою, страхові компанії вимагають від неї пройти медичний огляд. Однак цей огляд є більш прискіпливим та об'єктивним, ніж плановий професійний, оскільки головною зацікавленою особою виступає страховик, який намагається мінімізувати майбутні витрати. Людина може бути хворою та/або носієм захворювання і не здогадуватись про це, однак потребувати негайного медичного втручання. У такому разі намір застрахуватись допоможе їй вчасно виявити стан захворювання та вжити заходів.

Ще один недолік накопичувального страхування полягає в низькій ліквідності накопичень. Достроково розірвати угоду можливо, однак штраф за це становитиме 25–27% і фахівці наголошують, що при довгостроковому страхуванні, до сьомого-восьмого року дії договору, взагалі, немає сенсу розривати угоду, вигідніше припинити внески і дочекатися закінчення терміну дії поліса та отримати внесену суму.

Висновки. Сучасна реальність не дає можливості ані пересічним громадянам, ані особам, які працюють у небезпечних умовах праці, бути стовідсотково впевненими у постійній власній платоспроможності і це викликає і в тих, і в інших відчуття певного соціально-економічного дискомфорту. Проте відомий фахівець страхової справи Д. Бланд справедливо зазначає, що вже розуміння того, що страхування призначене для подолання фінансових наслідків окремих ризиків, заспокоює [5]. Порівняльний аналіз банківського депозиту та страхування життя також свідчить про те, що добровільне особисте страхування, зокрема життєве, по-перше, пропонує громадянам певні шанси; по-друге, є оптимальнішою альтернативою для захисту їхніх соціально-економічних інтересів, ніж банківський депозит, адже воно менш ризиковане і більш вигідне з економічного погляду.

Список використаної літератури

1. Славина О. Добровільне особисте страхування: соціально-економічні ризики та шанси : дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.07 / О. Славина ; Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. – К., 2008. – 198 с.
2. Депозитна програма АКБ “ТАС-Комерцбанк” “ТАС-капітал”.
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.taslife.com.ua>.
4. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії / А.С. Лобанова. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2004. – 300 с.
5. Бланд Д. Страхование: принципы и практика : пер. з англ. / Д. Бланд. – М. : Финансы и статистика, 2000. – 416 с.

Славина Е.С. Защита социально-экономических интересов работников финансовыми институтами

Осуществлен анализ экономической эффективности двух альтернативных способов защиты социально-экономических интересов работающего человека: страхования жизни и банковского депозита.

Ключевые слова: *страхование жизни, банковский депозит, шансы, риски, выгоды, социально-экономические интересы лица.*

Slavina E. Protection of the socio-economic interests of workers by financial institutions

Performed analysis of economical effectiveness of two alternative ways of protection of socio-economic interests of working individual: life insurance and bank deposit.

Key words: *life insurance, bank deposit, chances, risks, profit, socio-economic interests of individual.*

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.733

Н.І. ГЛЕБОВА

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано етнокультурні та етносоціальні процеси, які відбуваються з окремими етнічними елементами та спільнотами. Ці процеси розпочинаються з етнічної ідентифікації, тобто встановлення свого етнічного походження, що неодмінно приводить до пошуків свого етнічного коріння та накопиченню етнічного знання.

Ключові слова: етнокультурні процеси, етносоціальні процеси.

Потреба розглянути соціокультурне середовище як простір продукування етнокультурних ідентичностей та ідентифікацій зумовлена сьогодні необхідністю мати якомога повніше уявлення щодо процесів, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя. Вияви цих процесів у сучасному світі багатоманітні: міжцивілізаційні й міжкультурні конфлікти; ефекти новітніх медійних мобілізацій етнокультурних спільнот, що долають державні кордони; загрози тероризму, які часто дістають віктимізованих або “виключених” ідентичностей, актуалізація транснаціональних ідентичностей. Ці вияви впливають на формування культурного простору будь-якого поліетнічного, а особливо українського соціуму.

Історична еволюція досліджень етнічних процесів на її різних рівнях і багатьох аспектах простежується у працях як класиків соціології, так і у працях сучасних авторів: М. Гровіц, Е. Сміт, Дж. Беррі, В. Кимлічка, К. Дойч, Г. Тард, П. Сорокін, В. Пилипенко та ін.

Процеси зміни етнічних спільнот у ході їхнього розвитку розглядаються як етнокультурні й етносоціальні. Термін “етнічні процеси” вперше був використаний у 1920 р. М. Марром, але витоки утворення цього терміну можна знайти в російській етнографії ще у ХІХ ст. [7, с. 24]. Розроблення типології етнічних процесів започатковано у працях Ю. Бромлея та В. Козлова [1, с. 15]. Етнічні процеси, як слушно зауважує В. Козлов, – це суттєві зміни у ході історичного процесу окремих етнічних елементів, частин етносів у цілому, а також виникнення нових етнічних спільнот [5, с. 53].

Мета статті – здійснити комплексний аналіз особливостей соціокультурних процесів.

Поставлена мета передбачає вирішення низки таких завдань:

- проаналізувати та систематизувати теоретичні напрацювання з питань етнокультурних процесів;
- дослідити вплив етнічних процесів на всі соціальні процеси, зокрема глобалізації та модернізації.

Контакт різних етнокультурних груп відбувається за двома напрямками: з одного боку, відбуваються процеси роз'єднання (дезінтеграції), а з іншого – об'єднання (інтеграції). Поряд із двома зазначеними процесами відбуваються процеси етнічного розмежування (етнічної диференціації) та етнічного згуртування (етнічної солідаризації). Усі ці процеси засвідчені історичними документами.

Погоджуємося з думкою Е. Сміта, що етнос формується через об'єднання окремих індивідів, це об'єднання може, у свою чергу, відбуватися як злиття окремих елементів, приміром, міст-держав, і як поглинання одних іншими, як-от асиміляція регіонів і племен, але етноси можуть виникати внаслідок поділу, наприклад, сектантського розколу, або процесу, що М. Гровіц називає “розмноженням”: частина етнічної спільноти полишає її, формуючи нову групу, як у Бангладеші [8, с. 33–34].

Зазвичай процеси етнічного розмежування та згуртування розпочинаються з етнічної ідентифікації, тобто встановлення свого етнічного походження, що неодмінно приводить до пошуків свого етнічного коріння. Це сприяє накопиченню етнічного знання, зокрема про відомості й історичну долю свого етносу, його видатних героїв, реальні та міфічні події в його житті тощо. Часто західні вчені називають цей процес “рухом повернення до етнічної історії” [13, с. 29–30].

Слід зазначити, що процеси етнороз'єднання та етнооб'єднання завжди відігравали і нині відіграють надзвичайно важливу роль у долі окремих етносів і людства в цілому. Етнічне роз'єднання або етнічний розподіл (етнічна дезінтеграція) – це процес, під час якого від попередньої етнічної спільноти відокремлюється інша спільнота, або коли перша поділяється на дві й більше частин, кожна з яких стає окремою самостійною етнічною спільнотою. Наприклад, староруський етнос і виділення з нього українців, росіян і білорусів [7, с. 27].

Етнологи й етносоціологи здебільшого виокремлюють три типи етнороз'єднувальних процесів: 1) етнічна парціація; 2) етнічна сепарація; 3) етнічна дисперсизація [9, с. 16]. Не вдаючись до аналізу цих досить складних явищ, зазначимо, що під етнічною парціацією (від англ. *partition* – розчленування) розуміють розподіл раніше єдиного етносу на кілька нових більш-менш рівних частин, жодна з яких не ототожнює себе зі старим етносом.

У західній і вітчизняній етнополітології під етнічною сепарацією (від лат. *separatio* – розподіл) розуміють процес відокремлення від якогось етносу його певної частини, яка з часом перетворюється на новий самостійний етнос. Подібний процес відбувається внаслідок: переселення частини етносу за кордон; її політико-державного та релігійного

відокремлення від основного масиву етносу. Якщо при етнічній парціації вихідний етнос фактично припиняє своє існування, то при етнічній сепарації він зберігається.

Під етнічною дисперсизацією (від лат. *dispersion* – розсіювання) розуміють відокремлення від первинного етносу окремих відносно невеликих груп. Подібний процес відбувається шляхом міграцій, які мали місце за всіх часів і в усіх народів.

У сучасному світі актуальними є сепаратистські процеси, оскільки як катализатор повстання в більшості випадків виступають економічні нарікання, бо нова держава неспроможна виконати своїх обіцянок щодо цього, або надає привілеї певним етнічним спільнотам за рахунок інших. Сама природа постколоніальної держави створює передумови, які можуть спонукати до відокремлення. У своїх працях М. Гровіц надає перевагу деяким особливостям, а саме економічному й культурному розвитку різних етнічних спільнот, а також регіонів, у яких вони розташовані. Рухи етнічного сепаратизму, доводить науковець, найшвидше і найчастіше виникають серед відсталих етнічних груп у відсталих регіонах, як-от у Південному Судані, Курдистані, у каренів і народності шан у Бірмі, в бенгальців у Пакистані [8, с. 142]. Але події в Балтійських країнах ставлять під сумнів думку, нібито “розвинуті” групи в “розвинутих” регіонах не прагнуть відокремлюватися.

В етнології та етносоціології етнічні об'єднувальні процеси поділяються на три типи: етнічна консолідація, етнічна асиміляція, інтеграція, кожен з яких має кілька підтипів. Етнічна консолідація (від лат. *Consolidation* – об'єднання, згуртування, зміщення) спрямована на внутрішньоетнічну і міжетнічну консолідацію.

Найдавнішим процесом етнооб'єднувального характеру є етнічна асиміляція (від лат. *assimilation* – уподібнення). Це процес розчинення самостійного етносу, його частин або окремих представників усередині іншого, зазвичай, більшого етносу або етнонації.

У праці відомого американського дослідника М. Гордона було поділено етнічну асиміляцію на культурну, або акультурацію та структурну асиміляцію [12]. Першу, тобто акультурацію, М. Гордон визначив як процес змін в етнокультурних цінностях, звичаях і традиціях етнічних спільнот. Другу, тобто структурну асиміляцію, – як процес змін у відносинах членів етнічної меншини з довкіллям, зокрема послаблення спілкування із членами своєї групи і посилення – із членами інших етнічних груп [8, с. 167].

Також своє тлумачення теорії акультурації подав Дж. Беррі [10, с. 211–217]. Згідно з його теорією, акультурацію зумовлюють два рівних фактора, котрі впливають на вибір чотирьох основних стратегій. Цими факторами є збереження культури (визначається необхідність підтримки культурної ідентичності) та участь у контактах (меншини включаються в іншонаціональну культуру або залишаються серед “своїх”). Залежно від варіантів відповідей на ці два основні запитання, Дж. Беррі визначив

чотири стратегії акультурації: асиміляція, сегрегація, маргіналізація та інтеграція.

Асиміляція розуміється як відмова від збереження своєї культурної ідентичності та самобутності у процесі контактів з домінуючою культурою. Якщо етнічна самобутність зберігається, але при цьому не спостерігаються (або майже не спостерігаються) жодні контакти з домінуючою культурою, то така етнічна спільнота віддає перевагу стратегії сегрегації.

Яскравим прикладом міжетнічних відносин слугує праця канадського вченого В. Кимлічка “Лібералізм і права меншин”. За часів рабства негрів не вважали громадянами, навіть коли було скасовано рабство, до 60-х рр. ХХ ст. вони діяли відповідно до закону про сегрегацію: відвідували окремі школи, служили в окремих підрозділах в армії, їздили залізницею в окремих вагонах тощо [4, с. 46]. Але не тільки сегрегація стає рідкісним результатом вибору, ще більшою мірою таке застереження стосується маргіналізації й асиміляції.

Важливим етапом, або навіть окремим типом етнічної асиміляції, є мовна асиміляція, під якою розуміють процес втрати рідної мови і перехід на мову іншої етнічної групи. Політики мають враховувати одну надзвичайно важливу обставину – цей процес відбувається дуже повільними темпами. За твердженням К. Дойча, протягом року може асимілюватися в середньому близько 0,1% етнічної спільноти. Навіть в умовах прискореної модернізації цей процес може охопити не більш ніж 0,5% членів етнічної групи [11, с. 283].

Західні автори цілком слушно поділяють асиміляцію на дві форми: природну та насильницьку. Природна асиміляція відбувається за тривалого безпосереднього (побутового, виробничого тощо) спілкування різних етнонаціональних спільнот. Вона зумовлена всією ходю їхнього соціально-економічного, політичного та культурного розвитку, поширенням міжетнічних шлюбів. Головними критеріями добровільності асиміляції, на нашу думку, є взаємне бажання, готовність і здатність до неї всіх учасників цього процесу: етнічних меншин – відмовитися від своїх власних етнічних властивостей і набути чужих, домінуючої етнонаціональної спільноти – прийняти і “розчинити” в собі інші етнічні спільноти.

Під насильницькою асиміляцією розуміють такий процес, який відбувається внаслідок політики центральних і місцевих органів влади, спрямованої на обмеження сфери використання або й взагалі викорінення мови, культури, традицій, способу життя та інших духовних цінностей етнічних меншин, позбавлення їхньої етнічної пам’яті, послаблення етнічної свідомості і, зрештою, її знищення. Історія довела, що вакуум, який утворюється внаслідок цього, неодмінно заповнюється новою свідомістю. Це може бути усвідомлення належності як до іншої

етнонаціональної, так і до нової “інтернаціональної” спільноти людей типу “радянського народу”, а можливо й до обох одночасно.

Крім зазначених вище двох форм асиміляції, на наш погляд, варто говорити і про третю, яку можна назвати примусово-добровільною. Така форма асиміляції існує там, де немає офіційних законів, котрі забороняють або дискримінують певну етнічну мову та культуру, але представники етнічної меншини поставлені в такі умови (брак дошкільних виховних установ і навчальних закладів, ЗМІ рідною мовою) [3, с. 25], що людині не залишається нічого іншого, крім поступової асиміляції.

До 60-х рр. ХХ ст. три основні країни (Сполучені Штати Америки, Канада та Австралія) приймали іммігрантів та очікували від них асиміляції з існуючим укладом життя і через певний час тотожності з місцевим населенням у питаннях мови, одягу, відпочинку, харчування, розмірів сім’ї, ідентичності. Таку політику примусової асиміляції розглядали як необхідну умову того, щоб іммігранти стали лояльними та продуктивними членами суспільства.

Ще одним процесом об’єднувального характеру є міжетнічна інтеграція (від лат. *integratio* – зближення, об’єднання), під якою розуміють такий процес відносин і взаємодій між різними етнонаціональними спільнотами багатонаціональної чи поліетнічної держави, внаслідок чого ці спільноти зближуються й об’єднуються, формуючи політичну націю, розвиваючи відчуття спільного громадянства і державного патріотизму, але не втрачаючи при цьому своїх етнічних властивостей і своєї етнічної свідомості.

Стратегія інтеграції вимагає від груп етнічних спільнот поступової адаптації до основних цінностей домінантного суспільства, а більшість має адаптувати соціальні інститути (освіту, культуру, управління, судову справу тощо) для кращої відповідності потребам багатонаціонального суспільства. Ця інтеграційна стратегія найбільш придатна для реалізації тільки в такому суспільстві, в якому рівень упереджень є відносно низьким (тобто мінімально поширена символічна дискримінація або расизм, етноцентризм), існують позитивні відносини між різними культурними групами, досить широким є діапазон культурних цінностей суспільства.

У цьому процесі провідна роль належить культурі у найширшому розумінні цього слова. Культурну інтеграцію слід розглядати з трьох позицій: як процес практичної й інформаційної взаємодії між закладами культури, культурологічними центрами, творчими людьми й споживачами культури, якими є більшість із нас; як процес досягнення більшої узгодженості між різноманітними культурними традиціями, включно з національними, між культурною спадщиною суспільства і новими досягненнями культури; як процес утвердження єдиної системи цінностей із життєздатним, дружнім обміном культурними, релігійними традиціями на внутрішньо- та міждержавному рівнях. У праці “«Нетрадиційні» іммігранти у Києві” зустрілася цікава думка про те, що культурна інтеграція характеризується тенденцією збереження власної культурної

належності поряд із тенденцією оволодіння культурою титульного етносу і по суті є полікультурністю [6, с. 264].

Цими аспектами культурна інтеграція відрізняється від інтеграції соціальної – “вирівнювання” норм і цінностей культури, досягнення їхнього одноманіття. Культурна інтеграція спрямована на максимально вільний розвиток кожної культури у взаємодії з іншими.

При взаємодії різних культур існує ще один процес – культурна дифузія – процес (і водночас результат цього процесу) розповсюдження (взаємного проникнення) явищ культури. Джерелом первинної концептуалізації культурної дифузії для сучасних досліджень є класичні теорії дифузійнізму, що з’являються у 80-х рр. XIX ст.

У соціології ідеї дифузії висловлювали такі видатні вчені, як Г. Тард і П. Сорокін. Мультидисциплінарні праці Г. Тарда та П. Сорокіна забезпечують нам корисні еталони для будь-яких подальших спроб теоретизації дифузії. У теоретизуванні сумісності, у дослідженнях загальних паттернів дифузії, у теоретизуванні активної демократії як практичного застосування процесу дифузії у взаємодії громадської думки та медіа ці вчені створили базові схеми, що є релевантними й сьогодні. Вони започаткували соціологічну концептуалізацію динамічного процесу, маючи на увазі не лише культурні зміни, а й щоденне функціонування соціальних систем.

Існує типологія культурної дифузії. Перший смисловий поділ – на переміщувану дифузію (*relocational diffusion*) та дифузію розповсюджувану (*expansion diffusion*). Перша пов’язана з переміщенням змісту інновації з центру її виникнення в інше місце. Основний механізм такої дифузії – міграція.

Другий вид дифузії передбачає поширення змісту інновації, при якому вона залишається також і в місці виникнення. Ця дифузія буває трьох видів – контагіозна, тобто заразна (*contagious diffusion*), ієрархічна (*hierarchical diffusion*) та дифузія стимулу (*stimulus diffusion*). Контагіозна дифузія – це така форма її поширення, за якої під її вплив потрапляють усі сусідні об’єкти – індивіди або суспільства. Прикладом слугує поширення ісламу. Ієрархічна дифузія передається завдяки тим, хто вже уподібнився іншим подібним групам. Дифузія стимулу – тільки невелика частина населення може сприйняти цю ідею чи інновацію або через брак ресурсів, або через брак розуміння нового.

Ще одна, більш традиційна, типологія культурної дифузії – горизонтальна та вертикальна. Горизонтальна дифузія – дифузія між етносами, однорідними за статусом групами чи індивідами. Таку дифузію інколи називають міжгруповою або просторовою. Протилежною їй є вертикальна дифузія – між групами з нерівним статусом. Тому її інколи називають стратифікаційною. Розуміючи всю умовність такого поділу в сучасному світі, ми вважаємо його доцільним для теоретичної прозорості. Ще один суто теоретичний поділ – дифузія між суспільствами та дифузія між групами всередині суспільства. Можливо, це не принциповий поділ,

але варто просто пам'ятати, що, використовуючи термін “культурна дифузія”, ми маємо на увазі не тільки дифузію між країнами, а і між групами.

Крім того, що ми згадали практично всі етнічні процеси, хотілося б ще наголосити на тому, що етнічні процеси приводять до певних змін “обличчя” спільноти на основі особливостей власне етнічної еволюції. Українські вчені В. Горовий та В. Пилипенко поділяють етнічні процеси на етноеволюційні (зміни етносів, за яких вони зберігаються як такі) та етнотрансформаційні (ті, що супроводжуються зміною етнічної належності людей) [2, с. 19–20].

До етноеволюційних процесів належать зміни кожного з основних елементів етносу, насамперед, мови й культури. До етномовних процесів належать зміни, що відбуваються у сфері мови, наприклад, зміни її словникового складу, соціальних функцій, виникнення явища білінгвізму (двомовності) – це те, що відбувається в нашому регіоні – Північному Приазов'ї, а також повний перехід до іншої мови (явище мовної асиміляції). Етнокультурні процеси можна поділити на внутрішні, міжетнічні та надетнічні (інтернаціональні).

Внутрішньоетнічні процеси – це процеси ослаблення або посилення культурно-побутової однорідності етносу (наприклад, у ході його територіального розпорошення або, навпаки, консолідації, про ще вже йшлося вище).

До міжетнічних етнокультурних процесів належать зміни етносу, пов'язані із запозиченням тих або інших елементів матеріальної й духовної культури контактних з ним етносів.

До надетнічних процесів належать культурно-побутові зміни, зумовлені витісненням традиційних елементів матеріальної культури уніфікованими промисловими виробами, духовної фольклорної культури – розповсюдженням професійного мистецтва.

До другого виду етнічних процесів належать такі зміни етнічних елементів, котрі приводять до зміни етнічної належності. Їхнім завершальним етапом є зміна етнічної ідентичності й назви, тобто тих головних ознак, що відображають реально існуючі зв'язки між членами етносу.

Висновки. Усі етнічні процеси рідко відбуваються в чистому вигляді; тісно пов'язані між собою; зазнають впливів, а також впливають на всі соціальні процеси, зокрема глобалізації та модернізації; передують, супроводжують або йдуть слідом за процесами етнічного ренесансу та політизації етнічностей; діють протягом взаємозумовлених і взаємозалежних тенденцій (етнічного розмежування та згуртування й етнічного роз'єднання й об'єднання).

Знання сутності й характеру етнічних процесів, причин і наслідків їхнього посилення й послаблення може допомогти у розв'язанні проблем, спрямованих на досягнення етнополітичної стабільності як в Україні, так і у світі в цілому.

Список використаної літератури

1. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – [2-е изд.]. – М. : ЛКИ, 2008. – 440 с.
2. Горовий В.В. Етнічні спільноти столиці у дзеркалі соціології / В.В. Горовий, В.Є. Пилипенко. – К. : Фоліант, 2007. – 200 с.
3. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / [Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов та ін. ; за загал. ред. Ю.І. Римаренка]. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.
4. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка ; пер. з англ. Р. Ткачук. – Х. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 176 с.
5. Козлов В.И. Этнические процессы / В.И. Козлов // Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. (Свод этнографических понятий и терминов). – М., 1988.
6. “Нетрадиційні” іммігранти у Києві / [О. Брайчевська, Г. Волосюк, О. Малиновська та ін. ; Б. Рубл, О. Малиновська (керівники проекту)]. – К. : Стилос, 2003. – 448 с.
7. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т.М. Рудницька. – [2-ге вид.]. – К. : Інститут соціології НАН України, 1998. – 176 с.
8. Сміт Е. Національна ідентичність : [пер. з англ.] / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
9. Этнические процессы в современном мире. – М., 1978.
10. Berry J.W. Acculturative Stress / J.W. Berry // Psychology and Culture / [ed. by W.J. Lonner & R.S. Malpass]. – Allyn & Bacon., 1994.
11. Deutch K. Tides Among Nations / K. Deutch. – N.Y. ; L., 1979. – 342 p.
12. Gordon M. Assimilation in American Life / M. Gordon. – N.Y., 1964. – 276 p.
13. Williams C. National Separatism / C. Williams. – Cardiff, 1982.

Глебова Н.И. Этнокультурные процессы в трансформационных условиях общества

В статье проанализированы этнокультурные и этносоциальные процессы, которые происходят с отдельными этническими элементами и сообществами. Эти процессы начинаются с этнической идентификации, то есть установления своего этнического происхождения, что несомненно приводит к поискам своего этнического корня и накоплению этнического знания.

Ключевые слова: этнокультурные процессы, этносоциальные процессы.

Hlebova N. Ethnocultural processes in terms of transformation of society

The article highlights ethno-cultural and ethno-social process, with going on with ethical parts, ethnical community. This process beginning from ethnical identification, from determination own ethnical origin and accumulation ethnical knowledge.

Key words: ethno-cultural process, ethno-social process.

СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

УДК 316.4

Ю.В. ВІЗНИЦЯ

ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

Стаття розкриває теоретичні та методологічні засади ідентифікації громадської думки, її зміст та функції. Автор показує вплив громадської думки на людську поведінку, що є виявом соціального контролю.

Ключові слова: громадська думка, соціальний контроль, громадська сфера.

Громадська думка є, мабуть, одним з найбільш часто досліджуваних предметів соціологічних студій. Підкреслення її ролі та значення в соціумі стало ритуальним, переконання в реальності громадської думки багато в чому стало обґрунтуванням самої можливості існування емпіричної соціології як галузі точних знань; як явище громадська думка потребує різнобічного аналізу, тому науковий пошук в цих напрямках триває. Якщо соціологи тяжіють до її визначення в контексті впливу, який громадська думка справляє на різні соціальні інститути, особливо владні структури, то соціальні психологи здебільшого акцентують увагу на її ролі в детермінації поведінки людей.

Мета статті полягає в спробі ще раз наблизитись до з'ясування суті значення поняття “громадська думка” в аспекті її функціонування як засобу соціального контролю.

Громадська думка, як втілення колективної свідомості, може бути визначена як соціальна сила, що, одержавши зовнішнє втілення через усвідомлення самої себе, впливає зі “збігу суджень, винесених більшістю індивідів з приводу якогось питання” [1, с. 68]. В античні часи Геродот і Фулідід вклали в уста перса Оранеса похвальне слово в честь *vox populi*. Пізніше Н. Макіавеллі без вагань назвав її основою влади: “важливо заслужити любов народу, тому що він володіє найбільшою силою та могутністю”; “якщо відомо, що володар має видатні чесноти та користується повагою своїх підданих, ворогам важче буде напасти на нього або скласти проти нього змову... З усіх засобів запобігти змові найбільш правильний – не викликати ненависті народу” [2, с. 10]. Цю точку зору поділяє і Дж. Локк в класичну епоху, високо цінуючи явище, яке в той час називалось *public spirit*, тобто здатність виносити судження та здійснювати обмін ними, якою може користуватися кожний з того моменту, як максимально підніметься над своїми приватними інтересами,

бо це єдиний шлях до спостереження “Загального Блага”. Якщо Laws of opinion рівні за значенням не тільки законам державним, але й законам божеським, то це здійснюється по причині переваги розуму і розуміння над схильностями і судженнями (doxa), при чому критерієм істини виступає консенсус (подібна угода можлива, згідно з Е. Кантом або Ж.-Ж. Руссо, тільки під знаком просвіти (Aufklärung)).

Ю. Габермас, аналізуючи розвиток мас-медіа від початку XVIII ст. аж до сьогодення, дослідив появу й подальший занепад “громадської сфери”, яка, на його думку, стала середовищем зародження громадської думки в її сучасному розумінні. Громадська сфера є сферою громадських дискусій щодо проблем, які становлять громадський інтерес.

Згідно з Ю. Габермасом, громадська сфера спочатку виникла в салонах і кав'ярнях Лондона, Парижа та інших європейських міст. Люди зазвичай зустрічались у салонах, щоб обговорити актуальні питання, використовуючи як аргументи новини бюлетенів і газет, які щойно з'явилися. Політичні дискусії набули надзвичайної ваги. Хоча в них брала участь лише незначна частина населення, салони, на думку Ю. Габермаса, відіграли життєво важливу роль у зародженні демократії. Адже там виникла ідея вирішувати політичні проблеми шляхом публічного обговорення. Громадська сфера, принаймні в принципі, означає публічні дебати індивідів [3, с. 43].

Авторитетний український дослідник проблем громадської думки В. Волович указує на специфічність вживання такого словосполучення стосовно українського суспільства. У вузькому розумінні тлумачення вислову “громадська думка” – це спільна думка громади – основного територіально-адміністративного органу самоуправління в Україні, що в різних формах існував з часів Русі до утворення УРСР. Суб'єктами громадської думки були здебільшого збори (сходи) повнолітніх чоловіків, голів родин, виборного сільського (чи козацького) начальства. Цей статус мали також громадські віче (“копа”), копні суди, церковна та земельна громада [4, с.106]. Громадська думка мала вирішальне значення у справах місцевого управління, судочинства, спільного землекористування, оподаткування тощо [5, с. 127].

Цим терміном в силу історичної традиції в Україні називався також особливий стан масової свідомості – почуття, настрої, судження, ідеї, погляди та інші вияви соціальних ставлень суб'єктів різних соціальних спільностей аж до нації включно. Таке тлумачення охоплює всі можливі форми суспільної свідомості, в яких тією чи іншою мірою репрезентовані позитивні чи негативні оцінки тих явищ, які зумовлюють актуалізований суспільний інтерес.

Громадська думка є особливою соціокультурною складовою духовного життя людей, що відображає велике розмаїття і водночас цілісність суспільної свідомості, її спрямованість на буденність через оцінне ставлення людей до дійсності. Саме тому наявність соціальної оцінки в громадській думці є її відмітною ознакою як особливого стану

масової свідомості. Громадська думка і виникає, і формується, і функціонує як сукупність домінуючих оціночних суджень, що виражають у раціональній чи емоційній формі ставлення певних соціальних груп до поведінки та діяльності окремих людей чи соціальних інституцій. Вона має характер колективного судження, яке позначене загальноприйнятими в тому чи іншому соціальному середовищі суспільними нормами та цінностями.

Суспільна сутність громадської думки виявляється в оцінках соціальних явищ, подій і процесів з так званих інтересів певної спільності. Саме тому в ній домінують ті оцінки, які поділяються суб'єктом громадської думки незалежно від їх істинності чи хибності. Залежно від орієнтації суб'єкта громадська думка може мати позитивну чи негативну спрямованість, конструктивний чи деструктивний характер стосовно соціального поступу. Як вияв колективного розуму громадська думка може бути тривалий час стабільною, закріплюватись у звичаях і традиціях соціальних спільностей, але плинність і змінюваність є її характерними рисами. Сталість, зрілість та інтенсивність громадської думки свідчать про увагу суспільства до тих чи інших соціальних проблем, виражають силу переконаності в необхідності їх повного вирішення.

Формування та розвиток громадської думки або цілеспрямоване, під впливом на масову свідомість політичних інститутів і соціальних установ (політичних партій, медіа тощо), або стихійне – під безпосереднім впливом життєвих обставин, конкретного досвіду і традицій. У кожному випадку відбувається регуляція поведінки індивіда, соціальних груп стосовно прийняття рішення підтримати чи відкинути ті чи інші уявлення, цінності, норми. В поле зору громадської думки потрапляють, як правило, лише ті проблеми, події, факти, які викликають суспільний інтерес, відрізняються актуальністю і в принципі допускають багатозначне тлумачення, можливість дискусії. Традиційно вважається, що за своєю структурою громадська думка може бути моністичною, одноголосною, що є характерним для тоталітарних суспільств, автократій. Про “манекен”, що здатен мислити лише за шаблоном, писав Ф. Ніцше [6, с. 128]. Бездумні виконавці з одноголосним “одобрямс” – герої “антиутопій” від Дж. Свіфта до Дж. Оруелла [7, с. 227]. Інший варіант структури – плюралістичний, що є характерним для демократичних суспільств і який утворений рядом окремих поглядів, що не співпадають [8, с. 312].

Запропонований вище поділ на типи структур за рівнем складності, на нашу думку, не враховує того факту, що навіть за умов найжорстокіших форм тоталітаризму в диференційованому суспільстві не може бути абсолютної одноголосності, якщо розуміти громадську думку та її форми як опосередковане вираження соціальних інтересів (раціональна складова) та ступінь розуміння в інтегральному поєднанні з емоційною оцінкою (ірраціональний бік). У будь-якому разі можливо говорити лише про відносну, ілюзорну моністичність структури громадської думки за недемократичного устрою суспільства.

Громадська думка не є простим відображенням суспільного буття. Вона безпосередньо вплетена в саму поведінку людей і не існує поза нею. Саме тому соціологи досить надійно можуть прогнозувати реальну поведінку людей шляхом емпіричного фіксування вербальної поведінки респондентів. Можна сказати, що, завдяки цій особливості громадської думки взагалі багато в чому тільки й можлива емпірична соціологія як точна наука про суспільні відносини та соціальне буття.

З другого боку, хоча соціологічні опитування і створюють орієнтири стосовно настроїв тієї чи іншої категорії населення, хоча вони і сприяють кращому здійсненню демократії та надають можливість змінювати тактику згідно з одержаними результатами, на їх адресу лунає досить багато критичних зауважень. Не всі відповіді однорідні, і їх підсумування часто є спробою додавання різнорідних множин. Під прикриттям об'єктивної процедури респонденту навіюється певний погляд на проблему, що характеризує не його самого, а замовника дослідження. Як в такому разі уникнути феноменів впливу або переконання? Результати опитування – це показники на певний момент, для оцінки яких потрібен час (залежність від контексту) і ситуація (присутність учасників). Тут ніщо не є фіксованим або визначеним, може виникати ризик “інструменталізації”, прихованої пропаганди, а можливо, і маніпуляції чи містифікації.

Реальність проблем, що існують як в підходах до розуміння сутності громадської думки як явища, так і в практиці її емпіричного вимірювання, дали підстави П. Бурд'є в його праці “Соціологія політики” зауважити: “під сумнів буде поставлено три постулати, імпліцитно залучених до опитувань. Так, кожне опитування передбачає, що всі люди можуть мати власну думку, інакше кажучи – продукування думок доступне всім. Цей перший постулат я заперечую, ризикуючи зачепити чийсь наївно демократичні почуття. Другий постулат передбачає, буцімто всі думки однаково значущі. Я вважаю, що це зовсім не так, і що факт підсумування “думок”, які мають різну реальну силу, призводить до продукування безпідставних артефактів. Третій постулат має прихований прояв: той простий факт, що всім ставлять однакові запитання, передбачає гіпотезу про існування консенсусу стосовно проблематики, тобто згоди стосовно того, що питання заслуговують бути поставленими” [9, с. 153].

Стурбованість цими проблемами тільки підкріплює впевненість у непересічній потребі знов і знов звертатися до студій громадської думки та подальшому вдосконаленню технологій її дослідження.

Інтерпретації громадської думки в переважній більшості випадків обмежені двома функціональними вимірами: гносеологічним, оскільки фіксується її здатність відображати дійсність у відповідних логічних і психологічних формах людської свідомості, та соціологічним, де її розглядають в аспекті її впливу на соціальні інститути й розв'язання важливих суспільних проблем. Це доводить, що досліджувати їх треба у взаємозв'язку, що й забезпечить розуміння суті громадської думки.

Одна з перших спроб реалізації такого підходу до інтерпретації громадської думки здійснена у 1987 р. американським дослідником Ф. Оллпортом у статті “До науки про громадську думку”. Узагальнюючи тогочасний досвід вивчення громадської думки в США, він визначив систему критеріїв її ідентифікації з-поміж інших явищ, що схожі за окремими ознаками. Викладені у статті критерії, які становлять в сукупності досить повну й різнобічну характеристику громадської думки, вони містять ознаки та особливості механізму її функціонування. Йдеться, насамперед, про те, що існування громадської думки передбачає усвідомлення її суб’єктом подібності його власної реакції до реакцій інших індивідів. Цей постулат відображає традиційне твердження, згідно з яким, громадська думка є виявом волі певної цілісної соціальної спільноти, тобто індивід при формуванні ставлення до об’єкта не може ігнорувати оцінки інших. Отже, у свідомості людини, перш ніж вона зробить власні оцінки, вже має бути наявне розуміння того, що й інші люди певним чином ставляться до цього об’єкта. У такому розумінні громадська думка містить в собі реакцію на об’єкт, оцінюваний іншими, і тому має подвійний характер: думку про об’єкт і думку про його соціальні оцінки [10, с. 7].

Найбільшою мірою, як стверджує Ф. Оллпорт, цьому сприяють засоби масової комунікації, створюючи ситуацію, за якої індивід усвідомлює, що оцінювані ним суспільні явища водночас пізнаються й оцінюються іншими.

Таким чином, громадська думка характеризується як процес, спрямований зовні – на об’єкт її оцінки, судження, установки, і водночас як процес впливу масової (суспільної) свідомості на індивідуальну, а отже, спрямований усередину – на свого носія, суб’єкта, тобто індивідів, котрі, висловлюючи власну думку, усвідомлюють вимоги колективної волі та певним чином зважають на них у своїй поведінці.

На такий двоїстий характер громадської думки звертають увагу й інші дослідники, зокрема Е. Ноель-Нойман [11, с. 31]. При аналізі феномену, який дістав назву “ефект попутника”, було виявлено залежність політичних преференцій громадян від їх уявлень про те, на кого орієнтується більшість виборців. Дослідження показали, що більшість респондентів мають уявлення про думки оточуючих з поставлених питань і здатні ці думки оцінювати. Розподіл таких думок, їх співвідношення в масовій свідомості Е. Ноель-Нойман визначає за аналогією з природними явищами, як “клімат думок”.

Запровадження в науковий обіг терміну “клімат думок” мало позитивне значення, оскільки концентрувало увагу на розкритті механізму його дії на особистість. Спроба теоретичного осмислення такого механізму дістала назву “теорія спіралі мовчання”, яка вперше була проголошена на Міжнародному психологічному конгресі в Токіо у 1972 р. Сутність її полягає в тому, що суспільство загрожує ізоляцією і навіть відторгненням індивідам, котрі уникають консенсусу, а з іншого боку, індивідам притаманне (часто неусвідомлене, напевно, генетично вкорінене) почуття

страху перед ізоляцією. Цей страх спонукає їх постійно з'ясовувати, які думки та способи поведінки схвалюються або ні їх оточенням. Якщо люди вважають, що їх судження відповідають консенсусу громадської думки, вони впевнені в собі та беруть участь у розмові, приватній або публічній дискусії, демонструючи свої переконання, приміром, значками, наліпками, одягом та іншими доступними для публічного огляду символами. Якщо ж люди переконані, що вони в меншості, вони стають мовчазними й обережними, посилюючи в громадськості враження слабкості свого табору, поки цей табір не зменшиться і справді до малого твердого ядра, яке цупко тримається старих цінностей, аж поки не буде оголошене табу на нього.

Слушно було б зауважити, що при дослідженні електоральної поведінки виявлено феномен прагнення частини виборців додати свій голос до скарбнички майбутнього ймовірного переможця (*bandwagon effect*), і, хоча частина дослідників не менш переконливо доводить, що для певної частини виборців є характерним бажання пом'якшити поразку переможеного (*underdog*), в межах нашого дискурсу важлива вказівка на значущість позиції загалу на складання думки індивіда, яка й утворює передумову подальшого поведінкового вибору [12, с. 68].

Застосування теорії “спіралі мовчання” в дослідженнях електоральної поведінки та інших проявів громадської думки Е. Ноель-Нойман та її послідовниками в багатьох країнах світу довело слухність як окремих положень, так і теорії загалом. Відповідно до теорії спіралі мовчання формувалось і визначення громадської думки. Згідно з твердженням її автора, “громадська думка – це думки, способи поведінки, які слід висловлювати публічно, щоб не опинитись в ізоляції” [11, с. 252]. Акцентуючи далі на співвідношенні страху перед ізоляцією та громадській згоді, авторка дає інше визначення громадської думки: громадська думка – це згода між представниками однієї людської спільноти з питання, яке має важливе емоційне або ціннісне значення, котру мають поважати й індивід, і уряд під загрозою бути відторгненим або поваленим, принаймні як компроміс у публічній поведінці” [11, с. 253].

Порівнюючи ці визначення громадської думки, цілком логічно дійти висновку про їх взаємозумовленість: якщо друге визначення наголошує на цільовій функції громадської думки – забезпечення згоди між її носіями щодо оцінок та ставлення до її об'єктів, то перше визначення вказує на громадську думку як на засіб досягнення такої згоди – загрозу ізоляцією своїм носіям – суб'єктам. Розглянуті під таким кутом зору характеристики громадської думки дають вагомі підстави вважати її різновидом соціального контролю, адже головним призначенням останнього саме й є регулювання поведінки членів соціальних спільнот згідно з прийнятими в них соціальними нормами і цінностями. Таким чином, існує схожість характеристик громадської думки та соціального контролю, а точніше, неформального соціального контролю, який виключає правове регулювання поведінки. Саме в громадській думці соціальний контроль

набуває впливу або вдається до санкцій, серед яких особливе місце посідають психологічні: від ігнорування привітання до цілковитого бойкоту.

Е. Фромм зауважував, що суспільство тільки тоді функціонує ефективно, коли “його члени досягають такого типу поведінки, за якого вони хочуть діяти так, як вони хочуть діяти як члени певного суспільства. Вони повинні бажати робити те, що об’єктивно необхідно для суспільства” [13, с. 380 – 384]. Уявити суспільство, де така поведінка його членів є даністю, неможливо. Ця обставина створює об’єктивну передумову існування соціального контролю, суть якого ми розуміємо як сукупність засобів, за допомогою яких суспільство або соціальна група забезпечує конформну поведінку його членів стосовно рольових вимог і очікувань [14, с. 329]. Для більш наочного розуміння значення такого поняття, як “контроль” слід звернутися до етимології слова. У широко вживаному, побутовому значенні цього слова – як “перевірка”, “спостереження” – співзвучне прототипному значенню у французькій мові (*controle* – зустрічний, вторинний запис з метою перевірки). У соціології словосполучення “соціальний контроль” має англломовне походження, і значення “control” з англійської перекладається як “панування”, “насилля”, “влада”, що саме по собі вказує на активну імперативну природу впливу суб’єкта соціального контролю на об’єкт.

Середовищем застосування громадської думки як засобу соціального контролю над індивідом є передусім мала соціальна група (наприклад, сім’я, виробнича бригада, спортивна команда, екіпаж корабля), яка є полем зіткнення соціальних та індивідуальних тисків, під впливом яких постійно знаходиться людина, і контекст самої малої групи є не тільки тлом процесу, а й впливовим фактором взаємодії [15, с. 83].

При всій впливовості й ефективності громадської думки як засобу соціального контролю за соціальною поведінкою індивідів – членів спільнот, слід мати на увазі неоднозначність і різноспрямованість такого впливу. Як здається, скоріше треба говорити про різнорівневу взаємодію громадської думки та її носіїв – членів спільноти та тих членів спільноти, на поведінку та образ мислення яких спрямована громадська думка в іпостасі соціального контролю. Складний суб’єктно-об’єктний процес такої внутрішньогрупової взаємодії слід аналізувати тільки в конкретному контексті. Це, однак, зовсім не означає що сам вплив громадської думки як засобу соціального контролю зникає – неодномірно визначеними залишаються перебіг і результати взаємодії.

У цілому ж розуміння сутності феномену громадської думки можна звести до двох основних концепцій. Згідно з першою, громадська думка – це раціональність. Вона відіграє інструментальну роль у процесі формування та прийняття рішень за умов демократії. Згідно з другою, громадська думка являє собою різновид соціального контролю, що сприяє соціальній інтеграції та забезпечення достатнього рівня одноголосності для певних дій і рішень.

При розв'язанні проблеми ідентифікації громадської думки, український науковець В. Матусевич наголошує на необхідності аналізувати її у взаємозв'язку з думкою індивідуальною, оскільки з останньою ми маємо безпосередньо справу при проведенні опитувань громадської думки [16, с. 16]. При цьому треба зауважити, що розв'язання вказаної проблеми визначається вибором вихідного принципу її аналізу. Так, якщо прийняти припущення методологічного індивідуалізму, згідно з яким, носієм психіки є індивід, а поняття “голос громадської думки”, “публічна свідомість”, “колективний дух” являють собою лише фікції, то громадська думка зводиться до абстракції, якою позначається статистична сума індивідуальних думок. Без відповіді залишається питання про форми існування громадської думки як цілісного утворення, її здатності здійснювати регулятивну та соціально-контрольну функції щодо членів спільнот.

Безпідставною здається також позиція холізму, за якою індивід вважається лише пасивним носієм таких автономних стосовно нього сутностей, як “спільна воля”, “дух”, “громадська думка”. Головна хиба такого підходу полягає у вилученні індивіда з процесу формування громадської думки, позбавлення його можливості виступати її активним виразником, і, тим самим, у виведенні за межі предметного поля досліджень відповідних психологічних форм індивідуального буття.

Якщо за першого підходу громадська думка фактично не приймається як цілісне й відносно самостійне утворення, втрачаючи свої соціальні функції та соціальну суть, то за другого заперечується психологічна передумова її існування – здатність індивіда не тільки усвідомлювати громадську думку, а й відчувати себе її суб'єктом.

Цих недоліків позбавлена методологія системного аналізу, згідно з якою, індивідуальне існує в соціальному контексті, котрий набуває реальних характеристик лише у взаємодії індивідів та їх об'єднань [17, с. 26–33]. Стосовно громадської думки це означає, що вона є водночас і суспільним явищем – станом суспільної свідомості, формою соціального контролю, й індивідуальним, позаяк існує у свідомості індивідів у вигляді оцінок і суджень, що знаходять свою реалізацію в їхній поведінці.

Таким чином, співвідношення індивідуальної та громадської думки можна розглядати як співвідношення двох різних проявів свідомості індивіда: “Я” і “ми”, якщо наявна ідентифікація зі спільнотою; або “Я” і “вони”, якщо такої ідентифікації немає, але є усвідомлення існування певної спільноти й наявності стосунків з нею. Проте, й у першому, й у другому разі громадська думка дістається свідомості індивіда, стає її структурним елементом, виконуючи роль представника спільноти, а отже й її функції: регулювання поведінки індивіда для досягнення соціальної інтеграції, упорядкування життєдіяльності спільноти. Завдяки цьому індивід почувається представником спільноти, а його думка стає способом існування думки громадської.

Виходячи з вищевказаного, можна зазначити, що громадська думка, незалежно від способу існування, має два взаємозв'язані виміри: зовнішній, що розкривається у ставленні людей до суспільно значущих проблем і безпосередньо виявляється у формах їхньої свідомості (оцінках, судженнях, установах) і реальних вчинках, і внутрішній, що полягає в регулюванні поведінки і мислення людей з метою узгодження їх з інтересами спільноти. У цьому разі громадська думка являє собою різновид соціального контролю, суб'єктами й об'єктами якого одночасно виступають члени спільноти – носії та суб'єкти громадської думки.

Список використаної літератури

1. Ферреоль Ж. Социология. Терминологический словарь / Ж. Ферреоль. – СПб : Питер, 2003.
2. Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли. – СПб : Азбука-классика, 2004.
3. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society / J. Habermas // Cambridge. Polity Press. 1989.
4. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [під заг. ред. В.І. Воловича]. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998.
5. Крижанівська О. Селянське землекористування в пореформений період / О. Крижанівська // Історія українського селянства. Нариси : в 2 т. – Т. 1.
6. Ницше Ф. Сочинения / Ф. Ницше. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1.
7. Оруэлл Д. 1984. Скотный двор / Д. Оруэлл. – М. : АСТ, 2010.
8. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 2003.
9. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М., 1993.
10. Allport F. Toward a Science of Public Opinion / F. Allport // Public Opinion Quarterly. January. – 1987. – Vol. 1. – № 1.
11. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман. – М., 1996.
12. Петровская М.М. Политика сквозь призму опросов / М.М. Петровская. – М. : Международные отношения. – 1982.
13. Фромм Э. Бегство от свободы. // М. : Мысль, 1986.
14. Фролов С. Социология / Э. Фромм. – М. : Гардарики, 2001.
15. Миллз Т.М. О социологии малых групп / Т.М. Миллз // Американская социология: перспективы, проблемы, методы. – М. : Прогресс, 1972.
16. Матусевич В. Громадська думка: критерії ідентифікації / В. Матусевич // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 2.
17. Шихарев П.Н. Современная социальная психология в Западной Европе / П.Н. Шихарев. – М., 1985.

Надійшла в редакцію 18 вересня 2011 року

Возница Ю.В. Общественное мнение как средство социальной контроля

Статья раскрывает теоретические и методологические основы идентификации общественного мнения, его содержание и функции. Автор показывает влияние общественного мнения на поведение, что является проявлением социального контроля.

Ключевые слова: общественное мнение, социальный контроль, общественная сфера.

Viznytsia Yu. Public opinion as a means of social control

The article presents theoretical and methodical grounds for identification of the public opinion subject, its content and functions. Author shows influence of the public opinion to the human behavior which is a form of social control.

Key words: *public opinion, social control, public sphere.*

СОЦІОЛОГІЯ ОРГАНІЗАЦІЙ

УДК 316

JÓZEF OBER

FUNKCJA I ROLA SYSTEMÓW ZARZĄDZANIA JAKOŚCIĄ W ORGANIZACJACH

Niniejszy artykuł ma za zadanie przybliżyć czytelnikowi zagadnienia związane z zarządzaniem jakością oraz ukazać jakie funkcje i role pełnią systemy zarządzania jakością w organizacjach. Zostały tutaj scharakteryzowane systemy jakości zgodne z normami ISO 9001 oraz omówiony ich wpływ na efektywność zarządzania w organizacjach.

Jakość powinna stanowić podstawową dziedzinę zainteresowania każdej gałęzi gospodarki, czy też sfery działalności ludzkiej. Nie należy bowiem zapominać, że twórcą, jak i odbiorcą oferowanych usług jest człowiek, który poprzez swoje zachowania kształtuje poziom jakości swojego życia. Coraz częściej, bowiem zaciera się granica pomiędzy producentem, a konsumentem, którego wymagania i oczekiwania stały się podstawą w procesie projektowania i produkowania danego wyrobu. Bez usatysfakcjonowanego klienta nie ma zysku, bez dochodów nie ma miejsc zatrudnienia, a w konsekwencji i samego przedsiębiorstwa. Dlatego też większość firm, rozpoczęło poszukiwanie nowych dróg zarządzania, budowania swoich relacji z klientem, jak i zwiększania jakości oferowanych usług.¹

System zarządzania jakością zgodnie z definicją normy ISO 9001:2008 to system do ustanawiania polityki i celów, oraz osiągnięcia tych celów.² Innymi słowy, system zarządzania to sposób, w jaki chcemy pracować.

Najbardziej popularnym systemem zarządzania na świecie jest system zarządzania jakością oparty na wymaganiach normy ISO 9001:2008, która jest normą określającą wymagania dla zarządzania systemem jakości w organizacji i stanowi element całej serii norm ISO 9000.

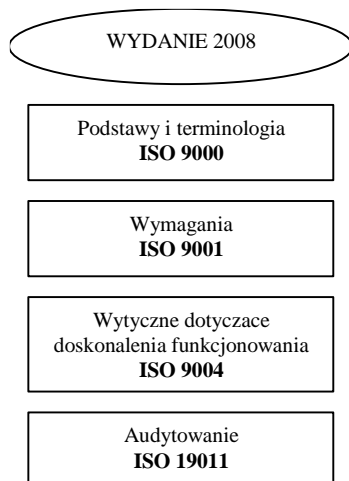
Normy z serii ISO 9000 wydawane są przez Międzynarodową Organizację Normalizacyjną (ISO- International Organisation for Standardisation). Celem organizacji jest promowanie i tworzenie międzynarodowych standardów w różnych dziedzinach działalności naukowej, technicznej i ekonomicznej. Obecnie jest to najbardziej znana i najczęściej publikowana w reklamach produktów (usług) organizacja. Jest ona kreatorem wytycznych dotyczących kształtów systemu zarządzania jakością w

© Józef Ober, 2012

¹ Łańcucki J.: *Podstawy kompleksowego zarządzania jakością TQM*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, 2001, s.9.

² Norma PN-EN ISO 9000:2001; *Systemy zarządzania jakością, Podstawy i terminologia*, Polski Komitet Normalizacyjny, s.27.

organizacjach oraz kształtuje kryteria wymagań stawianych przed organizacjami. Norma ISO jest jednym z narzędzi zarządzania służącym doskonaleniu określonego obszaru lub wybranej części organizacji. Normy serii ISO 9000 nie są normami dotyczącymi wyrobów, lecz odnoszącymi się do sposobu zarządzania. Są wyrazem podejścia pro jakościowego i woli ciągłego doskonalenia jakości w przedsiębiorstwie oraz są pomocne w tworzeniu przez organizację systemu jakości. Co jest istotne z perspektywy ww. norm, to fakt, iż mogą być stosowane w każdej firmie, czego wyrazem jest coraz liczniejsza grupa firm polskich posiadająca certyfikat ISO 9001.¹

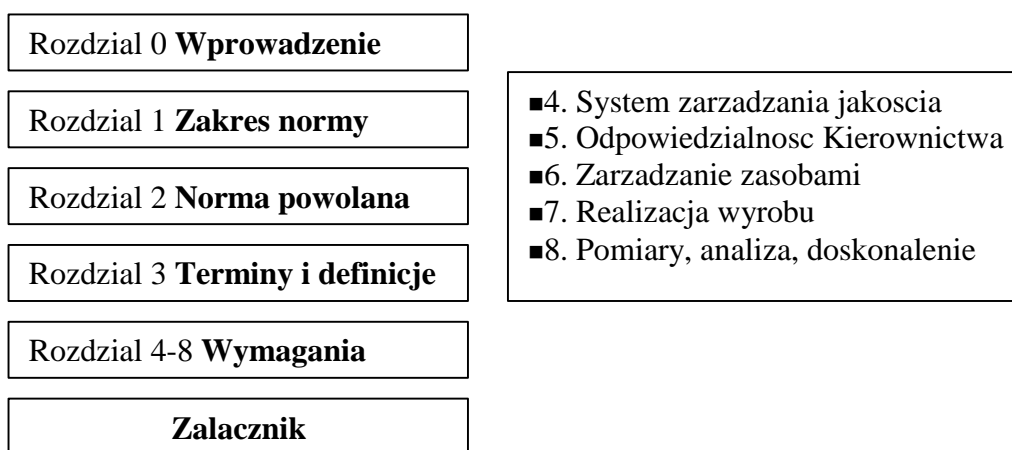
Rysunek nr1 Struktura norm serii ISO 9000 Źródło: Opracowanie własne na podstawie normy PN-EN ISO 9000:2001.

Norma ISO 9001:2008 jest normą która może być stosowana dobrowolnie w każdej organizacji, a decyzja o jej wdrożeniu jest indywidualną decyzją kierownictwa organizacji. Najczęstszą przyczyną wdrożenia ISO 9001 w organizacji jest chęć poprawienia sposobu zarządzania, tak, aby móc sformułować, a następnie osiągać założone cele. Inną sprawą jest fakt, że na organizacje często wywierany jest zewnętrzny nacisk ze strony klientów i konkurencji aby wdrażały standardy normy ISO. Często jest to "być albo nie być" organizacji na rynku. System zarządzania jakością może być pewnym pomysłem na usprawnienie zarządzania firmą w oparciu o zapewnienie standardów stawianych przez normę.²

Norma zbudowana jest z ośmiu rozdziałów; gdzie pierwsze trzy rozdziały to pewnego rodzaju wprowadzenie w tematykę systemów zarządzania jakością, natomiast właściwe wymagania ujęte są w rozdziałach 4-8 normy.

¹ Sankowski B.: *ISO, jako narzędzie zarządzania*, "Problemy jakości", marzec 2001, s.15.

² Czermiński A., Czerska M., Nogalski B., Rutka R.: *Organizacja i zarządzanie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Sopot 1994, s.40.

Rysunek nr 2 Struktura normy ISO 9001:2008
Źródło: Opracowanie własne podstawie normy PN-EN ISO 9001:2008.

Cała struktura normy ISO 9001:2008 oparta jest na tzw. podejściu procesowym. Polega ono na traktowaniu wszystkich realizowanych w firmie działań jako samoistnych procesów oddziaływującym pomiędzy sobą. Poprzez proces rozumie się “zestaw wzajemnie powiązanych lub wzajemnie oddziałujących działań, które przekształcają wejścia w wyjścia”.¹ Często wyjście jednego procesu może stanowić wejście innego. Jako elementy wejścia można traktować uczestniczących w nim pracowników, urządzenia, środowisko oraz dokumentację. W wyniku przebiegu procesu powstają tzw. elementy wyjściowe, traktowane jako określonego rodzaju wyroby, usługi tj. produkty materialne, usługi, dokumenty, informacja, czy dowolna kombinacja tychże elementów.

W każdej organizacji możemy wyodrębnić procesy główne – decydujące o podstawowych funkcjach, celach organizacji, oraz procesy uzupełniające (pomocnicze), których zadaniem jest wspieranie realizacji procesów głównych. Zgodnie z ideą systemów zarządzania jakością, każdy proces oparty jest na wspomnianym już cyklu procesowym PDCA, oraz na ośmiu zasadach zarządzania jakością, stanowiących wytyczne zarówno w procesie wdrażania, jak i ich późniejszego stosowania.²

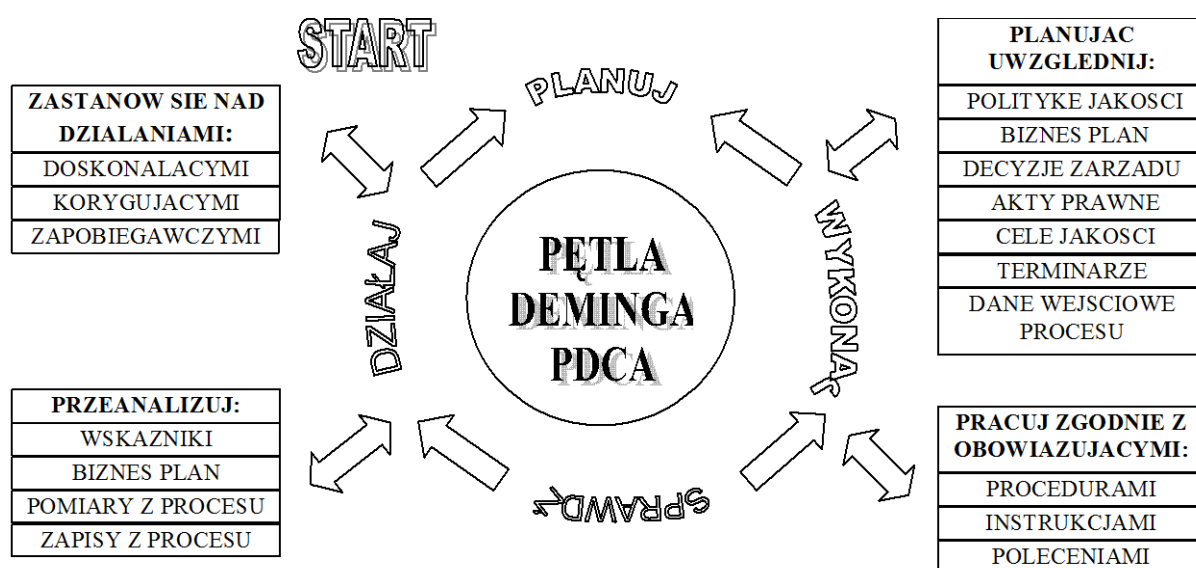
Cykl PDCA powszechnie jest zwany cyklem Deminga lub cyklem Shewharda (który jako pierwszy zaprezentował tę koncepcję), jako modyfikację cyklu SDCA (Evaluate, Do, Check, Act).³ Oparty jest on na czterech fazach, w oparciu o które funkcjonuje cały proces zidentyfikowany w organizacji. Pierwszą fazą jest planowanie – wiąże się ono z określeniem celów strategicznych oraz z zapewnieniem dla procesów odpowiednich zasobów ludzkich, infrastrukturalnych oraz materiałowych. Kolejna faza to realizacja zamierzonych celów przy wykorzystaniu odpowiednich zasobów. Trzecia faza

¹ Norma PN-EN ISO 9000:2001, op. cit., s. 33

² Żemigala M.: *Jakość w systemie zarządzania przedsiębiorstwem*, wyd. Placet, wyd. II uzupełnione, Warszawa 2009.

³ Shewhart W.A.: *Economic Control of Quality of Manufactured Product*, American Society for Quality, 1980.

jest oceną działań poprzez przeprowadzenie pomiarów i monitorowania parametrów procesów oraz wyrobów, badanie satysfakcji klientów, audyty, czy spełniania istotnych dla organizacji wymagań. Ostatnia faza związana jest z tzw. zadziałaniem, będącym skutkiem przeprowadzonej oceny. W przypadku stwierdzenia niezgodności wdrażane są działania korygujące mające na celu wyeliminowanie przyczyn niezgodności. Z kolei w przypadku pojawienia się ryzyka potencjalnej niezgodności niezbędne jest podjęcie działań zapobiegawczych. W ramach realizacji tej fazy organizacje wprowadzają także narzędzia doskonalenia procesów, pozwalające na zwiększenie ich skuteczności i efektywności.¹

Rysunek nr 3. Przykładowa Pętla Deminga
Źródło: Opracowanie własne na podstawie normy ISO 9001:2008

Kolejnym elementem stanowiącym istotę systemu zarządzania jest tzw. 8 zasad zarządzania jakością, wśród których wyróżniamy²:

1) Orientację na Kliencie. Satysfakcja klienta stanowi źródło sukcesu każdej organizacji, jego zadowolenie jest wyznacznikiem pozycji na rynku, konkurencyjności, jak i możliwości szybkiego i skutecznego dostosowywania się do ciągle zmieniających się potrzeb otoczenia. Zasada ta wywiera szczególny nacisk na określenie oczekiwań klientów i spełnienie nie tylko ich obecnych potrzeb, ale również identyfikowanie przyszłych potrzeb rynkowych. Klient stanowi swego rodzaju źródło wszelkich decyzji podejmowanych w organizacji, zarówno w działaniu bieżącym, jak i celach i strategii rozwoju organizacji.

2) Przywództwo. Naczelne kierownictwo powinno wyznaczać kierunek rozwoju, powinno tworzyć i utrzymywać wewnętrzne warunki, w których

¹ Imler K.: *Core Roles in a Strategic Quality System*, Quality Progress, June, 2006, s. 57-62.

² Norma ISO 9000:2001, Polski Komitet Normalizacyjny, Warszawa 2001, s.12.

pracownicy mogą być w pełni zaangażowani w osiągnięciu celów organizacji.¹ Określanie przyszłych celów i strategii wymaga od kierownictwa nie tylko znajomości praw rynku, ale również przewidywalności, co do kierunków ich rozwoju.

3) Zaangażowanie ludzi. Nie można mówić o jakimkolwiek sukcesie, bez zaangażowania ludzi, którzy go tworzą. Znajomość podstawowych celów, polityki jakości, a przede wszystkim stosowanie jej w swojej pracy stanowi jedno z podstawowych zasad funkcjonowania nowoczesnego przedsiębiorstwa. Zaangażowanie pracowników, wykorzystanie ich umiejętności dla dobra organizacji może zostać osiągnięte przez właściwy system szkoleń, jak i umiejętną modyfikację zachowań organizacyjnych.

4) Podejście procesowe. Oczekiwane wyniki są osiągnięte bardziej efektywnie wtedy, gdy działania i odpowiednie zasoby są zarządzane jako proces.² Oznacza to także skoncentrowanie się na czynnikach, takich jak zasoby, metody i materiały, które poprawiają kluczowe działania organizacji. Ma to także zasadniczy wpływ na ocenę ryzyka, konsekwencje i wpływa na działania klientów, dostawców i inne strony zainteresowane.

5) Podejście systemowe. Zidentyfikowanie, zrozumienie i zarządzanie wzajemnie powiązanimi ze sobą procesami jako system przyczynia się do zwiększenia efektywności i skuteczności organizacji w osiągnięciu celu. Pozwala to głównie na stworzenie struktury całej organizacji z jej wszystkimi procesami, zasobami i metodami.

6) Ciągłe doskonalenie. Samo uzyskanie certyfikatu ISO nie stanowi o posiadaniu przez organizację najwyższej jakości zarządzania, czy też oferowanych produktów lub usług. Ciągłemu doskonaleniu muszą podlegać zarówno kwalifikacje pracowników, jak i poszukiwanie nowych form zwiększania mocy wytwórczej. Owe nastawienie powinno być głównie propagowane przez naczelne kierownictwo.

7) Podejmowanie decyzji na podstawie faktów. Decyzje oparte na wiarygodnych informacjach, zwiększona zdolność do wykazania skuteczności poprzednich decyzji poprzez odwołanie się do zapisów, faktów. Zwiększenie zdolności do przeglądu, kwestionowania oraz zmiany opinii i decyzji. Oznacza to także zapewnienie, że dane i informacje są wystarczającej dokładności i wiarygodności.

8) Wzajemne korzystne powiązania z dostawcami. Organizacja i jej dostawcy są od siebie zależni, a wzajemne pozytywne relacje przekładają się na lepszą współpracę. . Umożliwia to zwiększenie zdolności tworzenia więzi, elastyczne i szybkie reagowanie na zmieniającą się sytuację ekonomiczną oraz potrzeby i oczekiwania klientów. Ustanowienie korzyści długookresowych z krótkookresowymi, zidentyfikowanie kluczowych dostawców, to główne wyznaczniki owej zasady.

¹ Kleniewicz A.: *Osiem zasad zarządzania jakością*, "Problemy jakości", 2003, nr 1, s. 19.

² Ibidem, s.19.

Owe zasady zarządzania są podstawą każdego systemu zarządzania jakością, które powinny stanowić niemalże dekalog każdej dobrze funkcjonującej organizacji. Określenie ich przydatności, jak i przystosowanie ich do warunków panujących w firmie zależy już wyłącznie od naczelnego kierownictwa. Powinno ono propagować przyjęte idee wśród swoich pracowników, jak i umożliwiać ich realizację. Niewątpliwie wprowadzenie ich w życie jest pomocne dla utrzymania właściwej relacji z klientem, dlatego też nie można było o nich tutaj nie wspomnieć. W zależności od przyjętej hierarchii ich przestrzegania w danej organizacji, orientacja na klienta powinna zawsze znajdować się na pierwszym miejscu wszelkich działań i podjętych decyzji.¹

Bibliografia

1. Czermiński A. Organizacja i zarządzanie / A. Czermiński, M. Czerska, B. Nogalski, R. Rutka. – Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Sopot 1994.
2. Hamrol A. Zarządzanie jakością. Teoria i praktyka / A. Hamrol, W. Mantura. – Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2008.
3. Imler K. Core Roles in a Strategic Quality System, Quality Progress, June, 2006.
4. Kleniewicz A. Osiem zasad zarządzania jakością, / A. Kleniewicz // *Problemy jakości*”, 2003. – nr 1.
5. Łańcucki J. Podstawy kompleksowego zarządzania jakością TQM / J. Łańcucki. – Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, 2001.
6. Norma PN-EN ISO 9000:2001; Systemy zarządzania jakością, Podstawy i terminologia, Polski Komitet Normalizacyjny.
7. Sankowski B. ISO, jako narzędzie zarządzania / B. Sankowski // *Problemy jakości*”, marzec 2001.
8. Shewhart W.A. Economic Control of Quality of Manufactured Product / W.A. Shewhart. – American Society for Quality, 1980.
9. Żemigala M. Jakość w systemie zarządzania przedsiębiorstwem / M. Żemigala. – Placet, wyd. II uzupełnione, Warszawa 2009.

¹ Hamrol A., Mantura W.: *Zarządzanie jakością. Teoria i praktyka*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2008. s.122.

СОЦІОЛОГІЯ ТУРИЗМУ

УДК 338.486:351.85

В.П. СІЧКАРЕНКО

РОЛЬ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНІ

У статті показано роль і перспективи розвитку туристичного бізнесу України на міжнародному ринку, визначено переваги і недоліки в'їзного та виїзного туризму для розвитку культури, запропоновано та обґрунтовано альтернативи досягнення конкурентоспроможності туристичних послуг України.

Ключові слова: туризм, туристична інфраструктура, туристична індустрія, історико-культурні цінності, туристично-рекреаційний потенціал.

Ринок послуг в Україні має велике значення для національної економіки і сьогодні туристичний бізнес розглядається як найбільш перспективний напрям розвитку цього ринку й української культури.

Для виявлення проблем українського туризму доцільно розглянути стан цієї галузі на світовому ринку і порівняти його з ситуацією в Україні. Саме таким шляхом, але враховуючи особливості та специфічні риси нашої країни, можна розкрити всю глибинність провідних проблем галузі.

Характерною рисою кінця ХХ ст. став бурхливий розвиток туризму – найбільш демократичної та інтернаціональної сфери суспільної діяльності. Потужний імпульс до цього було дано на Першій всесвітній конференції “Туризм як впливова сила збереження миру” (Ванкувер, 1988 р.), де вперше пролунав заклик до поширення та пропаганди туризму як гаранта миру та безпеки, який впливає на громадян різних країн, їх економіку, культурну спадщину, традиції, релігію та ремесла.

Водночас туризм є однією з найприбутковіших галузей світової економіки і по своїй економічній віддачі вийшов на її провідні позиції: на нього припадає близько 10% виробленого у світі валового продукту та близько 30% світової торгівлі послугами. Також ним закумуляовано близько 7% світових капіталовкладень. Кількість міжнародних туристичних мандрівок постійно зростає, відповідно доходи від готельно-туристичних послуг також підвищуватимуться прискореними темпами і можуть зрости від 445 млрд дол. США у 1998 р. до приблизно 2 трлн дол. США у 2020 р. (за прогнозами). За даними Всесвітньої туристичної організації, щорічно подорожує більше ніж 800 млн осіб. Примітним є те, що більше ніж в 40 країнах світу туризм є основним джерелом надходжень національного бюджету, а в 70 – однією з трьох статей. Наприклад, в

Іспанії частина прибутків від іноземного туризму в загальній сумі надходжень від експорту товарів та послуг становить 35%, на Кіпрі та в Панамі – понад 50%, на Гаїті – більше ніж 70%.

На фоні бурхливого розвитку світового туризму закономірно постає питання про роль України на світовому ринку туристичних послуг. Слід зазначити, що об'єктивно вона має всі передумови для інтенсивного розвитку внутрішнього й іноземного туризму: особливості географічного положення та рельєфу, сприятливий клімат, багатство природного, історико-культурного та туристично-рекреаційного потенціалів. Але, на фоні світового туризму, який набирає потужностей швидкими темпами, Україна виглядає досить скромно. На сьогодні українські громадяни є своєрідними інвесторами зарубіжних країн, що є одним з найболючіших питань всієї туристичної галузі.

Безумовно, що причини такого становища треба шукати в складній соціально-економічній ситуації в державі, у невідрегульованості механізмів стимулювання туристичної індустрії, відсутності ефективної стратегії розвитку цієї галузі як на національному, так і регіональному рівнях. Але проблема є значно ширшою. Питання стосується не лише туристичної галузі України, а і взагалі шляхів залучення країн з економікою, що розвивається, до інтеграційних процесів і конкурентоспроможності таких економік на світовому ринку.

Також у галузі туризму проблемним сьогодні є неефективне та нераціональне використання відповідних ресурсів, сьогоднішній рівень розвитку туристичної індустрії не відповідає наявному потенціалу. Це є визначальним питанням, яке має диференційовану структуру, складаючись, у свою чергу, з ряду інших, більш конкретних питань. Так, до останніх можна віднести, насамперед, відсутність розвинутої інфраструктури, низьку якість обслуговування, відсутність якісної реклами та детальної інформації про культурні надбання, готелі, санаторії, тури по країні та послуги, які надаються, на світовому рівні, значний податковий тягар тощо.

Мета статті – проаналізувати глобальну та регіональну конкурентоспроможність України в галузі туризму; визначити альтернативи та запропонувати програму розвитку туризму як передумови розвитку культури країни.

Для глибинного розуміння тих процесів, які призводять до виникнення та існування згаданих вище проблем в галузі туризму, слід більш детально проаналізувати ситуацію, що склалася на цьому ринку послуг.

Незважаючи на широку “географію” туристів, які приїжджають до нашої країни, переважну частину (78%) становлять туристи, в першу чергу, з Росії, Білорусі та Молдови, щодо інших країн, то найбільше Україну відвідують туристи з Угорщини, Словаччини та Польщі. При цьому частина іноземних туристів, які подорожували в туристичних групах, є досить незначною – лише 1,2%. Більшість громадян, які, за

існуючою класифікацією, розглядаються як іноземні туристи, фактично такими не є, а відвідують Україну зі службовими або приватними цілями (в тому числі, для ведення приватного бізнесу). Це водночас є яскравим свідченням недостатності розвитку в Україні організованого туризму.

Хоча практично вся територія нашої країни має достатній потенціал для розвитку туризму, все ж інтенсивність відвідувань іноземними туристами її окремих регіонів дуже відрізняється.

При досить значних, а часом і унікальних природно-лікувальних ресурсах України, лікувальний туризм (поряд зі спеціалізованим і зеленим) ще не отримав тут достатнього розвитку. Такі види туризму приваблюють лише менше ніж 2% туристів.

Як свідчить здійснений порівняльний аналіз, в Україні туристична інфраструктура є недостатньо розвинутою і водночас раціональною, що в поєднанні з низькою якістю сервісу зумовлює її низьку привабливість, і, відповідно, прибутковість на фоні аналогічних показників по інших країнах Європи.

На жаль, на сьогодні можемо лише констатувати, що на фоні зростаючої конкуренції на світовому ринку туристичних послуг і внаслідок дії ряду факторів, про які йтиметься нижче, відрив України від провідних туристичних країн збільшується.

Пропозиції до розв'язання проблеми. Ситуація, що склалася в туристичній сфері останнім часом, вимагає активного пошуку засобів подолання кризових явищ та інтенсифікації виробництва туристичного продукту, із забезпеченням необхідної його якості.

Фактори, що спричиняють розвиток іноземного туризму, не адекватний природо-ресурсному, історико-архітектурному та рекреаційному потенціалові України, знаходяться як у суто внутрішній, галузевій, так і в зовнішній (переважно загальноекономічній) площинах. Основними з галузевих факторів є:

1. Недостатній рівень розвинутої мережі й об'єктів туристичної інфраструктури, їх невідповідність світовим стандартам. Серед об'єктів інфраструктури переважають великі (порівняно з аналогічними зарубіжними) комплекси, зі значною концентрацією місць і низьким рівнем комфортності. Потрібно також відзначити, що в Україні лише близько 10% готелів відповідають міжнародним стандартам. Зараз ситуація починає поступово змінюватися. Одним із дійових засобів прискорення розвитку туризму в Україні стали підготовка до проведення Євро-2012 і розвиток туристичної інфраструктури у мережі міжнародних транспортних коридорів (далі – МТК). За оцінками експертів, вона має найвищий в Європі коефіцієнт транзитності (з 13 тис. км автомобільних шляхів державного значення понад 9 тис. км є магістралями, пов'язаними з МТК). У зв'язку з потужним туристичним потенціалом нашої країни, цей факт може стати важливим фактором розвитку вітчизняної економіки.

2. Відсутність скоординованої висококваліфікованої та грамотної системи дій з проведення туристичного продукту України на світовий

ринок, яка б давала відчутні результати. Проблеми виникають, насамперед, з рекламою вітчизняних курортів. Абсолютно зрозуміло, що закордоном дуже важко отримати інформацію як про саму Україну, так і про туристичні послуги, що в ній надаються. І хоча в 1999 р. у нашій країні було створено власну інформаційну систему (UTIS), вона значною мірою носить комерційно-інформаційний, а не іміджевий характер. Тому буде доречним спрямувати частину коштів на рекламу України по всьому світу та її широкі туристичні можливості.

3. Технологічна відсталість галузі. В Україні практично не застосовуються туристичні технології, які в розвинутих країнах набули ознак повсякденного вжитку: електронні інформаційні довідники щодо готелів, транспортних маршрутів і туристичних фірм з переліком і вартістю послуг, які ними надаються; у світі практично всі довідники з туризму випускаються в електронному, а більшість – в інтернет-форматах, що дає їх користувачам можливість бронювати місця в готелях і на транспорті у режимі реального часу – on-line). Останнім часом у галузі інформаційних технологій України спостерігається значне поживлення, що зумовлено підготовкою до проведення Євро-2012. Тому слід також активно використовувати цю можливість для наближення до виходу на світовий рівень обслуговування клієнтів.

4. Низький рівень обслуговування, зумовлений загальною кваліфікацією працівників галузі. На сьогодні в Україні практично відсутні відповідна система в галузі туризму для підготовки і перепідготовки кадрів, а також чіткі й адекватні світовим стандартам кваліфікаційні вимоги; тим часом як у Росії, яка, за прогнозами ВТО, у 2020 р. увійде до десятки найбільш відвідуваних країн світу, вже сьогодні функціонує близько 40 державних і приватних навчальних закладів підготовки кадрів для туризму. В нашій державі також поступово виникають відповідні навчальні заклади, але вони роблять лише перші кроки у цьому напрямі, не маючи відповідного досвіду.

5. Відставання масштабів (навіть порівняно з середніми показниками по СНД) нормативно-правового й організаційного забезпечення туристичної діяльності, яке значною мірою пояснюється перманентною адміністративною реформою в Україні.

Головними зовнішніми факторами, які стримують розвиток туризму в Україні, є викликана несподіваністю економічних реформ несприятливість існуючих умов для підприємництва взагалі та туристичного зокрема, недосконалість нормативно-правового поля і, як наслідок, відсутність необхідних інвестицій для розвитку туризму як внутрішніх (через тривалу економічну кризу), так і іноземних (через несприятливий інвестиційний клімат). Несприятливість бізнесового клімату спричинила той факт, що майже з 3000 українських туристичних підприємств, які мають дійсні ліцензії на надання туристичних послуг, фактично на ринку працюють лише близько третини.

Обґрунтування пропозицій і вибір альтернатив. Якщо розглядати альтернативи, що існують сьогодні перед українським туризмом, то є лише два сценарії подальшого перебігу подій: чи робити акцент на іноземного споживача, чи відроджувати внутрішній туристичний процес.

Зрозуміло, що палкі суперечки, які точаться з цього приводу, базуються на перевагах і недоліках як першого, так і другого шляху розвитку.

Якщо орієнтуватися насамперед на іноземного споживача, то це потребуватиме серйозного перегляду всієї суті самого поняття туристичної послуги як такої. Іноземний турист їде в Україну насамперед за враженнями і готовий платити за них державі, а не ізольованому від неї туристичному об'єкту. За оцінками фахівців, за останні чотири роки наші можливості по прийому іноземних туристів використані на 10%, від чого ми втратили 80% валютних надходжень. Отже, під великий сумнів можна поставити надії на істотне пожвавлення процесу припливу іноземних інвестицій на туристичний ринок України.

На рівні концептуального обґрунтування програм на найближчу перспективу перевагу слід віддати орієнтації на розвиток внутрішнього туристичного процесу.

Та структура українського туризму, яка існує вже протягом багатьох років, потребує якщо не докорінної зміни, то хоча б відповідної адаптації до сучасного становища як у країні, так і у світі. На сьогодні вона є досить своєрідною. Так, майже половина (близько 43%) належить відпочинку на курортах та в інших рекреаційних зонах. Звичайно, ніхто не стверджує, що це може стати негативною рисою нового українського туризму, але слід приділяти більшу увагу й іншим видам туризму. Так, розмір сільського, мисливського та інших спеціалізованих видів туризму становлять лише 9%.

Незважаючи на всі реалії сьогодення, хотілося б зазначити, що Україна об'єктивно має потужний туристичний потенціал, який, на жаль, використовується не дуже ефективно. За оцінками експертів, основними мотивами для туристичних мандрівок в Україну є культура країни. Тому, необхідно привертати увагу потенційних туристів до історико-архітектурних пам'яток, стародавніх звичаїв і традицій українського народу. Серед унікальних пам'яток української держави яскравий інтерес для іноземних туристів можуть являти: пам'ятники та монументи епохи Київської Русі; об'єкти туризму, пов'язані з історією українського козацтва; туристично-екскурсійні маршрути по місцях гайдамацького руху; меморіальні ансамблі, присвячені героїчній боротьбі за визволення України в часи Другої світової війни; шедеври архітектури різних стилів; палацово-паркові ансамблі та пам'ятки мистецтва.

Тому багатий історико-культурний потенціал є однією з основних складових загальної стратегії розвитку туризму в Україні, формування конкурентоспроможності нашої країни на світовому туристичному ринку.

Висновки. Отже, аналіз ситуації в туристичній галузі України дає змогу виокремити її головні проблеми та запропонувати оптимальні шляхи їхнього розв'язання, такими зокрема є:

- розробка нормативно-правової бази з питань туризму та здійснення експертиз проектів законодавчих і інших нормативно-правових актів у цій галузі Державним комітетом України по туризму;
- розробка стандартів на послуги, які надаються туристам і екскурсантам, проведення сертифікації туристичних послуг;
- облаштованість туристичної інфраструктури в мережі МТК, які пролягають через територію України;
- розвиток потужної реклами вітчизняного туристичного продукту;
- випуск високоякісного інформаційно-довідкового матеріалу, створення спеціалізованих видань туристичного профілю;
- підготовка кваліфікованих кадрів у сфері туризму.

З урахуванням тенденцій реформування всіх сфер громадського життя доцільним є розробка основних напрямів розвитку туризму в Україні до 2020 р. Вони повинні стати концептуальною базою довгострокової Державної програми розвитку туризму, створення організаційно-правових і економічних основ становлення туризму як високорентабельної галузі економіки, важливих засобів культурного й духовного виховання громадян України, відтворення їхнього трудового потенціалу.

Список використаної літератури

1. Указ Президента України “Про підтримку розвитку туризму в Україні” від 02.03.2001 р. № 127/2001.
2. Богатырёва Е. Приключенческий туризм / Е. Богатырёва // Туризм и отдых. – 2006. – № 4. – С. 23–25.
3. Каретнікова О. Туризм в Україні потрібно зробити бюджетною сферою / О. Каретнікова // Голос України. – 2010. – 24 березня.
4. Румянцев А.П. Світовий ринок послуг : навч. посіб. / А.П. Румянцев, Ю.О. Коваленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 456 с.

Сичкаренко В.П. Роль туристической отрасли в развитии культурных ценностей в Украину

В статье показана роль и перспективы развития туристического бизнеса Украины на международном рынке, определены преимущества и недостатки въездного и выездного туризма для развития культуры, предложено и обосновано альтернативы достижения конкурентоспособности туристических услуг Украины.

Ключевые слова: туризм, туристическая инфраструктура, туристическая индустрия, историко-культурные ценности, туристически-рекреационный потенциал.

Sichkarenko V. The role of the tourism industry in the development of cultural property in Ukraine

The article reveals the role and prospect of the development of Ukrainian tourist business in the international market. Certain advantages and lacks of

inbound and outbound tourism for the development of culture are identified. Alternatives of achievement of tourist service competitiveness of Ukraine are also offered and substantiated.

Key words: *tourism, tourism infrastructure, tourism industry, historical and cultural values, tourism and recreational potential.*

СОЦІОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ

УДК 316.6:332.14

А.М. ЯЧНЫЙ

СОЦИАЛЬНАЯ ИНЖЕНЕРИЯ КАК СРЕДСТВО УПРАВЛЕНИЯ ПРОЦЕССОМ СОЦИАЛЬНОЙ САМООРГАНИЗАЦИИ

В статье обращается внимание на роль самоорганизации в совершенствовании социальных систем. Раскрывается сущность социальной инженерии через возможность управления процессом социальной самоорганизации.

Ключевые слова: социальные изменения, самоорганизация, социальная инженерия, социальное управление, совершенствование управленческой деятельности.

Проблемы рискованных инвестиций, поиск способов высокопродуктивного ведения бизнеса, прогнозирование потребительского спроса населения, прогнозирование поведения конкурентов и многие другие вызовы современности обуславливают повышенный интерес ученых, практиков к разработке новейших технологий. На переднем крае теоретических разработок, имеющих практическую значимость, в настоящее время все больше оказываются направления, которые в наибольшей мере отражают изменяющиеся условия функционирования социальных структур и организаций. Особую область научного знания представляет социальная инженерия, сущностное содержание которой остается еще достаточно дискуссионным [1; 2].

Представляется целесообразным при раскрытии особенности социальной инженерии рассмотреть явление самоорганизации. Специальные исследования проблем самоорганизации, появившиеся в конце 50-х гг. XX в, впервые были проведены в кибернетике с целью отыскания новых принципов построения технических устройств для моделирования интеллектуальной деятельности человека. Однако актуализация проблем самоорганизации постепенно приобрела значимость не только в кибернетике, теории информации, теории систем, но и социальном познании.

Господствует мнение, что самоорганизация – это процесс, в ходе которого создается, воспроизводится или совершенствуется организация сложной динамической системы. Поэтому появление самоорганизации вероятно только в системах, обладающих высоким уровнем сложности и большим количеством элементов, связи между которыми имеют не жесткий, а вероятностный характер. Предрасположенность к

самоорганизации обнаруживают объекты самой различной природы: живая клетка, биологический организм или популяция, индивид или социальные системы. Процессы самоорганизации происходят за счёт перестройки существующих и образования новых связей между элементами системы [3]. Следует отметить, что отличительной особенностью самоорганизации выступает ее целенаправленный, но вместе с тем и естественный, спонтанный характер. Самоорганизация возникает при взаимодействии системы с окружающей средой (изменяющимися условиями) и в той или иной мере “автономна”, относительно независима от сложившейся системы. Генезис процесса самоорганизации предполагает определенный алгоритм. Первый этап – зарождение неформальной организации, т.е. возникновение из некоторой совокупности социальных отношений целостных структур определенного уровня новой целостной системы со своими специфическими особенностями. Второй этап – реализация процессов в системе по поддержанию определенного уровня ее организации при изменении внешних и внутренних условий её функционирования. Третий этап процесса самоорганизации связан с совершенствованием и с саморазвитием таких систем, которые способны накапливать и использовать прошлый опыт, возможно, с последующей формализацией выстроенных отношений. Таким образом, можно утверждать, что рассматриваемый процесс имеет определенную направленность. Однако механизм и субъекты целеобразования в научной литературе практически не раскрываются, а речь ведется лишь об абстрактном процессе.

Представители теории управления отмечают, что деятельность любой организации базируется на уставных документах, законодательных и нормативных актах. Должностные инструкции предопределяют поведение членов организации. Однако наряду с формально предписанной деятельностью в организации происходят “несанкционированные” процессы, связанные с формированием и функционированием неформальной организации, проявлением которой выступает, например, появление неформальных лидеров. Эти процессы принято называть самоорганизацией и самоуправлением.

Самоорганизация рассматривается как процесс и как явление. Как процесс самоорганизация заключается в формировании, поддержании или ликвидации совокупности действий, ведущих к созданию устойчивых, производственных и межличностных отношений в коллективе на основе свободного выбора принятых правил и процедур [4]. Как явление самоорганизация представляет собой набор элементов, служащих для реализации социально значимых целей. К таким элементам относят неформальные структуры управления, участников их формирования и т.д.

Представители психологического направления считают, что носителями социальной самоорганизации являются люди с повышенной социальной ответственностью за поступки своих родных, знакомых и незнакомых людей. Социальная ответственность является чертой

характера человека, наряду с отзывчивостью, чуткостью, скромностью, смелостью, щедростью и т.д. Она может быть врожденной или приобретаемой за счет воспитания и учета моральных норм общества. На этом основании считается, что самоорганизация реализуется в самовоспитании, самообучении и самоконтроле. Говоря о социальной самоорганизации, психологи, в рамках своей методологии, акцентируют свое внимание на самоорганизации личности и фиксируют среди результатов социальной самоорганизации: повышение авторитета, улучшение здоровья, приобретение неформальных источников информации, лучшая организация труда, повышение уровня заработной платы и т.д.

С точки зрения социальной инженерии, признавая возможность подобного определения сущности этого явления, считаем необходимым сосредоточить все же внимание на социальной самоорганизации как целенаправленной деятельности по оптимизации существующей системы общественных отношений, в рамках которой происходит изменение приоритетов, потребностей и интересов, ценностных установок, мотивов и целей индивидов и социальных групп.

В социологической литературе самоорганизация определяется как процесс самосовершенствования социального регулирования, который присутствует в обществе на всех его уровнях. При этом отмечается самопроизвольный характер подобных изменений, исключающий воздействия конкретного субъекта [5]. Предложенное определение оставляет вне поля зрения механизмы и субъектов происходящих изменений. Целенаправленные действия отдельного индивида не могут осуществлять самоорганизацию социальной системы, следовательно, происходящие изменения – результат коллективных воздействий на существующую систему, а получаемые “самоорганизационные” изменения – результат “сложения векторов”. Таким образом, необходимо признать, что субъекты социального взаимодействия выступают “генераторами” имеющихся в обществе изменений. Отмечаемая многими авторами спонтанность результатов самоорганизации заслуживает особого внимания. Очевидно, что речь идет об оценках субъектов управления, которые “вдруг” получают неожиданный “побочный” социальный эффект. Признавая тот факт, что самоорганизация направлена на устранение имеющихся диспропорций путем введения новых элементов в организацию или отрицания устаревших [6], все же следует обратить внимание на то, что отмечаемая произвольность самоорганизации достаточно условна – в ней можно проследить социальную обусловленность результатов как следствие реализации имеющих место тенденций. Примером тому выступают колебания брачности, рождаемости, миграции, потребительские ажиотажи, неприятие “новых” праздников или появление новых традиций. В этой связи процесс самоорганизации следует рассматривать как реакцию социальных субъектов взаимодействия на недостатки, имеющиеся в формализованной

организации для их минимизации. Отсутствие такой оценки самоорганизации формирует противоречивое отношение к этому явлению у субъектов управления. Так, считается, что самоорганизация и самоуправление могут при определенных условиях помогать формализованным процессам или же мешать им. И все же, определяя самоорганизацию и самоуправление как естественные процессы, свойственные живой и неживой материи, признается, что в ряде случаев они более эффективны, чем искусственно созданные формализованные организации. При этом реализация потенциала самоорганизации наталкивается на естественный консерватизм формализованных организаций как образований, поддерживающих стабильность социальных систем. Существенной характеристикой самоорганизации выступает определенная нечеткость вновь создаваемых социальных структур. По нашему мнению, социальная инженерия предлагает прагматическое восприятие явления самоорганизации как явления, способного инициировать совершенствование как формальной, так и неформальной организации, оптимизировать управленческую деятельность. Социоинженерный подход позволяет по-своему решать дискуссионный вопрос о том, что выступает источником профессионализации управления – непосредственно управление или же явления самоорганизации и самоуправления, присутствующие в обществе. Рассматривая субъектов социального взаимодействия как источник организационных изменений, социальная инженерия отмечает необходимость концентрации внимания на создании необходимых условий, инициирующих их “самоорганизационную” деятельность. При этом, исключая управленческий диктат и жесткие ограничения, оставляя “генераторам” пространство для социального творчества по созданию самоорганизации.

По нашему мнению, представление о том, что самоорганизация и самоуправление должны быть обязательно поставлены в подчинение формализованным иерархическим организациям на всех уровнях управления (государственном, муниципальном, корпоративном) достаточно некорректно, поскольку самоорганизация и самоуправление играют очень важную роль, компенсируя “огрехи” и недочеты формализованного управления, не регламентированных формальной организацией областей жизнедеятельности членов организации. Социоинженерное представление механизма самоорганизации способно инициировать совершенствование структуры формальной организации и изменение представления об управлении, рассматривая социальную инженерию как действенное средство управления самоорганизацией.

Список использованной литературы

1. Ячний А.М. Шляхи подолання розбіжностей у визначенні змісту соціальної інженерії / А.М. Ячний //Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. праць ДонДУУ. Серія: Соціологія. – Донецьк : ДонДУУ, 2011. – Т.ХІІ. – Вип. 179. – С. 204–208.

2. Ячный А.М. Противоречия в определении сущности социальной инженерии в процессе социального переустройства / А.М. Ячный // Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Соціологія і політичні науки. – Одеса, 2009. – Т. 14. – Вип. 13. – С. 155–159.

3. Юдин Б.Г. Самоорганизация [Электронный ресурс] / Б.Г. Юдин. – [Режим доступа]: <http://bse.sci-lib.com/article099241.html>.

4. Виды, основные элементы и схемы отношений самоорганизации [Электронный ресурс] // Социологическая энциклопедия [Режим доступа]: <http://www.standard-company.ru/standard-company44.shtml>.

5. Пригожин А.И. Самоорганизация социальная / А.И. Пригожин // Энциклопедический социологический словарь / [под общ. ред. Г.В. Осипова]. – М. : ИСПИ РАН, 1995. – С. 654.

6. Самоорганизация и самоуправление [Электронный ресурс] // Социологическая энциклопедия [Режим доступа]: <http://www.standard-company.ru/standard-company43.shtml>

Ячний А.М. Соціальна інженерія як засіб управління процесом соціальної самоорганізації

У статті розглянуто роль самоорганізації в удосконаленні соціальних систем. Розкрито сутність соціальної інженерії через можливість управління процесом соціальної самоорганізації.

Ключові слова: соціальні зміни, самоорганізація, соціальна інженерія, соціальне управління, вдосконалення управлінської діяльності

Yachnyi A. Social engineering as a means to control the processes of social self-organization

The author draws attention to the role of self-organization to improve socially systems. Reveals the essence of social engineering through control of processes of social self-organization.

Key words: social change, self-organization, social engineering, socially management, improvement of management.

СОЦІОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

УДК 316.613

О.І. БІЛЬКО

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ “КУЛЬТУРНОГО ГЕРОЯ” В РАДЯНСЬКОМУ КІНЕМАТОГРАФІ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

Статтю присвячено виявленню особливостей реалізації політики соціального контролю в радянському суспільстві за посередництвом легітимізованого кінодискурсу. Стверджується, що кінематограф є ефективним інструментом ідеологічного впливу, оскільки, породжуючи автономну чуттєво-знакову реальність, створює канал постійної циркуляції символічних форм у соціумі. На основі авторського дослідження виділено соціально значущі риси радянського кіногероя, що виступає як нормативний ідеал і слугує латентним механізмом підтримки стабільності і порядку в суспільстві.

Ключові слова: образ “культурного героя”, радянський кінематограф, символічний простір, культурна репрезентація.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим фактом, що радянський кінематограф є невід’ємною складовою дискурсивного простору сучасного українського соціуму, оскільки його образно-символічна складова наявна в актуальній пам’яті багатьох наших співгромадян. Вказана гіпотеза знаходить підтвердження в ряді соціологічних досліджень. Зокрема, відповідно до даних першого в Україні спеціалізованого проекту у сфері соціології кіно “Українські альтернативи” Олександра Рутковського, було отримано такі висновки: по-перше, судячи з одержаних даних, у масовій свідомості українців панує досить висока оцінка художнього рівня кінофільмів, створених у радянські часи, по-друге, ностальгічні мотиви чітко простежуються не тільки у виборі кінофільмів, а і в уявленнях про те, як потрібно контролювати кінопроцес. Як відзначає Є. Головаха, “майже половина населення виступає за впровадження державної кіноцензури. І якщо серед молоді ця ідея не дуже популярна, то серед людей у віці за 50 років більшість вважає, що державна цензура сьогодні необхідна” [1].

Особливу увагу ми зосереджуємо на специфіці підтримки соціальної стабільності і порядку в радянському суспільстві шляхом конструювання образу “культурного героя” і його вкорінення в суспільній свідомості за посередництвом кінодискурсу. Виходячи з цього, ми розглядаємо радянський кінематограф у контексті реалізації політики соціального

контролю як один з основних видів легітимної соціальної влади, як форму символічного насильства з боку високостатусних соціальних суб'єктів з метою формування та трансляції в масову свідомість ідеальних уявлень щодо культурної ролі особистості. Таким чином, практична значущість результатів нашого дослідження полягає в подальшій можливості впровадження виокремлених соціоконтрольних стратегій в образно-символічний простір незалежної України, який в умовах посттоталітарного синдрому потребує активного впровадження солідаризуючих символів та змістів.

Мета статті полягає у виявленні особливостей конструювання образу “культурного героя” в радянському кінематографі в контексті реалізації політики соціального контролю. Відповідно до мети, вважаємо за необхідне вирішення таких завдань: з'ясувати атрибутивні характеристики соціокультурної ситуації радянського суспільства, що породжують певний нормативний ідеал – образ “культурного героя”, виокремити соціально значущі риси радянського кіногероя, який розглядається як транслятор культурно-символічних кодів, закладених соціокультурною матрицею суспільства.

Особливу значущість для осмислення ролі кінематографа як механізму соціального контролю мають праці постмодерністів – Ж. Бодрійяра, Г. Дебора, Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, Дж.Т. Мітчелла, Р. Барта, Ж. Дерріди, Г. Блумера, Ю. Лотмана, які відзначають, що кінематографічні образи слугують як ідентифікаційні маркери, забезпечуючи відтворення суспільних ідеалів і конформістську поведінку індивідів. В Україні вказана проблематика актуалізується в працях В. Бурлачука, Н. Костенко, Е. Семихат, В. Середи, Ю. Сороки.

Разом з розгалуженою мережею інституцій державного контролю, мета яких полягала в повному розчиненні індивіда в державі, особлива роль в СРСР відводилася кінематографу, що через відповідні функції ідеологічного, політичного впливу вважався транслятором соціальних норм, ідеалів, цінностей. Якщо звернутися до історії розвитку радянського кіно, то, як вказує М. Лебедев у своїй знаменитій праці “Нарис з історії кіно СРСР”, радянський кінематограф з перших днів революції розглядався як простір промислової агітації, тобто був “потужною зброєю для творення соціальних міфів” [2]. Крилата фраза В. Леніна про те, що “з усіх мистецтв найважливішим для нас є кіно”, відображала переконання її автора. Його наступнику, Й. Сталіну, “кіно уявлялося суто державним мистецтвом, якому немає рівних за силою психологічно концентрованого впливу на великі колективи людей”. Він вважав абсолютно необхідним програмувати радянське кіно, диктувати йому свою волю. “Держава повністю утримує, а отже, контролює кіноіндустрію” [3, с. 25].

Тож особлива роль у конструюванні типологічних героїчних образів в радянському ідеологічному просторі відводилася саме кінематографу, оскільки останній позиціонувався як потужний владний ресурс, за допомогою якого високостатусні суб'єкти владної гри здійснюють свою

саморепрезентацію, легітимацію, конструювання та просування тих чи інших образів реальності. При цьому владна сила кінематографічного дискурсу полягає в його здатності виробляти соціальні, культурні, політичні й інші ідентичності. Ось чому в радянському кіномистецтві так високо цінувалася роль кіноперсонажа, тому досить симптоматично звучать слова радянського кінокритика Л. Козирева: “Соціальну роль героя фільму важко переоцінити. Входячи в систему суспільних ідеалів, орієнтирів у житті людини, він іноді служить буквальним зразком, моделлю поведінки” [4, с. 48].

У цьому аспекті ми можемо зафіксувати динаміку трансформації образу героя, яка відображає сутність політики соціального контролю в радянському кінематографічному дискурсі таким чином.

У 20–30-х рр. ХХ ст. людина на екрані переживала так званій “злам” свідомості: переоцінювалися основи старого світобачення та протягом показуваного сюжету відбувався різкі і швидкі зрушення від “старих” понять до “нових” – революційних. М. Лебедев говорить, що кіномистецтво

1930-х рр. поставило перед собою як головне завдання дослідження процесу формування нової соціалістичної свідомості в ході боротьби за соціалізм. Увагу художників кіно було перенесено з образу народної маси, взятої в цілому, на образи-характери типових її представників, втілюваних у типових обставинах революційної епохи. Тому головним творчим завоюванням радянського кіномистецтва 20–30-х рр. ХХ ст. стало створення цілої галереї яскравих, справді “народних характерів” – Чапаєва, професора Полежаєва, великого громадянина Шахова, колгоспниці та державної діячки Олександри Соколової та ін. У цих образах надзвичайно конкретно втілювалася політика соціального контролю, яка полягала в популяризації образу “нової людини, вихованої партією; радянські люди побачили кращі свої якості і високі зразки для наслідування”.

Герої фільмів часу Великої Вітчизняної війни осягали “науку ненависті до ворога”, здійснювали патріотичні подвиги на фронті і в тилу. Обов’язковим елементом функціонування радянської ідеології стало виховання патріотичного ставлення до Вітчизни. Як влучно вказує І. Сандомирська: “Вітчизна стала символом колективної самоідентифікації, фігурою комунікативної автоматифікації, фрагментом публічної мови і корпусом дискурсивних практик” [5, с. 16]. Саме тому наповнення образно-символічного простору в кінематографі було тісно пов’язане з подвигом в ім’я Вітчизни, при чому подвигом як військовим, так і трудовим. У центрі уваги опиняються штучно сконструйовані ідеалізовані герой-трудівник і герой-солдат. Ось як про це говорив радянський кінокритик Г. Александров: “Потребами фронту і тилу з перших днів війни жила і наша художня кінематографія. Був переглянутий план виробництва художніх і документальних фільмів. З нього вилучили всі твори, які не мали прямого стосунку до теми захисту Батьківщини” [6, с. 24]. Досить показовими в цьому плані виглядають кінокартини, які створюють широкі,

узагальнені епізоди боротьби радянських людей. До них належать, перш за все, фільм “Ленінград у боротьбі” (1942), що малює образ міста-героя, фільм режисера В. Беляєва “Народні месники” (1943), у якому документована війна радянських партизанів, картини “День війни” (1942), “Подруги на фронт” (1941), “Чапаєв з нами” (1941) та багато інших. При цьому абсолютно для всіх фільмів характерне так зване шаблонне, одностороннє зображення дійсності: ворогів, яких показували завжди “дурними, жорстокими, кровожерливими”, та радянських патріотів, “людей виключно самовідданих”.

У післявоєнні роки, починаючи з другої половини 60-х рр. ХХ ст., перед кіноособистістю постали нові ідейні й моральні проблеми. Відкидалося все наносне, засуджувалися догматизм мислення, бюрократизм, нехтування людською гідністю, підозрілість, наклеп. Їм протиставлялися “колективізм, чесна праця, повага до людини”. Цікаво, що при всій широті переоцінок у духовній біографії кіногероя утверджувалась по суті не стільки ідея змін, скільки ідея стабільності, непорушності священних ідеалів, які були визначені роками будівництва “великого життя” і захищені в боротьбі з чужоземним ворогом.

Дещо спрощеним постав спочатку перед глядачем образ “ділової людини” – тип, що з’явився в середині 1970-х рр. і набув значного поширення на кіноекрані. Це кіноперсонаж, що відобразив “велику сучасність” у вигляді науково-технічного прогресу та її героя – “інтелігента-виробника”. У кіногерої абсолютизувалася його головні риси: відповідальність за доручену справу, принциповість, енергійність, діловитість. Визначальним в особистості екранної “ділової людини” є його належність до сфери праці. Як зауважує Л. Ронделі, “праця – найбільш важлива сфера прояву соціальної активності людини. Особа людини в праці розкривається з найбільшою повнотою. Тут виявляються світогляд, виховання, риси характеру людини. Від поділу праці, її місця в суспільному житті залежить суспільна цінність, величина особистості. Ділова людина на кіноекрані займає високий пост: директора підприємства, секретаря партійної організації, у чому безпосередньо відображається масштаб її особистості” [7, с. 110–111]. Саме в означеному аспекті перед радянським глядачем розкрився образ Каті Тихомирової з усім відомої стрічки “Москва сльозам не вірить” (1981), у якому образ героїні змальовувався достатньо типово. Історія Каті Тихомирової – це історія багатьох радянських людей, творців власної долі, громадських і господарських діячів, що, як і вона, починали свій трудовий шлях рядовими працівниками, але завдяки відповідальності, принциповості, енергійності, чесності, ідеалам суспільного служіння можуть стати прикладом для наслідування.

Отже, відповідно до зміни панорами соціальної реальності й актуальних соціоконтрольних стратегій змінюється і образ героя в радянських кінострічках. Так, ми спостерігаємо: рішучість, з якою відбувався “злам” свідомості героя 1920–1930-х рр., злет його

революційності; патріотизм людини на екрані часів Великої Вітчизняної війни; виплекану переконаність у життєвій силі соціалістичних ідеалів, втілену в героях фільмів 1950–1960-х рр.; і нарешті ту діловитість, компетентність, зростаючу нетерпимість до будь-яких відхилень від соціалістичної моралі, які відзначали еволюцію героя 1970-х рр. Загалом образ культурного героя, що виявився міцно вплетеним у мережу художніх образів, реалізованих за посередництвом кінематографа, може бути представлений як ідентифікаційний маркер і соціальний регулятор, у підсумку виглядає в першу чергу як “цілісний”, що пов’язано з чіткістю світоглядних позицій: означений тип героя цінний тим, що володіє високим ідеологічним і моральним потенціалом. “У вдалої прокатної долі багатьох стрічок, – зауважує кіносоціолог Л. Ронделі, – велике значення має ясність суті образів, а головне, ті риси характеру героїв, які найбільшою мірою приваблюють глядачів, а саме – благородство і сила характерів, почуття обов’язку, патріотизм, справедливість” [7, с. 101]. По-друге, домінуюча роль у житті кіноособистості належить соціальному – системі ідей, поглядів, потреб, інтересів. По-третє, референтними характеристиками кіноперсонажа завжди виступають самовідданість, сміливість, почуття обов’язку, кмітливість, здатність виходити переможцем з найскладніших ситуацій. У цілому ж сутність конструювання образу культурного героя, зафіксовану в радянському кінематографі, вдало висвітлила Л. Козирєва у праці “До питання щодо особистісної характеристики кіногероя”, яка пише: “у кожному фільмі, підкреслюю, кожному без винятку, ви знайдете чітку громадянську позицію, яку сповідує або під яку хоча б підлаштовується режисер. У кожному – позитивний виховний заряд, а також успішна або незграбна спроба переломити крізь долю героїв нетлінні ідеали: справедливості, чесності, вірності, дружби, любові, патріотизму, високої моральності” [5, с. 52–53].

У зазначеному аспекті, звертаючись до результатів авторського дослідження, мета якого полягала в необхідності виявити змістовні риси і тенденції реконструювання образу культурного героя в радянському кінематографі¹, ми можемо зафіксувати: по-перше, стосовно статевої належності кіногероя в радянському кіно майже відсутні преференції (частка зображуваних чоловіків і жінок становить 55,6% і 44,4%, відповідно), при цьому гендерні особливості нівелюються завдяки міцно укоріненому в ідеологічну матрицю кліше “товариш” і відповідних похідних зворотів, таких як “товариш інженер”, “товариш директор”, “товариш начальник” тощо. Подібна форма звернення, з одного боку, не тотожна поняттю “друг” і на несвідомому рівні орієнтована на підтримання

¹ Як емпіричний референт виступає авторське соціологічне дослідження на тему: «Особливості конструювання і трансформації образу культурного героя в кінематографічній репрезентації», здійснене методом контент-аналізу. До вибіркової сукупності ввійшли кінострічки радянського періоду, удостоєні Сталінської премії та Державної премії СРСР (1941–1981 рр.).

колективної єдності, з іншого боку, головну героїню – жінку – ідеологія візуально презентує як постать кремезну, міцну з короткою шиєю і широкими плечима, одягнену в об'ємний і вайлуватий одяг. Що стосується віку кінообразу, то помітна відсутність художніх стрічок, де б ідентифікаційними маркерами позиціонувалися люди похилого віку, натомість більшість демонстрованих героїв – люди молодого або зрілого віку (до 35 років – 55,2%, від 35 до 50 років – 44,8%).

Доволі показовими, на наш погляд, є і соціально-економічні показники кінообразів. Так, рівень освіти кіноперсонажів варіюється від початкової (переважно для ранніх радянських стрічок) до вищої, що характерно для конструювання типового для 1960–1970-х рр. образу “інтелігента”. Подібна ситуація, спостерігається і відносно трудової діяльності кіногероя: більшість референтних персонажів зайняті кваліфікаційною працею (27,2%) або ж займають високу посаду (26,2%). Важливо відзначити, що подібний розподіл зумовлений переважною демонстрацією професійного зростання від лав рядового працівника до партійного чиновника. Особливу категорію становить героїчний образ солдата, адже 34,2% героїв радянського кіно основним видом діяльності мають військову справу, що також досить симптоматично для “радянської культури подвигу”. У дослідженні особливу увагу було звернено і на візуальну складову в конструюванні образу кіногероя, у результаті, на перший план виходить зображення “усередненості”, як у зовнішньому вигляді – 60,5%, так і в репрезентації тілесності – 75,8%. Що стосується значущих рис характеру героїв радянських стрічок, то автором було відзначено такі домінантні характеристики: патріотизм (93,1%), цілеспрямованість (92%), сміливість (87,3%), працелюбність (79,3%), принциповість (66,6%), оптимізм (66,1%), активність (62,5%).

Отже, узагальнений образ героя радянського кінодискурсу, який позиціонується як загальнозначущий соціальний тип, може виглядати достатньо типізовано: це відносно зріла людина, яка розпочала свій трудовий шлях з лав рядового робітника і завдяки чесній, благовіданній праці, що в жодному разі не суперечить нормам офіційної моралі, досягла значних успіхів. При цьому “герой з народу” не має ніяких особливостей у зовнішньому вигляді – він “усереднений”, “такий як і інші”, а ядром його характеру є патріотизм, цілеспрямованість, сміливість, працелюбність, принциповість, оптимізм та активність. З іншого боку, ми маємо героя-солдата, який, у першу чергу, демонструє самовіданність, готовність до саможертви заради Вітчизни, що, за висловом Є. Іванової, “є свідченням наявності в радянському суспільстві штучно сконструйованого ідеологічного міфічного героя, подвиг якого стає центральним символом політичної самосвідомості народу, маючи виховний потенціал для майбутніх поколінь, виробляючи патріотичне ставлення до цінностей Вітчизни” [8, с. 69].

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, варто відзначити, що евристична цінність нашого дослідження полягає в актуалізації питання

щодо латентних механізмів реалізації політики соціального контролю в суспільстві, серед яких особливе місце посідає кінематограф. Тобто образ кіногероя, що виступає як нормативний ідеал, є повністю детермінованим соціальними структурами й одночасно виявляється інструментом, за допомогою якого ці структури відтворюються і підтримуються. Відповідно, ідеологічне наповнення легітимізованого кінематографічного дискурсу визначається як символічний капітал, який функціонує в полі владних відносин та змінюється відповідно до реконфігурації актуального культурного коду. Звертаючись до питання щодо особливостей конструювання образу героя в радянському соціокультурному просторі, у першу чергу, ми відзначаємо специфіку його образно-символічної складової, що загалом репрезентує суспільство тоталітарного типу і визначає можливість ідеологічного наповнення нормативних практик поведінки. При цьому образ “культурного героя” в кінематографічній репрезентації радянського періоду пов’язаний зі штучним конструюванням соціально схвалюваних типологічних персонажів, чия діяльність вважається особливо значущою в розвитку суспільства та являє собою фундамент ментального комплексу homo soveticus.

Список використаної літератури

1. Головаха Є. Минуте, сьогодення і майбутнє українського кінематографа в дзеркалі громадської думки / Є. Головаха // Дзеркало тижня. – 2003. – № 32 (457). – 23–29 серпня.
2. Лебедев Н. Очерки истории кино СССР [Электронный ресурс] / Н. Лебедев. – Режим доступа: <http://bibliotekar.ru/kino/12.htm>.
3. Митюшин А. Социальные координаты фильма и проблемы социологии кино / А. Митюшин // Социальная жизнь фильма. – М., 1983. – С. 15–31.
4. Козырева Л. К вопросу о личностной характеристике киногероев / Л. Козырева // Социальная жизнь фильма. – М., 1983. – С. 48–63.
5. Сандомирская И. Родина в советских и постсоветских дискурсивных практиках / И. Сандомирская // Интер. – 2004. – № 2–3. – С. 16–26.
6. Александров Г. Эпоха і кіно / Г. Александров. – [2-е вид., доп.]. – М., 1983. – 336 с.
7. Рондели Л. Герои фильма и проблема его популярности / Л. Рондели // Социальная жизнь фильма. – М., 1983. – С. 92–122.
8. Иванова Е.В. К проблеме нового культурного героя в мифотворчестве XX века / Е.В. Иванова // Известия Уральского государственного университета. – 2005. – № 34. – С. 63–71.

Билько О.И. Конструирование образа “культурного героя” в советском кинематографе как способ социального контроля

Статья посвящена определению особенностей реализации политики социального контроля в советском обществе при посредничестве легитимизированного кинодискурса. Утверждается, что кинематограф является эффективным инструментом идеологического влияния, поскольку, рождая автономную чувственно-знаковую реальность, создает канал постоянной циркуляции символических форм в социуме. На основе авторского исследования было выделено социально значимые черты советского киногероя, который выступает как нормативный

идеал и служит патентным механизмом поддержки стабильности и порядка в обществе.

Ключевые слова: *образ “культурного героя”, советский кинематограф, символический простор, культурная репрезентация.*

Bilko O. Construction of the “cultural hero” image in the Soviet cinema as a means of social control

Article dedication identify features of the policy of social control in Soviet society through legitimized cinema. It is alleged that cinema is an effective instrument of ideological influence, because creating an autonomous sensory-landmark reality, creates a channel of constant circulation of symbolic forms in society. Based on the author’s research was highlighted features Soviet hero that acts as a normative ideal and serves as a latent mechanism for maintaining stability and order in society.

Key words: *image of the “cultural hero,” the Soviet cinema, symbolic space, the cultural representation.*

УДК 316.334.2

Н.С. УДРІС

ОСОБИСТІТЬ ТА МАСОВА СОЦІАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ: СПОСОБИ ВЗАЄМОВПЛИВУ

У статті проаналізовано утворення та взаємовплив індивідуальних типологій та соціальних образів на прикладі образу жінки в соціальній комунікації. Виявлено динаміку змін у використанні комунікативного образу жінки залежно від соціальних трансформацій. Визначено впливовість соціальних образів на формування індивідуальної картини світу людини.

Ключові слова: особистість, соціальний образ, соціальна комунікація.

Динамізм інформаційного насичення комунікативного простору вимагає від соціального актора власної мобільності в соціальному орієнтуванні й адаптаційних процесах до постійних змін соціокультурного середовища. Повноцінна та продуктивна життєдіяльність людини в умовах певної соціальної системи можлива за наявності певних орієнтирів для координації взаємодій з іншими членами групи, відтворення умов успішної поведінки, виявлення відхилень від нормального очікуваного перебігу подій та уникнення дезорганізаційних ситуацій. Згідно з теорією етнометодології (Г. Гарфінкель) ці потреби функціонально забезпечуються фоновими очікуваннями, тобто комплексом описів усіх складових соціальної структури та взаємодій, що підтримуються більшістю членів соціуму. Фонові очікування змістовно пов'язані з процесом типізації повсякденного життя (А. Шюц, теорія феноменології) – створення конструкції ідеалізованих шаблонів об'єктів, дій, ситуацій, реакцій, звичок, вражень, емоцій, за допомогою яких людина інтерпретує світ та проектує власну поведінку. Узагальнено факторами, які впливають на формування індивідуальної типології людини, виступають власний практичний досвід та інформаційно-комунікативне оточення (як міжособистісного рівня, так і рівня масової комунікації). Інформаційний простір соціальної комунікації базується на використанні візуальних і вербальних образів. Незважаючи на те що масові соціальні образи являють собою полярну точку дихотомії “особиста типологія”, вони щільно пов'язані з процесом типологізації людиною власного життєвого досвіду: повсякденних взаємодій, іміджів, поведінки. Взаємовплив індивідуального і масового є постійним та зворотним. У суспільстві разом з трансформацією соціокультурних моделей і комунікативного простору змінюється індивідуальна типізація, та навпаки. У контексті адаптаційних

процесів людини в умовах інституалізації соціальної комунікації виявляється актуальним з'ясування взаємозалежності масових соціальних типів та індивідуальних картин світу на підґрунті аналізу конкретних прикладів.

Найбільш впливовими на адресата повідомлення масової комунікації є такі, що побудовані на образах людини. Комунікативна ефективність застосованих образів зменшується в такій послідовності: приваблива жінка, щаслива родина, діти та, на останньому місці, чоловіки. Образ жінки в сучасному комунікативному просторі є складним, неоднозначним, таким, що презентує постмодерністську неоднорідність соціуму. Тож вважаємо доцільним розглянути аспекти взаємовпливу індивідуальної типології повсякдення та масової соціальної комунікації на прикладі утворення й функціонування типології жіночих образів.

Мета статті – проаналізувати утворення та взаємовплив індивідуальних типологій та соціальних образів на прикладі образу жінки в соціальній комунікації. Для досягнення мети нами поставлено такі завдання: дослідити та узагальнити механізми формування соціальних образів у масовій комунікації; провести аналогії між структурами мікрорівня індивідуальних типологій та макрорівня соціальної комунікації образами; виявити динаміку змін у використанні комунікативного образу жінки залежно від соціальних трансформацій; визначити впливовість соціальних образів на формування індивідуальної картини світу людини.

Дослідження цієї статті ґрунтується на фундаментальних працях у галузі соціології повсякденності (А. Шюц), конструювання соціальної реальності (П. Бергер, Т. Луман), психології (К. Юнг). Зважаючи на те, що сучасна система знань будується, по-перше, на міждисциплінарних зв'язках, по-друге, нерідко високотехнологічні дослідження синтезуються з інтуїтивними надбаннями предків, нами поєднано соціокультурний погляд на проблематику з біоенергетичним і психофізіологічним.

Виходячи з того, що суб'єкт-об'єктна структура особистості утворюється внаслідок реалізації трьох видів активності (біологічної, інтелектуальної та соціальної [4, с. 348]), вважаємо, що можна визначити три фактори процесу типізації людиною оточення (табл. 1).

Таблиця 1

Фактори процесу типізації людиною оточення

<i>Вид активності людини</i>	<i>Фактори індивідуальної типізації</i>
Біологічна	біоенергетика та підсвідомість (архетипи)
Інтелектуальна	первинна соціалізація
соціальна	вторинна соціалізація

1. Біоенергетика та підсвідомість (архетипи). Переважання того чи іншого виду життєвої енергії визначає зовнішню форму, керує фізичними та ментальними функціями організму людини. Особливості енергетичної структури та, як наслідок, фізичної конструкції й хімічних процесів, що здійснюються організмом, зумовлюють той чи інший характер

поведінкових реакцій, темпоральність, розумову активність та інші прояви людини як живої істоти. Біоенергетичний тип тіла, індивідуальна природа – це своєрідна запрограмована схема природжених схильностей, що побудовані в біологічну систему. Отже, відмінності в основних фізіологічних характеристиках так чи інакше призводять до утворення психофізіологічних типів людей. Відповідно до власного психофізіологічного типу людина сприймає оточення, очікує від інших певної поведінки та оцінює наявні взаємодії – типізує навколишню реальність.

Крім енергетичної структури, до біологічного фактора типізації відносимо спадок, який передається людині генетично від усіх попередніх поколінь – архетипи, що “живуть” у людській підсвідомості. Згідно з К. Юнгом [6], усі індивідууми мотивуються інтрапсихічними силами і образами (архетипами), які беруть свій початок у глибинах історії еволюції. Будь-яка уява, творчість, фантазія так чи інакше відбуваються в рамках цих загальнолюдських норм, що й становлять основу людської психіки, її базову символіку. Характерно, що ці форми не мають внутрішнього змісту, а є, на думку К. Юнга, формальними елементами, спроможними оформитися в конкретне подання тільки тоді, коли вони проникають на свідомий рівень психіки. Нагадаємо, що К. Юнгом виділено вісім основних архетипів, які представляють базові потреби як комбінацію психічних установок і типів сприйняття:

- правитель – влада, статус, престиж, контроль;
- герой – професіоналізм, перемога, підприємливість, гроші;
- мудрець – розум, об’єктивність, логічність, знання;
- шукач – пошук індивідуальності, свобода, реалізація, відкриття таємниць;
- дитина – радість життя, веселощі, безтурботність, нові можливості;
- коханець – привабливість, сексуальність, пристрасність, чуттєвість;
- славний малий – доброта, душевність, вірність, мораль;
- охоронець – комфорт, розслаблення, спокій, насолода.

Відповідно до цих архетипів відбувається інтерпретація людиною соціальних ситуацій та партнерів у них. Біологічний фактор типізації залишається дієвим протягом життя. Одночасно з ним на типізацію оточення людиною впливає фактор її первинної соціалізації, а згодом – вторинної.

2. Первинна соціалізація. Згідно з П. Бергером та Т. Луманом, первинною соціалізацією можна вважати процес усебічного й послідовного входження індивіда в об’єктивний світ суспільства або його окрему частину [1]. Розуміння дитиною інших людей та світу як значущої соціальної реальності, тобто набуття бази значень та типологій, відбувається “в результаті “переймання-від-іншого” того світу, в якому інші вже живуть”. Дитина приймає ролі та настанови значущих інших (як правило, це батьки, члени сім’ї), тобто інтерналізує їх та робить своїми

власними. Завдяки первинній соціалізації у свідомості дитини відбувається абстрагування від ролей та настанов конкретних “інших” до ролей і настанов узагалі.

Вважаємо правомірним ототожнити первинну соціалізацію з інтелектуальним рівнем розвитку людини, оскільки інтелект – це, по суті, є база описів різноманітних фрагментів реальності в її часово-просторовому ракурсі. Власне, під час первинної соціалізації формується базис наступних типізацій, що стануть у міру особистісного зростання людини невід’ємною складовою життєдіяльності. Чим більша база ситуацій та чим більш науково чи соціально обґрунтованими є описи цих ситуацій, тим вищий рівень інтелектуального розвитку людини. Хоча первинна соціалізація найбільш важлива для індивіда та становить основу вторинної, важливо те, що “...світ, який свого часу був “перейнятий-від-іншого” може, бути згодом творчо видозмінений та навіть знову створений” [1].

3. Вторинна соціалізація. У сучасному світі інформації та соціальної комунікації саме вторинна соціалізація, на нашу думку, має більш впливове місце у формування картини світу людини. Зміщення акцентуації ваги на неї відбулося завдяки постмодерністській філософії, яка не лише схвалює індивідуальне осмислення реальності, а й підносить побудову власної картини світу як одну з поважних цілей життя. Конфлікт поколінь (“батьків та дітей”) існує із часів переходу суспільства від традиційного типу до індустріального, коли сімейні уклади як аксіоми почали втрачати колишню міць ускладненням способів життєдіяльності людини. Цей конфлікт є цілком обґрунтованим. Однак саме на межі ХХ–ХХІ ст. вторинну соціалізацію можна вважати не виключно похідною від первинної, але процесом, що частково нею зумовлений, але самостійно сформований індивідом у результаті активної діяльності та соціальної комунікації. У сучасному суспільстві першопочаткова об’єктивна соціальна структура може бути трансформована практично до протилежної моделі.

Серед характерних особливостей вторинної соціалізації, зазначених П. Бергером та Т. Луманом, наведемо такі [1]:

а) вторинна соціалізація переважним чином – це набуття специфічно-рольового знання, коли ролі прямо чи опосередковано пов’язані з розподілом праці, тобто з професійною діяльністю;

б) “мікросвіти”, що інтерналізуються в процесі вторинної соціалізації, головним чином презентують собою часткові реальності, на відміну від “базисного світу”, який набувається під час первинної.

Ми б ще додали, що вторинна соціалізації більш “раціональна”, ніж первинна, адже первинна супроводжується невід’ємним емоційним тлом та вірою, що надані описи й типології є єдино правильними, а вторинна набувається свідомо, вона постійно здійснює оцінку того, що відбувається, аналізує ті чи інші чинники своєї соціалізації та робить вибір. За А. Шюцем [4], джерелом типологізуючої активності людини є практичний інтерес та релевантність явища з погляду практичних цілей людини.

З'ясування стислих характеристик кожного з факторів типізації людиною оточення надає можливість визначити аспекти взаємовпливу між індивідуальною типізацією та масовою комунікацією. Вважаємо, що співвідношення індивідуальних картин світу й образного поля масової комунікації можна подати у вигляді схеми, проілюструвавши прикладами жіночих образів (див. рис.).

Рис. Соціологічні образи масової комунікації

Розмаїття фізіологічних структур людських організмів базується на трьох основних типах, які формуються залежно від переважання виду енергії: Вата, Піта і Капха [3]. Ці типові структури лежать в основі зовнішності, сприйнятті та оцінці оточення (картини світу), характеру дієвості та поведінки (табл. 2).

Таблиця 2

Фізіологічні структури людських організмів

Вата (повітря)	витончена статура, неправильні та незвичайні аж до унікальності риси обличчя; екзальтованість; емоційний склад, що забезпечує інтелектуально-духовну інноваційність від артистизму й творчості до наукових та філософських ідей
Піта (вогонь)	спортивний тип статури; енергійність, дієвість, впевненість, сміливість у прийнятті рішень; раціональний, стратегічний розум, спрямований на отримання реальної користі
Капха (вода)	велика статура; збалансованість; постійність, дбайливість, передбачливість, вірність і відданість партнерам

Незважаючи на розмаїття співвідношень у поєднанні цих типів у реальному житті, у системі соціальної комунікації (рекламі, телебаченні, кінофільмах, комп'ютерних іграх, соціальних мережах) для конструювання образної мови типи застосовуються “в чистому вигляді”:

- тип Вата – представниці вищих прошарків (еліта, богема), достатньо розвинутого рівня культури та інтелекту;
- тип Піта – роботоголіки, бізнеследі, управлінці, тобто особи, що активно перетворюють повсякденне життя;

– тип Піта – зразкові господині, матері, порадиці.

Кожна фізіологічна жіноча форма асоціюється та презентується мовою образів з очікуваною від неї моделлю поведінки, що відповідає архетипам (табл. 3).

Таблиця 3

Моделі поведінки		
Вата (повітря)	Піта (вогонь)	Капха (вода)
Дитина Порадниця Правителька*	Героїня Шукачка Коханка Правителька*	Мила Охоронниця

*Управління може здійснюватись жінкою як за рахунок інтуїції та інтелекту (тип Вата), так і за рахунок енергійності й дієвої активності (тип Піта).

Аналіз численної кількості порад та рекомендацій, що надають фахівці різних галузей соціальної комунікації, свідчить про активне апелювання до підсвідомості людини, її біоенергетичної основи при конструюванні ефективних повідомлень. Типізація індивідуального рівня впливає на формування масових соціальних образів. Серед жіночих образів переважають чотири типи (табл. 4).

Таблиця 4

Соціальні образи			
Соціальний образ	Рольові ознаки	Архетип	Біоенергія
Домогосподарка	Альтруїстичний образ, спрямований на пасивне служіння самореалізації інших	Мила Охоронниця	Капха
Сексуальна партнерка	Егоїстичний образ, залежний від суб'єктивності інших (чоловіків)	Коханка	Піта
Безтурботна дівчина	Егоцентричний, емоційний образ нарцисичний та незалежний, який однак потребує відповідного середовища й атрибутів	Дитина	Вата
Ділова жінка	Образ соціальної та професійної мобільності, незалежний, здатний контролювати ситуацію; може бути як егоїстичним, так і альтруїстичним, однак з діяльною активною життєвою позицією	Правителька Порадниця Героїня Шукачка	Вата Піта

Виведення на індивідуальний свідомий рівень архетипів відбувається під час первинної соціалізації. Переважно все інтелектуальне поле, у яке занурюється дитина (казки, пісні, рольові ігри, поведінкові моделі-прикладні), побудовано на архетипічних схемах. Але закріплюються та залишаються в первісній картині світу ті образи й типи, які домінують як соціально схвалені в суспільстві.

Типологія жіночих образів еволюціонувала залежно від соціального становища та історичних подій. На межі XIX–XX ст. у масовій соціальній комунікації використовувались переважно два типи: жінка-спокусниця (основний) та жінка-домогосподарка, хоча візуальних відмінностей між ними практично не було. Вже у 20-х рр. XX ст. з'явилась зовнішня та поведінкова відмінність між цими жіночими образами: домогосподарки

презентувались у зручному домашньому одязі в просторі оселі, а спокусниці – у вечірніх сукнях або вишуканих костюмах, на тлі розваг та масових заходів, при участі в інноваційних видах діяльності (спорт, керування авто, відпочинок на пляжах). Образ безтурботної дівчини з’являється у 1960-х рр., у період розквіту популярної масової культури, розрахованої на численну молодіжну аудиторію, що сформувалась внаслідок “бєбі-буму” двох попередніх десятиліть. Протягом останніх 20–30 років інформаційно-комунікативний простір збільшився образами жінки-героїні (амазонки, принцеси-воїни, учасниці бойових дій), жінки-правительки (бізнес-леді, політичні лідери) та незалежної жінки-шукачки, які попри традиційні цінності відшуковують власний шлях самореалізації. Можна підсумувати, що первинна соціалізація кожного нового покоління відбувається в середовищі образів, що домінують на той час як описи “об’єктивної” реальності. У контексті масової комунікації, яка розрахована на деякий соціальний квазіорганізм, можна стверджувати, що первинна соціалізація покоління (як цілісного узагальненого адресата) та формування типізацій повсякдення відбувається в інформаційному полі образів, утворених під впливом вторинної соціалізації попереднього покоління. Та якщо до переходу суспільства в стадію інформаційного вторинна соціалізація була прямим результатом первинної та людина діяла в парадигмі цінностей, настанов і типізацій, сформованих у дитинстві, то наприкінці ХХ ст. відбулись суттєві трансформації.

В результаті ідей постмодерністської культури та філософії (поширення езотеричних знань, легалізація альтернативних інтерпретацій навколишніх явищ, розвиток психології та психіатрії, наукове обґрунтування та популяризація ідеї розмаїття й неоднозначності реальності та необмежених можливостей людського мозку тощо) у все більшій значущості в сучасному соціумі набуває індивідуальна картина світу. Для людей вже є цілком аксіомічною теза про те, що кожен сприймає світ (а отже, і типізує) по-своєму, всі ми різні та все більша кількість населення вважає необхідним враховувати це при здійсненні соціальних взаємодій. Сучасна людина проходить численний, розгалужений та мобільний досвід соціальних контактів, під час яких і відбувається вторинна соціалізація. Як відображення цього бачимо, що протягом останніх років ХХ ст. у візуальному дискурсі соціальної комунікації сформувалось безліч видів репрезентацій жіночих образів: “активна жінка”, “жінка в навчанні”, “жінка-трудівниця”, “жінка-мати”, “жінка поряд із чоловіком”, “жінка-солдат”, “жінка-помічник фронту”, “жінка-сімейний менеджер”, “жінка-господиня”, “жінка-краса” тощо. Не в останню чергу індивідуалізації образів сприяв технічний прогрес – використання фототехніки та, особливо, цифрових технологій. Збільшення реалістичних зображень в образному середовищі діаметрально перевернуло головний підхід: замість пошуку дівчат, чия зовнішність відповідає соціально схваленому образу, пропагується цінність унікальності реальної людини як головна ознака сучасного жіночого

типажу. У квітні 1996 р. Європейська Рада прийняла резолюцію “Про образ жінки в рекламі і засобах масової інформації”. ЄС закликав Європейську комісію та країни-члени ЄС сприяти створенню більш різнопланових і реалістичних портретів жінок і чоловіків, а також вжити відповідних заходів щодо заборони на дискримінацію за ознакою статі [2].

Масова соціальна комунікація оперує тими описами реальності, що сприймається як об’єктивна переважною більшістю членів суспільства. Сьогодні тканина соціальної комунікації та взаємодій настільки щільно втягує людину, що набагато менша кількість адресатів реагує на спрощені відверто архетипні моделі. Зростання значущості вторинної соціалізації людини в процесі самореалізації людини набуває рис соціокультурної тенденції та спонукає до застосування в соціальній комунікації своєрідної технології індивідуалізації соціальних образів, моделювання нестандартних різнопланових ситуацій.

Список використаної літератури

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Электронный ресурс] / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с. – Режим доступа: <http://evolkov.net/soc.psychol/Berger.P.Luckmann.T/index.html>.
2. Воронина О. Гендерная экспертиза законодательства РФ о средствах массовой информации [Электронный ресурс] / О. Воронина. – Режим доступа: <http://gender.ru/russian/public/voronina/soderj.shtml>.
3. Детальное описание дош (Пи́та, Ва́та, Ка́пха) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://poznaisibya.com/content/view/241/91>.
4. Психофизиология : учебник для вузов / [под ред. Ю. Александрова]. – [3-е изд., доп. и перераб.]. – СПб : Питер, 2004. – 464 с.
5. Шюц А. Структура повседневного мышления [Электронный ресурс] / А. Шюц // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – Режим доступа: <http://www.countries.ru/library/texts/index.htm>.
6. Юнг К. Архетип и символ [Электронный ресурс] / К. Юнг. – Режим доступа: http://www.koob.ru/jung/archetip_i_simvol.

Удрис Н.С. Личность и массовая социальная коммуникация: способы взаимовлияния

В статье проанализированы образование и взаимовлияние индивидуальных типологий и социальных образов на примере образа женщины в социальной коммуникации. Выявлена динамика изменений в использовании коммуникативного образа женщины в зависимости от социальных трансформаций. Определено влияние социальных образов на формирование индивидуальной картины мира человека.

Ключевые слова: личность, социальный образ, социальная коммуникация.

Udris N. Personality and social mass communication: ways of mutual influence

The article is devoted to the analysis of origin (appearance, creation) and mutual influence of individual typologies and social images on the example of the image of a woman in social communication. The dynamics of changes in the use of communicative image of a woman is uncovered due to social

transformations. The author also defines the influence of social images on the forming of individual picture of personal world.

Key words: *personality, social image, social communication.*

УДК 316.346.32–053.6; 316.774

Н.П. ЧУТОВА

ВЛИЯНИЕ МАСС-МЕДИА НА ФОРМИРОВАНИЕ СТИЛЕЙ ЖИЗНИ СОВРЕМЕННЫХ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ

В статье раскрывается влияние масс-медиа на формирование стилей жизни современных молодых людей; предлагается типология групп молодежи по восприятию СМИ и их характеристики; подчеркивается стремление СМИ корректировать сознание молодежи через распространение примитивных стилей жизнедеятельности, препятствующих творческому саморазвитию личности.

Ключевые слова: масс-медиа, социализация, молодежь, стиль жизни.

Непреходящая актуальность исследования института масс-медиа объясняется тем, что он является не только мощным транслятором огромного объема разнообразной информации, но и специфическим социальным актором, создающим символический мировоззренческий продукт для инспирирования процесса социокультурной трансформации и программирования/корректирования массового сознания. Современные молодые люди, как активные потребители медийной продукции (развлекательные телевизионные каналы и программы, мир виртуальной реальности, Интернет), являются самым пластичным и перспективным объектом массированного суггестивного влияния масс-медиа. В последнее время мы являемся свидетелями того, что современные СМИ, вытеснив традиционно значимых агентов социализации на периферию социальных отношений, усиливают свою социализирующую функцию. В связи с этим, огромную опасность для процесса молодежной социализации несет коммерциализация масс-медиа и, как следствие, размытость их гражданской позиции. Выполняя обязательства перед медиа-собственниками, финансово-политическими группами, рекламными агентствами, СМИ, сознательно нарушая моральные нормы и активно используя манипулятивные технологии, навязывают молодым людям искусственные потребности и духовно-нравственные ориентиры, социокультурные модели, стили жизни, поведенческие стратегии, детерминированные модой и коммерческими интересами медиа-агентов. Возникает опасность подмены подлинных социальных и духовно-нравственных ценностей неким суррогатом – синтетическими ценностями, распространением в молодежной среде не самостоятельно выработанных, а примитивных стилей жизни (подражательные модели в виде виртуальных образов), тиражированных через СМИ, что ведет к утрате личностной уникальности и стилизации поведения. Важно учесть и то, что сужение творческих возможностей в осуществлении собственной жизни

весьма неоднозначно сказывается на траектории личностного становления современного молодого человека.

Таким образом, проблематика стилей жизни современной украинской молодежи чрезвычайно актуальна, она диктуется не только научным интересом, но и практической необходимостью, поскольку многообразие жизненных стилей молодых людей демонстрирует их созидательную активность, отражает процесс самоутверждения и самореализации личности, что в периоды трансформации общества особенно востребовано, так как значительно влияет на его развитие и способствует пониманию социальных изменений.

Цель статьи – выяснить степень влияния масс-медиа на формирование стилей жизни молодежи в современном украинском обществе. Для достижения цели необходимо решить следующие задачи: реконцептуализировать социологический аспект изучения стилей жизни молодежи; раскрыть сущность понятия “стиль жизни” в период трансформации социальной реальности; определить степень доверия молодежи к информации, распространяемой СМИ; осуществить типологизацию групп молодежи по восприятию СМИ; дать характеристику этим группам.

Анализ влияния масс-медиа на формирования стилей жизни современной украинской молодежи проводился на основе результатов эмпирического исследования оценочных суждений молодых людей о степени влияния масс-медиа на их мировоззрение, проведенного в Днепропетровском регионе (выборка 800 респондентов, репрезентирующая генеральную совокупность по половому, возрастному признакам и сфере занятости) в 2009 году. В ходе исследования выявлялись предпочтения молодежной аудитории, частота обращения и степень доверия к масс-медиа.

Неизвестно кто и когда впервые употребил понятие “стиль жизни”, но более 200 лет тому назад французский исследователь Георг Луи де Буффон писал: “стиль – это сам человек”. Проблематика стиля жизни не нова для мировой социологической науки, она занимает определенное место в трудах А. Адлера, П. Бурдьё, М. Вебера, Т. Веблена, Г. Зиммеля, К. Маркса, В. Уорнера и до сих пор актуальна в работах Э. Гидденса, О. Тоффлера,. В отечественной социологической литературе данная проблематика актуализировалась в 70–80 гг. XX в. Весомый вклад в развитие различных аспектов проблемы стиля жизни внесли И. Бестужев-Лада, А. Возьмитель, Т. Дридзе, Т. Заславская, И. Левыкин, И. Рыбкина, Ж. Тощенко. Благодаря работам ученых Л. Сохань, В. Тихонович в отечественной социологии появилось определение стиля жизни как субкатегории образа жизни. В целом можно отметить, что в научной литературе определения понятия “стиль жизни” разнообразны, более того, для его обозначения используются разные термины. Достаточно часто понятие “стиль жизни” отождествляется с понятием “образ жизни”. Действительно, между этими понятиями (категориями) отмечается тесная связь, но, тем не менее, полностью отождествлять их нельзя. Они

соотносятся между собой как общее и единичное. Понятие “образ жизни” гораздо шире, нежели понятие “стиль жизни”. “Образ жизни” – отражение общественного в индивидуальном, а “стиль жизни” – индивидуальное проявление социального. По мнению современных украинских социологов, “...образ жизни отражает социальные принципы организации способов жизнедеятельности субъекта”, а понятие “стиль жизни” – это “...способ реализации личностью социальных возможностей” [1, с. 192; 2, с. 62]. Стиль жизни, по утверждению Л. Ионина, – устойчивая форма индивидуального поведения, результат свободного личного выбора в пределах, навязанных социокультурным полем. “Стиль имеется только там, где есть выбор...” [4, с. 195]. В нестабильном обществе детерминация стиля жизни происходит на основе ценностных ориентаций, предпочтений личности, а их направленность зависит от степени удовлетворения материальных и духовных потребностей. В настоящее время свою повседневную жизнь, а также стили формирует как непосредственно сама современная молодежь, совершая сознательный выбор, так и внешнее окружение. Внешнее окружение, в том числе и СМИ, активно навязывают определенный стиль для усвоения молодежью и мешают ей самостоятельно выстраивать перспективу своей будущей жизни. Например, современная реклама предлагает не только конкретный продукт, но и определенный стиль жизни с демонстрацией личностных характеристик потребителей этого продукта. Институт масс-медиа, проникая в ткань повседневной жизни, стремится оказывать влияние на “субъективную” (индивидуальная система образов и смыслов) реальность молодых людей, пытаясь сформировать такой тип индивидуального сознания и поведения, который реагирует на конкретные текущие ситуации иррационально. СМИ, являясь проводниками ценностей массовой культуры, манифестируют в качестве образца для подражания потребление и гедонизм, именно этим объясняется чрезмерная акцентуация стиля жизни многих молодых людей на “красивой жизни”, которая заключается в получении удовольствий и быстрой смене впечатлений. Проецируя ценности массовой культуры на всех, масс-медиа провоцируют в молодежной среде либо разочарование, развитие комплексов неполноценности, депрессий, либо агрессию и, как следствие, асоциальное поведение, потому что такой стиль жизни большинству молодых людей не доступен из-за их низкого материального положения. По-нашему мнению, сила воздействия масс-медиа на формирование и становление молодежи во многом зависит от специфики индивидуальной системы ценностей молодых людей, характера взаимоотношений ценностных ориентаций масс-медиа и конкретной личности, содержания ее “субъективной” реальности.

Опираясь на результаты нашего эмпирического исследования, мы осуществили типологизацию групп молодежи по восприятию СМИ, в основу которой были положены три критерия: степень доверия к СМИ, уровень социализации и степень формирования стиля жизни. **По степени доверия к масс-медиа** было выделено три группы молодых людей: 1) **оппоненты** – критически настроенные к масс-медиа/постоянно их

критикующие. Это молодые люди (34% респондентов), которые характеризуются реалистичным восприятием действительности и высокой степенью осмысленности своей жизни. Они отличаются самостоятельностью мышления и независимостью в выборе способов действий и поступков, ценностей и норм. Поведение оппонентов ярко раскрывает их внутренний мир, ценностные устремления, а самореализация осуществляется на основе индивидуальных представлений о должном и важном. К оппонентам можно отнести и инноваторов, которые осваивают ценности и нормы огромного общественного духовного, интеллектуального опыта в аутентичной форме, в зависимости от своего творческого потенциала (30% респондентов). Во взаимодействиях с обществом они осознают себя в большей степени субъектом, нежели объектом социального влияния. Оппоненты (15% респондентов) отличаются категоричностью суждений и оценок, они настроены на принятие самостоятельных решений, на деятельность сообразно выработанному индивидуальному образу жизни, на личную ответственность за осуществление собственной жизни. Данная группа молодых людей нацелена на диалог с социумом, на возможность обратного влияния на общество в соответствии со своими ценностными установками и ориентациями, ожиданиями и надеждами. Оппоненты (10% респондентов) остро критикуют медийную продукцию за игнорирование субъективного качества молодежи и восприятие ее прежде всего как объект воздействия. Именно эта группа молодых людей ориентирована на информационно-аналитические теле- и радиопрограммы и периодические издания, испытывая большую потребность в информации, нежели в развлечении. Молодые люди, критически настроенные по отношению к масс-медиа, представляют новый вариант адаптации – "...приспособление через активность, определяющуюся доминированием желания "нового опыта" [5, с. 187]. Проблема оппонентов: критически настроены не только по отношению к медийной информации, но и традиционно-ментальным ценностям, а отсутствие опоры на общественные, коллективные ценности и представления затрудняют их возможности самоидентификации;

2) **апологеты или медийные адепты:** ориентируются на СМИ и принимают их полностью. Молодые люди (56% респондентов), образующие данную группу, обнаруживают высокую степень либеральных ориентаций и утрату значения традиционно-ментальных ценностей, которые включены в новую систему ценностей, но отнесены на периферию их ценностного сознания. У медийных адептов притуплено ощущение адекватной оценки социальной ситуации, и в связи с этим усложнен переход к самостоятельному формированию стиля жизни. Активно откликаясь на медийную продукцию, например, на агрессивные рекламные атаки, пропагандирующие консьюмеризм, гедонизм, аморальность, апологеты ориентированы на примитивный стиль жизни (внешне привлекательные бренды), который создается и продуцируется медиа в качестве референтного образца социального поведения. Апологеты (56% респондентов) демонстрируют не индивидуальное поведение, а имитируют

социальные роли/маски, мимикрируют, желают казаться кем-то, соответствовать какому-то образцу, стилизуя свое поведение под диктовку СМИ. Данная группа молодых людей активно принимает ценностно-нормативную систему рыночного общества (ее становлению способствуют СМИ) и стремится во что бы то ни стало приобщиться к формам потребления, досуга, образа жизни референтной группы. Социальный успех и осознание собственной значимости у этой группы ассоциируется с потребляемыми товарами и услугами. Апологеты (7% респондентов) испытывают определенное противоречие, связанное, с одной стороны, с личными амбициями, подогревыми масс-медиа, а с другой – с невозможностью реально соответствовать медийным образцам. Проблема апологетов: им сложно перейти к другому, более содержательному стилю жизни, потому как их сознание пропитано мифами, иррациональными символами и идеологемами, мешающими адекватно воспринимать объективную действительность. Свобода выбора апологетов ограничена рамками медиапространства/виртуальной реальности. Таким образом, сужая свои жизненные возможности и используя мимикрические практики, молодые люди этой группы нацелены на ориентацию выживания и приспособления/“адаптационный индивидуализм” [3, с. 81];

3) **медийные индифференты** находятся вне зоны влияния медиа / безразличные по отношению к влиянию медиа. Доля этих молодых людей незначительна (10% респондентов). Медийные индифференты – это те, кто, “приспосабливаясь” к современным условиям жизни, стремятся защититься от интенсивного потока информации и противостоять медийной манипуляции. Ценностные ориентации и устремления медийных индифферентов противоречат жизненным стратегиям, которые пропагандируют масс-медиа. Их раздражает потребительская гонка, навязанная масс-медиа, они склоняются к традиционным стилям жизни и культурным ценностям. Безразличное отношение к влиянию СМИ формируется как добровольно, так и вынужденно (невозможность поддерживать консьюмеризм из-за низкого материального состояния/бедности). Но проблема в том, что, “бойкотируя” медийную продукцию, индифференты часто достигают обратного результата. Нехватка полезной информации дезориентирует их в социальном мире, превращает в жертву манипуляций из-за недостатка знаний. Совершенно очевидно, что избежать манипуляции со стороны масс-медиа можно, только став исследователем информации.

Известно, что институт масс-медиа оказывает важнейшее, но и не всегда однозначное, а подчас искаженное влияние на процесс молодежной социализации, учитывая это обстоятельство можно выделить три группы молодых людей **по критерию уровня социализации:**

1) **высоко социализирующиеся** – это, безусловно, оппоненты (34% респондентов). Их стремление к социальной активности, приобретению “нового опыта”, творческому освоению действительности, значительно повышает социализационные возможности в нестабильном обществе;

2) **средне социализирующиеся** – это медийные индифференты (10% респондентов). В своих жизненных сценариях они опираются на традиционно-ментальные ценности и нацелены на защитную адаптацию. В процессе социализации они сталкиваются с повседневными практиками, которые служат основой для формирования личного опыта, а не полагаются на виртуальную реальность. Проблема этой группы молодых людей в недостаточной информированности и медиа-компетентности, что в какой-то степени дезориентирует и лишает способности критически оценивать поступающую информацию;

3) **низко социализирующиеся** – медийные адепты или апологеты (56% респондентов), вовлеченные в медиа-пространство и конструирующие свою жизнь, опираются на ценности массовой культуры и виртуальные модели, активно поставляемые СМИ. Они ориентированы на потребительство, новизну впечатлений, веселое времяпрепровождение. А погружение в символический мир медиа связано со стремлением уйти от реальных жизненных проблем и выполняет компенсационную функцию. Медийные адепты используют мимикрию как способ выживания и приспособления в быстроменяющемся мире. Можно сказать, что эта группа молодых людей становится жертвой социализации, потому как теряет свою личную уникальность и возможность саморазвиваться.

Исходя из вышеизложенного, можно выделить три группы молодых людей **по степени формирования стиля жизни**:

1) группа молодых людей (56% респондентов), которая полностью идентифицирует свой стиль жизни с медийными образами, это, как правило, медийные апологеты. Детерминируя свою повседневную жизнь внешним окружением, стирая грань между реальным и виртуальным мирами, отражая несоответствие этих миров, апологеты подчас неожиданны в своих проявлениях и поступках, что связано с потерей собственной идентичности и зависимостью от внушаемых масс-медиа социокультурных стереотипов поведения. Данная группа молодых людей, вырабатывая социальные маски и используя мимикрию, ориентирована на подражательные модели, стремится в первую очередь к наслаждению жизнью, что свойственно современной западной культуре и навязано через СМИ;

2) группа молодых людей (34% респондентов), которая частично идентифицирует свой стиль жизни с медийными образами, ее представляют медийные оппоненты. Сознательно формируя свою повседневную жизнь, медийные оппоненты полагаются на собственные представления, проявляющиеся в отношении к другим людям, обществу, труду, досугу. Безусловно, на формирование стиля жизни этой группы оказывают влияние социокультурные факторы, но медийные оппоненты, играя главную роль в жизнетворчестве, стремятся создавать свой индивидуальный стиль жизни, отражающий процесс их самоутверждения и самореализации;

3) группа молодых людей (10% респондентов), которая не идентифицирует, а создает свой стиль жизни вопреки медийным образам, –

медійные индифференты. Свой стиль жизни медийные индифференты формируют под влиянием сознательно провозглашаемого жизненного кредо, они отказываются от внешних проявлений благосостояния, стараются раскрыть внутренние ценности и, оказываясь в ситуации выбора, обращаются к личному опыту или опыту “значимых других” (родителям, учителям, друзьям).

Итак, результаты исследования показывают, что существует три группы молодых людей по восприятию масс-медиа:

1) оппоненты (34% респондентов) – высоко социализирующиеся – частично идентифицирующие свой стиль жизни с медийными образами;

2) апологеты (56% респондентов) – низко социализирующиеся – полностью идентифицирующие свой стиль жизни с медийными образами;

3) медийные индифференты (10% респондентов) – средне социализирующиеся – не идентифицирующие, а создающие свой стиль жизни вопреки медийным образам.

Итак, исследование молодежной аудитории позволяет констатировать, что современные молодые люди создают собственный стиль жизни, который является отражением спектра тиражированных или навязываемых СМИ и обществом форм, моделей поведения, социальных практик. Исполняя роль “последнего социализатора” (по Н. Костенко), масс-медиа систематически корректируют сознание большинства молодых людей на интериоризацию определенных внешне привлекательных стилей жизнедеятельности /моделей, препятствуя творческому саморазвитию личности, ее социальной активности и самореализации в общении и труде, тормозят ее интенсивное развитие и превращают молодежь в объект управления, а зачастую и манипулирования.

Не вызывает сомнения, что проблема влияния СМИ на стили жизни современной молодежи ввиду социальной значимости требует дальнейшего глубокого изучения.

Список использованной литературы

1. Ануфриева Р.А. Стиль жизни пожилых людей / Р.А. Ануфриева // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – №1. – С. 192.

2. Ануфриева Р.А. Стиль жизни личности: теоретические и методологические проблемы / Р.А. Ануфриева, Е.И. Головаха, Е.А. Донченко. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 62.

3. Бродовская Е.В. Ценностная система общества как фактор политической трансформации современной России : монография / Е.В. Бродовская ; [под ред. И.А. Батаниной]. – Тула : Изд-во ТулГУ, 2004. – С. 81.

4. Ионин Л.Г. Социология культуры / Л.Г. Ионин. – М. : Логос, 2000. – С. 195.

5. Злобина Е.Г. Стиль жизни и социальные типы личности / Е.Г. Злобина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 18.

Чутова Н.П. Вплив мас-медіа на формування стилів життя сучасних молодих людей

У статті розкрито вплив мас-медіа на формування стилів життя сучасних молодих людей; запропоновано типологію груп молоді за сприйняттям ЗМІ та їх характеристики; підкреслено прагнення ЗМІ

коригувати свідомість молоді через поширення примітивних стилів життєдіяльності, що перешкоджають творчому саморозвитку особистості.

Ключові слова: мас-медіа, соціалізація, молодь, стиль життя.

Chutova N. The influence of mass media on the formation of the modern lifestyles of young people

The article reveals the influence of media on the formation of the young people's modern lifestyles; proposed typology of young people's group by the perception of the media and their characteristics; emphasizes the desire of the media to correct the consciousness of young people through the distribution of the primitive lifestyles, that inhibit the creative self-development of personality.

Key words: mass media, socialization, young people, lifestyle.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ober Grażyna – Dr inż., Politechnika Śląska, Wydział Górnictwa i Geologii, Instytut Mechanizacji Górnictwa.

Ober Józef – Dr inż., Politechnika Śląska, Wydział Organizacji i Zarządzania, Katedra Stosowanych Nauk Społecznych.

Арабаджи Ю.І. – старший викладач, Криворізький факультет Запорізького національного університету.

Береська Х.М. – аспірант, Львівський національний університет ім. Івана Франка.

Біла Т.М. – аспірант, Львівський національний університет ім. Івана Франка.

Білько О.І. – аспірантка, Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара.

Біскуп В.С. – викладач, Тернопільський національний економічний університет.

Бондар О.М. – аспірант, Криворізький національний університет.

Візниця Ю.В. – кандидат соціологічних наук, доцент, Криворізький національний університет.

Гилюн О.В. – кандидат філософських наук, доцент, Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара.

Глебова Н.І. – кандидат соціологічних наук, старший викладач, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького.

Городецька О.Г. – старший викладач, Таврійський державний агротехнологічний університет.

Грабовець І.В. – кандидат соціологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Домбровська Н.В. – аспірант, Національний університет “Львівська політехніка”.

Коваліско Н.В. – доктор соціологічних наук, доцент, Львівський національний університет ім. Івана Франка.

Комарова О.О. – асистент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Кухтіна М.В. – аспірантка, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Кучма І.З. – аспірант, Українська академія друкарства.

Лаже О.В. – викладач, Криворізький факультет ДВНЗ “Запорізький національний університет”.

Лобанова А.С. – доктор соціологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Макаренко В.А. – кандидат соціологічних наук, доцент, Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара.

Мала І.Б. – старший викладач, ПВНЗ “Інститут ділового адміністрування”.

Малий Б.М. – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, доцент, ПВНЗ “Інститут ділового адміністрування”, м. Кривий Ріг.

Міхно Н.К. – аспірантка, Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара

Мотунова І.Г. – аспірантка, Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка.

Нагорний А.І. – кандидат соціологічних наук, Криворізький економічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Нечаєв В.П. – доцент, ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Овчаренко Н.А. – кандидат педагогічних наук, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Орлов В.В. – кандидат наук з державного управління, доцент, Криворізький економічний інститут ДВНЗ “Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана”.

Орлова О.І. – кандидат соціологічних наук, ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Провоженко М.А. – старший викладач, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Пустовіт Л.Є. – старший викладач, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Руг Ян – доктор філософських наук, Силезька політехніка (Польща, м. Глівіце).

Рудницька А.С. – аспірантка, ННЦ “Інститут аграрної економіки” НААН України.

Рябцева Н.О. – аспірантка, ДВНЗ “Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана”.

Січкаренко В.П. – старший викладач, ПВНЗ “Інститут ділового адміністрування”.

Славіна О.С. – кандидат економічних наук, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Тарасова О.А. – кандидат філософських наук, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Тупікова С.В. – аспірантка, Дніпропетровський національний університет імені Олеса Гончара.

Удріс Н.С. – кандидат соціологічних наук, Київський національний університет культури і мистецтв.

Чеботаренко О.В. – кандидат мистецтвознавства, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Чорна В.О. – аспірант, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

Чутова Н.П. – кандидат соціологічних наук, Криворізький факультет Запорізького національного університету.

Шаблій І.Є. – викладач, ПВНЗ “Інститут ділового адміністрування”, м. Кривий Ріг.

Шайкан В.О. – доктор історичних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Шайкан В.О. – доктор історичних наук, професор, Криворізький економічний інститут ДВНЗ “Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана”.

Шепелєва Г.А. – аспірантка, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Шестопалова К.М. – аспірантка, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара.

Широкова Є.О. – кандидат філософських наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Широкова М.С. – кандидат соціологічних наук, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”.

Ячний А.М. – кандидат соціологічних наук, доцент, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

Випуск 53

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.*

Редактори: А.О. Бессараб, Е.О. Борисенко, Г.І. Гутман, С.А. Козиряцька, О.В. Лобода
Технічний редактор О.В. Колотова

Підписано до друку 20.03.2012 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризограф. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. 21,13. Обл.-вид. арк. 21,90. Тираж 300 прим. Зам № 24-11Ж.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б
тел. (0612) 220-58-42, 63-99-73; Jadransky@yandex.ru, kov-vlad@yandex.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК, № 3321 від 25.11.2008 р.